

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

MOSZT Könyvek 8.

A kiadvány a Moszkvai Magyar Levéltári Intézet
támogatásával jelent meg.

Balassi
Intézet

MOSZT Könyvek 8.

Európa perifériáján

Jubileumi kötet

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport

Pécs, 2015

Szerkesztette:
Bene Krisztián

A szerkesztésben közreműködött:
Kopasz Zsanett

Az orosz nyelvű tanulmányokat lektorálta:
Dr. habil. Kolontári Attila

Az idegen nyelvű tartalomjegyzékeket készítette:
Bene Krisztián, Kolontári Attila, Lengyel Gábor,
Antonio Domingo Lilón,
Vitári-Wéber Adrienn

Címlaptervező:
Vámos Eszter

Korrektúra:
Badai Mónika

Nyomdai munka:
B-Group Kft.

© Szerzők, 2015

© Szerkesztők, 2015

© Moszkvai Magyar Levéltári Intézet

ISSN: 1788-4810

Tartalom

<i>Bebesi György</i> : Előszó	17
<i>Bene Krisztián</i> : Szerkesztői előszó	21
<i>Sashalmi Endre</i> : Péter Safirov művének értelmezési lehetőségei	23
<i>Schrek Katalin</i> : Az angol-orosz szövetségekötés diplomáciai háttere (1804-1805)	45
<i>Bodor Mária</i> : Hagyomány és megújulás az orosz diplomáciában: orosz-itáliai kapcsolatok a napóleoni háború időszakában	59
<i>Bodnár Erzsébet</i> : A fekete-tengeri szorosok problémája az orosz külpolitikában, 1799–1833	75
<i>Vámos Eszter</i> : Münchengrätztől 1848-ig	95
<i>Dublecz Dóra</i> : Az anarchista terror kora	109
<i>Huszár Mihály</i> : A szalonpolitizálástól az első pártokig. A 19. századi oroszországi liberalizmus néhány fontosabb jellemzője	121
<i>Bordás Bertalan</i> : Az orosz külpolitika irányvonalai a nagy keleti válság és az 1877-1878-as orosz-török háború idején	135
<i>Katona Csaba</i> : Az Osztrák–Magyar és az orosz diplomácia kapcsolatai Forgách Simon újratemetése kapcsán (1904–1906)	151
<i>Molnár F. Tamás–Rendeki Szilárd</i> : A sebesült orosz katona az orosz-japán háborúban	161
<i>Szunomár Szabolcs</i> : Útban az összeomlás felé egy angol szemével. George Buchanan visszaemlékezéseinek ismertetése	179
<i>Bebesi György</i> : Az 1917-es forradalmak hatása az orosz szélső-jobbra, a feketeszázás mozgalomra	193
<i>Lendvai Endre</i> : Orosz történelem – magyar ecsettel	203

<i>Seres Attila</i> : Egy nyilas parlamenti képviselő hihetetlen kalandjai bolsevik földön. Rátz Kálmán a Szovjetunióban – magyar és orosz levéltári források 1941	219
<i>Kolontári Attila</i> : Seres Attila: Magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok 1920-1941	249
<i>Harsányi Iván</i> : José Sandoval. Emlékezés magyarországi partizántevékenységére	261
<i>Fóris Ákos</i> : Adalékok a magyar háborús bűnösök Szovjetunióinak való kiadatásához (1945-1947)	275
<i>Máté Zsolt</i> : Interjú Szergej Hruscsovval	287
<i>Nagy Márton Géza</i> : „Többet, nagyobbat, erősebbet!” A Szovjet Hadtengerészet Kijev osztályú repülőgép-hordozóinak története és geopolitikában játszott szerepük	305
<i>Galicza György</i> : A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének megalakulása dokumentumok tükrében	325
<i>Lengyel Gábor</i> : Oroszország, Kelet-Közép-Európa és a NATO keleti bővítésének vitája az 1990-es években	357
<i>Beáta Varga</i> : Csernomorszkije kazaki – prjamije naszlednyiki „zaporozsszkijh tragycij”	377
<i>Igor Krjucskov</i> : Polityicseszkoje razvityije Vengrii v donyeszenyijah rosszijszkijh gyiplomatov v nacsale XX v.	395
<i>Gennagyij Borgyjugov</i> : Bolsoj tyerror v prosztranzstve pamjatyi	407
<i>Krisztián Bene</i> : Les atrocités commises par la LVF en URSS	435
<i>Alekszandr Sztikalin</i> : Polszkij krizisz 1980-1981 gg. i szituacija v Ruminyii	447
<i>Andrea Szegedi Aranyossyné</i> : Peopling the Kaliningrad Territory	469
A kötet szerzői	484

Content

<i>György Bebesi</i> : Foreword	17
<i>Bene Krisztián</i> : Editorial Preface	21
<i>Endre Sashalmi</i> : Possible Interpretations of Peter Shafirov's Writing	23
<i>Katalin Schrek</i> : The Diplomatic Background of the Forming of the English-Russian Alliance (1804-1805)	45
<i>Mária Bodor</i> : Tradition and Renewal in Russian Diplomacy: Russian-Italian Relations at the Time of The Napoleonic Wars	59
<i>Erzsébet Bodnár</i> : The Issues of the Black Sea Narrows in Russian Foreign Policy, 1799-1833	75
<i>Eszter Vámos</i> : From Münchengrätz to 1848	95
<i>Dóra Dublicz</i> : The Age of Anarchist Terrorism	109
<i>Mihály Huszár</i> : From Talking Politics to the First Paries. Some Important Characteristics of 19th Century Russian Liberalism	121
<i>Bertalan Bordás</i> : Russian Foreign Policy Doctrines in the Great Eastern Crisis and in the Russian-Turkish War in 1877-1878	135
<i>Csaba Katona</i> : Relations of the Austro-Hungarian Diplomacy and the Russian Diplomacy Apropos of the Reburial of Simon Forgách (1904-1906)	151
<i>Tamás F. Molnár- Szilárd Rendeki</i> : The Injured Russian Soldier in the Russo-Japanese War	161
<i>Szabolcs Szunomár</i> : The Way to The Downfall of The Russian Empire through the Eyes of an English Man. Presentation of George Buchanan's Memoirs	179
<i>György Bebesi</i> : The Impact of the Russian Revolution of 1917 on the Russian Extreme Right and on the Black Hundred Movement	193
<i>Endre Lendvai</i> : Russian History - With a Hungarian Brush	203

<i>Attila Seres: Incredible Adventures of a 'Nyilas' (Arrow Cross Party) MP in Bolschevik Territory. Kálmán Rácz in the Soviet Union – Hungarian and Russian Archival Sources 1941</i>	219
<i>Attila Kolontári: Attila Seres: Hungarian–Soviet Economic Relations 1920-1941</i>	249
<i>Iván Harsányi: Jose Sandoval. Remembering his Partizan Actions in Hungary</i>	261
<i>Ákos Fóris: Supplementary Information of Rendition of Hungarian War-Criminals to The Soviet Union (1945-1947)</i>	275
<i>Zsolt Máté: Interview with Sergei Khrushchev</i>	287
<i>Géza Márton Nagy: "More, Bigger, Stronger!" History of the Soviet Aircraft Carrier Kiev and their Role in Geopolitics</i>	305
<i>György Galicza: Fall of The Soviet Union and the Foundation of the Commonwealth of Independent States in the Light of Documents</i>	325
<i>Gábor Lengyel: Russia, Central-Europe and the Debate of NATO's Eastern Enlargement in the 1990's</i>	357
<i>Beáta Varga: Black Sea Cossacks – Direct Descendants of "Zaporozhye Traditions"</i>	377
<i>I. V. Kryuchkov: Hungarian Political Developments in the Reports of Russian Diplomats at the Beginning of the 20th Century</i>	395
<i>Gennady Bordjukov: The Great Terror in the Remembrance</i>	407
<i>Krisztián Bene: Atrocities of LVF in the Soviet Union</i>	435
<i>A. S. Stikalin: Polish Crisis in 1980-1981 and the Situation in Romania</i>	447
<i>Andrea Szegedi Aranyossyné: Peopling the Kaliningrad Territory</i>	469
<i>Authors</i>	484

Содержание

<i>Дьердь Бебеши</i> : Предисловие	17
<i>Кристиан Бене</i> : Редакторское предисловие	21
<i>Эндре Шашхалми</i> : Возможности интерпретации работы Петра Шафирова	23
<i>Каталин Шрек</i> : Дипломатический фон заключения англо-русского союза (1804-1805)	45
<i>Мария Бодор</i> : Традиция и обновление в русской дипломатии: русско-итальянские отношения во время наполеоновских войн	59
<i>Эржебет Боднар</i> : Проблема Черноморских проливов во внешней политике России, 1799-1833	75
<i>Эстер Вамош</i> : От Мюнхенграца до 1848	95
<i>Дора Дублец</i> : Эпоха террора анархистов	109
<i>Михай Хусар</i> : От политики в салонах до первых партий. Некоторые особенности русского либерализма XIX в.	121
<i>Берталан Бордаш</i> : Внешнеполитический курс России во время восточного кризиса и русско-турецкой войны 1877-78 гг.	135
<i>Чаба Катона</i> : Контакты австро-венгерской и российской дипломатии по вопросу перезахоронения Шимона Форгача (1904-1906)	151
<i>Тамаш Ф. Молнар-Силард Рендеки</i> : Раненый русский солдат в русско-японской войне	161
<i>Саболч Суномар</i> : На пути к краху глазами англичанина. Воспоминания Джорджа Буханана	179
<i>Дьердь Бебеши</i> : Влияние революций 1917-го года на русские крайне правые силы, на черносотенное движение	193
<i>Эндре Лендвоы</i> : Русская история - венгерской кистью	203

<i>Аттила Шереш:</i> Невероятные приключения парламентского депутата-нилашиста в стране большевиков. Калман Рац в Советском Союзе – венгерские и русские архивные документы 1941	219
<i>Аттила Колонтари:</i> Шереш Аттила: Венгерско-советские экономические отношения 1920-1941	249
<i>Иван Харшани:</i> Хосе Сандовал. Воспоминание о его партизанской деятельности в Венгрии	261
<i>Акош Фориш:</i> К вопросу выдачи венгерских военных преступников Советскому Союзу (1945-1947)	275
<i>Жолт Мате:</i> Интервью с Сергеем Хрущевым	287
<i>Геза Мартон Надь:</i> „Больше, крепче, мощнее” История и геополитическая роль авианесущих крейсеров типа «Киев» Военно-Морского Флота СССР	305
<i>Дьердь Галица:</i> Распад СССР и создание Содружества Независимых Государств в зеркале документов	325
<i>Габор Лендьел:</i> Россия, Центрально-Восточная Европа и вопрос расширения НАТО в 1990-ые годы	357
<i>Беата Варга:</i> Черноморские казаки – прямые наследники „запорожских традиций”	377
<i>Игорь Крючков:</i> Политическое развитие Венгрии в донесениях российских дипломатов в начале XX в.	395
<i>Геннадий Бордюгов:</i> Большой террор в пространстве памяти	407
<i>Кристиан Бене:</i> Военные преступления совершенные солдатами Французского Антибольшевистского Легиона в СССР	435
<i>Александр Стыкалин:</i> Польский кризис 1980-1981 гг. и ситуация в Румынии	447
<i>Андреа Сегеди Араньешине:</i> Заселение Калининградской области	469
Сведения об авторах	484

Table des matières

<i>György Bebesi</i> : Avant-propos	17
<i>Krisztián Bene</i> : Éditorial	21
<i>Endre Sashalmi</i> : Les interprétations possibles de l'œuvre de Piotr Chafirov	23
<i>Katalin Schrek</i> : L'arrière-plan diplomatique de l'alliance anglo-russe (1804-1805)	45
<i>Mária Bodor</i> : Tradition et renouveau dans la diplomatie russe: les relations russo-italiennes pendant les guerres napoléoniennes	59
<i>Erzsébet Bodnár</i> : La problématique des détroits de la mer Noire dans la politique étrangère russe, 1799-1833	75
<i>Eszter Vámos</i> : De Münchengrätz à 1848	95
<i>Dóra Dublec</i> : L'époque de la terreur anarchiste	109
<i>Mihály Huszár</i> : De la politique au salon aux premiers partis. Quelques caractéristiques remarquables du libéralisme russe au 19 ^e siècle	121
<i>Bertalan Bordás</i> : Les grandes lignes de la politique étrangère russe à l'époque de la grande crise orientale et de la guerre russo-turque de 1877-1878	135
<i>Csaba Katona</i> : Les relations diplomatiques de l'Empire austro-hongrois et de la Russie par rapport à la réinhumation de Simon Forgách (1904-1906)	151
<i>Tamás F. Molnár- Szilárd Rendeki</i> : Le soldat blessé russe dans la guerre russo-japonaise	161
<i>Szabolcs Szunomár</i> : Vers l'effondrement par les yeux d'un Anglais. La présentation des mémoires de George Buchanan	179
<i>György Bebesi</i> : L'influence des révolutions de 1917 sur l'extrême-droite russe et le mouvement des Cent	193
<i>Endre Lendvai</i> : Histoire russe - au pinceau hongrois	203

<i>Attila Seres</i> : Les aventures incroyables d'un député parlementaire hongariste sur la terre bolchevique. Kálmán Rátz à l'URSS – des sources d'archives hongroises et russes 1941	219
<i>Attila Kolontári</i> : Attila Seres: Les relations économiques entre la Hongrie et l'Union soviétique 1920-1941	249
<i>Iván Harsányi</i> : José Sandoval. Souvenir de son activité de partisan en Hongrie	261
<i>Ákos Fóris</i> : Des informations à l'extradition des criminels de guerre hongrois à l'Union soviétique (1945-1947)	275
<i>Zsolt Máté</i> : Interview avec Sergueï Khrouchtchev	287
<i>Géza Márton Nagy</i> : « Plus nombreux, plus grand, plus fort ! » L'histoire des porte-aéronefs de la classe Kiev de la Marine soviétique et leur rôle dans la géopolitique	305
<i>György Galicza</i> : La désintégration de l'Union soviétique et la naissance de la Communauté des Etats indépendants dans la lumière des documents	325
<i>Gábor Lengyel</i> : La Russie, l'Europe centrale et orientale et le débat de l'élargissement oriental de l'OTAN dans les années 1990	357
<i>Beáta Varga</i> : Les cosaques de la mer Noire – les héritiers directs des « traditions zaporogues »	377
<i>Igor Kryuchkov</i> : L'évolution de la situation politique dans les rapports des diplomates russes au début du 20 ^e siècle	395
<i>Gennadii Bordyugov</i> : La Grande Terreur dans le souvenir de la société	407
<i>Krisztián Bene</i> : Les atrocités commises par la LVF en URSS	435
<i>Aleksandr Stykalin</i> : La crise polonaise de 1980-1981 et la situation roumaine	447
<i>Andrea Szegedi Aranyossyné</i> : Peopling the Kaliningrad Territory	469
Auteurs	484

Inhaltsverzeichnis

<i>György Bebesi</i> : Vorwort	17
<i>Krisztián Bene</i> : Redaktionelles Vorwort	21
<i>Endre Sashalmi</i> : Die Interpretationsmöglichkeiten des Werks von Peter Sapiro	23
<i>Katalin Schrek</i> : Der diplomatische Hintergrund des britisch-russischen Bündnisses (1804-1805)	45
<i>Mária Bodor</i> : Tradition und Erneuerung in der russischen Diplomatie: die russisch-italienischen Beziehungen in der Zeit der Napoleonischen Kriege	59
<i>Erzsébet Bodnár</i> : Die Problematik der Meerengen des Schwarzen Meeres in der russischen Außenpolitik, 1799-1833	75
<i>Eszter Vámos</i> : Von Münchengrätz bis 1848	95
<i>Dóra Dublicz</i> : Die Zeit des anarchistischen Terrors	109
<i>Mihály Huszár</i> : Von der „Salonpolitik“ bis zu den ersten Parteien. Relevante Charakterzüge des Liberalismus in Russland im 19. Jahrhundert	121
<i>Bertalan Bordás</i> : Die Richtlinien der russischen Außenpolitik in der Zeit der Balkankrise und des Russisch-Türkischen Krieges 1877-1878	135
<i>Csaba Katona</i> : Diplomatische Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Russland zur Zeit der Neubestattung von Simon Forgács (1904-1906)	151
<i>Tamás F. Molnár- Szilárd Rendeki</i> : Der verletzte russische Soldat im Russisch-Japanischen Krieg	161
<i>Szabolcs Szunomár</i> : Auf dem Weg zum Zusammenbruch - mit den Augen eines Engländers. Die Erinnerungen von George Buchanan	179
<i>György Bebesi</i> : Die Wirkung der Revolutionen von 1917 auf die russischen Rechtsradikalen und die „Schwarze Hundert“-Bewegung	193
<i>Endre Lendvai</i> : Russische Geschichte - mit ungarischem Pinsel	203

<i>Attila Seres</i> : Das unglaubliche Abenteuer eines Abgeordneten der Pfeilkreuzler-Partei auf bolschewistischem Boden. Kálmán Rátz in der Sowjetunion – ungarische und russische Archivunterlagen 1941	219
<i>Attila Kolontári</i> : Attila Seres: Die ungarisch-sowjetischen Wirtschaftsbeziehungen zwischen 1920-1941	249
<i>Iván Harsányi</i> : José Sandoval. Erinnerung an seine Partisanentätigkeit in Ungarn	261
<i>Ákos Fóris</i> : Beiträge zur Auslieferung der ungarischen Kriegsverbrecher an die Sowjetunion (1945-1947)	275
<i>Zsolt Máté</i> : Interview mit Nikita Sergejewitsch Chruschtschow	287
<i>Géza Márton Nagy</i> : „Mehr, Grösser, Kräftiger!“ Die Geschichte der Flugdeckkreuzer der Klasse Kiew der Sowjetischen Marine und ihre geopolitische Rolle	305
<i>György Galicza</i> : Der Zerfall der Sowjetunion und die Entstehung der Gemeinschaft Unabhängiger Staaten im Spiegel von Dokumenten	325
<i>Gábor Lengyel</i> : Russland, Ostmitteleuropa und die Debatte der Nato-Osterweiterung in den 1990er-Jahren	357
<i>Beáta Varga</i> : Die Schwarzmeer-Kosaken – Unmittelbare Abkömmlinge der „Saporogje-Tradition“	377
<i>Igor Kryuchkov</i> : Die politische Entwicklung in Ungarn in den Berichten der russischen Diplomatie zu Beginn des 20. Jahrhunderts	395
<i>Gennadii Bordyugov</i> : Der Große Terror in der Erinnerung	407
<i>Krisztián Bene</i> : Die Gewalttaten der LVF in der Sowjetunion	435
<i>Aleksandr Stykalin</i> : Die polnische Krise der Jahre 1980-1981 und die Situation in Rumänien	447
<i>Andrea Szegedi Aranyossyné</i> : Die Besiedlung des Gebietes Kaliningrad	469
Die Verfasser des Bandes	484

Contenido

<i>György Bebesi</i> : Prefacio	17
<i>Krisztián Bene</i> : Notas del Editor	21
<i>Endre Sashalmi</i> : Posibles interpretaciones de la obra de Péter Safirov	23
<i>Katalin Schrek</i> : El trasfondo diplomático de la alianza anglo-rusa (1804-1805)	45
<i>Mária Bodor</i> : Tradición y renovación en la diplomacia rusa: las relaciones ruso-italianas durante las guerras napoleónicas	59
<i>Erzsébet Bodnár</i> : La cuestión de los estrechos del Mar Negro en la política exterior rusa, 1799-1833	75
<i>Eszter Vámos</i> : De Münchengrätz a 1848	95
<i>Dóra Dublicz</i> : La era del terror anarquista	109
<i>Mihály Huszár</i> : De la política de salón a los primeros partidos políticos. Algunas características importantes del liberalismo ruso del siglo XIX	121
<i>Bertalan Bordás</i> : Las grandes líneas de la política exterior rusa durante la gran crisis oriental y la guerra ruso-turca de 1877-1878	135
<i>Csaba Katona</i> : Las relaciones diplomáticas austro-húngaras-rusas respecto al reentierro de Simon Forgách (1904-1906)	151
<i>F. Tamás Molnár- Szilárd Rendeki</i> : El soldado ruso herido durante la guerra ruso-japonesa	161
<i>Szabolcs Szunomár</i> : Camino al colapso ante la mirada de un inglés. Las memorias de George Buchanan	179
<i>György Bebesi</i> : La influencia de las revoluciones de 1917 en la extrema derecha rusa, en el movimiento Centurias Negras	193
<i>Endre Lendvai</i> : La historia de Rusia con pinceladas húngaras	203
<i>Attila Seres</i> : La increíble aventura de un parlamentario del Partido de los Cruzflechistas en tierra de los bolcheviques. Kálmán Rátz en la Unión Soviética - fuentes de archivo húngaras y rusas 1941	219

<i>Attila Kolontári</i> : Seres Attila: las relaciones económicas húngaro-soviéticas 1920-1941	249
<i>Iván Harsányi</i> : José Sandoval. Memorias de su actividad guerrillera en Hungría	261
<i>Ákos Fóris</i> : Sobre la entrega de criminales de guerra húngaros a la Unión Soviética (1945-1947)	275
<i>Zsolt Máté</i> : Entrevista a Serguei Jrushchov	287
<i>Márton Géza Nagy</i> : "Más, más grande, más fuerte". La historia y el rol geopolítico del portaaviones tipo "Kiev" de la flota militar naval soviética	305
<i>György Galicza</i> : La desintegración de la Unión Soviética y la creación de la Comunidad de Estados Independientes a la luz de los documentos	325
<i>Gábor Lengyel</i> : Rusia, Europa Central y Oriental y el debate de la ampliación de la OTAN al Este durante la década de los '90	357
<i>Beáta Varga</i> : Cosacos del Mar Negro - herederos directos de "las tradiciones de Zaparozh"	377
<i>Igor Krjucskov</i> : El desarrollo político de Hungría según los informes de los diplomáticos rusos de principios del siglo XX	395
<i>Gennagyij Borgyjugov</i> : El Gran Terror en el espacio de la memoria	407
<i>Krisztián Bene</i> : Las atrocidades cometidas por la LVF en la URSS	435
<i>Alekszandr Sztikalin</i> : La crisis polaca de 1980-1981 y la situación en Rumania	447
<i>Andrea Szegedi Aranyossyné</i> : El poblamiento del territorio de Kaliningrad	469
Autores	484

ELŐSZÓ

Tavaly ünnepelte alapításának 10 éves évfordulóját a PTE BTK TTI önálló szemináriumaként működő Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, vagy, ahogy már a szakmában elterjedt rövidítéssel emlegetik, a MOSZT.

Kutatócsoportunk rövidített nevének üzenet értékű jelentése van, („Híd”) s az elmúlt 10 év során szakmai munkánkban az adott lehetőségek keretei között igyekeztünk mindig ehhez tartani magunkat. Mint szakmai részterületre alakult tudományos fórum, a klasszikus kutatási tevékenységet végeztük: összefogtuk a szakma és a régió érdeklődő kutatóit, oktatóit és témával foglalkozó diákjait, és pályázatokat írtunk, konferenciákat és előadás-sorozatok, work-shoppokat szerveztünk, annak érdekében, hogy teret és fórumot adjunk a történeti ruszisztika és szovjetológia - valljuk be nem túl magas számú - művelőjének, ahogy alapító nyilatkozatunkban is megfogalmaztuk, független kutatók autonóm társulásaként működünk.

Eközben a Történettudományi Intézet logisztikai bázisán sikerült létrehozni egy kis műhelyt, ennek keretében gyarapodó intézeti könyvtárat, kutató helyet és informatikai felszereltséggel. Saját könyvsorozatot indítottunk útjára, a MOSZT könyveket, amelynek jelent kiadvány már a 8. kötete lesz, illetve az idei évtől jennek meg a MOSZT Füzetek, amellyel egy újabb műfajt vezetünk be kiadványaink sorában. Munkánk során az alaptevékenységen kívül, amit mindenki szakmaszeretetből, főmunkája mellett végzett, mindig két vezérelvünk volt: a kutatócsoport nevének megfelelően nyitottság más tudományos műhelyek és fórumok felé, velük szakmai kooperáció kiépítése, illetve a tehetséges, témával foglalkozó fiatal kutatók, diákok támogatása, felkarolása.

Mindkét területen értünk el eredményeket: kiváló emberi kapcsolatokkal és szakmai hozzáadékkal építettünk ki együttműködést az Egyetem részben hasonló profilú műhelyével, illetve az akadémia helyi munkacsoportjával, budapesti és vidéki szakmai fórumokkal, valamint külföldi intézményekkel és partnerszervezetekkel, felsorolásuk, statisztikai számbavételük, amelyet más helyütt már többször megtettünk, ezáltal nem lehet egy rövid

előszó feladata. Az utánpótlás-nevelés, tehetséggondozás terén is a tényszerűek az eredmények: díjak az év oroszdolgozata pályázatokon, OTDK helyezések, rektori dicsérőoklevél.

A 10 éves jubileumnak igyekeztünk méltó lenyomatot adni: áprilisban a Társadalomtudományi Szakkönyvtárban felkért előadókkal nagy érdeklődés mellett összegző módon mutattuk be eddig kiadványainkat, itt vehettük át kiemelt partnerünk a Pécsi Orosz Központ elismerő oklevelét is, a bemutatók anyaga rangos szakmai folyóiratokban recenzióként megjelent, illetve megjelenés alatt áll. Októberben nagyszabású konferenciát rendeztünk szép számú néző előtt a PAB Székházban, kitűnő partnerünkkel Kelet és Közép-Európa Története Munkabizottsággal karöltve, ennek anyagát idén jelentettük meg „Háborúk és békekötések az orosz és a szovjet történelemben” címmel, a MOSZT Könyvek 7. köteteként, önálló arculattal, ebben 20 szerző 18 dolgozatát közöltük.

Egy évforduló azonban, bár jellege az eredmények számbavételére inspirál, nem lehet csupán egyfajta statisztikai sikerlista. Úgy gondolkodtunk, hogy megőrizve az eddig elért értékeket, eredményeket tovább kell lépniük. Újjászerveztük a kutatócsoport vezetőségét, szorosabban bevonva a munkába azokat a kollégákat, akik habilitációjukkal, doktori disszertációjukkal már bizonyítottak a tudományban, illetve fiatal kutatókat, oktatókat választottunk be a vezetőségbe, gondolván majd a jövőre is, felkészülve a nemzedékváltásra. Módosítottunk kiadványaink arculatán, és igyekszünk stabilabb, kevésbé esetleges pénzügyi háttérrel kiépíteni a műhely működéséhez, elsősorban kiadványaink és rendezvényeink finanszírozásához.

Jelen kötet a lezárását jelenti a jubileumi évnek, egyben folytatása egy korábban az orosz - szovjet történelemről megjelent tanulmánykötetünknek, amelyet „Európa Peremén” címmel bocsájtottunk ki 2013-ban, és a kutatócsoport alapító vezetőjének, valamint 6 tehetséges, a tudományban már valamilyen szinten bizonyított diákjának, a műhely fiatal tagjainak dolgozatait tartalmazta, összesen 12 írást. Jelen kötet nagyszámú dolgozatot közöl, ahogy korábbi kiadványaink is, tehetséges fiatalok s nagy tapasztalató tudósok munkáit egyaránt. A kötetről, annak szakmai koncepciójáról a szerkesztői előszóban olvashatnak.

Dr. habil. Bebesi György PhD
Kutatócsoportvezető egyetemi docens, a MOSZT alapítója

Pécs, 2015. június 17.

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Jelen kötet a MOSZT Kutatócsoport elmúlt tízéves tevékenységének egyik kiemelkedő állomását jelenti. Nem csupán azért, mert az egyévtizedes jubileumot méltóképpen megünneplendő ez a kiadvány a legújabb a MOSZT Könyvek sorozatban, hanem elsősorban azért, mert ez a kötet a tudományos műhely írásos műveinek sorában ezidáig kétségkívül a legnagyobb terjedelmű és legsokszínűbb is.

A MOSZT Könyvek 8. az azonos nevű tudományos műhely születésének tizedik évfordulója alkalmából rendezett jubileumi év szerves részeként látott napvilágot. A kötet koncepciója nagyon egyszerű volt: az eltelt évek alatt kiépített szakmai kapcsolatokra és a belső utánpótlásnevelési erőfeszítésekre alapozva lehetőséget adni a műhellyel együttműködő összes partnernek arra, hogy a 18-20. századi orosz és szovjet történelemhez kapcsolódó legújabb kutatásainak eredményeit megossza a történészszakma képviselőivel és a nagyközönséggel.

Öröndetes módon erre a felhívásra nagyon sokan válaszoltak pozitívan a történettudomány hazai, és nemzetközi művelői közül. Ennek eredménye rendkívül impozáns lett, hiszen jelen kötetben 27 szerző 26 írása olvasható, amelyek tematikailag, nyelviileg és műfajilag is igen nagy változatosságot mutatnak. Anélkül, hogy a részletekbe menően kitérnénk a könyv lapjain tárgyalt témákra, érdemes megemlíteni, hogy a tanulmányok a 18. századi orosz dinasztikus jogértelmezési koncepcióktól kezdve a 20. századi orosz szélsőjobboldali mozgalmakon keresztül egészen az 1990-es évek elején bekövetkezett államszervezeti változásokig mutatják be az elmúlt közel 300 év orosz-szovjet történelmét.

Ennek megfelelően a kötet felépítése egyszerre tematikus, időrendi és nyelvi, mivel témák szerint három részre van osztva, de ezen felül található benne egy teljes egészében idegennyelvű írásokat tartalmazó negyedik szakasz is. Ugyanakkor a fejezeteken belül a rendező elv a kronológia, vagyis a tanulmányok az általuk tárgyalt témák időrendje alapján nyertek besorolást. Az első részben találhatóak az 1918 előtti orosz történelemmel fog-

lalkozó írások, melyeket a Szovjetunió történetét tanulmányozó elemzések követnek, majd pedig egy rövid fejezetben az ennek felbomlása utáni időszakot vizsgáló tanulmányok kaptak helyet. Az utolsó szakaszban hat idegennyelvű írás található, melyek orosz, angol és francia nyelvűek és a kutatócsoport nemzetközi beágyazottságát erősítik.

A változatosságot jól mutatja az a tény is, hogy – a korábban kialakult hagyományoknak megfelelően – a szerzők sorában ugyanúgy megtaláljuk a graduális egyetemi hallgatókat, mint a fiatal kutatókat és a nemzetközi tudományos élet elismert hazai és külföldi képviselőit, hogy lehetőség szerint a szakmai együttműködés és építkezés lehetősége mindenki számára adott legyen. Ezt szolgálja az is, hogy a kötet gerincét alkotó tanulmányokon kívül könyvbemutató ismertetés és a nemzetközi közélet fontos alakjával készült interjú is található a könyv oldalain.

Ennek alapján bízunk benne, hogy jelen művet haszonnal fogja forgatni mindenki, aki érdeklődik a 18-20. századi orosz-szovjet történelem iránt és szeretné jobban megismerni a történelem-könyvek lapjain leírt események háttérében meghúzódó mozgatórugókat és személyeket.

Dr. Bene Krisztián, PhD
Tanszékvezető egyetemi adjunktus

Pécs, 2015. június 22.

SASHALMI ENDRE

PÉTER SAFIROV MŰVÉNEK ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI

„ÉRTEKEZÉS ARRÓL, HOGY MILYEN JOGOS OKAI VOLTAK Ő CÁRI FELSÉGÉNEK, ELSŐ PÉTER CÁRNAK ÉS ÖSSZOROSZ PARANCSOLÓNAK (VSZJEROSSZIJSZKIJ POVELITYEL) AZ 1700-BAN, 12. KÁROLY SVÉD KIRÁLY ELLEN INDÍTOTT HÁBORÚRA” (1717)

Jelen tanulmány elsődleges célja a Safirov művében található dedikáció elemzése az ajánlás kronológiai kontextusba történő helyezése révén. Mielőtt azonban magát a dedikációt megvizsgálánánk, szükséges bemutatni azt, hogy mi indokolta magának a műnek a megírását, ugyanis ennek ismeretében ütközik ki igazán a dedikáció valódi célja, melynek címzettje nem is maga Péter cár, hanem Péter második házasságából származó fia, az 1717-ben mindössze két éves Péter Petrovics volt. Ugyancsak elengedhetetlen persze, hogy legelőször rövid áttekintést adjak magáról a mű szerzőjéről, aki Nagy Péter politikájának egyik legfőbb magas rangú segítője volt.

Péter Pavlovics Safirov 1669-ben született egy szmolenszki zsidó család sarjaként. Miután 1654-ben Szmolenszk ismét orosz kézre került, Safirov apja áttért az ortodox hitre és Moszkvába ment, ahol először egy bojár szolgálatába szegődött, majd a Külügyi Prikázban dolgozott tolmácsként, s itt szerzett érdemeit nemesi ranggal jutalmazták.¹ Safirov pályafutását meghatározta apja foglalkozása és pozíciója: otthoni neveltetéséből eredően számos nyelvet sajátított el, így tudott latinul, franciául, németül, hollandul és lengyelül, amihez karrierje során később még hozzájött a török és az olasz is.² 1690-ben ő is a Külügyi Prikáz tolmácsa lett, továbbá bekerült az 1697-es ún. nagy követségbe is, amellyel Péter 1697-ben, mondhatni „köztudott inkognitóban”, nyugat-európai útjára (1697-98) indult.³ Péterrel együtt történő hazatérése után, 1699-ben, illetve 1701-ben diplomáciai feladatokat kapott, a

---

¹ ALEKSZEJEVA 1.

² Uo.

³ Uo.

Svédország elleni szövetség kimunkálásában vett részt.⁴ 1703-ban már titkár Péter fő bizalmasa, Golovin mellett, majd újabb diplomáciai feladatként 1704-ben ő tárgyalta a svédekkel Narva és Ivángorod kapitulációs feltételeiről.⁵ Az északi háború döntő szárazföldi csatája, a poltavai orosz győzelem (1709) után alkancellár és titkos tanácsos lett, illetve különböző külföldi uralkodók által adományozott címeket kapott, amelyek közül a legrangosabb a császártól elnyert titulus, a „Szent -Római Birodalom bárója” volt.⁶

Egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb szolgálatát azzal tette Péternek, hogy az 1711-es, oszmánok ellen vezetett és balul végződött hadjárat idején, amikor a Prut folyónál az oszmánok erős túlerőben levő serege bekerítette a Péter által vezetett orosz hadakat, a körülményekhez képest igen kedvező fegyverszünetet kötött a nagyvezírral. Minden bizonnyal Péter második feleségének, a szintén az orosz táborban levő Katalinnak az ékszerivel vesztegette meg a nagyvezírt. Mivel Safirov vállalta, hogy kvázi túszként a szultáni udvarban marad, amíg meg nem kötik a békét (erre 1713-ban került sor), így csak 1714-év végén tért vissza Pétervárra.⁷ Ezen érdemeire való tekintettel földbirtok adományt kapott, 1717-től pedig a Külügyi Prikáz helyébe lépő Külügyi Kollégium alelnöke lett.⁸ Diplomáciai tapasztalata és rendkívüli nyelvtudása (törökül és olaszul a szultáni udvarban tanult meg) mintegy predestinálta arra a feladatra, hogy ő írja meg az első (a címben említett) olyan orosz művet, amely Oroszország hadba lépésének okait igazolja egy háborúban.

Safirov későbbi sorsa is érdekesen alakult, bár ennek részletei már nem fontosak számunkra: miután Péter első számú cimborájával, Mensikovval 1723-ban összeveszett, korrupcióval vádolták meg, fő-és jószágvesztésre ítélték, valamint hivatali rangjától és címeitől is megfosztották.⁹ A kivégzést aztán novgorodi száműzésre enyhítette Péter, és Safirov egészen Péter haláláig (1725) itt

---

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

élt.¹⁰ Péter halála után, I. Katalin (1725-1727) idején váltakozó szerencsével folyt karrierje: visszakapta jogait, sőt a Kereskedelmi Kollégium elnöke lett, valamint még az Alekszandr Nyevszkij Érdemrendet is megkapta.¹¹ Ugyanakkor Mensikov befolyása miatt hamarosan egy számúzetéssel felérő feladatot kapott: Arhangelszkbe küldték a bálnavadászatot felügyelni.¹² 1727-ben aztán lemondott az állami szolgálatról és visszavonult, de Anna Ivanovna (1730-1740) idején ismét fontos pozíciókat és diplomáciai megbízásokat kapott,¹³ ami mutatja, hogy tehetségét és nyelvtudását Péter után sem lehetett nélkülözni egészen 1739-ben, Péterváron bekövetkezett haláláig.

Safirovot Péter már 1714-ben megbízta a címben szereplő mű megírásával, amely 1716-ban készült el, és 1717-ben nyomtatták ki. „A munka Péter felügyelete alatt folyt, aki megszerkesztette azt és befejező részét pedig ő maga írta.”¹⁴ 1719-ben és 1722-ben egy újabb orosz kiadásra került sor, sőt 1723-ban angol fordításban is megjelent.¹⁵ Közben azonban német nyelvre is lefordították és valamikor 1718-1721 közt publikálták, s e változathoz készült az angol fordítás is.¹⁶ A német fordítást az magyarázza, hogy ez volt a pamfletirodalom nemzetközi nyelve a korabeli Észak-Nyugat-Európában,¹⁷ az angol fordítást pedig bizonyára Anglia megnövekedett nemzetközi súlya, továbbá az angol-orosz diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok jelentősége. Ugyanakkor az 1722-es orosz kiadás propagandisztikus célja világos a kiadás nagyságrendjéből: több mint 20.000 darabot nyomtattak belőle, ami többszörösen meghaladta azt a (néhány ezres) számot is, amely a jól eladható egyszerű kiadványok (pl. kalendáriumok) esetében szokásos volt.¹⁸

---

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 2.

¹⁵ Az 1717-es orosz kiadás és az 1723-as angol kiadás reprint formában és bevezető tanulmánnyal megtalálható. BUTLER, 1973.

¹⁶ CRACRAFT, 2004. 185.

¹⁷ PIIRIMÄE, 2007. 64.

¹⁸ Uo. 65.

A mű egyértelműen azt célozta, hogy ezzel bizonyítsa: Oroszország *Európa* része volt, azaz tagja a *keresztény országok civilizált közösségének*, amelyben a tagoktól azt várták el, hogy egy általánosan elfogadott normát, a *ius gentium* elveit kövessék a hadviselésben.¹⁹ „Ennek a jognak a lényegi magja a háború korlátozása és szabályozása volt.”²⁰ Azaz, másként fogalmazva, a korai európai államok alapvető jelentőséget tulajdonítottak az *igazságos háború* kérdésének. Ez persze nem jelenti azt, hogy mindig tiszteltben tartották volna „a *bellum iustum* morális és jogi elveit, amelyeket gyakran felülírtak az érdekek, de mégis volt legalább egy közös dolog minden európai háborúban: az államok kínosan ügyeltek arra, hogy nyilvánosan igazolják az adott háború jogos voltát”.²¹ Ezt Péter idején már Oroszország sem spórolhatta meg, ha azt akarta, hogy ne barbár hatalomként tekintsenek rá a kortársak.²² „Meg kellett győznie Európa többi részét, hogy nemcsak keresztény volt, hanem civilizált hely is.”²³ A korábban kurzívval írt három szó, *Európa, keresztény, civilizált*²⁴ az, amely lépten-nyomon előfordul a műben, bizonyítandó Oroszország kulturális hovatartozását. Lesz azonban még egy olyan kifejezés, amely szintén alapvető fontosságú volt Péter és a péteri propaganda számára, de amelyre eddig nem hívták fel a figyelmet Safirov művében, ez pedig az ún. *Polizeistaat* fogalma, amire azonban majd a későbbiekben térek ki.

Péter részéről nem Safirov műve volt az első olyan lépés, amellyel a svéd királynak címzett hadüzenetet nyilvánosan is megindokolta Európa számára: már 1700-ban közzétette azt holland újságokban.²⁵ A háborús ok kettős volt. Egyrészt, első helyen említve, az a sérelem, amely Pétert érte 1697-ben nyugati útján, amikor a svéd fennhatóság alatti Rigában tartózkodott: eszerint amikor Péter egy ízben a város védműveinek közelébe ment, akkor az ottani őrség nemcsak illetlenül beszélt vele, ha-

---

¹⁹ Uo. 63.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo. 79-80.

²³ Uo. 80.

²⁴ Az eredeti orosz változatban érdekes módon a *polityicseszki* jelző szerepel ilyen értelemben.

²⁵ PIIRIMÄE, 2007. 81. 78. lj.

nem még fegyvert is szegezett rá egy katonára, Riga svéd kormányzója pedig nem volt hajlandó elégtételt adni az atrocitásért. Ugyanakkor Péter ezt a személyes sérelmét már kezdettől, a hadüzenetben is összekötötte azzal, hogy a svédek jogtalanul foglaltak el orosz területeket.²⁶ Az 1700-as hadüzenetet ugyanakkor, a korban bevett szokás szerint, közölték a Moszkvában tartózkodó svéd követtel, amellyel, hogy Moszkvában és Novgorodban nyilvánosan kihirdették.²⁷

A svédek elleni háború azonban elhúzódott, másrészt a Péter által adott személyes ok „meglehetősen idejétmúlt volt a kortárs európai nemzetközi jog összefüggésében”, amire fel is hívta a cár figyelmét egy lett nemes, Johann Reinhold von Patkul (Szászország moszkvai követe révén), azután, hogy olvasta Péternek Hollandiában megjelentetett *casus bellijét*.²⁸ Ő, elvetve Péter személyes indokát, több lehetséges okot is javasolt, amelyek viszont beleillettek a kor fogalomrendszerébe: így például a cár szerződéses kötelezettségét, hogy támogassa szövetségeseit, valamint Ingria és Karélia, mint ősi orosz földek visszaszerzését.²⁹ Ugyanakkor javasolta, hogy Péter nevében írjanak egy olyan munkát, amely az európai udvarokat meggyőzi az orosz fél igazságáról: ha ezt feléjük kommunikálják, akkor az „tetszetősebbé teszi” az orosz részről indított háborút, továbbá azt írta, hogy fel kellene sorolni még más háborús okokat is, ha vannak.³⁰ A legbeszédeesebb azonban Patkul ezen érve: a cár nevében írt és kinyomtatott munka azért lenne lényeges, „mert az összes keresztény uralkodó is így szokott tenni”, és ezt tette Patkul királya, II. Ágost is.³¹

Ingria és Karélia, mint ősi orosz földek visszaszerzése már kezdettől fontos volt Péter számára, mint háborús ok, s ennek a háború során többször is hangot adott a személyes sértés mellett, így például 1709-ben az ukránoknak címzett leiratában is.³² 1713-ban vagy 1714-ben a Londonba akkreditált orosz követ egy tervezetet készített Péternek arról, hogy milyen történelmi jogai vannak

---

²⁶ HUGHES, 1998. 28.

²⁷ PIIRIMÄE, 2007. 81. 78. l.

²⁸ Uo. 81.

²⁹ Uo. 81-82.

³⁰ Uo. 81.

³¹ Uo. 81.

³² HUGHES, 1998. 28.

Oroszországnak a *svédektől elhódított baltikumi területekre*, egyúttal ő is javasolta, hogy készüljön egy olyan munka, amely közlése az érveket az oroszok számára, amit aztán szükséges lenne lefordítani latinra, franciára és németre is, az európai visszhang miatt.³³ Péter 1714-ben a brit udvarhoz címzett állásfoglalásában már nemcsak Ingriáról és Karéliáról állította, hogy e területek „olyan örökletes földek, amelyek Oroszországgal egyesítettek”, hanem ezt írta Észtország és Livónia nagy részéről is.³⁴

Az imént leírt körülmények képezték tehát a Safirov által elkészített mű indíttatását, illetve korabeli európai kontextusát. Az írás abba a műfajba tartozott, amit a történészek a „háború legitimálása” néven emlegetnek, és amely a 16. században jelent meg a nyomtatás elterjedéséből eredő szélesebb olvasóközönség kialakulásával – a műfaj aztán, értelemszerűen, általánossá vált a 17-18. században.³⁵ Az udvarok által kiadott hivatalos manifesztumok mellett ugyanis hamarosan megteremtődött az olcsó kiadványok, pamfletok piaca, amelyek igazolták vagy éppen cáfolták, sőt akár nevetségessé is tették a hivatalos manifesztumokban foglalt jogi érveket – „ami viszont olyan nyomás alá helyezte a kormányzatokat, hogy még szélesebb körben terjesszék saját legitimációs érveiket”.³⁶ Oroszország egészen Péterig nem fordított erre figyelmet, minthogy nem érdekelte a kulturális értelemben vett Európához való tartozás, másrészt nem is volt olyan nyelviszemléleti kapacitása, amely erre a kihívásra megfelelő választ tudott volna adni.³⁷ A lengyelekkel folytatott *livóniai háború* (1558-1582) idején például a lengyel propaganda a kereszténység védőpajzsának eszméjét kibővítette, és az oszmán-törökök mellett immár az oroszok elleni harcban is sikerrel alkalmazta azt.³⁸ Svédország az egyik mestere volt a nyomtatott propagandának, s a háború legitimálásának műfaját már a 17. században, a harmincéves háború idején magas szinten űzte – amikor pedig Nagy Péter

---

³³ PIIRIMÄE, 2007. 63.

³⁴ HUGHES, 1998. 28.

³⁵ Uo. 66-67.

³⁶ Uo. 67.

³⁷ Uo. 78-79.

³⁸ Uo. 78.

hatalomra került, addigra ez „a műfaj rutinfeladattá vált az európai kormányzatok számára”.³⁹

Safirov munkája nem került el ugyan a kutatók figyelmét, de sokáig elsősorban jogtörténeti jelentőségét emelték ki: a nemzetközi jog első oroszországi produktumaként értékelték.⁴⁰ Helyénvaló azonban Piirimäe megfogalmazása, miszerint túlzás lenne a nemzetközi jog jelentős művének tekinteni, amint azt például Butler teszi,⁴¹ mert bár Safirov valóban bőven merített ebből fogalmakat és érveket,⁴² maga a munka műfaja (már pusztán céljából eredően is), nem volt alkalmas a tudományos elmélkedésre.⁴³

A politikatörténet művelői viszont, Piirimäe szerint, azon „speciális politikai igények eszközének” tekintették az írást, amelyekkel Péter az északi háború kései szakaszában jelentkezett,⁴⁴ és bár a szerző nem nevesíti, milyen igényekre gondolt, minden bizonnyal az új státusra, az *imperator* címre való törekvést kell értenünk e megfogalmazás alatt, minthogy Péter ezzel a titulussal is, Oroszország pedig *Imperija* megnevezéssel is szerepel a műben. Ugyanakkor Safirov volt annak a későbbi szövegnek és ceremóniának a szerzője, amellyel és amelynek keretében 1721-ben a Szenátus felajánlotta Péternek az *imperator* címet.

Valószínűleg Cracraft volt az első, aki ráirányította a figyelmet arra, hogy Safirov műve igazából nem más, mint az Európához való tartozás igazolása,⁴⁵ és ezt aztán az ő nyomán Piirimäe helyezte el az imént bemutatott tágabb és szűkebb európai kronológiai kontextusban. Piirimäe úgy véli, nem annyira az a fontos, hogy mit írt Safirov az 1717-es műben, hanem maga az, hogy megírta a művet: tehát a „legitimálás ténye”, azaz a háború publikus írásbeli legitimálása.⁴⁶ Nem az volt a döntő ugyanis, hogy mennyire volt igaz vagy sem, amit ebben a műfajban született művekben írtak, igaz ez Safirov munkájára is, hanem az számított, hogy létezett-e hivatalos, az *igazságos háború* korabeli normái-

---

³⁹ Uo. 67.

⁴⁰ Uo. 64.

⁴¹ BUTLER, 1973.

⁴² CRACRAFT, 2004. 190-191., 225.

⁴³ PIIRIMÄE, 2007. 64-65.

⁴⁴ Uo. 64.

⁴⁵ CRACRAFT, 2004. 186.

⁴⁶ PIIRIMÄE, 2007. 69.

ra hivatkozó apológiája egy adott háborúnak: ez volt az civilizált, keresztény Európához való tartozás mércéje.⁴⁷

Jelen tanulmány célja természetesen nem az, hogy Safirov munkáját az előbb említett szemszögből tovább vizsgálja, az előszó azonban figyelmet érdemel. Ebből ugyanis nemcsak a hadviselésre vonatkozó korabeli normák derülnek ki, amint arra Piirimäe rámutatott, hanem ezek tételes felsorolása előtt magáról az egész műfajnak a sajátosságairól is rövid láttelelet kaphatunk: Safirov ugyanis a korabeli nyilatkozat-és pamfletháborút jelöli meg itt, mint az egyik olyan tényezőt, amely szükségessé tette művének megírását.

„Habár az Orosz Birodalom (Rosszijszkaja Imperija) és a Svéd Korona közti ezen háború kezdete óta mindkét ország részéről sok deklaráció, manifesztum és általános írásos dokumentum látott napvilágot, ugyanakkor minthogy azok mindegyik ország érdeke és az adott idő(pont) körülményei és mindig a konjunkturális követelmények szerint lettek megszerkesztve, és különösképpen pedig Ő Cári Felsége részéről csak rövid határozatokban fogalmazódtak meg.”⁴⁸

Kiderül tehát az első mondatból, hogy a mindenkori konkrét érdekek mozgatták az ilyen típusú írásokat, másrészt az is, hogy Oroszország új státusra (imperium) tart igényt. Az előszó aztán azzal folytatódik, hogy Péter korábban döntően csak mindössze reagált a svéd részről történt sérelmes nyilatkozatokra és rágalmakra, amelyek azonban nemcsak Péter számára, hanem az orosz népre (rosszijszkij narod) nézve is sértőek voltak, és „oly módon fogalmazódtak meg, amelyek ellenkeztek az összes keresztény és politikai [értsd: civilizált]⁴⁹ nép szokásaival”. Ennélfogva, írja Safirov, nem létezett olyan mű, amely bővebben kifejtette volna az okokat akár az oroszok számára orosz nyelven, akár a külföld számára idegen nyelven, eltekintve egy-két rövid terjedelmű orosz, illetve külföldön megjelent és kevésbé ismert dokumentumtól. A másik oldalon viszont, folytatódik a bevezető, egy széleskörű, főként német nyelven folytatott svéd lejárató propaganda állt, amely Európa-szert folyt. Éppen ezért Safirov, mint „hű

---

⁴⁷ Uo. 69-70.

⁴⁸ SAFIROV, 1717. Előszó (oldalszámzás nélkül).

⁴⁹ Safirov művének 1722-es angol fordítása a *polityicseskije narodi* kifejezést következetesen *civilized nations*ként adja vissza.

hazafi”, elérkezettnek látta az időt, hogy megírja művét, nehogy meggyökeresedjen az a vélemény, hogy Péter jogtalanul és egyéni ambíciói, „puszta hatalomvágya okán” kezdte és folytatja oly régóta a háborút, egyúttal kérte Pétert, hogy a cár publikálja a művet és ismertesse meg azt a világgal.

Ezután Sapiro három pontban foglalja össze a mű tartalmi célját, amit aztán a kifejtés során is követ.

„1. Az igaz, fontos és törvényes, régi és új okok, amelyek miatt Ő Cári Felsége, mint Keresztény Uralkodó és hazájának igaz atyja (isztyinnij otyec otyecsesztoa) nemcsak köteles volt megindítani e háborút a Svéd Korona ellen, hanem az elengedhetetlenül szükséges is volt számára, az Orosz Birodalommal szemben ősidőktől fogva és szakadatlanul, még az ő [Péter] szerencsés uralkodására is kiterjedő békétlen és ellenséges üldöz-
tetés miatt.

2. És hogy e háború olyannyira elhúzódó folytatásában és sok emberi vér kiontásában és számos terület pusztulásában egyáltalán nem Ő Cári Felsége a bűnös, és [ezeknek] nem ő az oka, hanem senki más, mint maga a Svéd Királyi Felség.

3. Hogy a Cári Felséget e háború idején mindenféle szándékában keresztény könyörületesség vezette és döntő részben az összes politikai [civilizált] keresztény nép szokása szerint (po obicsaju polityicseszkih hrisztyianszkih narodov) járt el, és ha talán valahol kegyetlennek mutatkozott is, akkor azt azért tette, hogy a Svéd kegyetlenséget megtorolja, melyben ő Cári Felsége csapatainak és az orosz népnek része volt. Ezzel szemben Svéd részről ez a háború kezdettől és mindezidáig nem a politikai [civilizált] népek szokása szerint, hanem mindenféle érzéketlenséggel, nem emberségesen és kellemetlenkedéssel folyt...”⁵⁰

E három pont nem más, mint az igazságos háború korabeli kritériumainak felsorolása. Ezek megfogalmazásában Pufendorf közvetlen hatása egyértelműen dokumentálható,⁵¹ de érdemes rámutatni, hogy a kérdés klasszikusának, Hugo Grotiusnak a *De iure belli ac pacis* című műve éppen 1716-ban jelent meg orosz fordításban.

Ami a *bellum iustum* korabeli általános kritériumait illeti, ezek a következők voltak: háborút az arra *feljogosított hatóság* (recta auctoritas) indíthatott, *jogos ok* (iusta causa) alapján. Emellett

---

⁵⁰ SAFIROV, 1717. Előszó

⁵¹ BUSHKOVITCH, 2006. 497.

alapvető volt a *helyes szándék* (recta intentio) is, azaz, hogy a háború célja ne menjen túl a háborús ok megszüntetésén (például az ellenség által jogtalanul elfoglalt terület visszaszerzése utáni további terjeszkedés, azaz a hódítás már nem tartozott bele ebbe), amiből viszont következett egy *hadviselési norma* is. A cél elérése érdekében a vérontás lehetséges elkerülésére vagy minimalizálására kellett törekedni, illetve a háborús helyzet megszüntetésére, ha az ok megszűnt.⁵²

Safirov, mint mindenki más a háború legitimálásának műfajába tartozó művekben, ezeket a korabeli nemzetközi jogi normákat rendelte hozzá a konkrét szituációhoz, igazát bizonyítandó és az ellenfél hivatkozási alapjait megcáfolandó.⁵³ Nyilvánvaló, hogy az új okot, a Pétert ért sértést blamázs lett volna kihagyni a műből.⁵⁴ Érthető tehát, hogy Safirov ezt szörszálhasogató részletességgel tárgyalja, és ki is egészíti olyan más elemekkel, nevezetesen, hogy a svéd kormányzat már az incidens előtt, illetve után miként sértette meg a diplomáciai protokoll szabályait az orosz követséghez való viszonyulásával. Ezt megelőzően azonban a régi okok közül ütőkártyaként azt említi meg, mégpedig mindjárt az okokat tárgyaló fejezet első mondataként, hogy a Svédországtól megszerzett területek „Karélia és Ingria avagy a Karéliai és Izseri föld az összes hozzá tartozó járással, várossal, hellyel régésrégén (izdrevle) az orosz birodalomhoz (vszjerosszijszkomu imperiju) tartozott, amit maguk a Svédok sem tagadhatnak”.⁵⁵ Ezt a jogigényt pedig még nagyobb terjedelemben és részletességgel tárgyalja. Nem véletlenül, hiszen ez volt az, ami sokkal inkább összhangban volt a nemzetközi jognak az igazságos háborúra vonatkozó korabeli elveivel.⁵⁶ *Ugyanakkor ez a megfogalmazás fontos eltolódást jelez a dinasztikus igénytől a területiális szuverenitás irányába: míg Iván a livóniai háborús során arra hivatkozott, hogy az ottani területek ősi atyai birtokai, addig Safirovnál nem Péternek, hanem*

---

⁵² PIIRIMÄE, 2007. 68.

⁵³ Uo. 66, 67.

⁵⁴ Uo. 82.

⁵⁵ Érdekes, hogy itt Safirov, valószínűleg elírás miatt, hímneműként ragozza az egyébként másutt általa is nőnemű alakban használt *vszjerosszijszkaja imperija* kifejezést.

⁵⁶ PIIRIMÄE, 2007. 82.

Oroszországnak volt joga a területekre.⁵⁷ Ugyanezt tükrözi a bevezetés már idézett első mondata, amely az „Orosz Birodalom (Rosszijszkaja Imperija) és a Svéd Korona” közti háborúról beszél. Maga a *goszudarsztvo* szó személytelen, jogi értelemben való használata is azt mutatja, hogy az Safirovnál felvette az *állam* jelentést.⁵⁸ Safirov érvei ugyanakkor szakítanak egy másik korábbi normával is, amelyet az oroszok háborús okként használtak a svédek vagy a lengyelek ellen: az ortodoxia védelme nem szerepel nála.⁵⁹ Ugyanakkor viszont ez megmaradt az oszmánok elleni háborúkban, mint hivatkozási alap.

Vizsgáljuk meg ezután részletesen a fő kérdést, hogy mi volt egy, mondhatni, műfajidegen dedikáció beemelésének az oka. A műfajidegen jelző alatt ehelyütt természetesen nem magát az ajánlást értem, ami bevett szokás volt, hanem annak tartalmát. A dedikáció fejléce már sejteti a választ, ebben ugyanis a megszólított Péter Petrovics mint „örökletes orosz cárevics (*naszlednyij vszjerosszijszkij carevics*)” említetik meg.⁶⁰

A dedikáció

A dedikációt tényét megemlítik ugyan a mű elemzésével foglalkozó szerzők, mint például Cracraft is, aki az ajánlás terjedelmességét is megjegyzi,⁶¹ de nem fordítottak figyelmet annak jelentőségére.

A dedikáció a szerénység, mondhatni kötelező kinyilatkoztatásával indul, amely során Safirov szabadkozik, hogy bár művének stílusa nem eléggé pallérozott ahhoz, hogy méltó legyen Péter Petrovicsához, a témája viszont olyan, amely illik hozzá. A cárevics ugyanis „sok igen bölcs, bátor, dicső és nagylelkű dolgát” megtudhatja apjának, „Első Péter Cárnak és Oroszország Császárnak, annak az Orosz Uralkodónak, aki valóban első, úgy nevében, mint a dicsőséges és nagy dolgokban is a világon”, melyeket kifejtetni nem is lehetséges, legfeljebb csak röviden felsorolni, minthogy nem volt hozzá fogható uralkodó nemcsak Oroszor-

---

⁵⁷ BUSHKOVITCH, 2006. 496.

⁵⁸ Erre lásd: SASHALMI, 2004.

⁵⁹ BUSHKOVITCH, 2006. 497.

⁶⁰ SAFIROV, 1717. 1.

⁶¹ CRACRAFT, 2004. 185.

szágban, hanem a világon sem.⁶² Oroszországot ugyanis Péter úgy kiművelte és olyan dicsővé tette uralkodásával, hogy „habár néhány évtizeddel ezelőtt az Orosz népről és Államról (o Rosszijszkom narogye i Goszudarsztve) a többi Európai államban úgy vélekedtek és írtak, mint az Indiai és Perzsa és más népekről, amelyek Európával valamiféle kereskedelemtől eltekintve semmiféle kapcsolatban nincsenek, és mint olyanról, amely nemcsak a háborút és békét érintő Európai ügyek terén nem érdemel semmiféle említést és taglalást, hanem még az Európai népek közé tartozónak is aligha sorolták. Most pedig Európa legeldegőbb részében sincs olyan dolog, amelyben vagy Ő Cári Felsége jóindulatára vagy szövetségére ne törekednének, avagy arra, hogy óvatosságból és a biztonság okán ne kerüljenek szembe vele.”⁶³

Ez pedig Safirov szerint annál nagyobb érdem Péter részéről, mivel csakis a saját maga erejéből érte el mindezt, mivel Péter nem az orosz uralkodók szokványos életét élte, nem részesült jó oktatásban, igen korán elvesztette apját, fiatalon kellett elkezdnie az uralkodást. A nép számára hasznos dolgokat szem előtt tartva, szorgalma és józan esze segítségével emelkedett fel olyan szintre, hogy „számos Európai Uralkodót túlszárnyalt” erényeiben és a politikában való jártasság terén, sőt, ez utóbbi téren számos alattvalóját is olyan szintre emelte fel, hogy azok „az Európai miniszterekkel vetekszenek”.⁶⁴ Cracraft szerint az ilyen jellegű megállapítások, amelyek arról szólnak, hogy az orosz nép az európai népek szintjére emelkedett, „tulajdonképpen nagyrészt összegzik azt, amit Safirov a mű egészével bizonyítani akart”.⁶⁵

Safirov sorra veszi Péter érdemeit, természetesen a hadsereggel és a flottával kezdve és ezeknek szentelve a legnagyobb teret, de megemlíti az idegen nyelvek oktatásának bevezetését, a könyvnyomtatás fellendítését, továbbá a művészetek pártolását és új kézműves mesterségek meghonosítását – e két utóbbiról úgy nyilatkozva, hogy azok az „Állam haszna érdekében” történtek.⁶⁶ Ugyanakkor a háború ellenére sem feledkezett meg Péter a jó kormányzás szükségességéről: ezt bizonyítják a „mostanság újonnan felállított kollégiumok, amelyeket az Állami bel-és külü-

---

⁶² SAFIROV, 1717. 1-2.

⁶³ SAFIROV, 1717. 2.

⁶⁴ SAFIROV, 1717. 3-4.

⁶⁵ CRACRAFT, 2009. 190.

⁶⁶ SAFIROV, 1717. 4-6.

gyek intézésére hozott létre *más políciális (avagy jól berendezett) államok példája és mintája alapján (po obrazu i prikladu polityizovannih (ili pravilno raszpolozsennih) Goszudarsztvo) ...az Állam haszna érdekében*.⁶⁷

A „*políciális (avagy jól berendezett) állam*” olyan terminus technicus, amely kortárs nyugati átvétel, minden bizonnyal a német „*wohlgeordnete Polizeistaat*” fordításának tekinthető. A *Polizeistaat*, hasonlóan az igazságos háborúra vonatkozó korabeli kritériumokhoz, szintén *civilizációs fokmérő volt* a korban, mint-hogy nem „*rendőrállamot*” jelentett. Ahogy azt Safirov zárójeles magyarázata is mutatja, a *jól kormányzott, jól szabályozott/berendezett európai államokra* használt kifejezés volt. A *polícia (policey, Polizei)* alatt ugyanis ekkoriban nem a rendőrséget értették, hanem egy kormányzati filozófiát és gyakorlatot, melynek lényege az alattvalók életének mindenre kiterjedő, rendeletekkel való szabályozása volt,⁶⁸ mégpedig nem annyira az egyéni haszonnak, mint inkább az *államnak, mint egésznek a nagyobb haszna érdekében*.⁶⁹ A közjő korábbi, skolasztikus felfogásával szemben, mely szerint a közjőt „nem annyira megteremteni, mint inkább megőrizni kell”, a *jól szabályozott/berendezett állam (Polizeistaat)* a közjőt egy tudatos uralkodói politikával próbálta létrehozni.⁷⁰ Péter 1724-es manifesztumában világosan ki is nyilatkoztatta: „*a polícia lelke a polgári létnek és minden jó rendnek, és alapvető támasza az emberi biztonságának és kényelemnek*”.⁷¹ Az *állam haszna* kifejezés pedig, a péteri rendeletek és ideológia közhelye, kulcsszava volt a dedikációnak is.

A dedikáció célja tehát egyrészt Péter dicsőítése, másrészt a péteri kormányzati filozófia kinyilatkoztatása volt. Amit viszont Péter elkezdett, azt nyilvánvalóan folytatni kell Safirov szerint: Péter céljai kell, hogy mozgassák az utódot is Péter útmutatása alapján, aki aztán megerősíti és kiteljesíti az ő munkáját.⁷² Ezáltal viszont az öröklés alapvető kérdése a birodalomnak, és mielőtt ezt a pontot Safirov leírása nyomán kifejténém, szükséges, hogy bemutas-

---

⁶⁷ SAFIROV, 1717. 6. Kiemelés tőlem. (S. E.)

⁶⁸ RAEFF, 1983. 5.

⁶⁹ DIXON, 1999. 80.

⁷⁰ POGGI, 1990. 50.

⁷¹ ANYISZIMOV, 1989. 352-353.

⁷² SAFIROV, 1717. 7-8.

sam Péter cár és első házasságából származó fia, Alekszej cárevics közti konfliktus 1715-1717 közti fejleményeit, amelyek alapvető kihatással voltak Oroszországban a trónutódlás menetére.

Péternek nemcsak az volt az elvárása Alekszejjel szemben, már kiskorától kezdve, hogy az ő politikájának, reformjainak szerves folytatója legyen, hanem az is, hogy Alekszej ugyanolyan elkötelezettséget mutasson a katonai dolgok iránt, mint ahogy az Péterre már korai életszakaszában jellemző volt. Péter azt akarta, hogy Alekszej „a katonai szolgálat ranglétrájának minden fokát járja végig, a legalacsonyabbtól kezdve” – ennek megfelelően Alekszej 1703-ban, 13 évesen, közkatonaként már hadicselekményekben vett részt.⁷³ Alekszej azonban igyekezett kivonni magát ezekből az ügyekből, s ezért Péter 1715-ben már nem akarta tovább halogatni az öröklés tisztázását.

Az öröklés kérdését az hozta még inkább felszínre, hogy 1715-ben megszületett Alekszej fia, Péter Alekszejevics cárevics (a későbbi II. Péter 1727-1730), nem egészen egy hónappal később viszont Péter cár második házasságából származó fia, a már említett Péter Petrovics is. Ezek a történések, Pavlenko szerint, alapvető hatást gyakoroltak Alekszej sorsára, minthogy ettől fogva már nem ő volt az egyetlen örökös.⁷⁴ Mindezek után 1715-ben a cár világossá tette Alekszej számára egyik levelében, hogy amennyiben ellenszegül akarátának, akkor kizárja az öröklésből. E levélben Péter kifejti, hogy a jelenlegi kedvező helyzet, amelyben Oroszország van, Isten segítségével mellett annak köszönhető, hogy „Oroszország fiai” életüket nem kímélve küzdöttek a harcokban, majd így folytatja: „azonban aggaszt az öröklés vonala... azt látván, hogy te méltatlan vagy az *államügyek kormányzására*”.⁷⁵ Péter szerint pedig a méltatlanság oka nem alkat, betegség vagy a józan ítélőképesség kérdése Alekszej esetében, hanem pusztán a kormányzásra irányuló szándék hiánya Alekszej részéről.⁷⁶ A levél utolsó sorai a cár eltökéltségét tükrözik. Péter leszögezi, hogy ellenszegülés esetén Alekszejt kész „teljesen megfosztani az örökléstől”, s ezt a fenyegetést bizony „nemcsak ijesztgetésként” írja:

---

⁷³ PAVLENKO, 2008. 18.

⁷⁴ Uo. 64.

⁷⁵ Ld. uo. 66. Kiemelés tőlem. (S. E.)

⁷⁶ Uo. 66.

„Valóban (Isten bocsássa meg) be fogom váltani, mert ha hazámért és embereimért saját életemet nem sajnáltam és nem is fogom sajnálni, akkor miért sajnálnálak téged, mint méltatlant? Bizony **jobb lesz egy jó [azaz méltó] idegen, mint a méltatlan saját**”.⁷⁷

Ez a mondat aztán, majdnem szó szerint, megisméltődött abban az 1718-as manifesztumban, amely végül Alekszejnek a trónöröklésből való kizárásáról rendelkezett.

Alekszej válaszlevelében arra hivatkozott, hogy őt testi és észbeli adottságai teszik „alkalmatlanná és méltatlanná” a feladatra, éppen ezért nem pályázik és nem is fog pályázni a trónra, hanem apja kezébe teszi le mind saját, mind gyermeke sorsát: „Oroszország örökségére (Isten adjon Önnek hosszú évekre egészséget!) nem tartok igényt, és **Őn után (habár fiútestvérem nem volt, mostanság viszont Istennek hála már van, akinek adjon az Isten egészséget) sem fogok igényt tartani**”.⁷⁸

Erre válaszul 1716 januárjában a cár immár világos választás elé állította Alekszejt. A levél az *Utolsó figyelmeztetés* címet viselte, melyben Péter kifejtette, hogy Alekszej vagy jobb belátásra tér és követi az általa számára kijelölt utat, vagy lemond a trónról és szerzetesnek áll.⁷⁹ Döntéséről pedig haladéktalanul be kellett számolnia Péternek, vagy írásban vagy szóban: „Ha ezt nem teszed, úgy járok el veled, mint egy *gonosztevővel*.” – hangzott a cár levelének záró sora.⁸⁰ Alekszej inkább a szerzetességbe menekült volna, csak hogy ez a megoldás nem elégítette ki a cárt, minthogy nem ilyen választ várt – ennek ellenére haladékot adott Alekszejnek, hogy átgondolhassa a dolgot.⁸¹

Safirov 1716-ban fejezte be művét, amelynek megírását, mint említettem, Péter is aktívan figyelemmel kísérte, de csak 1717-ben jelent meg. Ekkor azonban Alekszej már nem volt Oroszországban. Ahelyett ugyanis, hogy apja kérését teljesítve Péterhez utazott volna Koppenhágába, 1716-ban gyakorlatilag megszökött Oroszországból és a Habsburgokhoz menekült. A császár először Tirolban, majd biztonsági okokból a Nápolyi Királyságban, Szent

---

⁷⁷ Ld. uo. 68. Kiemelés tőlem. (S. E.)

⁷⁸ Uo., 69. Kiemelés tőlem. (S. E.)

⁷⁹ Uo. 70.

⁸⁰ Ld. uo. 71-72.

⁸¹ Uo. 70-71.

Elmo várában adott neki menedéket.⁸² A dinasztikus krízis így diplomáciai krízissé vált, sőt, akár háborús krízissé is válhatott volna. Péter ugyanis fegyveres erő alkalmazásával is fenyegetőzött, hogy a császár adja ki neki Alekszejt.⁸³ Alekszej végül önszántából, de csak 1718 elején tért vissza Oroszországba, annak eredményeként, hogy a cár hozzá küldött embere végül is rábírta a hazatérésre. Ezt követően Péter parancsára lemondott a trónhoz való jogáról, majd Péter kiadta azt a manifesztumot, amely megfosztotta őt a trónörökléstől. Az imént vázolt helyzet fényében derül fény tehát a dedikáció fő céljára. Ezáltal viszont Safirov műve egy új értelmezéssel bővül: nevezetesen, a trónöröklés kérdésében tett kinyilatkoztatásnak is lehet tekinteni, amit a megszólításban szereplő, már említett cím, az „örökletes orosz cárevics” is világossá tesz. Ráadásul Alekszejről, érthetően, egyáltalán nem ejt szót a dedikáció.

Safirov számára Péter Petrovics volt „Oroszország közeljövőbeli jólétének reménysége,⁸⁴ olyan, mint a Sasfóka, aki az Idős és magasan repülő Sastól megtanulhatja, hogy miként kell a napba nézni, azaz az ő dicső dolgait tőle és az ő útmutatása alapján elsajátítani és azután azokat utánozni és az ő nyomdokaiba lépni”; ennek célja pedig az, hogy „a beköszöntött jólétet, apjának nyomdokaiba lépve, generációról-generációra, a világ végéig megdönthetetlenül megerősítse, és időről-időre megsokszorozza, és azután pedig tökélyre fejlessze.”⁸⁵ Safirov mindjárt ki is fejezi az alattvalók reményét, „hogy a Magasságos isten megadja ehhez az áldását, minthogy nem véletlen jelölte ki (opregyelil) az Ön Magas személyét (Vase Viszocsesztvo) ilyen nagy[szerű] és hatalmas kiterjedésű Államok öröklésére (k nashledsztviju)”.⁸⁶

Teljesen világos tehát, hogy Péter Petrovics lesz a péteri politika „kiteljesítője”.⁸⁷ A kiteljesítés és az öröklés fogalmát azonban nyilvánvalóan nem véletlenül azon motívummal világítja meg Safirov, amely Péter 1705-ös jelképkönyve címlapjának egyik

---

⁸² ANDERSON, 1995. 175.

⁸³ Uo. 175.

⁸⁴ Ugyanez megjelenik már 1716-ban Feofán Prokopovicsnak Péter Petrovics születésnapjára írt szónoklatában. Erre lásd: SASHALMI, 2013. 148-164.

⁸⁵ SAFIROV, 1717. 8. Kiemelés tőlem. (S. E.)

⁸⁶ Uo. Kiemelés tőlem. (S. E.)

⁸⁷ SASHALMI, 2013. 148-164.

Péter Safirov művének értelmezési lehetőségei

jelmondatos képén szerepel. A címlapon Péter portróját nyolc kis medalion veszi körül, felettük pedig bilingvis orosz–latin feliratok állnak. A jobb felső (alábbiakban közölt) medalion a Nap felé repülő nagy és kis sást ábrázol, felette a mottóval: *Nagyezsda vizszoka G(oszu)d(a)rsztva tvoego/Imperii spes alta Tui/ „Nagy a te államod/birodalmad reménysége”*.⁸⁸

1705-ben a kép és a mottó üzenete még Alekszej Petrovicsra vonatkozott, 1717-ben viszont, Safirov példázata alapján, a körülmények hatására, már egyértelműen Péter Petrovicsra. Arra pedig, hogy Péter Petrovics méltó lesz a feladatra, reményt ad az, írja Safirov, hogy „az Összorosz Trónon az Ön előkelő családjából származó uralkodók, már az uralkodás kezdetétől fogva helyreállították az Orosz jólétet, azután pedig fokozatonként (*po sztepenyem*) megsokszorozták azt, így az Ön Magas személyét illetően is ezt a reményt illő táplálnunk. Minthogy egyetlen olyan Uralkodó sem ült a trónon ebből a családból, aki valamiféle *termést* ne hozott volna az *Állam haszna számára*”.⁸⁹

Ezután Safirov Mihail Romanovtól kezdve felsorolja az egyes uralkodók érdemeit. A felsorolásban azonban hallgat mind Péter 1696-ban elhunyt féltestvéréről, V. Ivánról, azaz a kettős cárság létéről (1682-1696), mind az 1682-es trónutódlás bonyodalmairól

⁸⁸ SZE címlapja. A címlap elemzésére lásd: SASHALMI. 2013. 130-143.

⁸⁹ SAFIROV, 1717. 8.

és Szofja régensségéről (1682-1689) is, csak az apáról fiúra történő öröklés kap helyet. Nyilván nem véletlenül, hiszen 1717-ben, az öröklési krízis idején nem volt ildomos éppen az öröklés akkori bonyodalmaiból bolygatni.

A dinasztiaalapítóról, Mihail cárról tett megállapítás a leglényegesebb az öröklés és az isteni jogalap szempontjából ugyanis így nyilatkozik Safirov az ő hatalomra kerüléséről: „Az Ön Magas személyének **Dédapja (pragyed)**, a dicső emlékezetű Ó Cári Felség, Mihail Fjodorovics, aki fiatal éveiben **választatott meg a trónra isten és az egész Orosz nép által (bogom i vszjem naorodom Rosszijszkim na presztol izbrannij)**, a belső és külső harcok és zavarok által már teljesen a végzet és a bukás szélére sodort Államot bölcs és kegyes kormányzással helyreállította, és amire meghalt, addigra előkészítette az utat fiának, az Ön Magas személye Uralkodó **Nagyapjának (Gyedu)**, Ófelsége Alekszej Mihajlovics Cárnak, ahhoz, hogy az Államot kiterjessze.”⁹⁰

Az egyes uralkodókkal aztán a jólét mindinkább elmélyült, tehát az alapképlet ugyanaz, mint a IV. Iván alatt keletkezett Fokozatok Könyvében,⁹¹ csak itt (Mihailt kivéve) a világi dolgok kormányzása, nem pedig az Üdvözülés ígérete az, ami egyre nagyobb boldogságot ad az alattvalók számára, hogy aztán a jóléthez vezető út Péter személyében kulmináljon, örökösével, Péter Petroviccsal pedig új dimenziót nyerjen. Annak, hogy a Fokozatok Könyvének hatásával állunk szemben, nem lenne elegendő bizonyítéka önmagában a *po sztyepenjem* terminus használata és a generációk révén történő előrelépés – megerősíti ezt a dinasztikus utódlást szimbolizáló *tő-ág-termés* jól ismert metafora alkalmazása. Péter Petrovics ugyanis, a „*legdrágább ág, ebből a nemes tőből*, aki majd nemcsak megőrzi azt, amit Uralkodó Atyja megkezdett és bevezetett, hanem megerősíti és megsokszorozza saját és az Orosz nép dicsőségét”.⁹² Mert bár igencsak fiatal még a cárevis, Isten segédelmével, ha felnőtt, olyanná válik, mint atyja:

---

⁹⁰ Uo. Kiemelés tőlem. (S. E.)

⁹¹ A Fokozatok Könyve (*Sztyepennaja Knyiga*) a Rurikidák genealógiáját IV. Ivánig taglaló grandiózus mű, ahol minden egyes generációval, azaz *fokozattal* növekszik az uralkodók kegyessége, amelyben a dinasztia, mint Isten által ültetett, a Menny felé törekvő, terebélyesedő fa jelenik meg. Erre részletesen lásd: SASHALMI, 2013. 30-31.

⁹² SAFIROV, 1717. 10. Kiemelés tőlem. (S. E.)

„mert amint a jó fa és a jó tő (*drevo i koreny dobroj*) nem tud más-milyen, csak magához **hasonló termést** (*plod podobnij*) hozni, úgy az Ön Magas személye, aki oly Nagyszerű Atyától és kimeríthetetlen bőségű és megszámlálhatatlan erénnyel ékes Anyától származik... (akinek bölcsességéről és kimondhatatlan könyörületességéről, amellyel minden hozzá fordulóhoz viseltetik, és dicsőségétől nemcsak egész Oroszország, de sok környező Állam is el van ragadtatva), **legdrágább ágként** (*drozsajsaja vetv*) szintén nem lehet más-milyen, csak az erényekben hozzájuk hasonlatos termés”.⁹³

Ezzel a kijelentéssel pedig gyakorlatilag le is zárul a dedikáció, hiszen zárásként Péter Petrovicsot kéri Sapirov, hogy fogadja kegyeibe őt és művét.

Összegzés

A Sapirov művével kapcsolatban leírtak alapján úgy vélem, hogy az írás egyszerre több célt is szolgált. Elsősorban, tagadhatatlanul, az volt a célja, hogy európai módon legitimálja a Svédországgal vívott háborút, és ez teszi ki a mű döntő részét. Ugyanakkor nem lehet eltekinteni az *imperator*i cím propagálásának céljától sem. Ami viszont a dedikációt illeti, ez Péter dicsőítése és Oroszország európaiságának bizonyítása mellett a trónutódlásban elfoglalt hivatalos álláspont kinyilatkoztatásának tekinthető, amelynek közvetlen kontextusa az éppen akkor zajló utódlási krízis volt. Bizonyos számomra, hogy a dedikáció ebben a formában a trónutódlás problémája miatt került be a műbe. A dedikáció jelentőségére és ezáltal Sapirov munkájának az előbbiekben említett vonatkozásaira tudomásom szerint még nem hívták fel a figyelmet a szakirodalomban.

Fontos észrevenni ugyanakkor az utódlás összefüggésében azt (az utolsó idézetben), hogy az erények forrásaként már megjelenik Katalin személye és az ő dicsőítése is. Tudjuk, hogy Péter már 1718 előtt, az Alekszejjel való konfliktus lezárulása előtt is tett olyan lépéseket, amelyek előkészítették Péter Petrovics számára a trónutódlást, a cár esetleges halála esetén pedig Katalin számára a régens szerepét.⁹⁴ Sapirov művének dedikációja is

---

⁹³ Uo. Kiemelés tőlem. (S. E.)

⁹⁴ MARKER, 2007. 147.

ilyennek tekinthető véleményem szerint, bár Péter Petrovics végül nem, hanem csak anyja, Katalin foglalhatta el a trónt, a cárevics 1719-ben bekövetkezett halála miatt. Amikorra pedig Safirov művének angol kiadása 1723-ban napvilágot látott, a dedikáció már rég okafogyottá vált, és bizonyosan ezért is maradt ki belőle.

Felhasznált irodalom

Források

SAFIROV, 1717 = SAFIROV, Pjotr: *Rasszuzsgyenyije kakije zakonnije pricsini jego carszkoje velicsesztvo Pjotr Pervij car i povelityel vszjerosszijszkij i procsaja i procsaja i procsaja: k nacsatiju vojni protyiv Korolja Karla 12 Svedszkogo 1700 godu imel.* Szentpétervár 1717.
SZE = *Szimvoli i emblemata.* Amszterdam, 1705. In: www.archive.org/details/symbolaetemplema00lafa (Letöltés ideje: 2010.01.08.)

Szakirodalom

AGEJEVA = AGEJEVA, O. G.: *Tyitul "imperator" i ponyjatyije "imperija" v Rosszii v pervoj csetvertyi XVIII veka.* In: <http://ricolor.org/history/mn/ptr/imperator/> (Letöltés ideje: 2013. január 8.)
ALEKSZEJEVA = ALEKSZEJEVA, N. Ju.: *Pjort Pavlovics Safirov* (vázlatos életrajz) In: www.pushkinskijdom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=0CFwQFjAG&url=http%3A%2F%2Fwww.pushkinskijdom.ru%2FLinkClick.aspx%3Ffileticket%3DlvkqymNoxAo%253D%26tabid%3D10384&ei=RhzHUrjCsT_ygPxlwE&usg=AFQjCNHZKkwfKNaHOA6pbXnqt1V6mG_gPg&sig2=RWOoffT6SCUnyJFIhH8XgQ&bvm=bv.58187178,d.bGQ
ANDERSON, 1995 = Anderson. M. S., *Peter the Great.* London, 1995.
ANYISZIMOV, 1989 = ANYISZIMOV, Je.: *Reformi petrovszkogo vremenyi.* Leningrád, 1989.

BUSHKOVITCH, 2006 = BUSHKOVITCH, P.: Peter the Great and the Northern War. In: Lieven, D. (ed.), *The Cambridge History of Russia*. Cambridge, 2006. (489-503.)

BUTLER, 1973 = BUTLER, W. E. (ed.): *A Discourse Concerning the Just Causes of the War between Sweden and Russia 1700-1721*. Dobbs Ferry (N.Y.) 1973.

CRACRAFT, 2004 = CRACRAFT, J.: *The Petrine Revolution in Russian Culture*. Cambridge, Mass., 2004.

DIXON, 1999 = DIXON, S.: *The Modernisation of Russia 1676-1825*. Cambridge, 1999.

HUGHES, 1998 = HUGHES, L.: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven, 1998.

MARKER, 2007 = MARKER, G.: *Imperial Saint. The Cult of Catherine and the Dawn of Female Rule in Russia*. De Kalb, 2007.

PAVLENKO, 2008 = PAVLENKO, N. I.: *Carevics Alekszej*. Moszkva, 2008.

PIIRIMÄE, 2007 = PIIRIMÄE, P.: Russia, the Turks and Europe: Legitimations of War and the Formation of European Identity in the Early Modern Period. *Journal of Early Modern History* 2007/1. (63-86.)

POGGI, 1990 = POGGI, G.: *The State. Its Power, Nature and Development*. New York, 1990.

RAEFF, 1983 = RAEFF, M.: *The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change in the Germanies and Russia 1600-1800*. New Haven-London, 1983.

SASHALMI, 2004 = SASHALMI Endre: „Tulajdonosi dinaszticizmus” és államfogalom a 17. századi Oroszországban. *Századok* (2004/4.) 894-919.

SASHALMI, 2013 = SASHALMI Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs, 2013.

További munkák

Anyiszimov, Je.: *I. Péter*. Budapest 2004.

De Madariaga, I. D.: From Tsar into Emperor: The Title of Peter the Great. In: Oresko, R., (ed.), *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe*. Cambridge, 1997. (351-381.)

Marker, G.: *Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700-1800*. Princeton, 1985.

Miszler Tamás–Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége az orosz és a svéd történelemben*. Pécs, 2009.

Szazonova, L. I.: *Lityeraturnaja kultura Rosszii. Rannyeje novoje vremja*. Moszkva, 2006.

Uszenszkij, B. A.: *Car i imperator. Pomazanyije na carszoto i szemantika monarsih tyitulov*. Moszkva, 2000.

Whittaker, C. H.: The Reforming Tsar. Redefinition of Autocratic Duty in Eighteenth-Century Russia. *Slavic Review* 1992. (77-98.)

Wittram, R.: *Peter I. Czar und Kaiser*. Göttingen, 1964.

SCHREK KATALIN

**AZ ANGOL-OROSZ SZÖVETSÉGGKÖTÉS DIPLOMÁCIAI
HÁTTERE (1804-1805)**

A kontinens erőegyensúlyon alapuló stabil és szilárd struktúráját a francia forradalom által életre hívott expanziós politikai törekvések bontották meg. A Szentpétervár által a század fordulóján képviselt külpolitikai irányvonal, amely I. Pál uralkodása alatt (1796–1801) jellemezte az orosz diplomáciát, annak ellenére, hogy korábban részt vett az Anglia vezetésével szerveződő második koalícióban, elsősorban a Franciaországhoz való közeledést tűzte ki céljául. I. Sándor trónra lépése (1801) azonban komoly változásokat eredményezett Oroszország nemzetközi kapcsolatainak alakulásában.¹ A birodalom külpolitikájában a semlegességet előtérbe helyező izolációs-önelszigetelő külpolitikai koncepció nyert teret és alapvetően a hosszú távú, fenntartható béke megteremtésére törekedett Oroszország és Európa számára egyaránt. Az elszigetelődes politikája átmenetileg működőképes volt, azonban az európai nagyhatalmi viszonyokban 1803–1804 fordulóján bekövetkező módosulások hamarosan aktívabb diplomáciai tevékenységre ösztönözték a szentpétervári kormányt.

Az orosz külpolitikában 1801-1804 között központi kérdés volt a német államokkal, Ausztriával és Poroszországgal való szövetség létesítése. A birodalomnak a közép-európai térségben való befolyását több béke, illetve megállapodás is megerősítette.² A természetes szövetségek teremtésének koncepcióját hangsúlyozta N. P. Panyin, I. Sándor külügyminisztere, 1801-ben. Az *Orosz Birodalom politikai rendszeréről* című tervezetében³ alapvetően három szóba jöhető partnert jelölt meg: Nagy-Britanniát, Po-

---

¹ BEBESI, 2011. 20.

² A bajor örökösödési háborút lezáró 1779-es tescheni, az 1795-ben Poroszország és Franciaország között megkötött baseli béke, illetve Lengyelország 1772-es, 1793-as, és 1795-ös felosztását rögzítő egyezmények.

³ A tervezet teljes szövege: VPR, 1960. dok. 62–72.

roszországot és a Habsburg Birodalmat. Ausztria hagyományosan szövetségi kapcsolatban állt Oroszországgal, amely együttműködést a bécsi kormányzat részéről javarészt Poroszország és a Porta féken tartása motivált.⁴ Panyin úgy vélte, Franciaország hódító politikája még nagyobb jelentőséget ad az együttműködésnek. A szövetséget ebből adódóan meg kell újítani és erősíteni. Poroszország esetében azért fontos a szövetségkötés, mert egyrészt földrajzi elhelyezkedése révén a Közép-Európa térségébe irányuló francia expanziós törekvések korlátját képezi. Másrészt pedig Poroszországnak alapvető érdeke, hogy Ausztriával a német egység megteremtésének lehetőségéért zajló vetélkedésében Oroszország támogatását élvezze.⁵ Ausztria és Poroszország egy szövetségben történő egyesítése azonban nem volt egyszerű feladat. Poroszország úgy vélte, a Franciaországgal való jó viszony megőrzése révén előnyre tehet szert a térségben. Azt remélte ugyanis, hogy Párizs hajlandó lesz hozzájárulni Hannover és svéd Pomeránia Poroszország által történő annektálásához. Ausztria alapvetően nem zárkózott el az Oroszországgal való szövetségtől, de komoly dilemmát okozott számára a német egység kérdésében vezető szerepre törő riválisának bevonása. Berlin pedig ugyanezen okból viseltetett szintén fenntartással. Az orosz diplomácia stratégiája a kivárás volt. Egyik természetes szövetséggel való megállapodásról sem kívánt lemondani. Ebben a patthelyzetben Oroszország egyetlen reális jelöltje Nagy-Britannia maradt.

Az I. Pál uralkodásának második felében alkalmazott angolel- lenes külpolitikai irányvonal a szigetországgal folytatott kereskedelem terén is éreztette hatását. A két fél kapcsolatát a XVIII. században szoros gazdasági együttműködés jellemezte, Nagy-Britannia volt ugyanis az Orosz Birodalom első számú kereskedelmi partnere. Az angolok gabonát, kendert, faggyút, fát, prémet, vásznat és egyéb nyersanyagot importáltak Oroszországból, tevékenységük szabad gyakorlását pedig hivatalos egyezmények biztosították.⁶

---

⁴ BODNÁR, 2000. 60.

⁵ Uo. 60–61.

⁶ Erre vonatkozóan lásd: CHALMERS, 1790. 2–13.; 14–17.

Az angol-francia ellentétek újbóli fellángolását számos tényező együttes hatása eredményezte. Anglia első és második koalícióban való részvételét a francia földön elvesztett gazdasági pozíciójának helyreállítása motiválta. Franciaország ugyanis még 1786-an kereskedelmi megállapodást kötött az angol kormánnyal. A gazdasági együttműködés hosszú távú eredményeként Franciaország belső piaca teljesen kiszolgáltatottá vált az angol gazdasági expanzióknak.⁷ Majd a Konvent és a Direktórium időszakában hozott korlátozó rendeletek számolták fel az angol ipartól való függőséget.⁸

Az egy évvel korábban megkötött amiensi béke (1802), bár egy rövid időre elcsendesítette a hadban álló feleket, alapjaiban nem jelentett megoldást az Anglia és Franciaország között feszülő érdekellentétek felszámolásában.⁹ Az angol gazdasági érdekek változatlanul megkövetelték az európai piaccal történő szabad kereskedelmet, tehát a háború elsődleges motivációja továbbra is fennmaradt. Ezzel szoros összefüggésben fontos kiemelni, hogy Anglia nagy kudarcként élte meg az 1802-es béketárgyalások eredménytelenségét, hiszen nem volt képes nagyhatalmi célkitűzéseinek érvényesítésére és egyetlen Franciaország fennhatósága alatt álló kontinentális területet sem tudott felszabadítani. Továbbá fontos momentum, hogy a két ország között létrejött megállapodás az európai nemzetközi viszonyok alakulásának eredménye volt, nem pedig a két hatalom egyikének katonai erőfölénye által kieszközölt békeszerződés.¹⁰

Mindkét fél számára egyértelmű volt tehát, hogy az amiensi béke csupán egy időszakos fegyverszüneti egyezmény.¹¹ A Londonban székelő Addington kormánynak rá kellett eszmélnie, hogy Franciaország erőfölényben van. Ezt volt hivatott jelezni a francia befolyás alatt álló államoknak az angol import mérséklésére irányuló rendelkezése, Belgium és Németalföld, illetve Han-

---

⁷ A gazdasági megállapodás részleteire vonatkozóan lásd: CHALMERS, 1790. 517-544.

⁸ TARLE, 1972. 117.

⁹ Az amiensi béke teljes szövege: COBBETT, 1802. 321-327.

¹⁰ TARLE, 1972. 119.

¹¹ Talleyrand véleménye szerint Angliát nagyrészt belpolitikai problémái kényszerítették békekötésre, amelyek rendeződését követően a szigetország újból fegyvert fogott Franciaország ellen. Lásd: THE DUC DE BROGLIE, 1891. 220.

nover francia megszállása, valamint a boulogne-i katonai tábor felállítása a La-Manche csatorna partján.¹² Mindehhez társult még, hogy 1802 őszén az angol kormány tudomást szerzett a Horace Sebastiani¹³ neve alatt futó egyiptomi misszióról, amelynek bár hivatalosan kereskedelmi célja volt, valójában Franciaország közel-keleti stratégiai helyzetének és lehetőségeinek felmérésére irányult. Jelentésében Sebastiani a Jón-szigetek franciaorientált politikai törekvéseiről, illetve Egyiptom megszállásának technikai feltételeiről tájékoztatta Napóleont.¹⁴ Látogatásai során a térség államaival korábban kialakított kapcsolatok erősítése mellett új együttműködések megalapozására törekedett.¹⁵

Ezen a ponton utalnunk kell Lord Withworth 1803. január 31-én kelt jelentésére, amelyet Lord Hawkesbury külügyminiszterhez címzett. Ahogyan az a dokumentumból is kiderül, a párizsi nagykövet jelezte, hogy Franciaország Észak-Afrika térségében kívánja erősíteni pozícióját és küszöbön áll egy Algéria elleni hadjárat lehetősége. Ebben az esetben pedig, ahogyan azt a Török Birodalom képviselőjét ellátó párizsi nagykövet egyértelműen Lord Withworth tudomására hozta, a Porta teljes mértékben támogatja vazallusát. Továbbá hangsúlyozta, hogy az Első Konzul a francia emberbarátságra és közösségi szellemre hivatkozva minden bizonnyal felhívást fog intézni Nagy-Britanniához annak érdekében, hogy a londoni kormányt segítségnyújtásra, illetve a francia politikai attitűd jóváhagyására ösztönözze.¹⁶ Sebastiani jelentésének rövid, publikus változatát a *Moniteur* című lap tette közzé január 30-án megjelent számában.¹⁷ 1803 elejére Napoleon Egyiptom megszerzésére irányuló törekvése tehát egyértelműen megmutatkozott. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy az általa kitűzött cél elérése érdekében már a folyamat végrehajtását megalapozó előkészületekhez is hozzálátott. Az események tük-

---

¹² TARLE, 1972. 133–138.

¹³ Horace Sebastiani 1802-es egyiptomi megbízatását követően Franciaország konstantinápolyi nagykövete lett. Ezt a pozícióját a Bourbon restaurációt követően, XVIII. Lajos uralkodása alatt is megőrizhette.

¹⁴ COUPLAND, 1915. 305.

¹⁵ PHIPPS, 1906. 106.

¹⁶ BROWNING, 1887. 56–57.

¹⁷ A francia lapban közzé tett hivatalos jelentés kivonatát lásd: COBBETT, 1803. 1088–1100.

rében Angliának cselekednie kellett és London markáns fellépésre szánta el magát. Az Addington kormány 1803 februárjában deklarálta, hogy a brit csapatokat addig nem vonják ki Máltáról, amíg az amiensi béke által megteremtett status quo maradéktalanul helyre nem áll.¹⁸

William Pitt úgy döntött, hogy egyrészt az angol diplomácia klasszikus eszközével élve, amely már orosz vonatkozásban sem volt ismeretlen,¹⁹ kihasználják Vendée mozgolódását és támogatást nyújtanak a Georges Cadoudal irányítása alatt szerveződő Napóleon-ellenes merénylethez. Másrészt az angol kabinet arra törekedett, hogy minél hamarabb létrehozzon egy európai szövetséget, amely hatékonyan képes fellépni Franciaország ellen.²⁰ Anglia jelöltjei közül Ausztria és Poroszország egyelőre elhatárolódott egy ilyenfajta együttműködéstől, Oroszország pedig bizonytalan volt.²¹ Azonban annak ellenére, hogy Szentpétervár látszólag ragaszkodott az elzárkózás politikájához, 1802-től kezdve több jel is arra utalt, hogy I. Sándor másfajta külpolitikai irányvonalat helyez előtérbe. Az európai ügyek iránti érdeklődése egyre határozottabban befolyásolta a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó addigi állásfoglalását. A koncepciójának lényege az volt, hogy Oroszország tárgyalásokba bocsátkozhat olyan államokkal is, amelyekhez nem fűződik stratégiai érdeke.²² Ennek alapján I. Sándor élénk érdeklődést mutatott például a Szárd Királyság és Svájc iránt. Még ugyanezen év szeptemberében leváltotta V. P. Kocsubejt külügyminiszteri pozíciójából, egyúttal A. R. Voroncovot, illetve annak helyettesét, A. Czartoryskit bízta meg Oroszország nemzetközi kapcsolatainak irányításával. Czartoryski 1803-ban dolgozta ki az *Oroszország elfogadandó politikai rendszere* című tervezetét, amelyben egy új külpolitikai irányvonal alapelveit fogalmazta meg. Úgy vélte, hogy I. Sándor visszafogott stratégiája előbb vagy utóbb negatív hatással lesz az Orosz Birodalom nagyhatalmi pozíciójára, mert „Oroszország

---

¹⁸ COUPLAND, 1915. 305.

¹⁹ A londoni kormányzat hasonló magatartásának tökéletes példája III. Péter és I. Pál eltávolításának pártolása volt.

²⁰ TARLE, 1972. 139.

²¹ TARLE, 1972. 139.

²² BODNÁR, 2000. 63.

elszigetelődése európai jelentőségének elvesztéséhez, az ország megaláztatásához vezetne”.²³ Hangsúlyozta, hogy a birodalomnak együtt kell működnie Nagy-Britanniával. Úgy vélte, Anglia Oroszország „felbecsülhetetlenül értékes” szövetségese lehetne, hiszen „szívén viseli Európa békéjét és biztonságát”.²⁴ Egy orosz-angol együttműködés pedig lehetővé tenné, hogy a két nagyhatalom közös erőfeszítései révén kontroll alatt tartsa a kontinens politikai viszonyainak alakulását. A herceg memoranduma komoly hatással volt a cárra, aki ennek eredményeképpen dolgozta ki 1804-ben az angol-orosz együttműködés alapjául szolgáló *Titkos utasítás* című tervezetet.

Az orosz-francia viszony megromlását a következő tényezők eredményezték. A két rivális állam, Anglia és Franciaország között Málta szigetével kapcsolatban kiújult konfliktus idején Napóleon a Párizs és London közötti közvetítésre kérte fel I. Sándor cárt, aki azonban elutasította a békéltető fél szerepét. Az Oroszország és Franciaország közötti diplomáciai kapcsolat ettől kezdve folyamatosan negatív irányba tolódott.²⁵ Napóleon éreztetni kívánván a Szentpétervár által alkalmazott külpolitikával szembeni fenntartásait A. I. Markovot, a párizsi orosz követet tette támadásai célpontjává.²⁶ Az orosz gróft az első konzul ellenzékével történő kooperálás vádjával illették, majd nem sokkal később egy hivatalos diplomáciai fogadáson érte őt nyilvános támadás közvetlenül Napóleon részéről.²⁷ Az incidens során az első konzul félreérthetetlenül érzékeltette a Lengyelország felosztásával, illetve az abban részt vevő nagyhatalmakkal szemben megfogalmazott bírálatát. Nem sokkal ezt követően a francia kormány jegyzéket küldött Szentpétervárra, amelyben kifogásolható magatartása miatt elmarasztalták Markovot és követelték azonnali visszahívását. A. R. Voroncov, külügyekért felelős miniszter Oroszország „méltóságának demonstrálása” érdekében indítvánnyal

---

²³ HELLER, 2003. 464.

²⁴ Uo. 465.

²⁵ SETON-WATSON, 1967. 85.

²⁶ Czartoryski visszaemlékezéseiben utalást tesz Markov bizonyos jellemhibáira. Véleménye szerint „gúnyos magatartása és szarkazmusa” dühítette Napóleont. Erre vonatkozóan lásd: GIELGUD, 1888. 335–336. Továbbá Markovról bővebben: THE DUC DE BROGLIE, 1891. 210–211.

²⁷ SETON-WATSON, 1967. 85.

fordult I. Sándorhoz, amelyben javasolta Markov Szent András keresztrel való kitüntetését. A cár elfogadta Voroncov felterjesztését, és Markov a következő audiencián már a rangjelet viselve jelent meg Napóleon előtt „büszkébben és elégedettebben, mint valaha”.²⁸ Ez az eljárás a francia kormányval szemben szimbolikus jelentéstartalommal bírt. Nem sokkal később az orosz követ elhagyta Párizst. Az események hatására, valamint a Balkán és a Közel-Kelet térségében egyre növekvő francia fenyegetettséget figyelembe véve, Voroncov 1803 decemberétől az Angliával létesítendő szövetséget sürgette.²⁹

A másik fontos tényező az 1804-es orosz-francia nézeteltérés volt. Napóleon tisztaban volt azzal, hogy az 1803-as Cadoudal-Pichegrut merénylet előkészítésében mind az angolok, mind a Bourbonok aktívan részt vettek. Ekkor, mintegy revansként, az első konzul parancsot adott a királyi családhoz kötődő enghieni herceg elfogatására. A herceget március 14-én éjjel őrizetbe vették és hat nappal később a Párizsban összeülő katonai törvényszék ítélete alapján kivégezték.³⁰ Oroszországot érzékenyen érintették a történetek, hiszen a herceg őrizetbe vétele a badeni hercegség területén történt, melynek szuverén uralkodója I. Sándor apósa volt. Az orosz dinasztikus külpolitika eredményeképpen Szentpétervárt számos rokoni kapcsolat fűzte a különböző német államokhoz. Napóleon Rajna térségére irányuló expanziós törekvései pedig előre vetítették az Orosz Birodalommal kialakuló konfliktust.³¹

Az eseményeket követően a cár 1804. május 6-i jegyzékében felhívást intézett a regensburgi birodalmi gyűléshez, amelyben a német fennhatóságú területet ért erőszak elleni tiltakozásra szólította fel a Német-Római Birodalom fejelemségeit.³² Hangsúlyozta, hogy „[...] az egész Birodalom és minden tagjának jövőbeli biztonsága és nyugalma veszélyben volna, ha az ehhez hasonló eljárás módok megengedetté válnának és megjegyzés, valamint ellenállás nélkül mehetnének végbe.” Továbbá „A szomorú kilátások miatti jogos aggodalmat

---

²⁸ GIELGUD, 1888. 335–336.

²⁹ GRIMSTED, 1969. 96.

³⁰ TARLE, 1972. 142–143.

³¹ HELLER, 2003. 466.

³² STRAKHOVSKY, 1947. 64.

kifejezve, Őfelsége nem mulasztja el az adott témával kapcsolatos álláspontját kifejteni az Első Konzulnak [...]".³³ I. Sándor jegyzéke süket fülekre talált. A választó fejedelmek ugyanis május 16-i deklarációjukban egységesen elhatárolódtak a franciaellenes nyilatkozattételtől.³⁴ Ami Napóleont illeti, külügyminiszterén, Talleyrand-on keresztül reagált a cár megnyilatkozására. Válaszlevelében utalást tett I. Sándornak az édesapja ellen elkövetett merényletben történő részvételére, akit mélységesen felháborított az Első Konzul nyers őszintesége.³⁵ A diplomáciai csata hatására a cár utasítást adott az Állandó Tanács összehívására, majd a testület 1804. április 5-i ülésén a Franciaországgal fenntartott diplomáciai kapcsolatok megszakítása mellett foglalt állást. Az orosz-francia kapcsolatok szeptemberre megszakadtak.³⁶ Ebben a fent említett okok mellett Napóleon 1804. május 18-án történő császárrá nyilvánítása is komoly szerepet játszott.

Az eseményekkel párhuzamosan az angol kormány szövetségi ajánlattal fordult Oroszországhoz. A Szentpétervárral történő esetleges megállapodás London elsődleges külpolitikai célkitűzései közé tartozott. William Pitt 1804. november elején keltezett levelében arról írt külügyminiszterének, hogy véleménye szerint Oroszország és Anglia azonos elveket vallanak, amelyek a két nagyhatalom közötti együttműködés alapjául szolgálhatnak. Mindemellett hangsúlyozta, hogy a koalíció legfontosabb célja Franciaország határainak az eredeti keretei közé történő visszahúzóztatása.³⁷ A szentpétervári udvari körök egy befolyásos csoportja támogatta a hagyományos angol-orosz szövetség felállítását. Az angolpárti csoporthoz tartoztak a Voroncov fivérek és I. Sándor fiatal baráti körének tagjai. Az ellenpólust a franciaorientált irányvonal jelentette, amelynek képviselői azt a nézetet vallották, hogy a Párizssal történő együttműködés Oroszország nagyhatalmi törekvéseinek szilárd kiindulási alapját képezné. Véleményük szerint egy orosz-francia koalíció felállítása egyrészt biztosítaná a Balkánon évszázadok óta vetélytársat jelentő Habsburg

---

³³ COBBETT, 1804. 788–789.

³⁴ COBBETT, 1804. 905–906.

³⁵ STRAKHOVSKY, 1947. 64.

³⁶ SETON-WATSON, 1967. 86.

³⁷ ROSE, 1912. 307–308.

Birodalom semlegesítését, másrésről pedig lehetővé tenné Oroszországnak Angliával szemben a keleti kérdésben és ázsiai expanziójában történő hatékonyabb érdekérvényesítését.³⁸

A londoni orosz nagykövet, Sz. R. Voroncov, 1804 tavaszától kezdve folyamatos konzultációt folytatott a Pitt-kormányval, amelyeken az Anglia által Oroszország számára felajánlott szövetségi szerepkör, illetve az azzal járó esetleges kötelezettségek kérdése állt a középpontban. I. Sándor cár azonban az érdemi tárgyalások lebonyolítására mégis a fiatal barátok köréhez tartozó bizalmasát, N. N. Novoszilcevet jelölte ki, aki 1804. november 16-tól 1805. január 27-ig tartózkodott Londonban.³⁹ A megbeszélések alapjául az I. Sándor által kidolgozott Titkos Utasítás szolgált.⁴⁰ A Novoszilcevnak adott instrukciók határozottan kifejezték a szentpétervári udvarnak az Európa feletti angol-orosz gyámkodás megvalósítására irányuló törekvéseit. A gyakorlatban mindez azt jelentette volna, hogy a két nagyhatalom hozná meg az érdemi döntéseket és határozná a felszabadított országokat érintő területi kérdésekről, illetve arról, hogy az újonnan szabadságot nyert államokban milyen fajta politikai berendezkedés jöjjön létre.

Az orosz és az angol kormányzat közötti konzultációk során a Napóleon ellen irányuló kollektív fellépésen kívül értekeztek a háború utáni rendezés elvi lehetőségeiről és egy speciális, az európai béke fenntartását biztosító intézmény esetleges felállításáról.⁴¹ Az orosz tárgyalópartner a nemzetek közötti harmonikus egymás mellett élés jegyében egy átfogó reformprogram végrehajtását szorgalmazta, melynek értelmében minden államot köteleznének a feudalizmust megszüntető alkotmányos rend bevezetésére.⁴² I. Sándor tervezetében a liberális intézmények a béke előfeltételeként jelentek meg. Bár William Pittnek a Napóleon elleni háborúban nagy szüksége volt Oroszországra, alapvetően nem állt érdekében, hogy a legyőzendő agresszor helyébe egy másik, az európai erőegyensúlyt ugyanúgy megbolygató ambiciózus nagyhatalom lépjen. Ebből adódóan a tárgyalások során arra

---

³⁸ FONT ÉS MTSAI, 1997. 298–299.

³⁹ BODNÁR, 2000. 65.

⁴⁰ VPR, 1961. dok. 50. 146–151.

⁴¹ HELLER, 2003. 467.

⁴² KISSINGER, 2008. 66.

törekedett, hogy mérsékelje a szentpétervári udvar nagyhatalmi célkitűzéseit.⁴³

I. Sándor tervezetében hangsúlyozta, hogy a háború utáni rendezésben nem kell minden állam esetében konzekvens módon ragaszkodni a korábbi rendszerek revideálásához. Kiemelt helyen kezelte a Szárd Királyság ügyét. I. Sándor úgy vélte „*Európa biztonsága megköveteli az állam helyreállítását*”, ebből adódóan a két nagyhatalom, Oroszország és Anglia kötelezettséget vállalna a monarchia restaurálására. A cár mindennek elengedhetetlen feltételül azonban „*egy liberális és bölcs alkotmány*” bevezetését szabta, amely a kontinens többi államának is követendő példát jelenthetne.⁴⁴ Hollandia és Svájc esetében is haladó szellemű reformok megvalósítása mellett foglalt állást. Utóbbi esetében a cár hangsúlyozta, hogy a korábban fennálló „*mintakormányzat*” elég erős volt ahhoz, hogy a rendelkezésére álló erőforrások felhasználásával biztosítsa szuverenitását.⁴⁵

Titkos utasításában a cár fontosnak tartotta leszögezni, hogy a két nagyhatalom által előirányozott közös fellépés „*nem a francia nemzet, hanem a zsarnok francia kormányzat*” ellen irányul.⁴⁶ A szentpétervári és a londoni kabinet konszenzusának eredményeképpen határoznak a Franciaország trónját elfoglaló dinasztjáról, illetve az uralkodó személyéről. Azonban abban az esetben, ha a szövetségesek a Bourbon-ház korábbi hatalmának visszaállítása mellett foglalnak állást, annak végrehajtása csak bizonyos kritériumok teljesítése mellett történhet meg. I. Sándor legfontosabb feltétele az alkotmányosság biztosítása volt.⁴⁷

A cár további három fontos kérdéskörre is kitért. Elsőként a német fejedelemségek kérdésével foglalkozott. Véleménye szerint létre kellene hozni a német államok szövetségét, amely szükség esetén ellensúlyozhatná Ausztria, illetve Poroszország dominanciáját. A második indítványban szorgalmazta, hogy Anglia és Oroszország dolgozzon ki egy közös koncepciót a hanyatlófélben

---

⁴³ KISSINGER, 2008. 66.

⁴⁴ VPR, 1961. dok. 50. 146–151.

⁴⁵ Uo. 140.

⁴⁶ I. Sándor a napóleoni háborúk során mindvégig ragaszkodott ezen álláspontjához. Tökéletes példa erre az 1814. március 31-i párizsi bevonulásakor elhangzott kinyilatkoztatása. Erre vonatkozóan lásd: HARTLEY, 1994. 124.

⁴⁷ VPR, 1961. dok. 50. 139.

lévő Oszmán Birodalommal szemben alkalmazandó politikájukat, illetve annak jövőbeli felosztását illetően. Végül pedig I. Sándor arra kívánta ösztönözni az angol kormányt, hogy módosítson a nyílttengeri hajózással kapcsolatos törvényein. Mindezekon felül fontosnak tartotta a természetes határok és az etnikai homogenitás elvének érvényre juttatását, az iparcikkek országok közötti szabad áramlását és az államok közötti „természetes egyensúly” megteremtését.⁴⁸

William Pittnek az európai nagyhatalmi szimmetria helyreállítására irányuló terveze a következő fontosabb pontokat tartalmazta. Első lépésként fel kell szabadítani a megszállás alól azon országokat, amelyek a forradalom expanziójának kezdetétől kerültek Franciaország uralma alá. A szóban forgó államok mindegyikének határait az eredeti állapotoknak megfelelően kell restaurálni. A visszanyert területek szuverenitásának tiszteletben tartása mellett garantálni kell azok biztonságát és Franciaország jövőbeli túlkapásaival szemben egy hatékony korlátot kell kialakítani. Mindemellett olyan általános, közös megállapodást kell létrehozni, amely garantálja az adott hatalmak kollektív védelmét és biztonságát, valamint képes újrateherelni az európai közjogi rendszert.⁴⁹ Tervezetének neuralgikus pontjaként hangsúlyozta Németalföld, illetve a Rajna bal partján fekvő kis német államok francia okkupációjának megszüntetését. Továbbá kiemelt fontosságúként kezelte az Észak-Németországból és Itáliából történő csapatkivonásokat, az Egyesült Tartományok és Svájc, illetve a Szárd Királyság függetlenségének helyreállítását, valamint Nápoly védelmének biztosítását. Szorgalmazta Németalföld területi gyarapodását, amely stratégiai szempontból hatékonyabb kontinentális védőkorlátot jelenthetne Anglia számára.⁵⁰

A felszabadított területek kormányzati formái, amennyiben lehetséges, az adott államok ősi jogainak és hagyományaiknak tiszteletben tartásával kerülnek helyreállításra. Azonban vannak olyan országok, amelyek esetében a fent említett szempontok nem lesznek alkalmazhatóak. Ahol az adott államok eredeti struktúrái olyan szinten megsemmisültek, hogy már nem lehet

---

⁴⁸ SETON-WATSON, 1967. 87.

⁴⁹ WEBSTER, 1921. 390.

⁵⁰ WEBSTER, 1921. 390.

azokat helyreállítani; illetve azon országok esetében, amelyeknek függetlensége pusztán névleges, és összeférhetetlen az adott állam és Európa biztonságával. A korábban osztrák fennhatóság alatt állt németalföldi területek nem kerülnének vissza Ausztriához és a Rajna vidékéről elcsatolt államokat sem integrálnák újra a birodalomba.⁵¹

Pitt a valódi veszélyforrásnak Közép-Európa gyengeségét tekintette, amely ösztönzően hatott a napóleoni Franciaország expanziós politikájára, ebből adódóan tervezetében fontos momentumként jelent meg az erős és valamelyest egységesebb Közép-Európa kialakításának koncepciója, amely véleménye szerint a kontinens biztonságának és nyugalmanak zálogát jelentené.⁵² Összességében nem egy nagy integrált államszervezet létrehozását szorgalmazta, hanem „*nagyobb blokkok*” kialakítását, amelyek német fejedelemségek csoportosulásának eredményeképpen valósulnának meg. Mindemellert Nagy-Britannia, Ausztria és Oroszország hosszú távú együttműködését tekintette az új, szilárd alapokon nyugvó európai berendezkedés kiindulási pontjának.⁵³

A két tervezetben megfogalmazott álláspontok egyeztetése nem volt egyszerű. Pitt határozottan elutasította a két vezető német nagyhatalom nélkül megvalósítandó német szövetség tervét csakúgy, mint a brit hajózási törvények megváltoztatásának gondolatát. Továbbá I. Sándor keleti kérdésben javasolt nagyhatalmi összefogását illetően is hasonló álláspontra helyezkedett.⁵⁴ Azonban az angol és a szentpétervári kormány a lényeges pontok tekintetében, mint az alkotmányosság, a reformok kérdése, valamint a háborúban való részvétellel járó kötelezettségek, mégis konszenzusra jutott egymással. Az angol-orosz együttműködésről szóló megállapodás 1805. április 11-én került aláírásra.⁵⁵

Bár az angol-orosz szövetség alapján létrejött harmadik koalíció nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mindenképpen fontos kiemelnünk, hogy a tárgyalásokon megfogalmazott közös

---

⁵¹ Uo. 390-391.

⁵² KISSINGER, 2008. 67.

⁵³ Uo.

⁵⁴ SETON-WATSON, 1967. 87.

⁵⁵ A megállapodás teljes szövege megtalálható: ROSE, 1904. 265-276.

alapelvek később iránymutatóak voltak az 1815-ös bécsi kongresszuson és az ekkor megalkotott új európai rend alapköveinek letéteményeséül szolgáltak.

Felhasznált irodalom

BEBESI, 2011 = BEBESI György: *A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században*. Pécs, MOSZT, 2011.

BODNÁR, 2000 = BODNÁR Erzsébet: I Sándor és az európai egység eszméje. In: *Uő.: Oroszország a 18-19. században. Tanulmányok*. Budapest, Hungarovox Kiadó, 2000. 56-72.

BROWNING, 1887 = BROWNING (Ed.): *England And Napoleon In 1803. Being The Dispatches Of Lord Withworth And Others*. London, Longmans, Green And Co. 1887.

CHALMERS, 1790 = CHALMERS, George (Ed.): *A Collection Of Treaties Between Great Britain And Other Powers*. London, Picadilly, 1790.

COBBETT, 1802 = COBBETT, William (Ed.): *Cobbett's Annual Register. From January to June, 1802. Vol. I*. London, Cox And Baylis, 1802.

COBBETT, 1803 = COBBETT, William (Ed.): *Cobbett's Annual Register. From January to June, 1803. Vol. III*. London, Cox And Baylis, 1803.

COBBETT, 1804 = COBBETT, William (Ed.): *Cobbett's Annual Register. From January to June, 1804. Vol. V*. London, T. C. Hansard, 1804.

COUPLAND, 1915 = COUPLAND, Reginald (Ed.): *The War Speeches Of William Pitt The Younger*. Oxford, Clarendon Press, 1915.

FONT ÉS MTSAI, 1997 = FONT Márta-KRAUSZ Tamás-NIEDERHAUSER Emil-SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Budapest, Maecenas Kiadó, 1997.

GIELGUD, 1888 = GIELGUD, Adam (Ed.): *Memoirs Of Prince Adam Czartorisky And His Correspondence With Alexander I. Vol. I*. London, Remington & Co. 1888.

GRIMSTED, 1969 = GRIMSTED, Patricia Kennedy: *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitude and the Conduct of Russian Diplomacy 1801-1825*. Berkeley, University of California Press, 1969.

- HARTLEY, 1994 = HARTLEY, Janet M.: *Alexander I.* New York, Longman, 1994.
- HELLER, 2003 = HELLER, Mihail: *Orosz Történelem. I. kötet.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- KISSINGER, 2008 = KISSINGER, Henry Alfred: *Diplomácia.* Budapest, Panem, 2008.
- PHIPPS, 1906 = PHIPPS, R. W. (Ed.): *Memoirs Of Napoleon Bonaparte By Louis Antoine Fauvelet De Bourrienne. Vol. II.* New York, Charles Scribner's Sons, 1906.
- ROSE, 1904 = ROSE, John Holland (Ed.): *Select Dispatches from the British Foreign Office Archives Relating to the Formation of the Third Coalition Against France, 1804-1805.* London, Offices of the Royal Historical Society, 1904.
- ROSE, 1912 = ROSE, John Holland (Ed.): *Pitt And Napoleon. Essays And Letters.* London, G. Bell And Sons Ltd., 1912.
- SETON-WATSON, 1967 = SETON-WATSON, Hugh Nicolas: *The Russian Empire. 1801-1917.* Oxford, Clarendon Press, 1967.
- STRAKHOVSKY, 1947 = STRAKHOVSKY, Leonyid I.: *Alexander I Of Russia. The Man Who Defeated Napoleon.* New York, W. W. Norton & Company, 1947.
- TARLE, 1972 = TARLE, Jevgenyij: *Napóleon.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1972.
- THE DUC DE BROGLIE, 1891 = THE DUC DE BROGLIE Of The French Academy (Ed.): *Memoirs Of The Prince de Talleyrand. Vol. I.* New York, London, G. P. Putnam's Sons, 1891.
- WEBSTER, 1921 = WEBSTER, C K. (Ed.): *British Diplomacy (1813-1815).* London, G. Bell and Sons, 1921.
- VPR, 1960 = *Vnyesnyaja polityika Rosszii 19 i nacsalo 20 veka, (továbbiakban: VPR), Dokumenti Rosszijszkovo Minyisztversztova Inosztrannih gyel, Szer. I., tom. 1., Gosz. izd. polit. lit., Moszkva, 1960.*
- VPR, 1961 = *VPR, Szer. I., t. 2. Gosz. izd. polit. lit., Moszkva, 1961.*

BODOR MÁRIA

**HAGYOMÁNY ÉS MEGÚJULÁS AZ OROSZ DIPLOMÁCIÁ-
BAN:
OROSZ-ITÁLIAI KAPCSOLATOK A NAPÓLEONI HÁBORÚ
IDŐSZAKÁBAN**

A történeti kutatás a XIX. századi orosz-itáliai kapcsolatoknak kevés figyelmet szentel. Tanulmányomban azt kívánom áttekinteni, miként alakultak a nápolyi-szicíliai-orosz kapcsolatok a XVIII. század végétől 1812-ig.

A XVIII. század végén a francia hódítások miatt óriási változások történtek Itáliában. 1799 januárjában Nápolyban kikiáltották a Parthenopéi Köztársaságot, a Bourbon uralkodóház az angol flotta védelme alatt Sziciliára menekült, 1799 tavaszára pedig Szicília és Szardínia kivételével egész Itália köztársaságokból állt.¹

I. Pál cár 1796 novemberében lépett trónra, ami változásokat hozott az orosz külpolitikában. II. Katalint a földközi-tengeri és az itáliai államokkal folytatott külpolitikájában mindenekelőtt magának Oroszországnak az érdekei vezették. Célul tűzte ki Anglia, Franciaország és Ausztria befolyásának csökkentését a Földközi-tenger medencéjében. Fia és utódja, Pál uralkodása idején (1796–1801) Oroszország továbbra is érdekelt maradt a földközi-tengeri ügyekben, de Pál alatt az orosz külpolitika fő mozgatója az volt, hogy a forradalom által megdöntött monarchikus trónokat restaurálják.² Miután a francia csapatok elfoglalták Piemontot, megkezdődött Oroszország határozott beavatkozása az itáliai ügyekbe.³

Mivel Franciaország megerősítette pozícióit a Földközi-tengeren, elfoglalta Máltát, és a francia követek, ügynökök egyre erősebben intrikáltak Konstantinápolyban, Napóleon pedig ex-

---

¹ BERTI, 1959. 159.; KIS, 1975. 30.

² Az orosz mediterráneumi külpolitikáról részletesebben: NYEMCSOK, 1997. 33–44.

³ BERTI, 1959. 161.

pedíciót vezetett Egyiptomba, létrejött Oroszország, Anglia, Ausztria és Törökország új koalíciója. A második koalíció keretén belül került sor A. V. Szuvorov itáliai hadjáratára. IV. Ferdinánd nápolyi király nagy reményekkel tekintett az új koalícióra és Szuvorov itáliai jelenlétére.⁴ Szuvorov sikerei miatt Ausztria és Anglia aggódni kezdett a térségben megnövekvő orosz befolyás miatt. 1799 szeptemberében Szuvorov Bécsből azt az utasítást kapta, hogy seregével induljon el Svájcba. Szuvorov átkelt Svájcba, de Pál hazahívta az orosz csapatokat.⁵

1799 májusában Di Gallo márki felvetette Giovanni Actonnak, a nápolyi miniszterelnöknek, hogy küldjék el Pétervárra rendkívüli követséggel, melynek célja a Nápolyi Királyság területi megnövelésének elérése volt.⁶ Di Gallo így fogalmazott: *„A Nápolyi Királyság fő feladata: Oroszország érdeklődését felkelteni problémáink iránt. [...] minket nem fenyeget egész Itália Oroszország általi megszerzésének perspektívája. Ezt senki sem engedné meg. Az új erőegyensúly felállításához bármi áron szükséges az, hogy ne csak egyedül Ausztria oldja meg az összes kérdést; egyedül csak Oroszország kényszerítheti Ausztriát más nézőpontokat is számításba venni. Oroszország az egyedüli állam, ami befolyást mutathat Ausztriára [...]. [...] Úgy hiszem, a királynak nagyon érdekeltnek kell lennie abban, hogy Oroszország oldaláról segítséget kapjon és elérje az ő abszolút bizalmát, mivel, ismétlem, ez az egyetlen állam, amelyik nyomást gyakorolhat Ausztria császárára.[...] Ausztria [...] kész megragadni egész Itáliát, aligha lesz engedékeny. Oroszország, ellenkezőleg, nem számíthat semmire, és, mivel nem óhajt mindent átadni egy államnak, arra fog törekedni, hogy az elosztásnál más államok érdekei is figyelembe legyenek véve.”⁷*

Antoin Serra-Capriola herceg a Kettős Királyság pétervári követe támogatta ugyan az orosz fővárosban Di Gallo erőfeszítéseit, de sok reményt nem fűzött hozzájuk, hiszen az osztrák és nápolyi uralkodók rokoni kapcsolatban álltak egymással. Mária Terézia lánya, Mária Karolina IV. Ferdinánd nápolyi királyhoz

---

⁴ F. F. Usakov admirális és A. V. Szuvorov itáliai tevékenységéről részletesen ír: ANDRUSCSENKO, 1954. 166–255. Az orosz hadiflotta földközi-tengeri jelentőségéről: GORSKOV, 1983. 126–133.

⁵ DIÓSZEGI, 1997. 33.; BERTI, 1959. 176.

⁶ BERTI, 1959. 177.

⁷ Idézi: BERTI, 1959. 180.

ment feleségül, a házasságukból született lány pedig II. Ferenc osztrák császár felesége lett.⁸

Miután megérkezett Pétervárra, Di Gallo Serra-Capriola segítségével megkezdte a tárgyalásokat Pál cárral és az orosz kabinettel. Az itáliai diplomaták nyílt jóindulattal találkoztak az orosz oldalról, hiszen Oroszország Itáliát érintő külpolitikájának hagyományos irányvonala abban állt, hogy Észak-Itáliában Piemontot, délen pedig a Nápolyi Királyságot megerősítsék. A Pápai Állam és az Oroszország közötti kapcsolatokat nézeteltérések bonyolították, ezért az orosz állam elégedett lett volna Nápolynak a Pápai Állam kontójára történő megnövelésével.⁹ Azonban Ausztria a családi kapcsolatokon keresztül nyomást gyakorolt Nápolyra, hogy így akadályozza meg a Nápolyi Királyság orosz segítséggel történő területi gyarapodását. Di Gallo-t kabinetje végül 1799 végén hazahívta Pétervárról.¹⁰

1800 januárjában az orosz kormány Serra-Capriolát és Gaetano Balbo-t, a pétervári piemonti követet hivatalosan is tájékoztatta arról, hogy Oroszország Ausztria magatartása miatt kilép a koalícióból. Ezenkívül Oroszország mindkét itáliai államot biztosította arról, hogy szándékában áll harcolni a két állam teljes területi helyreállításáért. A két itáliai állam képviselői azt a javaslatot tették, hogy az itáliai államokat az osztrák igényektől az Itáliában maradó orosz csapatokkal védjék meg. Erre Oroszország azt felelte, hogy Ausztria soha nem fog beleegyezni Szuworov Itáliába való visszatérésébe.¹¹ Szuworov 1800 májusában bekövetkezett halála egyébként is lehetetlenné tette ezt.

Napóleon több lépést is tett, hogy elérje a francia-orosz kapcsolatok helyreállítását, de Oroszország a Napóleonnal való béke megkötéséhez elengedhetetlen feltételnek tartotta a Szardíniai és a Nápolyi Királyság korábbi határaikkal való teljes helyreállítását, illetve olyan garanciák megkötését, amik biztosítják Itália biztonságát.¹²

---

⁸ Uo. 177.

⁹ Uo. 180.

¹⁰ Uo. 182.

¹¹ Uo. 185.

¹² Uo. 190.

I. Pál 1801. március 12-i meggyilkolása után I. Sándor lépett az orosz trónra. Az 1801. október 8-án aláírt francia-orosz békeszerződésben rögzítették, hogy Itália sorsáról a két állam együttesen fog döntést hozni. Ennél komolyabb eredményt Oroszország nem tudott elérni, és a francia befolyás Itáliában 1804-ig meghatározó maradt.¹³ Ennek ellenére Serra-Capriola 1803. december 23-án mégis ezt írta a szicíliai kormányának: *„Oroszország lesz az az állam, amelyik így, vagy úgy végül döntő befolyást fog mutatni Európa mostani krízisére; és ha folyamatosan fenn fogjuk tartani benne az érdeklődést udvarunk iránt, akkor az első alkalmas esetben hasznot húzhatunk ebből. Ellenkező esetben az Oroszországgal való kapcsolataink legkisebb elhidegülésekor udvarunk összes irigye és ellensége ránk fogja vetni magát...”*¹⁴

1804–1807 között A. A. Czartoryski volt Oroszország külügyminisztere. 1804 tavaszától az orosz külpolitika fő törekvése az volt, hogy megakadályozza Franciaország további terjeszkedését, I. Sándor és Czartoryski igyekezett olyan politikát folytatni, ami aláássa Napóleon hegemoniáját, főként a német területeken és Itáliában. N. N. Novoszilcev Londonba küldését ez is motiválta, amiben Itália helyzetének rendezése fontos szerepet kapott. 1804. szeptember 11-én titkos utasítást adtak át Novoszilcevnak. Az orosz külpolitika törekvése az volt, hogy megnövelje, és amennyire lehetséges, megerősítse a Szárd Királyságot, ugyanakkor támogassa a Nápolyi Királyságot.¹⁵ Czartoryski levelei és a Novoszilcevnak adott utasítás alapján elmondható, hogy Oroszország mélyen kötődött a Nápolyi Királyság függetlenségének helyreállítását kívánó politikához.¹⁶

1804–1806 között Oroszország aktívan részt vett az európai ügyekben, ellenállt Napóleon agressziójának, mivel Napóleon dél-európai hódításai fenyegették Oroszország balkáni és fekete-tenger melléki érdekeit. Az orosz külpolitika aktivitása a Földközi-tenger keleti medencéjében főként stratégiai megfontolásokból alakult ki. Oroszország a Jón-szigeteket saját támaszpontjaként felhasználva igyekezett megakadályozni más államok Balkánon

---

¹³ BODNÁR, 2010. 47.; DIÓSZEGI, 1997. 36.

¹⁴ Idézi: BERTI, 1959. 229.

¹⁵ POTYEMKIN, 1959. 464–467.; BERTI, 1959. 212.

¹⁶ BERTI, 1959. 230.

való megjelenését. Az Orosz Birodalom érdekei a Földközi-tenger keleti medencéjében összeütköztek más államok (Franciaország, Anglia, Ausztria, Törökország) érdekeivel. Ezt az érdekösszeütközést tükrözte vissza Oroszország az itáliai államokkal fenntartott kapcsolataiban, főként a Nápolyi Királysággal, amivel 1798-ban Oroszország kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött, ami 1805 novemberéig érvényben volt.¹⁷ 1804. október 25-én D. P. Tatyiscsev nápolyi orosz követ az orosz kormány nevében aláírta az osztrák-orosz franciaellenes szövetséget, amiben a Nápolyi Királyság megvédése is szerepelt.¹⁸

1805. április 11-én orosz-angol szövetségi szerződést kötöttek, amihez később csatlakozott Ausztria és a Nápolyi Királyság is. Azonban a harmadik koalíció katonai vereségek sorát szenvedte el, Ausztria és Oroszország Austerlitznél 1805. december 2-án döntő ütközetet veszített el Napóleonnal szemben.¹⁹ Czartoryski a koalíció katonai sikertelenségei ellenére úgy vélte, hogy nem szabad elfordulni a Földközi-tenger problémáitól. Tatyiscsev is ezen a véleményen volt. Szerinte a nápolyi király bizalmával való visszaélés lenne, ha Oroszország megtagadná a katonai segítséget. Javasolta, hogy az oroszok legalább egy nápolyi kikötőben tartsák meg pozícióikat, ahonnan vagy hadműveleteket lehet indítani, vagy a béketárgyalások esetén jobb pozícióban lenne a nápolyi király.²⁰ 1805. december 6-án A. A. Czartoryski orosz külügyminiszter tájékoztatta D. P. Tatyiscsev nápolyi követet I. Sándor döntéséről, a hadsereg Nápolyból való kivonásáról.²¹ Czartoryski azt javasolta, hogy szükség esetén engedményeket kell tenni Franciaországnak, lényegében József elismerését Két Szicília királyának: „*Ferdinánd királyt támogatni fogjuk a királyság birtoklásában. Ha Bonaparte követelni fogja, hogy ismerjük el Két Szicília királyának József testvérét, bele lehet majd egyezni, ha ez nem fogja megsérteni a tényleges helyzetet.*”²²

1806. február 15-én a francia csapatok elfoglalták Nápolyt és Joseph Bonaparte lett az új nápolyi és szicíliai király. IV. Ferdi-

---

¹⁷ DOBOLEV, 1968. 78.

¹⁸ BERTI, 1959. 230.

¹⁹ BODNÁR, 2010. 49.

²⁰ BERTI, 1959. 231.

²¹ DOBOLEV, 1968. 78.

²² Idézi: DOBOLEV, 1968. 80.

nánd és Mária Karolina Palermóba menekült az angol flotta védelme alatt.²³

Az angol és az orosz kormány is megkezdte a béketárgyalásokat Napóleonnal. Oroszország igyekezett megállítani a francia hódításokat a Balkánon és a Földközi-tenger keleti medencéjében. A tárgyalások során Napoleon magának követelte Szicíliát, ami fontos támaszpont volt és szükséges volt az itáliai – főként a nápolyi – francia uralom megszilárdításához és az egyiptomi és kisázsiai hadjáratok megvalósításához. Napoleonnak ez a követelése nem volt megfelelő az orosz kormány számára.²⁴ 1806 áprilisában Czartoryski memorandummal fordult I. Sándorhoz. Ebben kifejtette, hogy Oroszországnak választania kell a két politikai vonal közül: vagy Napóleonnal együtt elfoglalja és felosztja Európát vagy ellenáll Napoleonnak. Czartoryski az utóbbit javasolta a cárnak és hibásnak tartotta az orosz uralkodót, amiért nem védelmezte meg kellő szilárdsággal és következetességgel Oroszország Itália-politikáját, főként a Nápolyi Királyságot.²⁵

1806. július 8-án P. Ja. Oubril Párizsban aláírta Franciaországgal a békéről és barátságról szóló szerződést, ami a jelentős területi engedmények mellett Joseph Bonaparte Két Szicília királyának elismerését is tartalmazta. Ez a dokumentum éles kritikát váltott ki Oroszországban. 1806 augusztusának elején az Oubril féle szerződést az Államtanács „összeegyeztethetetlennek”²⁶ minősítette Oroszország érdekeivel és Sándor megtagadta a szerződés ratifikálását.²⁷

1806. november 28-án A. Ja. Budberg orosz külügyminiszter arra utasította Tatyiscsevet, hogy térjen ki a pontos és határozott ígéretek elől a szicíliai kormánnyal kapcsolatban. Tatyiscsev 1806. november 22-én Sz. R. Voroncov grófhhoz, az orosz londoni nagykövetnek írt levelében azt bizonygatta, hogy már egy kisebb orosz csapat megjelenése is elvezethetne Itáliában a franciák elleni általános felkeléshez. Serra-Capriola pedig szüntelenül kérte Budberget, hogy Oroszország küldjön csapatokat Nápoly felsza-

---

²³ TARLE, 1972. 170–171.; DIÓSZEGI, 1997. 41.

²⁴ DOBOLEV, 1968. 79.

²⁵ BERTI, 1959. 244.

²⁶ Idézi: DOBOLEV, 1968. 79.

²⁷ TARLE, 1972. 172.; DOBOLEV, 1968. 79.

badítására.²⁸ 1807. január 28-án Sándor magánlevélben azt írta Mária Karolinának, hogy az Orosz Birodalom kénytelen elhagyni Szicíliának a segítségnyújtást, mert az erőket az orosz határok megvédésére kell koncentrálnia. Sándor szövetségi kötelezettségeit nem tagadta meg, és biztosította a királynőt „az igazságos ügy”²⁹ iránti hűségéről.

A tilsiti tárgyalások során I. Sándor Napóleon igényeinek korlátozását tűzte ki célul. Javasolta, hogy Napóleon kárpótolja IV. Ferdinándot a kontinensen elveszített területei miatt. Elmondható, hogy a cár figyelembe vette saját szövetségi kötelezettségeit Szicília királyát illetően, de ugyanakkor azt is megértette, hogy Napóleon a nyugat-európai országokat saját befolyási övezetének tartja.³⁰

Végül 1807. július 7–9-én Tilsitben került sor az orosz-francia béke aláírására, melyben Oroszország kénytelen volt elismerni Napóleon összes hódítását, szövetséget kötni Franciaországgal és csatlakozni a kontinentális zárlathoz.³¹ M. A. Doboljov a tilsiti békét nem értékeli éles határként, ugyanis a béke megkötése után Franciaország és Oroszország között éles diplomáciai harc bontakozott ki, amit az 1812-es honvédő háború zárt le. A kis országokkal, köztük Szicília is, való viszony e harc része volt.³² A tilsiti békében Sándor elismerte Józsefet nápolyi királynak, de nem sikerült elérni IV. Ferdinánd kártalanítását. A titkos megállapodásban Oroszország arra is kötelezte magát, hogy elismeri Józsefet szicíliai királynak is. Ez azonban csak formális jellegű volt, mert figyelembe vette területi kárpótlás átengedését IV. Ferdinándnak.³³

A cári kormány szicíliai képviselőjét nem tájékoztatta a Tilsitben történekről. Nehéz tisztázni, hogy az orosz képviselő miért lett tudatlanságban hagyva ebben a fontos kérdésben. Talán Pétervár attól tartott, hogy a diplomáciai posta angol, vagy francia kézbe kerül. Tatyiscsev még négy hónappal a béke megkötése

---

²⁸ DOBOLEV, 1968. 80.

²⁹ Idézi: uo. 80.

³⁰ Uo. 82.

³¹ BEBESI, 2011. 20–21.; BERTI, 1959. 208.

³² DOBOLEV, 1968. 77.

³³ Uo. 85.

után sem kapott hivatalos tájékoztatást arról, mi is történt Tilsitben.³⁴ Tatyiscsev 1807 augusztusának elején biztosította a szicíliai kormányt, hogy béke esetén Szicília érdekeit az orosz kormány figyelembe fogja venni.³⁵ Tatyiscsev nem utazott el Palermóból.

Mária Karolina, aki gyakorlatilag a szicíliai kormány élén állt, 1807. augusztus 10-én értesült a tilsiti békéről egy nápolyi újságból. A francia befolyás alatt álló európai területeken különböző találgatások terjedtek el a szerződésekről. 1807. november 5-én Palermóból Tatyiscsev tájékoztatta az orosz udvart a Szicíliában lévő angolok aggodalmáról, hogy Oroszország és Napóleon titkos megállapodást kötött, ami alapján az orosz csapatok részt vesznek Szicília elfoglalásában.³⁶ A „*Journal de l'Empire*” című francia lapban, 1807 augusztusában „*Levelek az itáliai határokról*” címmel írás jelent meg, amiben megerősítették, hogy az Orosz Birodalom elkötelezte magát: együttműködik Szicília Franciaországnak történő átadásában.³⁷ Napóleon és miniszterei igyekeztek széles körben elterjeszteni ezt a hírt. Eközben Sándor 1807. július 10-én megírta az orosz hadsereg és flotta parancsnokainak, hogy nem egyezett bele a Szicília elleni közös tevékenységről szóló francia javaslatba.³⁸

Joseph de Maistres, a Pétervárra különleges diplomáciai megbízatással elküldött szárd követ ekképpen foglalta össze a Cagliariiban lévő kormánynak Tilsit lényegét: „*A császár aláírta a békét, hogy ne lásson franciákat Pétervárott; ennek következménye az, hogy a nápolyi király és a mi udvarunk, kereken kimondva, cserbenhagyottnak bizonyultak, ami teljesen magától értetődő. A császár azt tette, amit mi magunk tettünk volna az ő helyében...*”³⁹

A szicíliai kormány nagyon nehéz helyzetben volt, nem volt sem pénze, sem erős hadserege, így nem tudott önálló külpolitikát folytatni, kénytelen volt az angol szicíliai hadparancsnokság követeléseinek engedni, és ez nagyban befolyásolta az orosz-szicíliai kapcsolatokat.

---

³⁴ Uo. 87–88.

³⁵ Uo. 87.

³⁶ Uo. 86.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Idézi: BERTI, 1959. 251.

E kapcsolatokban a *Vénusz* fregatt körüli bonyodalmak hoztak változást. 1807 októberében a hajó Palermo kikötőjében tartózkodott, amikor elterjedt a hír az Oroszország és Anglia közötti szakításról. Ezért Tatyiscsev 1808. január 7-én jegyzékkel fordult Circello szicíliai külügyminiszterhez, amelyben érdeklődött, milyen döntést fog hozni a kormány az orosz hajók szicíliai kikötőkbe történő szabad behajózásáról.⁴⁰ Azt a választ kapta, hogy a szicíliai király sorsa összefonódott Anglia királyának sorsával, ezért Szicília kikötői ezentúl be vannak zárva az orosz hajók előtt.⁴¹ Circello követelte, hogy az orosz hajó hagyja el a kikötőt. Tatyiscsev ebbe nem egyezett bele, sőt kijelentette: minden felelősség a hajóval kapcsolatban mostantól kezdve a szicíliai kormányt terheli. A *Vénusz* fregatton megjelent az egyik angol admirális, aki követelte a hajó átadását. Tatyiscsev biztos volt abban, hogy ez a szicíliai kormány tudtával történt, ezért úgy értelmezte, mint Szicília oldaláról hadüzenetet Oroszország ellen. A diplomata a *Vénusz* parancsnokának megtiltotta, hogy harcba bocsátkozzon az öt angol hajóval, és felszólította a hajó szicíliai kormány számára történő átadására. Sándor a Palermóban történt eseményeket az Orosz Birodalom ellen irányuló ellenséges angol szándék bizonyítékának nevezte.⁴² 1808 tavaszán pedig Rumjancev orosz külügyminiszter tájékoztatta a Szicíliai királyság pétervári követét, Serra-Capriolát a diplomáciai kapcsolatok megszakításáról.⁴³ Erre válaszul Rumjancevnek írt levelében a diplomata kijelentette, hogy a palermói események és a képviseltek bezárása nem jelenti a két államot összekötő baráti érzések megtagadását. Serra-Capriola Szicíliát Oroszország leghűségesebb és leglojálisabb szövetségeseinek nevezte.⁴⁴ A herceg Sándor cár engedélyével Pétervárott maradt és nem hivatalos minőségben továbbra is fontos politikai szerepet játszott. Oroszország Joseph Bonapartét, majd Joachim Murat-t elismerte Nápoly királyának, de Pétervár kormányzó köreiből Serra-Capriola jóval elismertebbnek számított, mint a fent nevezett királyok nápolyi követei. Pétervárott e

---

⁴⁰ VPR, 1965. 160. Prim. 606.

⁴¹ VPR, 1965. 113. Dok. 261-262.

⁴² VPR, 1965. 113. Dok. 262.

⁴³ VPR, 1965. 232.

⁴⁴ DOBOLEV, 1968. 93.

követeket Napóleon harmadrangú képviselőjének tartották és így is viszonyultak hozzájuk. Az orosz és a nápolyi levéltárakban tevékenységeikről csak jelentéktelen nyomok maradtak fenn. A nápolyi követeknek orosz fővárosba érkezésükkor haladéktalanul meg kellett jelenniük Franciaország nagyköveténél, aki részletes instrukciókkal látta el őket.⁴⁵

A palermói öbölben lévő orosz hajó kapcsán Tatyiscsev elérte, hogy Mária Karolina fogadja őt. Titkos megállapodás született arról, hogy az orosz fregatt a szicíliai kormányhoz kerül megőrzésre. A szicíliai király biztosította a cárt, hogy a fregatt vissza fog térni Oroszországba az első adandó alkalommal. 1812-ben, a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása után Szicília megállapodott Oroszországgal, hogy kompenzációt ad a fregattért.⁴⁶ Mária Karolina megbízta Tatyiscsevet, hogy titokban tudassa Sándorral: Szicília kormánya hűséges marad az Oroszországgal kötött szövetséghez.⁴⁷

1808-ban Mocenigo Nápolyból beszámolt József király befolyásos miniszterével, C. Salicettivel folytatott bizalmas beszélgetéséről. A miniszter közölte az orosz diplomatával, hogy Napóleon nem fog engedményeket tenni Dél-Európában, és a következő tanácsot adta a pétervári udvarnak: *„ne szenteljenek nagyon nagy figyelmet Dél-Európának, ahol a körülmények következtében Oroszország befolyása csökkent”*.⁴⁸

I. Sándor 1808. május 14-i, A. A. Bibikov titkos tanácsosnak írt instrukciójában, mivel a nápolyi király kinevezte F. G. Mondragone herceget rendkívüli követnek és meghatalmazott miniszternek Pétervárra, a cár Bibikovot ugyanilyen minőségben kinevezte Nápolyba és utasította, hogy haladéktalanul utazzon el kinevezési helyére. A cár ebben a helyzetben a következőképpen értékelte Bibikovnak az Orosz Birodalom kapcsolatait Nápolyval: *„Ami az Ön leendő tartózkodási országát illeti, úgy ez a királyság még nem eléggé kialakult, hogy már most valamennyire pontosan meg lehessen állapítani, milyennek kell lennie a politikai viszonyának Oroszor-*

---

⁴⁵ BERTI, 1959. 234.

⁴⁶ DOBOLEV, 1968. 89.

⁴⁷ Uo. 90.

⁴⁸ Idézi: uo. 86.

szággal.”⁴⁹ Sándor nem adott részletes instrukciót Bibikovnak azt illetően, miként viselkedjen Nápolyban: „Egyelőre Önnek azoknak a híreknek az összegyűjtésével kell foglalkoznia, melyek segíteni fognak nekem megrajzolni a helyes elképzelést az Ön leendő tartózkodási országáról. [...] Tartsa kötelességének minden erőfeszítést megtenni azért is, hogy elnyerje József király jóindulatát és erősítse meg a jó kapcsolatokat, amiket fenn kívánok tartani ezzel az uralkodóval. Ő annál szorosabb kapcsolatban van Napóleon császárral, hogy én ne törekedjek kimutatni neki baráti jóindulatomat [...]”⁵⁰

1808-ban József Spanyolország királya lett, helyére Joachim Murat került a nápolyi trónra. Murat gyorsan a trónra lépése után 1808. augusztus 16-i levelében tájékoztatta Sándor cárt óhajáról „megőrizni és megerősíteni a teljes kölcsönös megértés és barátság kapcsolatait”.⁵¹ Válaszlevelében I. Sándor gratulált Murat-nak trónra lépése alkalmából és kinyilvánította óhaját a baráti kapcsolatok fenntartásáról. A Nápolyba kinevezett követet, A. A. Bibikovot, aki 1809. január 16-án érkezett meg a királyság fővárosába, már másnap fogadta Murat. A megbízólevél átadása alkalmával a király kijelentette, hogy Oroszországgal baráti viszonyt szándékozik megőrizni. Murat a későbbiekben is több ízben kinyilvánította Bibikovnak a figyelem különböző jeleit, annak ellenére, hogy az orosz követ nem rejtette véka alá Franciaországgal szembeni ellenségességét.⁵²

1808 és 1811 között Serra-Capriola jelentéseiben érződik az orosz külpolitikával szembeni bizalmatlanság.⁵³ 1808. október 13-án Serra Capriola azt írta Circello-nak, hogy az orosz kabinetből hiányoznak az olyan emberek, akik képesek józan és szilárd politikát folytatni. Úgy vélte, ha Spanyolországban a franciák helyzete tovább romlik, akkor minden esély megvan arra, hogy Oroszország visszatérjen a korábbi politikájához.⁵⁴ 1811. január 30-án Serra-Capriola így fogalmazott: „Franciaország teljesen irányítja az Orosz Birodalmat.”⁵⁵ A véleménye csak 1811 nyarán változott meg

---

⁴⁹ VPR, 1965. 113. Dok. 262.

⁵⁰ VPR, 1965. 113. Dok. 262.

⁵¹ VPR, 1967. 181. Prim. 680-681.

⁵² VPR, 1967. 181. Prim. 681.

⁵³ BERTI, 1959. 232.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Idézi: uo. 233.

Oroszországról.⁵⁶

Sándor az itáliai államokkal való kapcsolatáról így írt P. K. Szuhtyelen tábornoknak 1809. október 28-án: „Szardínia királyával való kapcsolatomra nem hatott a számos változás, ami Európában történt. Ez a körülmény, valamint bizonyos szolgálatok, amiket továbbra is nyújtok neki,⁵⁷ jogot adnak nekem, hogy számítsak a ragaszkodására, és ő, láthatóan, megérti ezt. Ugyanennyire igyekeztem megőrizni a jó kapcsolatokat Szicília királyával, Ferdinánddal is, de ennek az uralkodónak Angliától való teljes függése, amitől ő nem tud maga megszabadulni, elvezetett a közöttünk lévő kapcsolat megszakításához. A nápolyi király [...] kinyilvánítja a legnagyobb óhajt számomra mindenben megfelelőnek lenni, a bizalom és a kitüntetés jelei, amiket mutat a követemnek, nem hagynak kívánni semmi jobbat.”⁵⁸

1810 márciusában I. Sándor D. M. Alopeust nevezte ki nápolyi rendkívüli követnek. Ny. P. Rumjancev külügyminiszter 1810. március 31-i levelében tájékoztatta erről és a cár óhajáról, hogy a követ maradjon Bécsben.⁵⁹ Alopeus végül nem utazott el kinevezési helyére.⁶⁰

1811 és 1812 között az orosz külpolitikát a Franciaország hódításainak való ellenállás, az európai államok semlegességéért vagy szövetségéért folytatott diplomáciai manőverek jellemezték, majd a Napóleon elleni új, hatodik koalíció megteremtésére irányuló törekvések. Oroszország 1812 januárjában már aktívan kereste Franciaország elleni háborújához a szövetségeseket, a lehetséges lépéseket. P. V. Csicsagov A. Sz. Greig ellentengernagyot küldte el Szicíliába a feladattal: tisztázza a földközi-tengeri angol haditengerészek parancsnokával, Bentinck admirálissal, hogy Anglia tud-e támogatást nyújtani Oroszországnak a szándékozott orosz dalmáciai hadművelet megvalósításában. Bentinckkel Palermóban folytatott tárgyalások során az orosz admirális számára világossá vált, hogy erre remény sincs. Greig 1812 decemberében tért vissza Pétervárra.⁶¹

---

⁵⁶ Idézi: uo. 233.

⁵⁷ I. Sándor anyagilag támogatta a szárd királyt.

⁵⁸ VPR, 1967. 134. Dok. 281.

⁵⁹ VPR, 1967. 193. Dok. 416.

⁶⁰ VPR, 1967. Uk. im. 719.

⁶¹ VPR, 1962. 512. Prim. 762.; 699. Prim. 786.

1811 januárjában Sándor G. D. Mocenigót nevezte ki Szardíniába követnek, de a gróf kinevezései helyére vezető úton csak Bécsig jutott, és ott tartózkodott 1811–12-ben. 1812-ben Sándor Szicíliaba nevezte ki követnek, ahová 1815-ben érkezett meg. 1811. január 2-i levelében Sándor ellátta instrukciókkal, amiben az orosz-nápolyi viszonyt ekképpen jellemezte: *„A nápolyi királlyal való kapcsolataimat kialakítja a barátság, ami összekapcsol engem Napóleon császár sógorával, és Joachim király minden esetben kinyilvánít felém mindenféle figyelmet és tiszteletet.”*⁶² Szicíliaval való viszonyát így foglalta össze Sándor: *„Igyekeztem megőrizni a jó kapcsolatokat Ferdinánd szicíliai királlyal is, de mivel ez az uralkodó Anglia felbujtása alapján cselekedvén elégedetlenségre adott nekem okokat, kénytelen voltam megszakítani vele mindenféle kapcsolatot.”*⁶³

1812. augusztus 1-jén A. N. Szaltikov közvetítette Serracapriolának Sándor óhaját: *„nagyon boldog lenne, ha Ön ugyanabban a minőségben hozzákezdene korábbi diplomáciai funkciójának teljesítéséhez”*⁶⁴ az orosz udvarnál. Ezzel az orosz-szicíliai kapcsolatok újra helyreálltak.

Oroszország tudomásul vette, hogy Murat népszerű Nápolyban, és a nápolyiak nem örülnének a Bourbonok visszatérésének.⁶⁵ 1814 márciusában pedig a két állam hozzálátott a szövetségi szerződés kidolgozásának.⁶⁶

Elmondhatjuk, hogy a szicíliai és a nápolyi állammal fenntartott kapcsolatok fontos szerepet kaptak Oroszország külpolitikájában, Pétervár igyekezett mindkét állammal a lehető legjobb viszonyt fenntartani. Az orosz-itáliai kapcsolatok kutatása még sok részlettel gazdagíthatja az Orosz Birodalom diplomáciatörténetét.

---

⁶² VPR, 1962. 10. Dok. 25.

⁶³ VPR, 1962. 10. Dok. 25.

⁶⁴ VPR, 1962. 226. Dok. 540.

⁶⁵ Arrigo Solmi Murat népszerűségének okát nem a király személyének tulajdonítja, hanem annak, hogy az itáliaiak belefáradtak a napóleoni harcokba. Ld.: SOLMI, 9–11.

⁶⁶ BODNÁR, 2010. 54–55.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

VPR, 1962 = Vnyesnyaja polityika Rosszii 19 i nacsalo 20 veka, (továbbiakban: VPR), Dokumenti Rosszijszkovo Mínyisztjersztva Inosztrannih gyel, Szer. I., tom. 6., Izd. polit. lit., Moszkva, 1962.

VPR, 1965 = VPR, Szer. I., t. 4. Izd. polit. lit., Moszkva, 1965.

VPR, 1967 = VPR, Szer. I., t. 5. Izd. polit. lit., Moszkva, 1967.

Szakirodalom

ANDRUSCSENKO, 1954 = ANDRUSCSENKO: *Usakov admirális*. Múvelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1954.

BEBESI, 2011 = BEBESI György: *A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században (1801–1914)*. MOSZT könyvek 5. Pécs, 2011.

BERTI, 1959 = BERTI, Giuseppe: *Rosszija i italjanszkije goszudarsztva v period Riszordzsimento*. Izdatyelsztvo Inosztrannoj Lityeraturi, Moszkva, 1959.

BODNÁR, 2010 = BODNÁR Erzsébet: *A Szárd-Piemonti és a Nápolyi Királyság az orosz diplomáciában (1801–1815)*. In: Majoros István és MITSAI: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010.

DIÓSZEGI, 1997 = DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. História MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997.

DOBOLEV, 1968 = DOBOLEV, M. A.: *Franko-russzkij szojuz 1807 g. i Szcilija (K isztorii razriva diplomatyicseszkih otnosenyij mezsdu Rossziej i Szciliej 1808 g.)* In: Szkazkin, Sz. D. (szerk.): *Rosszija i Italija. Iz isztorii russzko-italjanszkih kulturnih i obscsesztvennih otnosenyij*. Izdatyelsztvo „Nauka”. Moszkva, 1968. 77–94.

GORSKOV, 1983 = GORSKOV, Sz. G.: *Az állam tengeri hatalma*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1983.

KIS, 1975 = KIS Aladár: *Olaszország története 1748–1968*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

Hagyomány és megújulás az orosz diplomáciában

NYEMCSOK, 1997 = NYEMCSOK Attila: Oroszország és a Mediterráneum a 18. század utolsó harmadában és a 19. század elején. *Világtörténet* 1997 ősztél. 33–44.

POTYEMKIN, 1959 = POTYEMKIN, V. P. (szerk.): *Isztorija gyiplomatyii. Tom I. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo polityicseszkoy lityeraturi*. Moszkva, 1959.

SOLMI = SOLMI, Arrigo: *Itália föltámadása*. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai R.-T. Kiadása, Budapest, é. n.

TARLE, 1972 = TARLE, E. V.: *Napóleon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.

BODNÁR ERZSÉBET

A FEKETE-TENGERI SZOROSOK PROBLÉMÁJA AZ OROSZ KÜLPOLITIKÁBAN, 1799–1833

A Fekete-tenger partvidékének és szorosainak problémája, szerepe és helye Oroszország külpolitikájában egybeesett az orosz állam déli törekvéseivel.¹ A 18. század 70-es éveinek végére Oroszország az Oszmán Birodalom ellen folytatott háborúja (1768–1774) eredményeként részben megoldotta a régóta előtte álló feladatot: biztosította jelenlétét a Fekete-tenger északi partvidékén. A területi nyereségen túl a háborút lezáró, 1774. július 10-én Kücsük-Kajnardzsában aláírt békeszerződés² eredményeként Oroszország számos kereskedelmi kiváltsághoz is jutott. A béke 11. cikkelye azt rögzítette, hogy kereskedelmi flottája szabadon hajózhat a Fekete-tengeren és a tengersizorosokon, így a Fekete-tenger megnyílt előtte. Oroszország az orosz alattvalók védelmében a török városokban konzulátusokat létesíthetett.³ Azonban sem a békében, sem az azt megerősítő és kiegészítő megállapodásban (1779) nem esett említés az orosz hadiflotta fekete-tengeri tartózkodásának, sem hadihajók építésének jogosultságáról.

Oroszország déli terjeszkedő politikája az 1787–1791-es orosz-török háborút lezáró jasi-i békével⁴ véget ért. A 18. század végén az orosz kabinet a kücsük-kajnardzsai és a jasi-i békékben elért eredményeinek megőrzésére és azok kiaknázására, a Portával egy stabil viszony kialakítására törekedett. II. Katalin külpolitikájában az Oszmán Birodalom feldarabolása helyett a Portával kiépítendő együttműködés kapott hangsúlyt.⁵ A halála után (1796) trónra

---

¹ NYEVSINSZKIJ-IGNATYEV, 1999. 39.

² JELAVICH, 1996. 72.; A béke teljes szövegét lásd: JUZEFOVICS, 2005. 46–61.

³ JUZEFOVICS, 2005. 51.; BEBESI, 2007. 265–266.; Lásd részletesen: BODNÁR, 2009. 44–45.

⁴ A béke teljes szövegét lásd: JUZEFOVICS, 2005. 61–69. A béke nem foglalkozott sem a fekete-tengeri kereskedelem kérdésével, sem a tengersizorosok problémájával. BODNÁR, 2010. 246.

⁵ BODNÁR, 2010. 247.

lépő I. Pál is egyetértett azzal, hogy az Oszmán Birodalommal a békés viszonyt megtartsák. Az orosz közeledést a nemzetközi helyzet változásai: a francia forradalom és annak európai hatásai, a Közel-Keleten átalakult erőviszonyok és az orosz gazdaság zilált állapota tartották életben. Mindezekhez még hozzáadódott az új uralkodó azon határozott szándéka, hogy anyja korábbi külpolitikájával, elsősorban terjeszkedő déli politikájával felhagyjon. Így orosz részről intenzívebbé vált az a törekvés, hogy szövetségi szerződéssel rendezzék a két ország viszonyát. 1797-től az új követ, V. Sz. Tomara mellett V. P. Kocsubej rendkívüli küldött győzködte a Portát az orosz kabinet barátságáról.⁶ A francia diplomácia nem túl meggyőző konstantinápolyi ténykedése is segítette a török-orosz viszony javulását. Az Oszmán Birodalom számára világossá vált, hogy Franciaországtól a Jón-szigeteket és a dalmát tengerparti birtokainak visszaszerzését nagyhatalmi támogatással érheti el, és most az Orosz Birodalom segítheti ebben. Az orosz kabinet felismerte Napóleon további török foglalásainak, esetleg a tengerszorosok megszerzésének veszélyét, amely jelentősen csökkentette volna Oroszországnak, mint fekete-tengeri hatalomnak a befolyását és súlyát a térségben, valamint sértette volna kereskedelmi érdekeltségeit, megsemmisítette volna mindazt, amit a két súlyos háborút lezáró békében (1774, 1791) elért.

A kilencvenes évekre az orosz fekete-tengeri kikötők kereskedelmi forgalma érezhetően megnőtt, az orosz gabona kivitelében első helyre kerültek. A Fekete-tenger mellékének gazdasági felértékelődése arra ösztönözte az orosz kormányt, hogy e fontos területet az egyre erősödő francia fenyegetettséggel szemben megvédje, ahol ekkor a franciák még sem politikai, sem gazdasági pozícióikat nem tudták megszilárdítani. 1798 márciusában és áprilisában a Porta és Oroszország között már olyan tárgyalások folytak, amelyek az orosz-török flotta együttműködésével foglalkoztak arra az esetre, ha Napóleon hajóhada betörne a Fekete-tengerre. Oroszország biztosította a segítségéről a török félt. 1798 szeptemberében első ízben haladt át a tengerszorosokon az orosz fekete-tengeri flotta a Földközi-tengerre. Mindezek ellenére csak hosszú

---

⁶ SAUL, 1970. 58.; SEREMET, 1997. 45.

A fekete-tengeri szorosok problémája az orosz külpolitikában...

és kimerítő egyeztetések után, döntően Napóleon egyiptomi expedíciójának a hatására került sor a Franciaország ellen irányuló, nemzetközi jogi és politikai aspektussal is bíró orosz-török szövetségi szerződés aláírására 1799. január 3-án.⁷ Az Oszmán Birodalom egykori ellenfelével, az Orosz Birodalommal lépett szövetségre, amelyhez Anglia, majd a későbbiekben a Nápolyi Királyság és Ausztria is társult, megalkotván ezzel egy újabb koalíciót Napóleon ellen.⁸ A szerződés lehetővé tette, hogy az orosz hajók a Boszporuszon és a Dardanellákon szabadon áthajózhassanak, valamint rendelkezett a szorosok hajózási rendjéről, szükség esetén a lezárásukról. 1799-ben az első olyan orosz-török megállapodás született meg, amelynek középpontjában a tengerszorosok kérdése állt, amely a Fekete-tengert lezárta a nagyhatalmak előtt és megnyitotta a szorosokat az orosz hadiflotta számára. Oroszország régi óhaja, a szorosok szabad használatával az orosz külpolitika egy fontos célkitűzése válhatott valóra, s mindez az Oszmán Birodalommal szövetségben teljesült. A megállapodás megteremtette az orosz-török együttműködést a balkáni ügyekben, az egyesült flotta felszabadíthatta a franciák által 1797 óta elfoglalt Jónszigeteket, ahol az 1800-ban aláírt konvenció értelmében orosz kezdeményezésre és védnökség alatt megalakulhatott a Hét Sziget Köztársaság. Az orosz hadiflotta jelenléte és a tengerszorosok szabad használata Oroszország súlyának jelentős növekedését hozta a térségben.⁹ Emellett a Hét Sziget Köztársaság megszervezése, alkotmányának kidolgozása a határon túli orosz alkotmányos diplomácia első sikeres vállalkozásának is számított.¹⁰ Az orosz flotta földközi-tengeri jelenléte rövid ideig tartott, miután Pál cárt a koalíciós partnerek, főként Ausztria és Anglia hadjáratokban tanúsított magatartása feldühítette, 1799 októberében visszavonta csapatait a harctérről, röviddel utána pedig az orosz flottát vonta ki a Földközi-tengerről.¹¹

---

⁷ NYEVSINSZKIJ-IGNATYEV, 1999. 82.

⁸ BODNÁR, 2001. 148.

⁹ Az orosz-török szövetség létrejöttének körülményeiről lásd részletesen: BODNÁR, 2001. 145-148.

¹⁰ Az orosz alkotmányos diplomáciáról lásd részletesen: GROSZUL, 1996. 166-180.

¹¹ SZTANYISZLAVSZKAJA, 1962. 124.; SCHROEDER, 1994. 207.; Lásd részletesen: SAUL, 1970. 132-133.

Annak ellenére, hogy 1800 végén I. Pál szakított a második koalícióval, továbbra is az Oszmán Birodalom integritása mellett állt ki a keleti politikájában.¹² Utóda, az 1801-ben trónra kerülő I. Sándor eleinte egy passzív, stabil külpolitika kialakítására törekedett. Az európai ügyekben igyekezett semleges maradni és az angol-francia vetélkedéstől távol tartani Oroszországot, a keleti kérdésben az 1793-tól folytatott békés török orientáció mellett állt ki, és az 1799-ben megkötött orosz-török szövetségi szerződés megújítását akarta elérni. Sándor valamennyi diplomatája és tanácsadója egyetértett abban, hogy a keleti kérdésben Oroszország számára a gyenge szomszéd léte hasznos, tehát meg kell őrizni az Oszmán Birodalom integritását.¹³ Fontosnak tartották az orosz foglalások biztosítását is (a Jón-szigetek katonai bázissá történő alakítását szorgalmazták), de elsősorban a diplomácia eszközével akarták a Portát Franciaországtól megvédeni. Az orosz uralkodó közvetítő szerepet vállalt a francia-török békekötésben, a konstantinápolyi orosz követ, V. Sz. Tomara feladatul kapta a francia befolyás csökkentését a török udvarban,¹⁴ A. M. Morkovnak, a párizsi orosz követnek a francia csapatok Egyiptomból történő kivonását kellett elérnie.¹⁵ I. Sándor azt remélte, hogy az orosz-török viszony szorosabbra fűzésével a francia befolyás csökkenni fog. Ezért a két ország kapcsolatában neuralgikus pontnak számító, Oroszország Balkán-politikájában centrális helyet elfoglaló és stratégiai szempontból is fontos Dunai Fejedelemségek státusát igyekezett rendezni. Az 1802. szeptember 24-én aláírt konvencióval¹⁶ ezt el is érte, és az abban foglaltak az orosz balkáni befolyás erősödését mutatták.

Az orosz kabinet nem támogatta az orosz udvari körökben nagy népszerűségnek örvendő, F. V. Rosztopcsin által 1800-ban körvonalazott, az „ottomán örökség” felosztását szorgalmazó elképzelést. I. Sándor és baráti körének tagjai, V. P. Kocsubej, A. R. Voroncov és A. Czartoryski, valamennyien azt vallották, hogy Oroszország számára a leghasznosabb a korábban megkötött

---

¹² BODNÁR, 2003. 166–167.

¹³ KINJAPINA, 1978. 51–52.

¹⁴ VPR, 1960. dok. 42., 145–146.

¹⁵ SZIROTKIN, 1968. 11.

¹⁶ VPR, 1960. dok. 115., 301.

szövetség keretein belül a baráti viszony fenntartása az Oszmán Birodalommal. Úgy vélték, hogy bármilyen felosztási terv Napóleont újabb hódításra sarkallná, melynek eredményeként Oroszország a gyenge Oszmán Birodalom helyett egy erős Franciaországot kapna szomszédjául. Az orosz kabinet az orosz-francia viszony kedvező alakulása ellenére sem engedhette, hogy a Porta beleegyezzen abba, hogy a francia hadiflotta a kereskedelmi hajóik védelmére hivatkozva áthajózzon a szorosokon, és megjelenjen a Fekete-tengeren a Krím partjainál. A franciák kitartó próbálkozását dokumentálják azok a levelek, amelyeket a külügyminiszteri posztot betöltő Talleyrand küldött a párizsi török képviselőnek 1802. június 21-én, illetve 22-én, valamint július 29-én. 1802. szeptember 16-án a konstantinápolyi orosz követ, V. Sz. Tomara a jelentésében informálta A. R. Voroncovot arról, hogy Talleyrand több elképzelést felvázolva kérte a Portától, tegye lehetővé a francia hadiflotta számára a szorosok használatát.¹⁷ Az orosz külügyminiszter az új konstantinápolyi követet, A. Ja Italinszkijt 1802. december 14-én küldött levelében arra utasította, kövessen el mindent annak érdekében, hogy a török kabinet ellenálljon a francia nyomásnak, azaz ne engedélyezze a francia hadiflotta szorosokon történő átkelését.¹⁸ Hangsúlyozta a követnek, hogy hívja fel a Porta figyelmét engedékenységének várható súlyos következményeire. Italinszkij 1803. április 15-én arról tájékoztatta külügyminiszterét, hogy a török kabinet kinyilvánította: „*semmilyen feltétellel, semmiféle hadizászlónak nem ad ilyen érvényű engedélyt*”.¹⁹ Az orosz kormány teljesítette a maga elé tűzött célt, a szorosok zárva maradtak a francia hadiflotta, valamint a többi, az Oszmán Birodalommal baráti viszonyt ápoló hatalom, így Anglia hadihajói előtt is. A keleti kérdésben a szorosok használatával és a Fekete-tengerrel kapcsolatban kialakított új politika sikeresen debütált. Voroncov a koncepciójának lényegét a következőképpen összegezte a konstantinápolyi orosz követ számára készített utasításában: „*Nem egyeztethető össze az érdekeinkkel, hogy valamely hadiflotta, kivéve a mienket és a törököt, megjelenjen a Fekete-tengeren. A Fekete-tenger úgy tekintendő, mint egy zárt tó vagy tenger, ahová*

¹⁷ VPR, 1960. Prim. 194., 717–718.

¹⁸ VPR, 1960. dok. 139., 349.

¹⁹ VPR, 1960. Prim. 224., 719.

más módon nem lehet bejutni, csak a csatornákon át, amelynek birtoklása azoké a nagyhatalmaké, melyeknek a partjaival érintkezik”.²⁰

Az orosz kabinet álláspontja az 1799-es orosz-török megállapodást illetően is módosult. Az volt az általános vélemény, hogy a szerződéssel Oroszország olyan kiegészítő okok birtokába jutott, amelyek lehetővé teszik számára, hogy a hadiflottája a Boszporuszt és a Dardanellákat szabadon használhassa. Voroncov azzal érvelt, hogy a 18. század végén a Földközi-tenger keleti medencéjében végbement eseményeknek köszönhetően az Oszmán Birodalom megsegítésére rendelt hadihajóik és szárazföldi csapataik a Jón-szigeteken maradtak, és az ott állomásozó erők a Portával közösen biztosítják a rendet, garantálják a Hét Sziget Köztársaság fennmaradását. Az ebből származó előnyt, hogy a hadihajóik átkelhetnek a szorosokon anélkül, hogy hadicselekményekben kellene részt venniük az Oszmán Birodalom védelme érdekében, ki kell használni, és az orosz kabinetnek mihamarabb meg kell újítania az 1799-es tengerszoros egyezményt. Ügyelni kell azonban arra, hogy más nagyhatalom hasonló engedményt a Portától ne kaphasson, és folyamatosan növelni kell a Jón-szigeteken állomásozó flotta és haderő létszámát. Ennek eredményeként 1804-re már kb. 11.000 katona állomásozott a Jón-szigeteken.²¹

Az orosz kabinet azt elérte, hogy a Porta harmadik hatalmat ne engedjen be a Fekete-tengerre, hogy *„semmilyen hadművelet ezen a tengeren ne legyen”*,²² azonban a francia befolyás és aktivitás növekedését a Portánál megakadályozni nem tudta. A francia-angol háború kitörése azt mutatta, hogy az orosz kormány a francia terjeszkedést, Napóleon „keleti tervének” realizálását diplomáciai úton megállítani képtelen, a háborúhoz viszont szövetségesre van szüksége. A keleti kérdés vitás problémái a franciákkal felgyorsították az angol-orosz közeledést, az angol-orosz szövetségi szerződés aláírására 1805. április 11-én került sor, illetve elősegítette az 1799-es tengerszoros egyezmény megújítását a Portával, amelyet 1805. szeptember 23-án írtak alá kilenc évre. A Franciaország ellen irányuló orosz-török szövetségi szerződés elismerte és meg-

---

²⁰ VPR, 1960. dok. 180. 432–433.

²¹ NYEZSINSZKIJ-IGNATYEV, 1999. 97.

²² VPR, 1961. 272.

A fekete-tengeri szorosok problémája az orosz külpolitikában...

erősítette Oroszország protektori jogát a Balkánon, valamint engedélyezte a szorosok szabad használatát az orosz hadiflotta számára. A szerződés 7. titkos cikkelye a Fekete-tengert orosz-török belterületté nyilvánította. *„Mindkét magasságos szerződő fél úgy számol a Fekete-tengerrel, mint zárt tengerrel, és nem engednek ott megjelenni semmilyen hadihajót vagy fegyverrel felszerelt hajót semmiféle hatalom részéről. [...] Ebből következik, hogy az Orosz Birodalom uralkodójának hadihajója és hadiszállítmánya szabadon átjárhat a konstantinápolyi csatornán, amelyhez a Fényes Porta minden támogatást és segítséget megad.”*²³ A megállapodás több cikkelye a balkáni népek helyzetével és a balkáni állapotok javításával foglalkozott.²⁴ Az új egyezmény 1805-ben, igaz rövid ideig, 1806-ig, a bonyolult nemzetközi viszonyok közepette Oroszország déli határainak biztonságát szolgálta, valamint lehetővé tette a Jón-szigetek védelmét, és egyben a harmadik koalíció tagjaként megnövelte a Franciaország elleni háborújának mozgásterét is.

Az orosz-török szövetség felbomlásához és az 1806-os orosz-török háború kitöréséhez a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások, elsősorban Napóleon sikeres európai háborúi, a keleti kérdésben növekvő aktivitása és a Török Birodalomban erősödő befolyása vezettek. A harmadik Napóleon-ellenes koalíció austerlitz-i veresége (1805. december 2.) után a megváltozott nemzetközi viszonyok az orosz-török kapcsolatra is rávetültek. A pozsonyi béke (1805. december 6.) Franciaországnak juttatta Vencét, de ami az orosz kormányt mindennél jobban nyomasztotta, Ausztria átadta balkáni területeit, Isztriát és Dalmáciát. Ezzel a franciák közel kerültek az oroszok fontos hadiflottabázisához, a Jón-szigetekhez. Austerlitz után a francia befolyás megnőtt Európában és a Közel-Keleten, és ez meghatározta az egyre erőtlenebb és súlyos belső válsággal küzdő Oszmán Birodalom szövetségi politikáját is. A török udvarban a francia orientáció hívei elérték, hogy III. Szelim már 1806 januárjában levélben üdvözlje Napóleont és elismerje császári címét. Ezzel egyidejűleg a Porta folyamatosan szűkítette Oroszországnak az 1805-ös szerződésben garantált jogait. 1806 áprilisában kérte, 1806 júliusában, miután értesült a francia-orosz béketárgyalások kudarcáról, már követelte az

---

²³ Uo. 593.

²⁴ Uo. 589–594.

orosz kabinettől, hogy csökkentse a szorosokon áthaladó hadihajói számát, végül 1806 őszén lezárta a szorosokat az orosz hadiflotta előtt. 1806 tavaszától komoly diplomáciai küzdelem folyt Konstantinápolyban a franciák és az oroszok között. Horace Sebastiani, az új konstantinápolyi francia követ mindent bevetett annak érdekében, hogy szétszakítsa az orosz-török szövetséget és rávegye a Portát az oroszok elleni háborúra.²⁵ A szultán francia nyomásra és anélkül, hogy az oroszokkal konzultált volna, elmozdította Moldva és Havasalföld fejedelmeit, ami autonómiájuk nyílt megsértését és az oroszokkal kötött megállapodás megszegését jelentette. Ez, és Napóleon terve, melynek része volt a fejedelemségek okkupálása, az oroszokat azonnali beavatkozásra készítette, 1806 novemberében bevonultak a Dunai Fejedelemségekbe, amelyre válaszul a szultán 1806. december 20-án hadat üzent. A háború kirobbanásával az 1805-ös megállapodás érvényét veszítette, az orosz hadihajók hosszú éveken át nem hajózhattak át a szorosokon. Az orosz-török szövetség rövid időszaka lezárult. „Erős és mondhatni kivételes befolyásunk ezzel véget ért, abban osztozni Franciaországgal fogunk, és ez másképpen nem is történhet”,²⁶ összegezte keserűen Italinszkij a történeteket.

Oroszország a sikertelen európai háborúi után belekényszerült „a tilsiti rendszerbe”. A francia szövetségben változtatnia kellett közel-keleti politikáján, figyelembe kellett vennie Franciaország érdekeit. A tilsiti béke (1807. június 25.) aláírásával Oroszország elvesztette korábbi pozícióit a Földközi-tenger keleti medencéjében és az Adrián, ami egyben a Balkán szerepének felértékelődését eredményezte keleti politikájában. Ezért 1807 nyarától az orosz kabinet a törökökkel folytatott háborújának lezárására törekedett, meg is kötötték a fegyverszünetet, de 1809-ben kimerítő tárgyalások után sem sikerült a békét megteremteni Jasiban. Az orosz békefeltételek között a tengerszorosok kérdése is szerepelt, a tervezet 8. cikkelye ismét lehetővé tette volna, hogy a tengerszorosokon az orosz hadihajók áthaladhassanak.²⁷ Miután az orosz-török viszony megromlott, és ismét kiújultak a harcok, a

---

²⁵ A francia-orosz diplomáciai küzdelemről lásd részletesen: SZIROTKIN, 1968. 56-58.; ORLIK, 1995. 54.

²⁶ Idézi KINJAPINA, 1978. 58.

²⁷ NYEJSINSZKIJ-IGNATYEV, 1999. 104.

Jasiban megfogalmazott békefeltételek újratárgyalására és a háború lezárására csak 1812. május 16-án kerülhetett sor Bukarestben. Pétervár a közelgő francia invázió miatt kényszerült békekötésre a török kormánnyal. A béke a tengersizorosok kérdését csupán annyiban érintette, hogy a használatukat garantáló korábbi egyezményeket (3. cikkely) érvényben hagyta.²⁸ I. Sándor elégedetlen volt a békével, mivel szövetségkötésben reménykedett, amit nem sikerült elérnie az orosz diplomáciának. Ennek elmulasztását azért nehezményezte, mert úgy vélte, hogy egy Oroszországra nézve előnyös feltételeket tartalmazó szövetségi szerződéssel megtörheti az angolok befolyását, amelyre az 1809-ben megkötött egyezményük révén tettek szert a Portánál. Anglia a megállapodás értelmében jelentős kereskedelmi előnyhöz jutott az Oszmán Birodalmon belül. Ami a tengersizorosok használatát illeti, az egyezmény 2. cikkelye garantálta, hogy békeidőben a Boszporusz és a Dardanellák nyitva állnak minden kereskedelmi hajó előtt, de valamennyi hatalom hadiflottája előtt zárva maradnak, háborúban nyitva állnak a szultán barátainak, de bezárulnak az ellenfeleknek.²⁹ A londoni kabinet érdekét szolgáló megállapodással a szorosok az orosz hadiflotta előtt bezárultak, az orosz fekete-tengeri flotta a Földközi-tengerre nem juthatott ki.

1815 után Oroszország keleti politikájában a Balkán mellett ismét a gazdasági és stratégiai szempontból fontos tengersizorosok kérdése került a középpontba. A Földközi-tenger keleti medencéjében a napóleoni háborúk után Anglia hatalma szilárdult meg és a párizsi konvenció értelmében (1815. október 24.) a Jón-szigetek is angol protektorátus alá kerültek, az Adria keleti partvidékét és az illír területeket Ausztria kapta meg. A Jón-szigetek helyzetének és a szerb kérdés rendezésének érdekében kifejtett erőfeszítéseinek kudarca arra figyelmeztette az orosz diplomáciát, hogy a napóleoni háborúk lezárása után Anglia és Ausztria megerősödött nagyhatalmi pozíciójával számolnia kell, és a Balkánhoz, valamint a keleti kérdésben követett politikájához való viszonyulásuk figyelembe vétele nélkül nem folytathat eredményes politikát. Ezért 1815 után Pétervár legfontosabb törekvése az lett a keleti kérdésben, hogy megszilárdítsa az előző ötven év során a

²⁸ A béke szövege: JUZEFOVICS, 2005. 69–77.

²⁹ ORMOS-MAJOROS, 1998. 72.

Török Birodalom ellen vívott háborúiban elért eredményeit, és tovább próbálja erősíteni befolyását a balkáni népek körében oly módon is, hogy Ausztriát és Angliát megelőzve képviselje problémáik rendezését a Portánál. Miután fontos volt számára az, hogy megőrizze a nyugodt viszonyt a szövetségeseivel és fenntartsa az európai egyensúlyt, ezért a követeléseit a török kormánnyal szemben úgy igyekezett megfogalmazni, hogy a keleti kérdésben érintett nagyhatalmak érdekei se sérüljenek. Ebből a szempontból a Balkánon az Oszmán Birodalommal határos Ausztriára kellett figyelnie. Oroszországnak azzal is törődnie kellett, hogy a balkáni népek belügyeibe ne vagy kevésbé avatkozzon be. Anglia esetében az Oszmán Birodalom integritásának és a tengerszorosok birtoklásának kérdését kellett hasonlóan óvatosan kezelnie, mert azok a két állam konfrontálódásához vezethettek. Oroszország a 20-as évekig tartani is tudta ezt a politikáját, és a vitás kérdéseit az Oszmán Birodalommal bilaterális szerződésekben igyekezett rendezni.³⁰ A görög felkelés következtében azonban megváltozott a helyzet. Az európai nagyhatalmak figyelme a Balkán felé 1821-ben a Havasalföldön és Moldvában is kirobbant felkelés után fordult. A 20-as évek keleti válságának, a görög ügynek a kezelése és megoldása az orosz kabinet és diplomácia számára is nagy kihívást jelentett.

Az orosz-török, majd a napóleoni háborúk lezárulása után Oroszország déli részén a gazdasági élet fellendült, megélénkült a gabonakereskedelem. Az orosz kormány 1817. április 16-i ukája Odesszát vámmentességi joghoz juttatta, mely hozzásegítette ahhoz, hogy a térség legjelentősebb kereskedelmi centrummá válhasson. Miután az odesszai kereskedők nem rendelkeztek kellő számú kereskedelmi hajóval, az áruszállításra külföldi, főleg görög kereskedőhajókat vettek igénybe. Ebben az időszakban a feljegyzések alapján évente 500-600 hajó is megfordult Odessza kikötőjében. A nyugodt és szabad kereskedelmi hajóforgalmat, az orosz kereskedő hajók kijutását a Fekete-tengerről a Földközi tengerre és vissza az 1793-ban elfogadott orosz-török kereskedelmi egyezmény szabályozta, melynek 30. cikkelyét az 1821-es keleti válság idején a török kormány megszegte.³¹ A görög felke-

---

³⁰ ORLIK, 1998. 81-82.

³¹ NYEZSINSZKIJ-IGNATYEV, 1999. 106.

lés által kiváltott krízist megszenvedte az orosz kereskedelem. A Porta a szorosokon áthaladó orosz kereskedő hajókat átvizsgáltatta, sok esetben elkobozták a szállított árukészletüket, és a török hatóságok a lefoglalt gabonát nyomott áron engedték értékesíteni Konstantinápolyban. Miután főként görög hajók végezték a gabonaszállítást, a török kormány rendelkezései miatt az Oroszországból történő gabonakivitel komoly nehézségbe ütközött. A görög kérdés rendezése így nem csak politikai, de gazdasági szempontból is az orosz kormánypolitika fontos része lett.³²

1821-ben a felkelés kezdetén az orosz kabinet passzív maradt, és a felkelés megítélésében az 1815-ben megfogalmazott szent szövetségi elvek betartásához ragaszkodott. A hivatalos orosz álláspontot K. V. Nesselrode, az orosz külügyminiszter 1821. május 10-én tárta a nagyhatalmak elé. Az orosz kabinet protektori jogára hivatkozva védelmébe vette a görögöket, és G. A. Sztroganov, a konstantinápolyi orosz követ több alkalommal tiltakozott a Portánál a görögök ellen elkövetett atrocitások miatt. 1821. július 18-án a Portához küldött feljegyzésében követelte, hogy a török kabinet vessen véget a keresztények ellen elkövetett erőszaknak, és állítsa helyre a szorosokon átmenő szabad kereskedelmi hajóforgalmat, vonuljon ki a Dunai Fejedelemségekből, tartsa be a bukaresti békében vállalt kötelezettségeit.³³ Miután a Porta erre a felszólításra sem reagált, az orosz kormány július 27-én megszakította diplomáciai kapcsolatait az Oszmán Birodalommal. I. Sándor a történetek ellenére továbbra is a Szent Szövetségben vállalt kötelezettségeinek eleget téve békés úton, a diplomácia eszközeivel kívánta rendezni az orosz-török és a görög-török konfliktusokat, a nagyhatalmak kollektív fellépésében és együttműködésében reménykedett. 1821 nyarán azonban sem Anglia, sem Ausztria nem akart változást a keleti kérdésben és a Balkánon, nem óhajtották a bécsi rendszer által létrehozott status quo és erőegyensúly megbontását. Oroszország 1822 szeptemberi, majd 1823 májusi sikertelen kezdeményezései után 1824-ben a görög ügy megoldására konferenciát hívott össze Szentpétervárra, ahol a nagyhatalmak képviselői a Nesselrode által elkészített

---

³² Uo. 106-107.

³³ VPR, 1980. 207-210.; SCHREK, 2012. 66.

tervezetet vitatták meg.³⁴ Ez az elképzelés nem aratott sikert a nagyhatalmak körében, mert úgy ítélték meg, hogy annak elfogadásával az orosz befolyás további növekedéséhez járulnának hozzá a tervezett görög fejedelemségekben és általában a keleti kérdésben.³⁵

1825 februárjától, miután a Porta Egyiptomot is bevonta a török-görög konfliktusba, a keleti krízis tovább mélyült. 1825 augusztusában I. Sándor határozott katonai fellépést sürgetett, de a válság kezelésében érintett nagyhatalmak nélkül nem mert háborút indítani az Oszmán Birodalom ellen. 1825 novemberében bekövetkezett váratlan halála után az új uralkodó, I. Miklós elődjénél jóval határozottabban látott a keleti krízis megoldásához. Elsősorban az Orosz Birodalom balkáni presztízsének helyreállítását tűzte ki célul a keleti politikájában. 1826. február 28-án a külügyminiszteri posztot továbbra is betöltő Nesselrode az uralkodó elé tárta a keleti kérdésben követendő új cselekvési programot.³⁶ Nesselrode az 1821 óta megoldásra váró balkáni feladatok mellett második lépésként a tengerszorosok használatának rendezését jelölte meg a tervezetében, de a megszerzésükre nem törekedett. A görög-török konfliktust, azaz a görög ügyet Angliával együtt kívánta megoldani. Ez a terve 1826. április 4-én valóra vált, az angol-orosz együttműködésről jegyzőkönyv született Pétervárott, melynek 3. pontja határozott a közös cselekvésről. A megállapodásban rögzítették azt, hogy a konfliktus megoldására a felek egyedül is vállalkozhatnak.³⁷ Ennek elfogadásával gyakorlatilag Anglia felhatalmazta Oroszországot arra, hogy önállóan cselekedjen. Az orosz-török viszony rendezésének lezárására 1826. október 7-én került sor Akkermanban. A megkötött konvenció az oroszoknak kedvezett és helyreállította a fekete-tengeri szorosokon a szabad kereskedelmi hajózást is.³⁸ A görög ügy rendezése, miután 1827. július 6-án a pétervári konvencióhoz Londonban Franciaország is csatlakozott, a három nagyhatalom együttes fellépésével

---

³⁴ BEBESI, 2005. 225.

³⁵ DOSZTJAN, 1972. 232–233.

³⁶ VPR, 1985. dok. 138., 400–404.

³⁷ VPR, 1985. dok. 153., 450.

³⁸ A konvenció szövegét lásd: JUZEFOVICS, 2005. 77–89.; ORMOS-MAJOROS, 1998. 50.

oldódott meg. Együtt szólították fel a Portát a hadműveleteinek leállítására, aminek a török kabinet nem tett eleget. A diplomáciai próbálkozásoknak ezzel vége szakadt, 1827. október 20-án az angol-orosz-francia egyesített flotta Navarinónál tönkrevverte az egyiptomi-török flottát. A keleti krízis lezárásának részeként 1828. május 20-án kitört az orosz-török háború, melynek közvetlen előzményeként az akkermani konvenció török részről történő felmondása szolgált. A háború idején az orosz hadiflotta a Fekete-tenger és a Földközi-tenger felől is blokád alá vette a szorosokat. Függetlenül attól, hogy az orosz hadiflotta és a szárazföldi erők Konstantinápoly előtt állomásoztak, az orosz kabinet tervei között nem szerepelt a török főváros megszerzése.³⁹ I. Miklós nem kockáztatott, a háború mihamarabbi lezárását szorgalmazta, amelyre 1829. szeptember 14-én Drinápolyban került sor. A drinápolyi béke megnövelte az orosz befolyást a Balkánon és Közel-Keleten. A területi nyereségein túl Oroszország visszaszerezte cselekvési szabadságát az európai ügyekben és a keleti kérdésben egyaránt. A béke 7. cikkelye lehetővé tette a fekete-tengeri szorosok szabad használatát az orosz kereskedelmi hajók számára, de abban nem esett szó az orosz hadiflotta szorosokon történő áthaladásának engedélyezéséről.⁴⁰ A drinápolyi béke a tengerszorosok tekintetében tulajdonképpen az akkermani konvencióban foglaltakat ismételte és erősítette meg. A kereskedelmi hajózás szabadsága kétségtelenül nagy eredménynek számított, de amire az orosz kabinet vágyott, a korábbi orosz-török szövetségben elért eredményeinek, azaz az 1799-es és 1805-ös tengerszoros egyezményeknek a megújítására akkor, az adott nemzetközi relációban nem kerülhetett sor. Oroszországnak korábban mind a két alkalommal az Oszmán Birodalom integritását fenyegető francia veszélyt kellett elhárítania, ami jelen esetben nem állt fenn. 1831 és 1833 között, az első egyiptomi válság idején azonban az orosz kabinet nem szalasztotta el a kínálózó lehetőséget, védelmébe vette az Oszmán Birodalmat, és az orosz diplomácia mindent megtett annak érdekében, hogy a tengerszorosok ismét megnyíljanak a hadihajói előtt.

³⁹ SEREMET, 1975. 36.; SCHROEDER, 1994. 729-730.

⁴⁰ A béke szövegét lásd: JUZEFOVICS, 2005. 89-102.; BITIS, 2006. 354.

Mohamed Alinak, Egyiptom pasájának ambíciói, a Földközi-tenger keleti medencéjében lévő török birtokok megszerzésére irányuló törekvései miatt 1831 októberében török-egyiptomi háború kezdődött. 1832 végén Ali fia, Ibrahim Konya alatt, illetve Burszánál megverte a törököket és közel került a fővároshoz, Konstantinápolyhoz. Az egyiptomi-török háború kezdetén a szultán a nyugati hatalmak, Anglia és Franciaország segítségével reménykedett, de miután az elmaradt, Oroszországhoz fordult. A szultán döntését az egyiptomi hadak sikerei gyorsították fel. Oroszország látványosan, baráti szándékát demonstrálva a nemrég még ellenségnek számító Porta mellé állt, mert számára fontos volt, hogy az Oszmán Birodalom egyetlen szövetségeseként és védelmezőjeként léphessen fel.⁴¹ Az orosz kabinet gyors segítségnyújtását elsősorban a Földközi-tenger keleti medencéjében meglévő pozíciójának biztosítása és erősítése motiválta, valamint az a tény, hogy a francia kabinet jelentős befolyásra tett szert Egyiptomban. Mohamed Ali győzelme esetén Franciaország kulcspozícióba kerülhetett volna az Oroszország gazdasági és politikai érdekeivel kapcsolatos térségben. Attól tartván, hogy az Oszmán Birodalom a kívántnál jobban meggyengül, az orosz kabinet azonnal vállalkozott a közvetítő szerepre a Mohamed Ali és a Porta közötti viszály elsimításában. Pétervár fő törekvése az volt, hogy a szultán helyzetét megerősítse. Az orosz külügyminiszter, Nesselrode ezzel a céllal küldte tárgyalni N. N. Muravjovot Mohamed Alihoz, és 1833 januárjában a szultán kérésére hajórajt és hadsereget küldött a térségbe.⁴² Az orosz kabinet tartott attól, miként fog reagálni Anglia és Franciaország az orosz hadiflotta és hadsereg konstantinápolyi jelenlétére. Ausztria azonnal Oroszország mellé állt, és az osztrák kabinet támogatta az orosz intézkedéseket, Muravjov missziójára úgy tekintettek, mint „a leghatékonyabb lépésre, amely Keleten a békét és a fennálló területi viszonyokat megőrizni képes.”⁴³ Metternich az angol és a francia kormánytól azt kérte, ne gátolja az orosz diplomácia tevékenységét a válság rendezésében. 1822-től Bécsben diplomáciai szolgálatot teljesítő

---

⁴¹ NYEVSINSZKIJ-IGNATYEV, 1999. 111-112.

⁴² BEBESI, 2005. 63-64.

⁴³ Arhív vnyesnyej polityiki Rosszjiszkoj Imperii (AVPRI), f. Kanceljarija, gy. 211. l. 119. ob.

orosz nagykövetet, D. P. Tatyiscsevet részletesen tájékoztatta Anglia és Franciaország tervezett lépéseiről, így Pétervár mindig a legfrissebb információk birtokába jutott. Metternich egyet értett azzal, hogy az orosz flottának kell megvédenie Konstantinápolyt. Muravjov missziója sikeresen alakult, már a tárgyalása kezdetekor Mohamed Ali tudtára adta, hogy Oroszország az Oszmán Birodalom oldalán áll. Az orosz hadiflotta és haderő jelenlétének hatására (három orosz hajóraj érkezett a térségbe, és 20 ezer fős orosz szárazföldi erő állomásozott Unkiar-Iszkeleszben) Mohamed Ali leállította a hadműveleteket. Végül az egyiptomi-török háborút lezáró békét 1833. március 4-én Kütahyában írták alá.⁴⁴

Kedvezően alakultak a feltételek a nemzetközi küzdőtéren Oroszország számára a korábbi tengerszoros egyezmények helyreállítását is magába foglaló orosz-török szövetség megkötéséhez, és az orosz kabinet nem hagyta veszni a lehetőséget. 1833 májusában A. F. Orlov, I. Miklós rendkívüli követe azzal a megbízással érkezett Konstantinápolyba, hogy a Pétervárott kidolgozott feltételek alapján készítse elő a szövetségkötést a Portával. 1833. június 26-án a török kormány az orosz kabinethez küldött feljegyzésében baráti szándékáról nyilatkozott. *„Barátság és jóindulat, melyek az Ottomán Birodalom részéről megnyilvánulnak [...] vezettek a korábbi és a mostani szövetség és bizalom megerősítéséhez, amelyek még jobban megerősödve fognak létezni a két birodalom között.”*⁴⁵ A barátságot orosz részről is azonnal kifejezésre juttatták nyomtatékot adva a szultánhoz küldött válaszlevélben annak, hogy *„az orosz hajóraj jelenléte a béke és a stabilitás záloga az Oszmán Birodalom fővárosa számára”*.⁴⁶ Rövid egyeztetés után, 1833. július 8-án Unkiar-Iszkeleszben aláírták az orosz-török defenzív szerződést nyolc évre. A szövetség tervét az orosz kabinet ötlötte ki, ami török részről konkrét javaslatná vált. A Porta azután tett ajánlatot a szövetségkötésre, miután az orosz hadiflotta visszahajózott az orosz kikötőkbe. Oroszország kötelezettséget vállalt arra, hogy az Oszmán Birodalomnak szükség esetén *„szárazon és vízen”* segítséget nyújt. A szerződés második cikkelyében megerősítést nyertek a korábbi konvenciók, valamint az 1830. április 14-én

---

⁴⁴ DALY, 1991. 84.; ORLIK, 1995. 312-313.

⁴⁵ Idézi NYEVSINSZKIJ-IGNATYEV, 1999. 114.

⁴⁶ AVPRI, f. Kanceljarija, gy. 244. l. 18. ob. 19.

Szentpétervárott és az 1832. július 21-én Konstantinápolyban aláírt, Görögországgal kapcsolatos megállapodások. Oroszország szempontjából a legfontosabb eredményeket a különálló és titkos cikkely tartalmazta. A titkos cikkelyben foglaltak alapján a Porta vállalta, hogy lezárja a Dardanellákat a külföldi hadihajók előtt.⁴⁷ Ily módon a szerződés ezen cikkelye pótolta azt a hiányosságot, amely a drinápolyi béke szövegéből kimaradt, ott ugyanis ebből a szempontból a tengersizorsók kérdésével nem foglalkoztak. Ebben a viszonylatban az unkiár-iszkeleszi megállapodás az orosz külpolitika jelentős sikereként könyvelhető el, függetlenül attól, hogy a korszak protokolljának megfelelően megszerkesztett konvenció szövegében szó szerint nem szerepelt, hogy az orosz hadihajók használhatják a szorosokat, az a tartalmából következett. A megállapodás értelmében az Oszmán Birodalom lezárja a fekete-tengeri szorosokat a nagyhatalmak előtt, de a szövetségesének érdekeit szem előtt tartva szükség esetén megnyitja azokat Oroszország hadiflottája előtt.

A konvenció nagyhatalmi fogadtatása igen viharos volt, pár nappal a történetek kiszivárgása után Anglia, majd Franciaország tiltakozó jegyzékükben fejezték ki nemtetszésüket a Portánál. A török kabinet válaszában közölte: *„szabadon döntött arról, hogy aláírja a megállapodást azzal a baráti hatalommal, amellyel szükségesnek tartja”*.⁴⁸

A szerződéssel az orosz politika jelentős befolyásra tett szert az Oszmán Birodalomban. Az angol kabinet és diplomácia hét éven át kitartóan munkálkodott azon, hogy kiszorítsa az oroszokat Konstantinápolyból, és felszámolja a számára előnytelen orosz-török megállapodást.⁴⁹ Az unkiár-iszkeleszi szerződés a 18. század végi–19. század eleji konvenciókhoz hasonlóan megerősítette a korábban elért orosz eredményeket, valamint lehetővé tette, hogy Oroszország déli határai védettebbé váljanak. Az orosz kabinet 1806 óta törekedett arra, hogy a szorosok használatának 1799-es eszményi állapotát helyreállítsa, amit 1833-ra sikerült elérnie. Ahogyan a megelőző két konvenció, úgy ez az új

---

⁴⁷ A szerződés szövegét lásd: JUZEFOVICS, 2005. 107–110.; BITIS, 2006. 475–476.; ORLIK, 1995. 314.

⁴⁸ AVPRI, f. Kanceljarija, gy. 14. I. 39. ob.

⁴⁹ SCHROEDER, 1994. 730.

A fekete-tengeri szorosok problémája az orosz külpolitikában...

megállapodás sem volt hosszú életű, 1841-ben a második egyiptomi válságot lezáró nagyhatalmi megállapodások aláírásával érvényét veszítette.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Arhív vnyesnej polityiki Rosszijszkoi Imperii, f. Kanceljarija, gy. 211. l. 119. ob.; D. P. Tatyiscsev K. V. Nesselrode 7 (19) janvarja 1833 g.

AVPRI, f. Kanceljarija, gy. 14. l. 39. ob.; Copie d'une note adressée de la part de la Port aux ambassadeurs de la France et d'Angleterre, le 20 Septembre 1833.

AVPRI, f. Kanceljarija, gy. 244. l. 18. ob. 19.

JUZEFOVICS, 2005 = Juzefovics, T. (Szobral i izdal): Dogovori Rosszii sz Vosztokom polityiceszkije i torgovije., Gosz. Pub. Iszt. Biblioteka Rosszii, Moszkva, 2005.

VPR, 1960 = Vnyesnyaja polityika Rosszii 19 i nacsalo 20 veka, (továbbiakban: VPR), Dokumenti Rosszijszkovo Minyisztversztva Inosztrannih gyel, Szer. I., tom. 1., Gosz. izd. polit. lit., Moszkva, 1960.

VPR, 1961 = VPR, Szer. I., t. 2. Gosz. izd. polit. lit., Moszkva, 1961.

VPR, 1980 = VPR, Szer. II., t. 12. Mezsdunardnije odnosenyija, Moszkva, 1980.

VPR, 1985 = VPR, Szer. II., t. 14. Mezsdunardnije odnosenyija, Moszkva, 1985.

Szakirodalom

BEBESI, 2005 = BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Comenius, Pécs, 2005.

BEBESI, 2007 = BEBESI György: Orosz Birodalom 1725–1801. In: Sashalmi Endre (szerk.): *Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 4*. Pécs, 2007. 261–277.

BITIS, 2006 = BITIS, Alexander: *Russia and the Eastern Question. Army, Government and Society 1815–1833*. Oxford University Press, Oxford, 2006.

- BODNÁR, 2001 = BODNÁR Erzsébet: A keleti kérdés az orosz külpolitikában. Furcsa szövetség. Orosz-török közeledés és együttműködés a 18. század végén. In: Bebesi György (szerk.): *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében, Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 1.* Pécs, 2001. 129–150.
- BODNÁR, 2003 = BODNÁR Erzsébet: The Eastern Question in Russian Foreign Politics in Early 19th Century (1799–1806). In: Majoros István (szerk.): *Öt Kontinens*, Budapest, 2003. 25–36.
- BODNÁR, 2009 = BODNÁR Erzsébet: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1700–1774). In: Háda Béla–Majoros István–Maruzsa Zoltán–Petneházi Margit (szerk.): *Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves.* ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2009. 35–46.
- BODNÁR, 2010 = BODNÁR Erzsébet: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1774–1806). In: Ferwagner Péter Ákos–Kalmár Zoltán (szerk.): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy János 65. születésnapjára.* Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 237–251.
- DALY, 1991 = DALY, C. K. John: *Russian Seapower and the Eastern Question, 1827–41.* Naval Institute Press, Annapolis, 1991.
- DOSZTJAN, 1972 = DOSZTJAN, I. Sz.: *Rosszija i balkanszkij voprosz.* Nauka, Moszkva, 1972.
- GROSZUL, 1996 = GROSZUL, V. Ja.: Rosszijszkij konsztyitucionalizm za pregyelami Rosszii. *Otyecsesztoennaja isztorija*, 1996/2. 166–180.
- JELAVICH, 1996 = JELAVICH Barbara: *A Balkán története I.* Osiris Kiadó, Budapest 1996.
- KINJAPINA, 1978 = KINJAPINA, N. Sz. (otv. red.): *Vosztocsnij voprosz vo vnyesnyej polityike Rosszii.* Nauka, Moszkva, 1978.
- NYEVSINSZKIJ-IGNATYEV, 1999 = NYEVSINSZKIJ, L. N.–IGNATYEV, A. V. (red.): *Rosszija i csernomorszkije proliivi (XVIII–XX sztoletyjia).* Mezsdunarodnije otnosenyjia, Moszkva, 1999.
- ORLIK, 1995 = ORLIK, O. V. (otv. red.): *Isztorija vnyesnyej polityiki Rosszii. Pervaja polovina 19 veka (Ot vojn Rosszii protyiv Napoleona do Parizsszkovo mira 1856 g.).* Mezsdunarodnije otnosenyjia, Moszkva, 1995.

A fekete-tengeri szorosok problémája az orosz külpolitikában...

- ORLIK, 1998 = ORLIK, O. V.: *Rosszija v mezsdunarodnih otnosenijah 1815–1829. Ot Venszkovo kongressza do Adrianopolszkovo mira*. Nauka, Moszkva, 1998.
- ORMOS-MAJOROS, 1998 = ORMOS Mária-MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- SAUL, 1970 = SAUL, N: *Russia and Mediterranean 1797–1807*. University of Chicago Press, Chicago, 1970.
- SCHREK, 2012 = SCHREK Katalin: Oroszország keleti politikája I. Sándor uralkodásának utolsó szakaszában (1821–1825). In: Barta Róbert-Kerepeszki Róbert-Szendrei Ákos (szerk.): *Hallgatói Műhelytanulmányok 1*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2012. 62–73.
- SCHROEDER, 1994 = SCHROEDER, P. W: *The Transformation of European Politics (1763–1848)*. Clarendon Press, Oxford, 1994
- SEREMET, 1975 = SEREMET, V. I.: *Turcija i adrianopolszkij mir 1829 g.* Nauka, Moszkva, 1975.
- SEREMET, 1997 = SEREMET, V. I.: Vnyesnyaja polityika Viszokoj Porti: k vremennomu szojuzu sz Rosszijeji In: Vinogradov, V. N. (otv. red.): *Alekszandr I., Napoleon i Balkani, Balkanszkije isszledovanyija 18*. Nauka, Moszkva, 1997. 40–52.
- SZIROTKIN, 1968 = SZIROTKIN, V. G.: *Duel dvouh gyiplomatyij. Rosszija i Francija v 1801–1812*. Nauka, Moszkva, 1968.
- SZTANYISZLAVSZKAJA, 1962 = SZTANYISZLAVSZKAJA, A. M.: *Russzko-anglijszkije otnosenyija i problemi Szregyizemnomorja, 1798–1807*. Nauka, Moszkva, 1962.

VÁMOS ESZTER

MÜNCHENGRÄTZTŐL 1848-IG

A mai napig él az emberek tudatában, hogy az 1833-as münchengrätzi szerződésre hivatkozva avatkozhatott be a cári hadsereg 1849 során Magyarországon. Ez a toposz hibásnak tekinthető, hiszen a münchengrätzi nyilatkozat az alábbiakat szögezte le: *„a két császári udvar (Oroszország és Ausztria) kötelezi magát, hogy közös elhatározással ellenezni fognak minden oly kombinációt, mely Törökországban a szuverén hatalom függetlenségét illetné, akár ideiglenes kormányzat megalkotása, akár a dinasztia teljes megváltoztatása által”*¹ – tehát a Török Birodalom status quo-ját kívánták megőrizni. A belső zavarok esetén nyújtandó segítségről az ugyancsak 1833-ban, de az előbbinél egy hónappal később keletkezett berlini szerződésben esett szó: *„Ausztria, Porosz- és Oroszország udvarai elismerik, hogy minden független uralkodónak joga van úgy országának belső zavarai, mint külső veszedelme idején segítségül hívni oly más uralkodót, ki neki a segítség megadására legalkalmasabbnak látszik, és hogy ez utóbbinak joga van e segítséget a saját érdekei és körülményei szerint megadni vagy megtagadni.”*² I. Ferenc József osztrák császár erre a dokumentumra hivatkozhatott, amikor I. Miklós orosz cártól kért segítséget a magyar forradalom és szabadságharc leverésében. Ámbár nem azért kért segítséget az orosz uralkodótól, mert a 16 évvel ezelőtt megkötött berlini nyilatkozat erre kötelezte volna, hanem mert az éppen aktuális érdekek ezt diktálták.

Ebben a tanulmányban azt kívánom felvázolni, hogy hogyan változott a nemzetközi légkör 1833 és 1848 között, milyen feszültségek gyűltek fel az 1840-es évek Európájában, illetve hogyan alakult Oroszország és Ausztria viszonya ebben a korszakban.

---

¹ A münchengrätzi szerződés, 1833. szeptember 18. In: URBÁN, 1970. 195-196.

² A berlini szerződés, 1833. október 18. In: URBÁN, 1970. 197.

A nemzetközi légkör 1833 és 1848 között

A berlini dokumentum megszületésének a megértéséhez vissza kell nyúlni 1830-hoz, amikor is Franciaország és Belgium mellett az orosz fennhatóság alatt lévő lengyel területeken is zavarok támadtak. A lengyel felkelés 1830 novemberében robbant ki, amelynek következményeként a lengyel nemesség mérsékelt körei átvették a hatalmat Varsóban. Céljuk az I. Sándor által kihirdetett 1818-as alkotmány betartatása volt. Azonban a lengyel nemesség soraiban se volt egységes álláspont, a radikálisok Lengyelország teljes függetlenségét kívánták volna elérni. 1830 novemberében az általuk összehívott országgyűlés kimondta a Romanov ház trónfosztását, illetve 1831 januárjában kiáltványban deklarálták a lengyel területek függetlenségét.³ Az orosz hadsereg február elején átlépte határt, és ezzel megkezdődött a háború.⁴

A megmozdulást a lengyel parasztság nem támogatta, hiszen sem a mérsékelt, sem a radikális nemesség nem kínált választ a földkérdésre. Külföldről pedig csupán rokonszenvet kaptak, de tényleges katonai segítséget nem. Poroszországnak és Ausztriának érdeke volt, hogy a felkelés ne terjedjen át a saját lengyel területeikre. Franciaország, amely hagyományosan a lengyelek oldalán állt, a saját helyzetének a stabilizálásával volt elfoglalva, Angliát pedig a belga kérdés kötötte le. A két hatalom előnyt igyekezett kovácsolni abból, hogy a forradalomellenes Orosz Birodalmat lekötötte a lengyel felkelés.⁵

Oroszország leverte a forradalmat, és Lengyelország a cári monarchia elválaszthatatlan részévé vált.⁶ A lengyel kérdés hatására 1833 őszén Poroszország, Ausztria és Oroszország Berlinben egy szerződést kötöttek, amelyben megállapodtak egymással, hogy forradalom, lázadás esetén kérés alapján segítséget nyújtanak egymásnak. A berlini szerződés az egyik alappillére volt az

---

³ BEBESI, 2011. 37-38.

⁴ SZOKOLAY, 2006. 104-105.

⁵ JELAVICH, 1964. 97-98.

⁶ BEBESI, 2011. 39.

Orosz Birodalom kontinens felé folytatott politikájának, egészen a krími háborúig.⁷ Az Ausztriával kötött münchengräzti egyezményrel együtt, ezt a két szövetséget a Szent Szövetség felújításaként is emlegetik. A korábbi tagok nemhogy nem csatlakoztak, de még el is távolodtak ettől a csoportosulástól. A britek ellenszövetséget is hoztak létre Franciaország, Spanyolország és Portugália részvételével 1834-ben.⁸ Ez a szövetség viszont nem volt mérhető a konzervatív erők szövetségéhez, hiszen Angliát és Franciaországot nem fűzték egymáshoz közös érdekek és szükséggek, mint a konzervatív hatalmakat.⁹

Európát a XIX. század első felében a keleti kérdés tartotta lázban. 1833 után úgy tűnt, hogy az öreg kontinensen nyugalom honol. Valójában ez idő alatt az európai nagyhatalmak nem sokkal messzebb kerültek egymással konfliktusba. Az 1830-as évek európai felkelései után szinte azonnal kirobbant az első egyiptomi válság, majd nem sokkal később követte ezt a második is. 1832-ben az egyiptomi csapatok a szultán ellen fordultak, a Porta pedig nem bírta tartani magát. Anglia csupán diplomáciai támogatásáról biztosította Törökországot, Ausztria is érdekelt volt a török integritásban, de érdemi segítséget nem tudott adni flotta hiányában, Franciaország pedig Egyiptom oldalán állt.¹⁰ Oroszország tényleges segítséget nyújtott a szultán számára és 1833-ban Unkar-Iszkeleszben megkötötte a Portával a számára igencsak kedvező védelmi szövetséget. Ez az okmány egyoldalú orosz befolyást jelentett a Török Birodalomban, amely előnytelen volt a britek számára. Az angol-orosz kapcsolatok ezután látványosan megromlottak, London célja volt felszámolni Pétervár védnökségét az Oszmán Birodalom felett, és erre a következő egyiptomi-oszmán konfliktus adott alkalmat.¹¹

1839-ben robbant ki a második egyiptomi konfliktus, amelyben viszont az angolok érezhették magukat jobb helyzetben. A török csapatok ismét vereséget szenvedtek a francia támogatást élvező egyiptomiaktól. Palmerston angol külügyminiszter úgy

---

⁷ JELAVICH, 1964. 101.

⁸ ORMOS-MAJOROS, 2003. 67.

⁹ JELAVICH, 1964. 101.

¹⁰ DIÓSZEGI, 1997. 82

¹¹ NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002. 216-217.

vélte, hogy Anglia nem tétlenkedhet tovább, meg kell védenie az Oszmán Birodalmat. Segítségre számíthatott Ausztriától és a pozícióit féltő Oroszországtól is. A krízist lezáró 1841-es londoni egyezményt, amit Anglia, Franciaország, Oroszország, Törökország és Ausztria írt alá, brit sikerként lehetett elkönyvelni.¹²

Ebben az évtizedben az Orosz Birodalom számára a keleti kérdés volt a legfontosabb, ami ezt követően a háttérbe szorult. 1844-ben I. Miklós londoni látogatása során viszont felvetette a Török Birodalom felosztásának tervét, de elutasítással találkozott. Ekkor megértette, hogy az Oszmán Birodalom fenntartása az európai hatalmak érdeke.¹³ A keleti kérdéssel ezt követően közel egy évtizedig nem foglalkozott, az 1848-as forradalmak elvonták a figyelmét a Török Birodalomról.

Ebben az időszakban nem konfrontálódtak nyíltan egymással a nagyhatalmak, gyakran együttműködés volt megfigyelhető, de ez nem valami barátságból fakadó jelenség volt, ekkor is mindent az aktuális érdek határozott meg. Anglia és Oroszország ugyan azonos oldalon álltak az egyiptomi-török konfliktus során, de céljaik eltérőek voltak. Egymással vetélkedtek a Török Birodalom és a Balkán fennhatóságáért, és ezt csupán egymás oldalán teheték meg vagy különben megkockáztathattak volna egy orosz-angol háborút, ami ekkor egyik államnak sem állt érdekében. Ausztria ezekben az évtizedekben a közép-európai status quo mellett állt, a Balkánon viszont voltak tervei, amelyek ütköztek az orosz törekvésekkel.

A feszült 1840-es évek

Az 1830-as évek európai felkelési hullámait követően a kontinensen látszólag nyugalom volt. Az egyetlen fontosabb zavar csupán az 1846-os krakkói annexió volt, amit Ausztria hajtott végre, de Oroszországgal és Poroszországgal egyeztetve.¹⁴

---

¹² DIÓSZEGI, 1997. 83-84.

¹³ FONT-KRAUSZ-SZVÁK-NIEDERHAUSER, 2001. 315.

¹⁴ SZOKOLAY, 2006. 111.

A XIX. század első felének Európája nagy és gyors változásokon ment keresztül az előző korszakokhoz képest. Átalakultak a gazdasági és a társadalmi viszonyok. A kontinens népessége az 1750-es évek óta folyamatosan és még soha nem látott mértékben növekedett. Ezzel párhuzamosan új problémák merültek fel, hiszen gondolni kellett arra, hogy ezt a nagyszámú lakosságot mivel élelmezzék, mivel öltöztessék fel, illetve, hogy munkát lehessen nekik biztosítani. Az Angliából induló ipari forradalom ekkorra már a kontinensen is megjelent ezeknek a kihívásoknak a megoldásaként. Azonban az 1840-es évek közepén beütő gazdasági válság megállította a kontinensen lévő rendületlen fejlődést.¹⁵

A mezőgazdasággal foglalkozók jól éltek a korszakban, azonban a bérből élők kevésbé. Az ő bérük csökkent, vagy legalábbis nem tartott lépést az élelmiszerárak változásával. Belga, francia, német és a Habsburg Monarchia városainak adataiból kiderül, hogy a húsfogyasztás csökkent ebben az időszakban, jobb esetben stagnált hosszútávon, miközben a lakosság növekedett.¹⁶ A társadalom vagyona növekedett a korszak Európájában, de ugyanakkor a szegénység is. A tömegek életszínvonala általánosan tekintve hanyatlásba kezdett, a kapitalizmusnak a kellemetlen oldala került előtérbe. A piac szétbomlasztó ereje feloldott korábbi társadalmi és gazdasági elrendezéseket és súlyosbította az egyenlőtlenségeket. Eközben az olyan nem piaci gazdasági intézmények, mint a céhrendszer és a második jobbágyrendszer, ami elsősorban Közép-Kelet-Európára volt jellemző, nem azon volt, hogy ellensúlyozza ezeket, hanem hogy megerősítse őket. Ugyan látszólag az ebből a helyzetből való kilábalás az 1840-es években kezdődött – vasútépítés, ipari vállalatok, a mezőgazdaság fejlesztése stb. –, de a beruházások gazdasági hatása még nem volt domináns, amikor az évtized közepén kitörték a válságok. 1845-ben és 1846-ban a rossz termékek, majd ezt követően 1847-ben és 1848-ban a súlyos recesszió okozott krízist és járult hozzá a forradalmak kitöréséhez.¹⁷

---

¹⁵ SPERBER, 2005. 24-25.

¹⁶ Uo. 25.

¹⁷ Uo. 26.

A Habsburg Monarchiában is gyűlt a feszültség ebben az időszakban. Az 1840-es évek derekára itt megsokasodott a problémák száma, hiszen 1846-ban Galíciában lázadás tört ki. Lengyel nemesi összeesküvők felkelést hirdettek, de a nyomorban élő lengyel parasztság ellenük fordult és vérengzésbe kezdett. Ezt követően az osztrákoknak nem volt szüksége különösebb erőki-fejtésre, hogy rendezzék a galíciai konfliktust.¹⁸ A környékbeli országokban, mint például Magyarországon, ezt az esetet példaként hozták fel, hogy sürgessék a jobbágykérdés megoldását.¹⁹

1846-ban a cseh területekre is elért a burgonyavész, és éhínség tombolt azokban a régiókban, ahol ez volt a fő táplálék.²⁰ A tartományban ugyanebben az évben gyűlést tartottak, ahol a csehek kérték, hogy állítsák vissza a cseh államjogot, érvénytelenítsék az 1627-es megújított tartományrendeletet és az 1748-as rendelet által meghatározott irányvonalat, amelyet a közös cseh és osztrák központi szervek hoztak még létre. A cseh irodalomban megjelent a pánszlávizmus eszméje, amely ugyancsak megrémítette mind az itt élő németeket, mind az osztrákokat.²¹

Magyarország sorsa sem az osztrák terv szerint haladt az 1840-es években. A második egyiptomi válság miatt sarokba lett szorítva Ausztria és kénytelen volt olyan kompromisszumba bocsátkozni a magyarokkal, amelyet nem kívánt. Az 1843-44. évi országgyűlésnél már erélyesebb volt, és sikerült csalódást okoznia a magyar rendeknek, ámbár teret engedett olyan nacionalista törekvéseknek, mint például a magyar államnyelvként történő használata. Az országgyűlés végén Metternich azon a véleményen volt, hogy nem haladhatnak ezen a vonalon tovább, mert az lázadáshoz vezethet, emiatt mindenképp változtatni kellett a kormány politikáján, elsősorban a konzervatívokra támaszkodva.

---

¹⁸ SZOKOLAY, 2006. 109-112.

¹⁹ KATUS, 2009. 213.

²⁰ Pecka köztség kérelmea bydžovi kerületi hivatalhoz pénzsegélyért In: URBÁN, 1968. 11-12.

²¹ ZÖLLNER, 2000. 271.

Az 1847-es országgyűlés során azonban már elmérgesedett a helyzet a kormány és az alsótábla között.²²

I. Miklós Oroszországában nem tört ki 1848-ban forradalom, de miért pont itt tört meg a hullám? Az európai fejlődés ugyanazon a cél felé haladt a korszakban, a polgári berendezés felé, csupán az egyes országok máshol tartottak épp ebben a folyamatban. A forradalmakból éppen a két szélsőséges eset maradt ki: Anglia és Oroszország.²³ Az európai államokban látványosan gyűlt a társadalomban a feszültség, különböző eszmék szellemében igyekeztek változtatni a helyzetükön. Az Orosz Birodalom társadalmának is megvoltak a saját problémái, de az autokratikus berendezkedés, a szigorú cenzúra, illetve I. Miklós harmadik ügyosztálya, amely az állambiztonságért felelt, meggátolta, hogy a nép bármilyen formában kifejtse a véleményét, illetve nem tetszését.²⁴

Az európai forradalmak kitörése előtti évtized azonban Oroszországban is változást hozott, legalábbis az eszmék terén. 1838 és 1848 közé volt tehető a csodálatos évtized, amely során egy soha nem látott szellemi párbaj rajzolódhatott ki két irányzat között, a zapednyikok és a szlavofilek között. Közös volt a két csoportban, hogy mindketten úgy vélték, hogy Oroszország aktuális helyzetén változtatni kell, de különböző elképzeléseik voltak ennek a megvalósításáról.²⁵ 1848-ban azonban beköszöntött a „hét komor esztendő” a szellemi életben, mert az orosz cár az európai események hatására megszigorította a cenzúrát, sajtótermékeket tiltott be, amik a viták színhelyéül szolgáltak. Csak I. Miklós halálát követően történhetett változást, azonban addigra már mind a zapednyikok, mind a szlavofilek jelentős alakjai emigráltak vagy elhunytak.²⁶

Orosz-osztrák viszony

A Habsburg Birodalom és Oroszország közötti kapcsolat látszólag harmonikusnak volt tekinthető a korszakban, hiszen két alap-

---

²² KATUS, 2009. 207-215.

²³ KOSÁRY, 1984. 60.

²⁴ HELLER, 2003. 511-520.

²⁵ BEBESI, 2005a. 53.

²⁶ BEBESI, 2005b. 11.

vetően konzervatív államról lehetett beszélni, amelyeket a közös érdekek hoztak egymáshoz közelebb. Ez csupán részben tekinthető igaznak, hiszen ha a közép-európai status quo-ról, még pontosabban a lengyel területekről volt szó, akkor valóban ugyanaz a cél motiválta őket, azaz, hogy megőrizzék ezt a helyzetet. Viszont, amint a Balkánon zajló események kerültek a középpontba, a két birodalomnak azonnal eltérő elképzelései támadtak a területtel kapcsolatosan. Ennek nem is volt szebb példája, mint a „hátlátlan” Ausztria magatartása a forradalom után néhány évvel kitört krími háborúban, ahol az osztrákok egyáltalán nem támogatták a balkáni orosz expanziós törekvéseket.

A két birodalom külpolitikájának fontos eleme volt a forradalomellenesség. Az osztrák Metternich, aki a korszakban a Habsburg Birodalom külpolitikájának legfőbb irányítója volt, a bécsi egyezmény legnagyobb ellenségének a forradalmak tűzfészkeként számító Franciaországot tartotta.²⁷ Az orosz külpolitikától nem állt távol ez az osztrák elképzelés, hiszen a cári udvarban is úgy tartották, hogy Franciaország a zavargások melegágya, és Ausztria és Poroszország az egyetlen gát, amely megvédheti a birodalmat a forradalmaktól, ezért érdeke szövetséget fenntartani a két azonos elveket valló állammal.²⁸

Az 1830-as évek elejére meglazultak az orosz-osztrák kapcsolatok a keleti-krízis kiújulásának nyomán, hiszen Ausztria tartott az erősödő expanzív politikát folytató Oroszországtól, olyannyira, hogy már egy angol-osztrák szövetségben gondolkodtak a birodalom ellen.²⁹ Azonban az 1830-as forradalmak hatására a két konzervatív hatalom közti kötelékek ismét szorosabbra húzódtak. A francia forradalom során Ausztria ugyan nem kívánt csatlakozni az orosz fegyveres hadsereghez, amely Franciaországba és Belgiumba indult volna, de nem azért, mert támogatta volna a forradalmat, hanem az olasz területen lévő mozgolódások fonto-

---

²⁷ TAYLOR, 1998. 41.

²⁸ HELLER, 2003. 536.

²⁹ TAYLOR, 1998. 43.

sabbak voltak számára,³⁰ illetve 1830-ban az osztrák pénzügyek állapota olyan válságos volt, hogy háborúra nem is lehetett gondolni. A lengyel felkelés esetén is csupán támogatásáról tudta biztosítani Metternich I. Miklóst, de ezen felüli katonai segítséget nem tudott nyújtani.³¹

A Balkánon folyó problémák esetében azonban csupán lát-szatra volt egyetértés. Az első egyiptomi válság során mind Ausztriának, mind Oroszországnak érdeke volt a Török Birodalom fenntartása, de az előbbi nem tudott tényleges segítséget nyújtani. I. Miklós megkötött a szultánnal Unkar-Iszkeleszben egy védelmi szerződést, amely rengeteg előnnyel járt az oroszoknak, Metternichnek ez azonban nem tetszett, hiszen ez a balkáni orosz befolyást erősítette, az pedig óhatatlanul az osztrákot gyengítette. Ebbe azonban bele kellett törődnie, hiszen ha nem is úgy, ahogyan elképzelte – jobb szerette volna, ha nagyhatalmak vállalnak valamiféle közös védnökséget –, de az Oszmán Birodalom integritása fennmaradt.³²

Oroszországnak megromlottak a kapcsolatai Angliával és Franciaországgal is. Annak érdekében, hogy elkerülje a diplomáciai elszigeteltséget, kapcsolatot keresett ismét hagyományos szövetségeseivel. Az 1833-as münchengrätzei egyezményben Ausztriával dűlőre jutott a keleti kérdést illetően. Kötelezték magukat, hogy támogatják a Törökországban uralkodó dinasztiát, kinyilvánították, hogy nem tűrnek semmiféle olyan változtatást, amely az uralmon lévő szultán szuverenitását fenyegethetné. A titkos záradékban megegyeztek abban, hogy ha esetleg mégis valami ok folytán változik a helyzet a Török Birodalomban, akkor közösen fognak cselekedni és örködni fognak saját birodalmaik, jogaik és az európai egyensúly felett.³³ Az egy hónappal később kötött berlini szerződéshez pedig Poroszország is csatlakozott, ahol a három konzervatív hatalom egyezséget kötött arról, hogy igény szerint kölcsönösen segítik egymást, ha valamelyikük országában felkelés törne ki.³⁴ Az előzményeket figyelembe véve ez

---

³⁰ DIÓSZEGI, 1997. 78.

³¹ NIEDERHAUSER, 2004. 221.

³² Uo. 222.

³³ A münchengrätzei szerződés, 1833. szeptember 18. In: URBÁN, 1970. 195-196.

³⁴ A berlini szerződés, 1833. október 18. In: URBÁN, 1970. 197.

a lengyel területeikre vonatkozott elsősorban. Ausztriára és Oroszországra nézve ez a két szövetség kettős alapon nyugodott: a forradalmakkal szembeni fellépésen és Törökország „békén hagyásán”.³⁵

A keleti kérdésben nem túl sokáig sikerült fenntartani a közös álláspontot. A második egyiptomi válság során Metternich az angol kormány lépéseit támogatta lelkesen, Oroszországnak pedig nem voltak adottak azok a feltételek, mint az előző konfliktus során, így nem tudta a saját előnyére fordítani a helyzetet. Nesselrode, az orosz külügyminiszter neheztelt ebben a szituációban Metternichre, hogy nem Oroszország mellett áll ki, pedig csupán hat éve még ebben látta Európa üdvét. A krízis az 1840. évi londoni egyezményrel zárult, amely során Törökországot Anglia, Poroszország, Ausztria és Oroszország gyámsága alá helyezték. Ezzel párhuzamosan kiéleződött a francia-porosz viszony is. Ausztria is tartott a franciák agresszív fellépésétől, de a Rajna mentén nem tudott volna segítséget nyújtani. Megragadva az alkalmat, Nesselrode felajánlotta, hogy Oroszország hajlandó állandó jelleggel százezer katonát állomásoztatni Ausztria nyugati határán, Metternich azonban ezt visszautasította. Jobban tartott az oroszoktól, mint a franciáktól, novemberben meg is egyezett a poroszokkal egy esetleges francia-porosz háború esetére. 1841-re viszont a francia fenyegetés csökkent, elfogadtatták vele az 1840-es londoni konvenció pontjait, ami így öthatalmi megegyezéssé bővült.³⁶

Az 1841-es londoni egyezmény nem engedte áthaladni a Boszporuszon, illetve a Dardanellákon a külföldi hadihajókat. A szorosok elzárása biztonságot nyújtott Oroszországnak, de nem adott lehetőséget a terjeszkedésre a Közel-Keleten. A keleti kérdés háttérbe szorult az orosz külpolitikában. Miklós 1843-ban csupán a Dunai Fejedelemségekre tartott igényt, amelyek Oroszország védnöksége alá tartóztak 1829 óta, nem pedig Konstantinápoly

---

³⁵ TAYLOR, 1998. 43.

³⁶ NIEDERHAUSER, 2004. 228-229.

befolyása övezetébe, legalábbis ezt állította egy osztrák követnek.³⁷ Nem valószínű, hogy Ausztria lelkesedett ezért az ötletért, hiszen ez a münchengräzi egyezmény megszegése lett volna.

Az 1846-os krakkói felkelés során a városi szenátus az osztrákoktól kért segítséget, azonban az orosz csapatok korábban érkeztek meg. Ausztria bekebelezte Krakkót, hiszen Metternich is azon a véleményen volt, hogy a város inkább legyen osztrák, mint orosz. Anglia és Franciaország nem fogadta ezt el,³⁸ viszont Poroszország és Oroszország egyetértést tanúsítottak.³⁹

1848-ban a forradalmak kitörésekor a két forradalomellenes hatalom közös nevezőre jutott. Mindkettejüknek célja volt, hogy országukba ne gyűrűzzön be a forradalom és fenntartsák az európai status quo-t, azonban először a Habsburg Birodalom itáliai területein, majd Bécsben tört ki zavargás. Metternich megbukott és féltő volt, hogy a Habsburg Birodalom felbomlik, létrejön egy egységes Németország, ami sem Ausztriának, sem Oroszországnak nem állt érdekében.⁴⁰

Összefoglalás

A berlini szerződés megkötése és a forradalmak kitörése között eltelt időszakban a két konzervatív hatalom viszonya nem volt teljesen felhőtlennek mondható. Az évszázad diplomáciatörténetét meghatározó keleti kérdés esetében nem harmonikus együttműködés volt megfigyelhető, Ausztria igyekezte a saját diplomáciai fegyvereivel gátolni az orosz expanzió útját a Balkánon. Az orosz befolyás ezzel ugyan csökkent a térségben, de Oroszország sok esetben nehezményezte, hogy Ausztria nem áll ki mellette. A münchengräzi egyezménnyel látszólag dűlőre jutott a két hatalom, valójában ez a szerződés csupán az osztrákok balkáni érdekeit próbálta biztosítani, az oroszok törökországi felosztási terveinek pedig ellentmondott, az első adandó alkalommal felrúgták volna. Ez a lehetőség pedig a század derekán jött el és Oroszországot belesodorta legszerencsétlenebb háborújába, ahol Ausztria „hálátlanul” bánt el vele.

---

³⁷ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2001. 315.

³⁸ NIEDERHAUSER, 2004. 231.

³⁹ JELAVICH, 1964. 101-102.

⁴⁰ DIÓSZEGI, 1997. 93-95.

Az európai ügyeket illetően ugyanazon a célok motiválták őket. Mindkét konzervatív hatalom a forradalmak ellen volt, a status quo megőrzését vallották. Közös kényes problémájukat képezték a lengyel területek. Egyetértettek abban, hogy bármiféle lázongást mihamarabb meg kell itt szüntetni, azonban sem az 1830-as varsói, sem az 1846-os krakkói felkelések ellen nem kértek segítséget egymástól, pedig a berlini szerződés szerint az utóbbi során már megtehetette volna Ausztria, de tartott az oroszok megerősödésétől a térségben. Egymás lengyel területeinek tiszteletben tartása miatt nem merült fel konfliktus a két hatalom között a kontinensen. A forradalmak kitörését követően a két monarchiának pedig ugyanaz volt a célja: ne jöjjön létre egy egységes Németország és a Habsburg Birodalom ne essen szét.

Felhasznált irodalom

BEBESI, 2005a = BEBESI György: A szlavofilizmus. Az orosz politikai konzervativizmus a XIX. század derekán In: Uő: *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve (1820-1920)*. B&D Stúdió, Pécs, 2005.

BEBESI, 2005b = BEBESI György: A szlavofilektől a nemzeti bolsevizmusig. Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve In: Uő: *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve (1820-1920)*. B&D Stúdió, Pécs, 2005.

BEBESI, 2011 = BEBESI György: *A roszakatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században*. MOSZT könyvek 5. Pécs, 2011.

DIÓSZEGI, 1997 = DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. História- MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997.

FONT-KRAUSZ-SZVÁK-NIEDERHAUSER, 2001 = FONT Márta-KRAUSZ Tamás-NIEDERHAUSER Emil-SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001.

HELLER, 2003 = HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris, Budapest, 2003.

JELAVICH, 1964 = JELAVICH, Barbara: *A century of Russian foreign policy 1814-1914*. J. B. Lippincott Company, Philadelphia and New York, 1964.

KATUS, 2009 = KATUS László: *A modern Magyarország születése: Magyarország története 1711-1914*. Pécsi Történettudományi Kulturális Egyesület, Pécs, 2009.

KOSÁRY, 1984 = KOSÁRY Domokos: 1848: Európa forradalmai. In: Hanák Gábor (Szerk.): *Gólyavári Esték: Előadások a magyar történelemről*. RTV-Minerva, Budapest, 1984.

NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002 = NIEDERHAUSER Emil-SZVÁK Gyula: *A Romanovok*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2002.

NIEDERHAUSER, 2004 = NIEDERHAUSER Emil: *Talleyrand, Metternich*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2004.

ORMOS-MAJOROS, 2003 = ORMOS Mária-MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Osiris Kiadó. Budapest, 2003.

SPERBER, 2005 = SPERBER, Jonathan: *The European Revolutions, 1848-1851*. Cambridge University Press, New York, 2005.

SZOKOLAY, 2006 = SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*. Balassi Kiadó, Budapest, 2006.

TAYLOR, 1998 = TAYLOR, A. J. P.: *A Habsburg Monarchia 1809-1918. Az Osztrák Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia története*. Scolar Kiadó, Budapest, 1998.

URBÁN, 1970 = URBÁN Aladár (Szerk.): *Nyugat- Európa és Amerika 1789-1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.

ZÖLLNER, 2000 = ZÖLLNER, Erich: *Ausztria története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

DUBLECZ DÓRA

AZ ANARCHISTA TERROR KORA

1853-1856-ig tartott a krími háború, amely során Oroszország vereséget szenvedett. A kudarc felszínre hozta az ország gyengeségeit. Ennek leküzdése céljából II. Sándor valós társadalmi-gazdasági reformokat¹ vezetett be, amelyek a liberális Nyugat-Európához való felzárkózást tűzték ki célul. Ebben az időben megjelent Oroszországban az értelmiségnek egy olyan csoportja, amely nem értett egyet a reformokkal és elítélte a fennálló rendszert. Kezdetben illegális lapokban publikálva fejtették ki véleményüket azzal kapcsolatban, hogy milyen radikális változásra van szüksége az országnak, majd később a tettek mezejére léptek. Céljuk az obszcina-szocializmus létrehozása volt. Ennek megvalósítása érdekében egyre radikálisabb eszközökhöz folyamodtak, míg végül a terror alkalmazásától sem riadtak vissza. Számukra a hatalmi rendszer szimbóluma maga a cár volt, hiszen ő testesítette meg az államot, ezért elképzelésük szerint, ha likvidálják a hatalom szimbólumát, akkor maga a rendszer is összeomlik.

Ahhoz, hogy megértsük a radikálisok által képviselt elveket, mindenképpen fontosnak tartanám, hogy néhány szóban említést tegyek az *anarchizmusról*. Az anarchizmust 19. századi politikai ideológiai irányzatként tartják számon, amely nagy hatással volt a politikai életre. Az anarchizmuson belül több irányzatot különítettek el. Az egyik az individualista anarchizmus, melynek Max Stirner volt a képviselője. Ez az irányzat az érzelmek és az egyéniség fontosságát hangsúlyozta. Elítélte az államot, mert véleménye szerint az gátolta az egyediség előretörését azáltal, hogy hata-

---

¹ II. Sándor számára a legfontosabb kérdés az volt, hogy milyen reformok révén lehet felzárkózni Európához? Valós társadalmi reformok révén, vagy be kell, hogy engedje az országba az ipari forradalom által létrejött technikai-technológiai vívmányokat? Nyolc gazdasági-társadalmi reform született, melyek az Európához való felzárkózást tűzték ki célul. Azért mondhatjuk, hogy valós reformok voltak, mert ezeket az újításokat Nyugat-Európában már bevezették és nagy hatással voltak az orosz társadalmi szerkezet átalakítására. Vö. NIEDERHAUSER, 1999. 24.

lommal rendelkezett az emberek felett és ezáltal elnyomta őket. Stirner szerint a cél a szabadság megvalósítása lett volna, amely autonóm közösségek létrehozása révén valósult volna meg.² A másik irányzat a kollektivista anarchizmus volt, melynek Pierre-Joseph Proudhon, Bakunyin³ és Kropotkin volt a képviselője. E szerint az irányzat szerint a cél az állami-politikai befolyás és a kizsákmányolás megszüntetése és az egyenlő áruforgalom megvalósítása lett volna. A szabadság csak a fennálló rendszer és a magántulajdon megszüntetése révén valósult volna meg. Harmadik irányzatként meg szokták említeni a vallásos anarchizmust, mely az egyenlőség és az erőszakmentesség elvén alapul.⁴ Az anarchisták célja a fennálló rendszer megdöntése, a kizsákmányolás megszüntetése és a szabadság megvalósítása volt. Az anarchia görög eredetű szó, melynek jelentése káosz, zűrzavar, de nem értelemlküliséget, összevisszaságot kell ez alatt a kifejezés alatt érteni, ugyanis az anarchistáknak konkrét elképzelésük volt a jövő társadalmi berendezkedéseit illetően.⁵ Az anarchia kifejezés alatt ők egy önszabályozó rendet értettek.⁶ Egy olyan autonóm, önellátó közösséget szerettek volna létrehozni, mely által megvalósulna a szabadság.⁷ Az anarchizmus elmélete szerint eltérés figyelhető meg a társadalmi és politikai rend között. A különbség abban nyilvánult meg, hogy a társadalmi rend esetében nem volt szükség politikai beavatkozásra ahhoz, hogy megvalósuljon a szabadság, a politikai rend viszont mindig ellentétben állt az em-

---

² MOLNÁR, 1993. 25.

³ Bakunyint a narodnyikizmus egyik legnagyobb alakjaként tartjuk számon. Két fő műve jelent meg, az egyik a *Gyónás*, a másik az *Államiság és anarchia*. A *Gyónás* című írását II. Miklós uralkodása idején írta a börtönben, mert letartóztatták a 1848-as forradalmakban való részvétele miatt. Furcsa munka, mert vádirat és védőbeszéd is egyben. Látszólag megtagadja benne korábbi nézeteit, de a forradalmi eszmék hirdetését is egyaránt megtaláljuk benne. Az *Államiság és anarchia* című művében részletesen kifejti az általa elképzelt orosz jövő alapját, ami nem más lenne, mint az obscsina-szocializmus. Bakunyin nevéhez köthető még a pánszlávizmus elmélete, mely szerint valamennyi szlávot egyesíteni kell egy nagy orosz vezetésű konföderatív államba. Vö. BEBESI, 2005. 85-86.

⁴ BOZÓKI-SÜKÖSD, 2009. 14-15.

⁵ MOLNÁR, 1993. 23-26.

⁶ BOZÓKI-SÜKÖSD, 2009. 8.

⁷ MOLNÁR, 1993. 23-26.

ber természetes jogaival. Az anarchisták szerint az anarchia társadalmi szervezete spontán módon jött létre, ehhez nem volt szükség uralmi intézményekre. Ebből adódóan elutasítottak minden olyan intézményt, melyek központosítottak, hierarchikusak és sértették az ember szuverenitását.⁸ Az anarchizmussal kapcsolatban még egy fontos dolgot kell megemlíteni, mégpedig a terrorizmushoz fűződő kapcsolatát. Gyakran keverik össze a két szónak a jelentését, pedig alapvető különbség van a két kifejezés között. Az anarchizmus egy ideológia, egy elmélet, melynél az erőszak csak egy eszköz, mely a hatalom képviselői ellen irányul, nincsenek ártatlan áldozatok. A terrorizmus viszont egy módszer, ahol gyakran ártatlan emberek is áldozatul esnek.⁹

1876-ban hozták létre a radikálisok a *Zemlja i Volja (Föld és Szabadság)* nevű szervezetet, melynek célja minden föld paraszti kézbe adása, a cárizmus megdöntése és az obscsina-szocializmus megvalósítása volt.¹⁰ Mivel az obscsina-szocializmus egy forradalom révén valósul meg, ezért a szervezet alapszabályában kifejtették, hogy ott kell végrehajtani a népközéletet, ahol kiélezett helyzet esetén forradalom tör ki. Az egyesület vezetője Mark Andrejevics Natanszon volt. A szervezet öt osztályból állt. Az első, a politikai szekció politikai ügyekkel és hamis papírok gyártásával foglalkozott. A második, harmadik és negyedik szekció feladata az értelmiség, a munkásság és a parasztság körében kifejtett propagandatevékenység végrehajtása volt. Az ötödik szekció feladata volt a börtönből való szöktetések, az árulók büntetésének, valamint a hatalom képviselői elleni terrornak a megszervezése.¹¹

1879-re egyértelművé vált a szakadás a párton belül a terrort támogatók és a terrort elítélők között. Azok, akik egyetértettek az erőszak alkalmazásával Lipeckben tartottak egy kongresszust, ahol megvitatták, hogy kik ellen és milyen eszközökkel lépnek fel.¹²

---

⁸ BOZÓKI-SÜKÖSD, 2009. 8-9.

⁹ Uo. 19.

¹⁰ RADZINSZKI, 2006. 355.

¹¹ FOJTIK, 2006. 177.

¹² RADZINSZKI, 2006. 417-418.

1879 júniusában hívták össze a Voronyezsi kongresszust, ahol a Zemlja i Volja két részre szakadt: a mérsékeltek létrehozták a *Csornij peregyelt (Fekete Újrafelosztás)*, a radikálisok pedig a *Narodnaja Volját (Népakarat)*.¹³

A *Csornij peregyel* nevű szervezet élén Akszelrod és Plehanov állt. A szervezet célja a jobbágyfelszabadítás felülvizsgálata, a nép körében végzendő békés agitáció és nevéből adódóan a földek újrafelosztása volt.¹⁴

A *Narodnaja Volja* egy centralizált felépítésű harci szervezet volt, melyet országos méretekben szerveztek meg.¹⁵ A tagjait *narodovoleceknek*, vagyis forradalmároknak nevezzük.¹⁶ A szervezet vezetői közül két főt szeretnék kiemelni. Az egyik Zseljabov volt,¹⁷ a másik Mihajlov.¹⁸ A szervezet élén a Végrehajtó Bizottság állt, mely 28 taggal rendelkezett. A feladata a mozgalom egységének megteremtése, valamint a különböző csoportok közti kapcsolat megszervezése volt.¹⁹ A testület tagjai minden vagyonukat a szervezet rendelkezésére bocsátották,²⁰ valamint propagandatevékenységet fejtettek ki annak érdekében, hogy minél több embert vegyenek rá a testülethez való csatlakozásra.²¹ A Bizottságba csak belépni lehetett, kilépni nem. A tagoknak feltétel nélkül engedelmességniük kellett a Végrehajtó Bizottság utasításainak. A testület ügynökei eltérő csoportba tartoztak, őket hívták „másodrendű forradalmároknak”. A Végrehajtó Bizottság élén az Intézőbizottság állt.²² A *Narodnaja Volja* programja az államhatalom elnyomásából indult ki, melynek az volt a lényege, hogy meg kell szüntetni a fennálló politikai rendszert, mert az gazdaságilag és politikailag is kizsákmányolja a népet. A parasztoknak olyan kicsi földet juttattak, ami nem volt elegendő a megélhetéshez, ráadásul

---

¹³ FOJTIK, 2006. 181.

¹⁴ Uo. 181.

¹⁵ Uo.

¹⁶ <http://www.ditext.com/yarmolinsky/yarframe.html>.

¹⁷ FOJTIK, 2006. 181.

¹⁸ BEBESI, 2005. 90.

¹⁹ Uo. 181-182.

²⁰ RADZINSZKIJ, 2006. 425.

²¹ FOJTIK, 2006. 183.

²² RADZINSZKIJ, 2006. 425.

ezt a kicsi földterületet nagyon magas adókkal terhelték. Ahhoz, hogy megvalósítsák a céljukat, vagyis, hogy a földek visszakerüljenek a parasztokhoz és népi egyeduralom jöjjön létre, ahhoz forradalom kirombolására volt szükség. A cár megölését azért tekintették elsődleges célnak, mert számukra az uralkodó személye testesítette meg magát az államot, vagyis ő volt magának a rendszernek a szimbóluma. Elképzelésük szerint, ha megölik a cárt, megdől a fennálló rendszer is és az új uralkodót rákényszeríthetik a narodovolecek által javasolt liberális reformok elfogadására.²³ Felmerülhet a kérdés, hogy miért választották a narodovolecek a terrort eszközként? Itt egyrészt a népközélet kudarcait kell megemlíteni kiváltó okként, másrészt a politikai frusztrációt, ugyanis nem volt legális politikai tér, ahol szabadon kinyilváníthatták volna a véleményüket, nem alakulhattak politikai pártok. Ezért arra a következtetésre jutottak, hogy egy erőszakos eszközzel élő államra csakis erőszak lehet a válasz. A terror lényege pedig a rettegés. Itt fizikai és lelki rettegésre kell gondolni. Ezt úgy tudták elérni, hogy a merényletek előtt tájékoztatták az áldozatukat, hogy támadás készül ellenük, de hogy hol és mikor, azt nem árulták el, ezáltal folyamatos rettegésben tartották őket.²⁴ A narodovolecek által végrehajtott terror nemcsak az uralkodó ellen irányult, hanem a hatalom prominens képviselői ellen is.²⁵

II. Sándorra a „halhatatlan” cár elnevezést is szokták alkalmazni. Ennek hátterében az áll, hogy hatszor kíséreltek meg merényletet elkövetni ellene, ebből az utolsó merénylet végződött a cár halálával. Az első merényletre 1866-ban került sor, amikor egy *Karakozov* nevű diák lövéseket adott le a Nyári Kertben sétáló cásra. Az uralkodó életét csak az mentette meg, hogy egy Komiszarov nevű személy észrevette Karakozov kezében a pisztolyt és rávetette magát, aminek következtében a golyók célt tévesztettek. A merénylőt az eset után letartóztatták és börtönbe csukták. Muravjov tábornokot bízták meg azzal, hogy kinyomozza az esetet. A börtönben kínzásoknak vetették alá Karakozovot, hogy árulja el ki volt a merénylet kitervelője. Ez alatt az idő alatt

---

²³ FOJTIK, 2006. 182.

²⁴ BEBESI, 2005. 92-93.

²⁵ Uo. 91.

átkutatták annak a szállodának a szobáját, ahol Karakozov tartózkodott és a szemetesládában rátaláltak egy összetépett cetlire, amire Isutyin címe volt ráírva.²⁶ Isutyin a Narodnaja Voljánál egy radikálisabb társaságnak volt a vezetője, melyet „Szervezetnek” (Organizacija) hívtak, ennek működött egy belső magja, amit Pokolnak neveztek. Fizikai és lelki terror eszközét alkalmazták azáltal, hogy minden egyes merénylet előtt jelezték, hogy mi fog történni, de hogy mikor és hol, azt nem árulták el.²⁷ Karakozovot kivégezték, az isutyinistákat pedig Szibériába száműzték.²⁸

A második merényletre egy évvel később 1867-ben került sor, amikor II. Sándor a párizsi világkiállításon vett részt. Egy *Berezowski* nevű lengyel emigráns a katonai díszszemle során lövéseket adott le a cárra, ám a golyók célt tévesztettek. A merényletet gályarabságra ítélték.²⁹

A következő merényletre 1878-ban került sor. Előzményeként meg kell említeni, hogy Bogoljubovot, a Zemlja i Volja nevű párt egyik tagját letartóztatták, mert részt vett a kazanyi székesegyháznál rendezett tüntetésen, és emiatt 15 év kényszermunkára ítélték.³⁰ Trepov rendőrtábornok a börtönben kínzásoknak vetette alá, ami azért kavart nagy port, mert a nemesek testi fenyegetése 1762 óta tilos volt. *Vera Zaszulics* elhatározta, hogy bosszút áll és megöli Trepovot. A lövés azonban nem volt halálos, csak megsebesítette a kormányzót.³¹ A merénylet ügyét nyílt tárgyaláson vitatta meg a bíróság. Zaszulics védőügyvédje Pjotr Alexandrov volt, aki a védőbeszédben nagy hangsúlyt helyezett az 1762-es törvénynek, valamint a jelenlévők érzelmére igyekezett hatni. Ennek meg is lett az eredménye, ugyanis az ítélet során felmentették a merényletet.³² Ugyanebben az évben egy másik merényletet is elkövettek, ami Mezenecsev tábornok ellen irányult. Az elkövető *Szergej Kravcsinszkij* volt, aki Sztepnjak néven híres íróként

---

²⁶ BOROVIČKA, 1981. 81-82.

²⁷ BEBESI, 2005. 91-91.

²⁸ BOROVIČKA, 1981. 82.

²⁹ Uo. 82-83.

³⁰ RADZINSZKIJ, 2006. 376.

³¹ BOROVIČKA, 1981. 78-79.

³² RADZINSZKIJ, 2006. 381-383.

vonult be a történelembe. A merénylő a nyílt utcán leszúrta Mezencev tábornokot, a Harmadik Ügyosztály főnökét. Tettét azzal a magyarázattal indokolta, hogy ez a személy volt az, aki elnyomta Oroszországot, és csak ez által lehetett felszabadítani az országot az elnyomó zsarnok uralkodása alól.³³

Az ötödik merényletre 1879-ben került sor, amikor egy Szolovjov nevű tanító lövéseket adott le a cásra, aki a szokásos reggeli sétájára indult. Összesen négyszer lőtt, de egyik golyó sem sebesítette meg a cárt, köszönhetően a hadseregben elsajátított futástechnikának. Ez összezavarta a merénylőt és megmentette az életét. Szolovjovot elfogták. Az elfogása pillanatában már a szájában volt a ciánkapszula, ám a rendőrök észrevették és megakadályozták, hogy szétrágja. Mivel nem volt hajlandó elárulni, hogy ki állt a merénylet háttérében, ezért néhány nap múlva kötél általi halálra ítélték.³⁴

A hatodik merényletre szintén ugyanebben az évben került sor és ez is II. Sándor cár ellen irányult. Ennek a merényletnek a kidolgozója már a Narodnaja Volja volt. Az uralkodó ez alkalommal Livádiában tartózkodott. Ahhoz, hogy visszatérjen Szentpétervárra, mindenképpen igénybe kellett vennie a vasútvonalat. Két útvonal volt, amelyen keresztül visszatérhetett Szentpétervárra. Az első útvonal szerint Odesszáig hajóval kellett volna közlekednie, majd onnan vonattal Moszkvába és Szentpétervárra. A második szerint kocsival kellett volna mennie Szimferopolig, majd onnan vonattal Moszkvába, majd Szentpétervárra. A két útvonalnak volt egy közös szakasza, ez az Odeszsa-Alekszandrovszk-Moszkva pontot jelentette. Ez volt az a csomópont, ahol az uralkodónak mindenképpen át kellett haladnia. Ezt használta ki a szervezet. A céljuk az volt, hogy felrobbantsák a cár vonatát.³⁵ Az eszköz adott volt, hiszen Alfred Nobel 1866-ban feltalálta a dinamitot. A hátránya annyi volt, hogy a nagy robbanás miatt sokszor ártatlan áldozatok is voltak.³⁶ Mindhárom városban olyan házat vagy telket béreltek, ami a vasútpályaudvar közelében helyezkedett el. Odesszában egy Vera Figner

---

³³ Uo. 387-390.

³⁴ BOROVIČKA, 1981. 84-85.

³⁵ RADZINSZKIJ, 2006. 431.

³⁶ KONOK, 2008. 42-43.

nevű hölgy és egy Nyikolaj Kibalcsics nevű úr házaspárt alakítva kibérelt egy házat, ahol dinamitok összeszerelésével, ellenőrzésével foglalkoztak. A Narodnaja Voljának volt egy Presznyakov nevű ügynöke, az ő feladata volt a felderítés. Kiderítette, hogy a cárnak nem Odesszán keresztül utazik, ezért módosult a terv. Alekszandrovszkban *Andrej Zseljabov* irányította a terrorista akciót. A vasútvonal közelében földet vásárolt, majd aláaknáztatta a környéket, hogy egy sínekhez vezető alagútrendszert építsen ki. Zseljabovval titkos üzenetben közölték, hogy az első szerelvényben a cárnak kísérete utazik és a második vonat negyedik vagonjában fog majd az uralkodó utazni. Ám amikor megjelent a szerelvény a töltések felett, nem robbantak fel a dinamitok. Ennek hátterében az állt, hogy Zseljabov paraszti származású ember volt és nem rendelkezett kellő ismerettel és szaktudással a dinamit összeszerelését illetően. Moszkvában egy Szofja Perovszkaja és egy Lev Gartman nevű házaspár bérelt ki egy házat azért, hogy a ház alagsorából egy aknafolyosót építsenek ki és a vasútvonal alá egy nagy erejű aknát helyezzenek el. A folyosó elkészült és a dinamit is a helyére került. Amikor a vonat a töltet fölött haladt el nagy robbanás rázta meg a levegőt. A robbantást *Mayer-Hartmann* végezte el. Csak utólag derült ki, hogy nem a cárnak vagonja robbant fel, ugyanis a kíséreti mozdony meghibásodása miatt az uralkodó vonata haladt el, mert nem akarta megvárni, hogy kicseréljék a hibás mozdonyt. Ebből következően a kíséreti mozdony negyedik vagonja tele volt gyümölcsökkel és azt robbantották fel. Az uralkodót azért érte sokként a merénylet, mert nyilvánvalóvá vált számára, hogy az anarchisták mindent tudtak, a vonatok sorrendjét és a vagonjának a számát is.³⁷

A következő merénylet *Halturin* nevéhez köthető, amit 1880-ban hajtott végre. Halturin úgy került a cári személyzet tagjai közé, hogy asztalosként és mázolóként is tehetségesnek bizonyult, ezért karbantartóként felfogadták a Téli Palotába. Ott megismerkedett az egyik csendőrparancsnok lányával, és mint vőlegényjelölt komoly kiváltságokra tett szert. A célja az volt, hogy felrobbantsa a cárnak ebédlőjét. A dinamitokat úgy tudta becsem-

---

³⁷ RADZINSZKIJ, 2006. 431-441.

pészni a palotába, hogy nem vizsgálták át, mert befolyásos embernek számított. A tölteteket az ágyában tárolta. A robbantásra kiváló alkalmat nyújtott az a jeles esemény, mely szerint a palotába érkezik a cárné fivére és annak a fia, Alexander, mert megválasztották Bulgária fejedelmének, és mivel ez a terület orosz fennhatóság alatt állt, ezért ők határozták meg az ottani politika alakulását. Halturin elhelyezte a dinamitokat az ebédlő alatt, majd elhagyta a palotát. Nem sokkal később a töltetek felrobbantak, a sors fintora azonban, hogy az uralkodó nem volt ott, ugyanis abban az időpontban még az állomáson várta a vendégeket, mert késett a vonatuk. A merénylet során tizenkét finn katona halt meg, további ötven pedig megsebesült.³⁸

Az utolsó, és egyben végzetes merényletre 1881-ben került sor. Az 1881-es év kudarcokkal teli év volt a narodnyikok számára is. A szervezet több vezetőjét letartóztatták, köztük Mihajlovot is, aki a Narodnaja Volja vezetője volt. Ennek következtében új találkozóhelyeket kellett keresni és új jelrendszert kellett ki találni. Jurij Bogdanovics és Jakimova álnéven tejboltot nyitott Mengden grófnő házában, ugyanis ezen az utcán a cár rendszeresen áthaladt. A terv az volt, hogy aláaknázzák az utat, majd felrobbantják a cár hintóját. Az elképzelés jól elő volt készítve. Éjjel ásták az utca alá vezető alagutat, napközben pedig nagy tejeskannának álcázott csöblegekben szállították el a kiásott földet. 1881. március 1-jén a cár unokaöccse, Dimitrij nagyherceg először vezényelte a cári őrséget parancsörtiszi minőségében, a cár pedig ígéretet tett arra, hogy személyesen is jelen lesz eme fontos eseményen. A cár hintója azonban nem azon az útvonalon haladt, ahová a tölteteket elhelyezték, ezért módosult a merénylet terve. A hazafelé vezető úton egy *Nyikolaj Ivanovics Riszakov* nevű bányászati főiskolai hallgató tankönyvsomagnak álcázott bombát dobott a cár hintójára. A bomba a kocsist találta el. II. Sándornak ezúttal sem esett baja. Leszállt a hintóról és a kocsisához sietett, hogy elsősegélyt tudjon neki nyújtani. A nagy felfordulás közepette megbomlott a cár személyi védelme, és ez tette lehetővé azt, hogy *Grinyevickij*, a másik anarchista közvetlenül a cár lába elé ledobja az utolsó és egyben végzetes bombát. A cárt a Téli Palotá-

---

³⁸ BOROVIČKA, 1981. 89-90.

ba vitték, ahol két óra múlva meghalt.³⁹

Az alapvető probléma az volt, hogy nem volt kidolgozott koncepciójuk arra vonatkozóan, hogy mi fog történni a merénylet után. Az ő elképzeléseik szerint a népnek forradalmat kellett volna kirobbantania, ehelyett ellenük fordultak. Az új uralkodó a meggyilkolt cár fia, III. Sándor lett, aki visszavonta apja reformjait és a miklósi rendőrállam megteremtését tűzte ki célul. Lezárt minden liberális reformokhoz és békés átalakuláshoz vezető utat. A rendőrség sem tétlenkedett. Országos méretű besúgóhálózatot épített ki a narodovolecek felkutatására, amely olyannyira sikeres volt, hogy 1883-ra már a Narodnaja Volja összes tagját elkapták. Az 1890-es évekre azonban ismét megjelent az állam elleni erőszak gondolata. Ennek képviselői az eszerek voltak, vagy más szóval a „terror második nemzedéke”. Abban különböztek a narodovolecektől, hogy a hatalmi bázisuknak nem a parasztságot, hanem a munkásságot tartották. Ennek következtében ismét megjelentek a merényletek, az államellenes akciók és a politikai gyilkosságok Oroszországban.

Felhasznált irodalom

BEBESI, 2005 = BEBESI György: *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve (1820-1920). Tanulmányok.* B&D Stúdió, Pécs, 2005.

BOROVICKA 1981 = BOROVICKA, Václav Pavel: *Híres politikai merényletek.* Budapest, 1981.

BOZÓKI-SÜKÖSD, 2009 = BOZÓKI András-SÜKÖSD Miklós: *Az anarchizmus elmélete és mozgalmi.* In: Bozóki András-Sükösd Miklós (szerk.): *Az anarchizmus klasszikusai.* Mundus, Budapest, 2009.

FOJTIK, 2006 = FOJTIK Ádám: *Narodnaja Volja - Az első modern terrrorszervezet.* In: *„Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom”: Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából.* Szerk.: Polgár Tamás, Pécs, MOSZT-TCE, 2006.

---

³⁹ Uo. 92-95.

KONOK, 2008 = KONOK Péter: A „tett propagandája”. Anarchista merénylők a 19. században. In: *Rubicon*, XIX. évfolyam. 187-188. szám. 2008/7-8. szám.

MOLNÁR, 1993 = MOLNÁR Máté: Az anarchizmus. In: *Rubicon*, IV. évfolyam. 30. szám. 1993/6. 25.

NIEDERHAUSER, 1993 = NIEDERHAUSER EMIL: Roskatag birodalom. Oroszország a 19. századi Európában. In: *Rubicon*, X. évfolyam. 87. szám. 1999/3.

RADZINSZKIJ, 2006 = RADZINSZKIJ, Edvard: *II. Sándor. Az utolsó nagy cár*. Európa, Budapest, 2006.

<http://www.ditext.com/yarmolinsky/yarframe.html>. (Letöltés ideje: 2013. 10. 23.)

HUSZÁR MIHÁLY

A SZALONPOLITIZÁLÁSTÓL AZ ELSŐ PÁRTOKIG
A 19. SZÁZADI OROSZORSZÁGI LIBERALIZMUS NÉHÁNY
FONTOSABB JELLEMZŐJE

Az oroszországi liberalizmus kialakulásának feltételei a XIX. század második felében nehezen és ellentmondásosan jöttek létre. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy amikor lehetőség nyílt az 1905-1907-es forradalom után az első pártok legális működésére, a liberálisok mindössze egy karcsú évtizedig szerepeltek a politikai palettán. A jelentős publicisztikai és filozófiai teljesítményük ellenére közvetlenül nem gyakoroltak mély hatást az autokrata kormányzatra, ám közvetetten mégiscsak megjelentek a liberális alapelvek a reformfolyamatokban. Az 1917-es forradalom előtti Oroszországban nem váltak tömegmozgalmak „élcsapatává”, megmaradtak az „intelligencia” szűk körű pártjainak.

Amilyen rövid volt a legális, parlamentáris korszaka, olyannyira hosszú ideig tartott az orosz liberalizmus „illegális”, korai szakasza. Két-három politizáló generáció kellett ahhoz, hogy a szabadelvűek – az elméleti viták, majd a programadó célok kijelölése után – konkrét lépésekkel küzdjenek Oroszország alkotmányos átalakításáért. Mindezt egy olyan autokratikus-bürokratikus kormányzattal szemben kellett elvégezniük, amelyik a személyes szabadságjogok vég nélküli korlátozásával, a társadalom döntő részének a politikából való kizárásával kívánta az autokrata cári rendszert fenntartani. A közös ellenfél leküzdésének a célja olykor egy oldalra sodorta a radikális forradalmárokat, a munkásmozgalom szocialistáit, a liberálisokkal és a mérsékelt kormánypárti reformistákkal. Az 1905-ös forradalom után a parlamentbe kerülő pártok meghatározó személyeinek az életútja is sajátosan tanulságos kerülőkkel, elvi fordulatokkal van teleszöve, mely kiegészült a nyugati emigrációtól kezdve a szibériai száműzetésen, egészen a kormányzattal való kiegyezés állapotáig.

Az első szabadelvű gondolkodók

Oroszországban a szabadelvű gondolkodáshoz mindig kapcsolódott a nyugat, a „nyugatosság” (*zapadnyicsesztvo*) eszménye, amely mindig a hazai viszonyokkal való állandó összehasonlító vizsgálatot jelentette. Ennek a kialakulása egybeesett a nemzeti ébredés idejével is. A XIX. század közepének liberális gondolkodóinak az alapeszményei a következők voltak: általános emberi értékek, az ország európaizálódásának további erősítése, pozitívnak értékelték I. Péter reformjait, a társadalom jogtudatának erősítéséért, valamint az állami életben az alapvető jogok bevezetéséért és terjesztéséért küzdöttek. Viszont közöttük is meg kell különböztetni a mérsékeltebb reformokat képviselő csoportosulást attól a csoporttól, amelyik Oroszország gyökeres átalakítását tűzte ki céljául.¹

Az első vitakörök a fővárostól távol eső Moszkvában alakultak ki, amelyek rendszerint gazdag nemesek szalonjaiban működtek: az Akszakov család palotája, Jelagina és Szverbejeva szalonjai nyíltak ki az értelmiség előtt. Mellettük az egyetemi diákkörök, közülük pedig a Sztankevics kör vált a legjelentősebbé. Oroszország lehetséges jövőjéről, filozófiáról, közgazdaságról ütköztették a véleményüket, majd az 1840-es évekre kettészakadtak. A szlavofiloknak nevezett kör tagjai az ún. „kincstári népiesség (önkénturalom, pravoszlávia, népiesség) hivatalos ideológiáját tekintették alapnak, amelyből a „*saját elveink alapján alkotunk világot*” vezérgondolatot hirdették.²

A nyugatosoknak nevezett kör Európát kívánta követni, szabad választásokkal, liberális alkotmánnyal, jobbágyfelszabadítással, ugyanakkor jelentős állami szerepvállalással. Kiemelkedő alakjuk Csicsserin, Granovszkij és Kavelin volt, akiknek az egyetemi előadásai iránt versengtek a nemesek és az értelmiségiek. Őket többek között az „állami iskola” tagjaiként tartjuk számon.

Borisz Ny. Csicsserin (1828-1904) fontos szerepet játszott a konzervatív-liberális jogtudat kialakításában, hatása a későbbi „vehista kör” tagjainál jelentkezett (B. Kisztyakovszkij, P. Sztruve). Véleménye szerint az orosz monarchiát – amely szük-

---

¹ APRISKO, 2007. 217.

² BEBESI, 2005. 60-63.

ségszerűen van jelen – alkotmányosan kell korlátozni, ugyanakkor az állam a társadalmi fejlődés csúcspontja, amely egyesíti a családot, a civil társadalom és az egyház alapvető elemeit. Csicserinél egy másik fontos alapelv a személyes individuális szabadsága, amely a társadalmi szabadság forrása – ez vezet el a politikai szabadsághoz. Alekszandr D. Granovszkij (1841-1889), a pétervári egyetem professzora szerint az egyén az államban érheti el a fejlődése legfelsőbb fokát, amelynek az organikus társadalmi szövetség az alapja. Elsőként dolgozta ki az állam és a nemzet kölcsönös viszonyairól szóló elveit.³

Konstantin D. Kavelin (1818-1885), történész, filozófus az „európai Oroszország” mellett szállt síkra, amely a varégok által meghonosított állam eszményével és a szláv törzsek egyesítésével kezdődött. Az orosz történelem központi feladatának az egyén teljes felszabadítását tartotta, ugyanakkor az állam és az orosz nép közötti egyensúly létrehozásához szükség van felülről az európai szempontokon nyugvó reformok bevezetésére. Nagyráértékelt I. Péter tevékenységét és – utólag vitathatóan – a személyes szabadság kiterjesztését is.⁴ A „nyugatosok” kisebb csoportja viszont nem elégedett meg azzal, hogy majd lassú fejlődés eredményeként, mintegy a kormányzattal közreműködve fogja Oroszország elérni a nyugati szintet, ezért a születőben lévő szocialista elveket kezdték el követni. Első képviselőjük, Belinszkij első sorban irodalomkritikáival támadta I. Miklós rendszerét. Legnevesebb tagjuk Herzen volt, aki 1847-ben azzal a felhívással fordult az orosz nemességhez, hogy vigyék véghez a jobbágyfelszabadítást. Emigrációját követően már az obcsinában, mint az orosz szocializmus leendő alapjában gondolkodott.⁵

Kavelin és Csicserin 1856-ban Herzenhez írt levelükben, mintegy kritikaként a következőket írták. *„Azon töprengünk, hogyan lehetne társadalmi megrázkódtatás nélkül felszabadítani a parasztokat, bevezetni a lelkiismeret szabadságát, és eltörölni, vagy legalább kevésbé szigorúvá tenni a cenzúrát. Ön pedig a szocialista társadalmak álombeli alapjairól magyaráz nekünk, amelyek talán ha száz év múlva lesznek alkalmazhatók...”* Kifejtik, hogy Oroszországban most nincsen

---

³ APRISKO, 2007. 458-460.

⁴ Uo. 226-227.

⁵ FONT ÉS MTSAL, 2001. 351-354.

forradalmi helyzet, a kormányzat pedig reformok bevezetésére készül.⁶ Jellemzőek a gondolataik, hiszen a liberálisoktól kezdve mindenki nagy várakozással tekintett II. Sándorra, aki uralkodásával elindította a „reformkort”. Ugyanakkor a radikális forradalmárszervezkedések, terrormerényletek is ezekben az évtizedekben váltak a mindennapi közélet részévé.

Érdekes példaként megemlíteni egy olyan orosz intellektuelt, mint Pavel Annyenkov (1812-1887), aki az 1840-80-as évek között Nyugat-európai utazásai során tapasztalatairól tájékoztatta honfitársait, mindig hangsúlyozva az orosz viszonyoktól eltérő „szabadabb világ” tényeit. Széleskörű politikai, filozófiai, szociológiai tudósításait a Péterváron megjelenő *Szovremennjyik* és *Otyecsesztvennije Zapiszki* lapokban olvashatták az előfizetők. Annyenkov személye olyan értelmiségit takart, aki erősen rokonszenvezett a nyugati radikális mozgalmakkal, elsők között írt Marx téziseiről, kapcsolatot tartott az emigráns oroszokkal, Herzennel, Bakunyinnal, akiket hazai vitákról, reformtervezetekről tájékoztatott. Ugyanakkor liberális elveinek a hangoztatása mellett megmaradt hűséggel I. Miklós és II Sándor kormánya mellett, földbirtokosként pedig keményen bánt a jobbágyaival. Nem is meglepő, hiszen több évtizedes utazásainak anyagi feltételeit nem is teremthette volna elő kellő lojalitás nélkül.⁷

A „hosszú XIX. század” során jellemzően a kormányzatba bekerülő tehetséges „reformátorok” rendelkeztek azokkal az intellektuális, ugyanakkor pragmatikus elképzelésekkel, amelyek révén az uralkodó támogatásával kívánták átalakítani Oroszországot. Szperanszkij, Kiszjeljov, Miljutyin, Rejtern és Bunge mindmind a személyes kvalitásukkal értek el a kormányzati pozíciókba, ahol az alkotmányos monarchia irányába kívánták elmozdítani az autokrácia rendszerét.⁸

Az intelligencia

Oroszország tőkés modernizációjának a fejletlensége (periférikus, tőkeszegénység stb.) következtében erőtlen volt a polgári réteg,

---

⁶ FILLIPOV, 2007. 245-248.

⁷ KUN, 2013. 87-91.

⁸ SAHAROV, 2000. 110.

amely egyébként is nagymértékben függött a cárizmus ellentmondásos gazdaságpolitikájától.

Az orosz polgárságnak az egyik jelentős jellemvonása, hogy tagjai döntően első generációs származásúak voltak. Így mindig az határozta meg őket, hogy melyik korábbi társadalmi rétegből érkeztek: vállalkozó földbirtokos nemesek, meggazdagodott kereskedők és parasztok gyermekeiből.⁹ Kevésbé foglalkoztatta őket a „csoporttudat”, inkább az egyéni boldogulás. Ide sorolhatjuk a nagyvárosi állami hivatalnokokat, tanárokat és a jogi végzettségűeket is. Ők egzisztenciájukat tekintve szorosan kapcsolódtak a konzervatív kormányzathoz, mégis az orosz szabadelvűek vezető gondolkodói szinte mindig ehhez a csoporthoz tartoztak. Ugyanakkor a nemesség a század során mindvégig meghatározta a szabadelvű szervezkedés irányát, egyrészt az iskolázottságával és műveltségével, másrészt a zemsztvókban betöltött szerepével. Harmadrészt a kormányzat számára is fontos volt, hogy a felülről induló reformokat elfogadtassa azzal a társadalmi réteggel, amelyik a katonai-kormányzati bázis gerincét jelentette. Ugyanakkor le kell szögeznünk, iskolázottságukat tekintve a XIX. század második felétől csökkenő tendencia volt megfigyelhető, a középiskolákban és egyetemeken: amíg 1855-ben a nemesség és a hivatalnokok aránya 65,3 % volt, ez a szám a nyolcvanas évekre 50 % alá csökkent.¹⁰ Különösen nagy szerepet játszott a vegyesrendű, „raznocsinyec” társadalmi csoport, melynek a tagjai papok, törekvő vállalkozók, személyes nemesek gyermekei voltak. Fontos szerepet játszottak az egyetemeken zajló szervezkedésekben, a munkásmozgalomban és a zemsztvókban. Közülük sokan kényszerültek emigrációba és/vagy a száműzetés keserű világába.

Az orosz „intelligencia” XIX. századi történetének fontos részét jelentette a börtön és a száműzetés. A XVIII. századtól kezdve a dekabrista felkelés elítéltein keresztül a közigazgatási úton történő deportálásokig, a szabadelvű, forradalmár értelmiségiek tömegei kerültek a hírhedt moszkvai és szentpétervári börtönökbe, majd a szibériai száműzetési telepekre.¹¹ A cenzúra miatt ke-

---

⁹ MENYHÁRT, 1993. 135.

¹⁰ KÖVÉR, 1976. 436.

¹¹ HUSZÁR, 2013. 175. A közigazgatási hatóságok, az 1864-ben elfogadott büntető törvénykönyv 1. paragrafusára szerint, bírósági ítélet nélkül bárkit száműzhettek

vés híradás jutott el Oroszország határain kívülre. Amikor például Szergej Sztjepnyak-Kravcsinszkij és Pjotr Kropotkin emigráns forradalmárok beszámolóit megjelentek külföldön, akkor jelentős hatással voltak a nyugati közvéleményre. Különösen nagy visszhangot váltott ki George Kennan amerikai utazó 1885-86-os szibériai utazását megörökítő naplója – eredeti hivatali adatokkal és iratok bemutatásával – hiszen első nyugati újságíróként írt az oroszországi börtönökről és a száműzöttekről. A megjelent beszámolók illegális úton kerültek vissza Oroszországba, ahol a szabadelvű értelmiségiek és radikális forradalmárok fontos olvasmányává váltak. Olyannyira veszélyesnek ítélte meg a kormányzat ezeket a beszámolókat, hogy a birtoklásuk súlyos büntetéssel járt. Kennant kitiltottál az országból, aki nem véletlenül írta könyvében: *„Ha ő császári felsége, a cár, ki valószínűleg tudomást fog szerezni e sorsokról, oly kegyes lenne és maga elé idéztné a tisztet, ki 1880-ban a harkovi központi fogház igazgatója volt, valamint a parancsnokot és az orvost, kik 1883-ban a Péter-Pál erődben teljesítették a szolgálatot, [...] akkor talán legalább egyet megérthetne a számos ok közül, hogy amikor Pétervárról Moszkvába utazik, miért kell a pályatestet húszezer katonának őriznie.”*¹²

Az orosz önkényuralmi rendszerben kivételesen fejletlen volt a politikai szocializáció, ami lassította az alapvető társadalmi csoportok önszerveződését. Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen óriási volt az analfabetizmus és a közpolitizálás tereinek – újságok, önkormányzatiság, érdekvédelem – a hiánya. A hatalom a XX. századig nem engedélyezett semmilyen politikai szerveződést, még a társadalmi egyesületek és segítségnyújtó szervezetek bejegyzése is nehézségekbe ütközött. Ez a kormányzati gyakorlat a konzervatív egyesülésekre is vonatkozott.¹³ Az emigráns sajtótermékek illegális terjesztésével a korlátozott zemsztvók működésében is sikerült teret nyernie a reformgondolatoknak. A liberális szervezkedésben pedig a legnagyobb szerepet – hasonlóan a munkásmozgalmi hivatásos forradalmárokhoz és a szociálforradalmárokhoz (eszer) – az értelmiségi-alkalmazotti réteg vit-

---

Szibériába. Ugyanakkor bevezették az angolszász mintájú esküdtbíráskodás rendszerét.

¹² HUSZÁR, 2013. 186.

¹³ BEBESI, 2013. 90.

te.¹⁴ A heterogén összetételű orosz liberális szervezkedésben a radikális forradalmároktól kezdve megtalálhatjuk a messianisztikus elveket valló mérsékelt gondolkodókat is.

A zemsztvó

Az orosz liberalizmus történetének egyik legfontosabb pillanata az volt, amikor 1864-ben bevezetésre került a zemsztvó-reform, mellyel részlegesen létrejött az orosz önkormányzatiság. Addig még a Nagy Katalin alatt kialakított törvény alapján működött az alsó- és középszintű közigazgatás. A zemsztvók kiemelkedő fórumot jelentettek az alulról bekerülő szabadelvű, reformokat szorgalmazó, olykor radikális gondolatokat hirdető számára.¹⁵ Olyan ügy, mint a jobbágyfelszabadítás szorgalmazása a vidéki nemesség körében, elsősorban a középbirtokos réteg tagjai számára volt kiemelkedően fontos. Csak versenyképes, bér munkára alapozott, tőkés árutermelő gazdálkodással tudtak volna piaci viszonyokat teremteni. Viszont a reformterveken dolgozó bizottságokban 1861-ig sorra elbuktak a javaslatok a főnemesség és a kormányzat ellenállásán.¹⁶

A jobbágyfelszabadítás az orosz reformmozgalomban az egyik legjelentősebb kérdés felemás megoldása volt. Hozzákapcsolódóan az önkormányzati reform a decentralizáció elvének a beemelésével lehetőséget adott az alkotmányos kormányzat kialakításához. Ugyanakkor a hatalom következetesen figyelt arra, hogy a jogkiterjesztés mellett olyan fékeket is beépítsen a törvényekbe, amelyekkel a lényeges változások elkerülhetőek. Így lett egy olyan rendszer, amelyben a képviselőket a rendek (nemesi, városi, paraszti) alapján választották, ám a parasztság képviselői számarányukhoz képest kisebbségben maradtak. A nemesség megőrizte a döntő befolyását, de a vezetők között jelentős szerepet kaptak a liberális elveket vallók. A zemsztvók adót vehettek ki, valamint a közoktatás, a közegészségügy, a rendfenntartás megszervezésére is jogot kaptak.

A moszkvai kormányzósági zemsztvó 1865-ben egy feliratot

---

¹⁴ MENYHÁRT, 1993. 135.

¹⁵ DRAGOMANOV, 1889. 1-64.

¹⁶ TALLÁR, 1984. 42-43.

fogadott el, amelyhez a szentpétervári is csatlakozott. Ebben azt javasolták, hogy országos választott gyűlést hozzon létre a kormányzat, ám ez a cárnak is sok volt, elutasította. Ugyanakkor az országos zemsztvónak, mint kvázi parlamentnek, a jövőendő elképzelését sok liberális elutasította, mert egyrészt szerintük a nép műveletlen, másrészt a nemesség kerülne döntő túlsúlyba.¹⁷ A liberálisoknak tett gesztust jelentett az 1881-ben - még II. Sándor által - összehívott országos zemsztvó kongresszus, amely a vándor- és italkérdés megtárgyalását vette napirendjére. A küldöttek bíztak abban, hogy akár jelentősebb témák is a terítékre kerülnek, ám a cár halála és a reakciós kormányzat miatt 1885-ben feloszlott. III. Sándor alatti ellenreformok korszaka köszöntött be: a „liberálisokként” ismert Ignatyev belügyminisztert elbocsátotta a cár, aki javasolta egy koronázási zemszkij szabor összehívását jelentős létszámú paraszti küldöttel. Visszatértek a konzervatív kormányzati bürokraták; a zemsztvó reform törvény olyan fontos rendelkezéseit, mint például a paraszti önkormányzó zemsztvót és a békebírói intézményt szigorította, illetve megszüntette. A paraszti és kispolgári rétegek rovására a képviselői választások szavazóinak a körét szűkítették.¹⁸ Ám még így is megmaradt az önkormányzatiság korlátozott működése, a kezdődő parlamentarizmus elvének a jelenléte az orosz közpolitizálásban.

A zemsztvókban tömörülő liberálisok első közös állásfoglalása 1895-ben, Londonban jelent meg a Szabad Orosz Sajtó Alapítvány segítségével, amely egy kvázi alkotmánytervezet volt. Érintetlenül hagyta volna a cári rendszert, de a zemszkij-szabor intézményét vezette volna be, és általános polgári politikai szabadságjogokat adott volna nem csak a férfi lakosságnak, hanem a nőknek is. Hasonló volt a Népjog Párt tervezete is. Ennek az illegális szervezetnek a tagjaiból később többen szociáldemokraták lettek, mások az eszerekhez csatlakoztak, de a legtöbben a későbbi kadet pártban tűntek fel, mint például Pavel Miljukov. Kijelentették, hogy az önkényuralom teljesen alkalmatlan olyan rendszer kiépítésére, amely az ország normális fejlődését biztosítaná, ezért fel kell váltani azt a képviseleti rendszerrel.¹⁹ 1901-ben Szipjagin

---

¹⁷ FONT ÉS MTSAL, 2000. 368-369.

¹⁸ NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002. 273-274.

¹⁹ MENYHÁRT, 1983. 31.

belügyminiszter rendeletben korlátozta a zemsztvók egymás közötti kapcsolatát. „... *nincs joguk egymással kapcsolatba lépni olyan ügyekben, amelyek a kormányzat hatáskörébe tartoznak.*”²⁰ Ilyen és ehhez hasonló intézkedésekkel próbálta hatástalanítani a hatalom a zemsztvó-gyűléseket.

1901-ben a Beszeda-körnek nevezett illegális társaságban is készült egy tervezet D. Ny. Sipov, mérsékelt liberális politikus vezetésével. Ő 1893-tól 1904-ig a Moszkva kormányzósági zemsztvó-hivatal elnöke, később pedig alapítója és központi bizottsági elnöke volt az októbrista pártnak. Ezt a tervezetet a cárnak is felterjesztették. Kifejtették, hogy a jelenlegi helyzetben nincs meg a kormány és a társadalom között a kölcsönös bizalom, a kormánykörök pedig hamis képpel rendelkeznek, mert úgy hiszik, hogy a társadalom tevékeny részének a bekapcsolódása az állam igazgatásába ártalmas az abszolutizmusra nézve. Kijelentették, hogy biztosítani kell a nép véleményének eljutását az uralkodóhoz. „*Az Államtanácsot a társadalmi intézmények képviselőivel kell kiegészíteni a törvények kidolgozása céljából.*” Pleve felelősségre vonta Sipovot, aki azt kezdte el fejtegetni a belügyminiszter előtt, hogy ő az abszolutizmus híve és kijelentette, hogy a társadalmi öntevékenység összeegyeztethető az egyeduralommal. Pleve több liberális zemsztvó vezetőt eltávolított az állásaikból és ezzel megtorpantotta a serkenő mozgalmat.²¹

1902-ben eszer terroristák meggyilkolták Szipjagin belügyminisztert. Helyére II. Miklós udvarhú konzervatív katonatisztjét, Pleve-t nevezték ki, aki kijelentette, hogy az „... *abszolutisztikus államban nincs szükség választott képviselőkre. A társadalom és a kormányzat között a kormányhivatalnokoknak kell tartani a kapcsolatot, akik összállami érdekeket testesítenek meg, nem válhatnak a helyi és rendi érdekek képviselőjévé.*”²²

A zemsztvókban kialakulhatott a 19. század végére egy felelős politikai közeg, amelyben kinevelődhetett egy szabadelvű, reformokat sürgető politizáló réteg. Belőlük kerültek ki az első legális pártok képviselői.

---

²⁰ Uo. 36.

²¹ Uo. 39.

²² Uo. 39.

A közvélemény

II. Sándor reformtevékenysége révén vett az orosz közpolitika olyan irányt, melynek eredményeként lehetőség nyílt az oroszországi alkotmányos kormányzat kialakítására. A jobbágyfelszabadítás, a zemsztvo-, iskola- és bírósági reformok mellett nem feledkezhetünk meg az 1865-ben kiadott „*Vremennije Pravila o Pecsatyji*” elnevezésű sajtótörvényről sem, amely 1905-07-ig kiegészítésekkel, változtatásokkal meghatározta az orosz újságírás helyzetét. Ennek a törvénygyűjteménynek a hatására ugrásszerűen megnőtt a kiadott napilapok száma. Amíg 1860-ban csupán hét napilapot adtak ki, addig 1880-ra ez a szám 53-ra emelkedett. Kiváltképpen kedvezett a lapkiadás számára az a rendelkezés, amely lehetővé tette a fővárosban az előzetes cenzúrakötelezettség alóli mentességet. Ennek ellenére a kormányzat nyílt bírálatát súlyosan büntették. Két figyelmeztetés után időlegesen vagy véglegesen betilthatta a vétkes lapot, az utcai árusítást felfüggeszthette vagy akár bírósági eljárást is kezdeményezhetett a Sajtóügyi Hivatal.²³ Ugyanakkor egy betiltás vagy per óriási érdeklődést keltett, a várttal ellenkező hatást fejthetett ki, melyek megakadályozására fizetett ügynökök tucatjaival kívánt reagálni a III. Ügyosztály. Az előzetes cenzúra nélkül megjelenő lapokkal való szigorú eljárások hatására a fővárosi lapok közül a legliberálisabbakat 1870-1880 között átlagosan ötször tiltották be. Mindezek ellenére napilapot indítani még a jelentős analfabetizmustól sújtott Oroszországban is nem csak hatásos ideológiai eszköznek, hanem kiváló üzletnek is bizonyult. Például a *Birzseviye Vedomoszty* című lap 1874-ben 200.000 rubelért kelt el, majd 1877-es betiltását követően *Molva* néven továbbra is megjelent.

Ne felejtjük el azt a tényt se, hogy az írás és olvasás elterjedése a társadalom rendkívül szűk rétegét érintette, így a reformgondolatok elsősorban a városokban terjedtek. (Ebben az 1917-es forradalmi események után állt be gyökeres változás.) Csupán a 19. század végére váltak számottevővé a munkásmozgalmi és más csoportosulások szervezkedései. Ugyanakkor érdekességként kell megemlíteni a nyugatról becsempészett újságokat és

---

²³ CZÖVEK, 2001. 14-15.

könyveket, amelyek adott esetekben még a legtávolabbi számúze-tési telepekre is eljutottak.²⁴

Érdekes utat járt be a *Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi*, amely a Pétervár legjelentősebb szabadelvű lapjának számított, különösen éles kormánykritikákkal. Mindezek eredményeként 1875-ben eltávolították a főszerkesztőt, akivel a liberális újságírók is távoztak, az új irányvonal pedig kormánypárti, konzervatív jellegű lett. Hasonlóan járt az 1868-ban alapított *Novoje Vremja* – amelyet tíz alkalommal tiltottak be –, illetve a fent említett *Szankt-Petyerburgszkije Vendomosztyi*, amelyet korábbi radikális hangú szerzője, A. Sz. Szuvorin, már kormánypártiként tett sovíniszta, de üzletileg sikeres napilappá.²⁵

Azok az újságok váltak igazán fontos véleményformálókka, amelyek az illegálisan alapított pártokhoz kötődtek. A szocialista irányzatok után elég későn jött létre, 1902-ben, a liberálisok Stuttgartban kiadott *Oszvobozszenyije* (Felszabadítás) című lapja. Az Oroszországban illegálisan terjesztett újság alapítását két jeles arisztokrata, D. I. Csajkovszkij és N. N. Lvov 100.000 rubellel segítette, a főszerkesztője pedig az a Pjotr Sztruve lett, aki korábban a „legális marxisták” közé tartozott.²⁶ A főszerkesztő az első számban kijelentette: „Ez az újság azért került kiadásra, hogy szócső-ként szolgálja a széles nemzeti ügyet és mindazokat, akik egy új szabad Oroszországot szeretnének.”²⁷ Olyan írásokat publikáltak, amelyek első kézből, a zemsztvókból érkeztek, és amelyekkel be lehetett mutatni a cárizmus kormányzati módszereit: a munkásság helyzetét, a dokumentált kormányzati visszaéléseket, sőt még titkos iratokat is. Pavel Miljukov, a későbbi kadet politikus pedig a lap hasábjain fogalmazta meg a leendő liberális párt programját. 1904-ben létrejött a *Szozuz Oszvobozsdenyija* (Felszabadítási Szövetség) nevű szervezet, amely később alapja lett az első orosz forradalom után legálisan bejegyzésre kerülő liberális pártnak (kadet).

---

²⁴ HUSZÁR, 2013. 178.

²⁵ CZÖVEK, 2001. 16-17.

²⁶ PIPES, 1970. 318.; BEBESI, 2004. 273-279.; HUSZÁR, 2011. 185-206.

²⁷ PIPES, 1970. 318-320.

Felhasznált irodalom

- FILLIPOV, 2007 = FILLIPOV Szergej (szerk.): *Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század.* Pannonica Kiadó, Budapest, 2007. 244-249.
- APRISKO, 2007 = APRISKO, P. P.: *Az orosz filozófia története.* Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- BEBESI, 2004 = BEBESI György: Pjotr Bergamovics Sztruve (1870-1944). In: *Munkásmozgalmi Évkönyv 2004.* 273-279.
- BEBESI, 2005 = BEBESI György: Az orosz politikai konzervativizmus a XIX. század derekán. In: *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve (1820-1920) I. Tanulmányok.* B&D Stúdió, Pécs, 2005. 52-80.
- BEBESI, 2013 = BEBESI György: Az első orosz alkotmány születése, és a cárizmus utolsó „félparlamentális” 10 éve, a júniusi monarchia. In: *Kutatási Füzetek 18. MOSZT-Könyvek 6.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 89-110.
- CZÖVEK, 2001 = CZÖVEK István: A II. Sándor korabeli orosz politikai gondolkodás kutatásának kérdései. In: *Hatalom és közvélemény II. Sándor korában. Tanulmányok.* Bessenyei György Kiadó, Nyíregyháza, 2001. 9-31.
- DRAGOMANOV, 1889 = DRAGOMANOV, Mihail Petrovics: *Liberalizm i zemstvo v Rossii.* Genev, 1889.
- FONT ÉS MITSAI, 2001 = FONT Márta-SZVÁK Gyula-NIEDERHAUSER Emil-KRAUSZ Tamás: *Oroszország története.* Pannonica Kiadó, Budapest, 2001.
- HUSZÁR, 2011 = HUSZÁR Mihály: „A forradalmat nem jól hajtották végre...” Pjotr Sztruve útkeresései a marxizmus és a szélsőjobb között. In: *Kutatási Füzetek 17.* Pécsi Tudományegyetem-Bölcsészettudományi Kar, Pécs, 2011. 185-206.
- HUSZÁR, 2013 = HUSZÁR Mihály: Orosz forradalmárok – szibériai politikai foglyok. Száműzetési gyakorlat a 19. század végi Oroszországban. In: *Kutatási füzetek 18. MOSZT könyvek 6.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 173-188.
- KUN, 2013 = KUN Miklós: A memoáriró kettős könyvelése. Pavel Annyenkov emlékiratának margójára. In: *Oroszország válaszáton.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013. 87-101.

- KÖVÉR, 1976 = KÖVÉR György: A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a 19-20. század fordulóján. *Századok* 1976/3. 433-460.
- MENYHÁRT, 1983 = MENYHÁRT Lajos: *Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón. (1895-1906)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- MENYHÁRT, 1993 = MENYHÁRT Lajos: Az orosz politikai liberalizmus a századfordulón. *Aetas* 1993/2. 133-138.
- NIEDERHAUSER-SZVÁK, 2002 = NIEDERHAUSER Emil-SZVÁK Gyula: *A Romanovok*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2002.
- PIPES, 1970 = PIPES, R.: *Struve. Liberal on the left. 1870-1905*. Harvard University Press, Cambridge, 1970.
- SZAHAROV, 2000 = SZAHAROV, Andrej: Az orosz reformmozgalom röggös útja. In: TAUSZIK Viktor (ford.) *Az orosz történelem új terminológiája. Ruzsisztikai Könyvek 7*. ELTE–Ruzsisztikai Központ, Budapest, 2000. 95-123.
- TALLÁR, 1984 = TALLÁR Ferenc: *Utópiák igézetében*. Magvető Kiadó, Budapest, 1984.

BORDÁS BERTALAN

AZ OROSZ KÜLPOLITIKA IRÁNYVONALAI A NAGY KELETI VÁLSÁG ÉS AZ 1877-1878-AS OROSZ-TÖRÖK HÁBORÚ IDE- JÉN

Oroszország balkáni politikájának gyökerei visszanyúlnak egészen a XVII. századig. Az ekkor kialakuló geostratégiai és politikai ambíciók pedig a XIX. században is érvényesek voltak, így egy igen jelentős orosz külpolitikai irányról beszélhetünk. Tanulmányomban megpróbálom összefoglalni az orosz balkáni politika legfőbb irányvonalait és áttekinteni az előzményeket, képet festeni arról, hogy a XIX. század egyik utolsó nagy nemzetközi krízishelyzetére hogyan reagált az orosz diplomácia, mely személyek és események voltak rá hatással.

Az első orosz külpolitikai törekvés a Balkán felé Nagy Péter¹ uralkodásának idejére datálható. Az orosz törekvések alapvető pontjai pedig nem sokat változtak két évszázad során. Ezek nevezetesen a következők voltak: bekapcsolódni a világkereskedelembé, valamint meleg tengeri kijáratot szerezni és flottát építeni az orosz kikötők védelmére. Ezeknek a terveknek a Török Birodalom állta útját, és így ennek volt köszönhető a csaknem két évszázados háborúskodás is.² Nagy Péter még nem tudott számottevő eredményt e téren elérni, de Anna Ivanovna,³ majd Nagy Katalin⁴ uralkodásának idején fokozatos expanzióra került sor, egészen a napóleoni háborúkig, amikor is 1806-ban – egy a törökökkel vívott rövid háború után – a balkáni kereszténység védnöki címét is kihasználva Oroszország megszerezte a dunai fejedelemségeket és kikiáltotta Szerbia függetlenségét. Ezt követően az 1812-es bukaresti béke következtében – ha a fejedelemségeket nem is –,

---

¹ Oroszország cárnője (1682–1725), aki az ország történetének egyik legnagyobb reformere, szervezője, és hadvezére volt. „Peter I.” In: *Encyclopedia Britannica*, 2013.

² BEBESI-SPANNENBERGER, 2003. 15–18.

³ Anna Ivanovna cárnő (1730–1740) uralkodása alatt zajlott le az 1736-tól 1739-ig tartó orosz-török háború. (BEBESI, 2013. 41–44.)

⁴ Nagy Katalin cárnő (1762–1796). „Catherine II.” In: *Encyclopedia Britannica*, 2013.

de Besszarábiát véglegesen megszerezte.⁵ A következő próbatétel Oroszország számára a görögök szabadságmozgalma, majd törökök ellen vívott szabadságharca volt. Ebbe a kérdésbe viszont beleszóltak az érdekeiket féltő nyugati hatalmak is. Az 1821-ben induló görög szabadságmozgalom élén egy orosz tábornok állt, Ypszilanti Sándor, majd az 1823-ban kialakult Görög Köztársaságban is olyan oroszbarát politikusok jutottak szerephez, mint Kapodisztriasz,⁶ aki évekig az orosz külügyek szolgálatában állt, így a görögök érthetően egy orosz-török háborútól várták a felszabadítást.⁷ Az oroszok számára így az az ideális helyzet állt elő, hogy a görögök vagy az oszmánok segítségével kikötőkhöz juthatnak vagy éppenséggel a Balkán egy részéhez. Azonban a kezdeti megállapodások abszolút orosz befolyását folyamatosan csökkentették a – legfőbbképp angolok által vezetett – nemzetközi tárgyalások megállapodásai. Az oroszok az 1833-as hunkiariszkeleszi szerződés és a törököknek nyújtott segítségnyújtás⁸ fejében szabad kezet kaptak a török kikötők felett. Ennek a szerződésnek az értelmét az angol fenyegetőzés és diplomáciai nyomás hatására az 1840-ben létrejövő négyhatalmi megállapodás érvénytelenítette.

Az 1848-as év külpolitikai eredményei, a kontinens forradalmainak orosz leverése, az orosz beavatkozás arra a következtetésre juttatta az orosz külügyi vezetést, hogy Európa hatalmai kimerültek vagy éppenséggel lekötelezettek Oroszország felé.⁹ 1853-ban a hatalmak megosztottsága miatt és a jeruzsálemi nagytemplom kulcsainak pravoszláv egyház számára történő visszaszolgáltatás ürügyén az oroszoknak majdnem sikerült ismét beavatkozni a Balkán és az Oszmán Birodalom belügyeibe. A nagyhatalmak újabb oroszok elleni összefogása, majd a Krímben vívott, 1855-ig elhúzódó könyörtelen háború viszont meggátolta az

---

⁵ BEBESI-SPANNENBERGER, 2003. 19–20.

⁶ Joannisz Kapodisztriasz (1776–1831), orosz külügyminiszter Nesselrode mellett. 1827-től 1831-ig Görögország elnöke, majd meggyilkolták. Halála után került sor a független monarchia kialakítására.

⁷ ORMOS-MAJOROS, 1998. 47–50.; BEBESI-SPANNENBERGER, 2003. 20.

⁸ A törökök ellen saját vazallusuk lázadt fel, az egyiptomi helytartó Mohamed Ali. ORMOS-MAJOROS, 1998. 48–50.

⁹ TAYLOR, 2000. 75–80.

orosz expanziót.¹⁰ Ezután került sor arra – az Oroszország számára megalázó – békére, amelyet 1856-ban Párizsban kötöttek meg.

A.M. Gorcsakov karrierje, a mérsékelt irányvonal megjelenése

Ekkor, a krími háború idején került bele a nagypolitikai játszámába A.M. Gorcsakov.¹¹ Az I. Miklóst idéző apparátust és Nesselrodeot – a volt külügyminisztert – egy új uralkodó és egy új generáció váltotta fel. Gorcsakov külügyminiszteri kinevezését követően 1856 augusztusában kezdett el dolgozni a merev orosz diplomáciai rendszer átalakításán. Ismerte a nyugati országok diplomáciai eszköztárát, reformokat szorgalmazott országában, de monarchista volt. Kitűnő szakértői gárdát hozott létre és a diplomáciai apparátusba való felvételt szigorú vizsgákhoz,¹² valamint ellenőrzéshez kötötte. Ekkor adta ki azt a körlevelét is, amely arról tájékoztatta a hatalmakat, hogy Oroszország távol marad az európai nagyhatalmi politikától, de ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy Oroszország „erőt gyűjt”.¹³

Az elkövetkező évek során óvatos, franciabarát politikájával sikerült beleszólnia a Balkán ügyeibe. Elsőként 1858-ban Románia létrejöttét segítette elő azzal, hogy az osztrák és angol vétót megakadályozta. Az 1860-as években angol érdekeket sértve kezdett terjeszkedni Közép-Ázsiában, ahol Khivát, Bucharát és az Amúrvidéket kereskedelmi befolyásövezetté tette¹⁴ Hasznot húzott az amerikai polgárháborúból, az 1863-ban újonnan felmerülő lengyelkérdésből, majd végül a francia-porosz háborúból. Ez volt Gorcsakov politikai karrierjének csúcsa. A franciákat – az 1856-os párizsi béke legfőbb örét – a poroszok legyőzték, és ebből Gorcsakovnak sikerült politikai tőkét kovácsolnia. Semleges maradt a háború során és ezzel biztosította Németország jóindulatát, amelyet II. Sándor és I. Vilmos uralkodók barátsága is megerősített. Ezentúl egyedül Anglia és Ausztria maradt a béke revíziójá-

---

¹⁰ BEBESI, 2010. 232-233.

¹¹ Alekszandr Mihailovics Gorcsakov (1798-1883). „Aleksandr Mikhaylovich, Prince Gorchakov”, In: *Encyclopedia Britannica*, 2013.

¹² Ezek a lépések 1868-ban valósulnak meg teljesen. CZÖVEK, 2001. 78.

¹³ Uo. 76-78.

¹⁴ Uo. 80-83.

nak útjában, de ezek nem cselekedtek időben Oroszország ellenében, így került sor 1871-ben a londoni konferenciára, amely felülvizsgálta az 1856-os párizsi béke flottára, Fekete-tengeri kikötőire és erődjeire vonatkozó részeit.¹⁵

A következő években Gorcsakov próbálta több évtizedes munkájának eredményeit megtartani, biztosítani. Ezért a korábbi óvatos, biztos diplomáciai sikereket elérő politikáját joggal nevezhetjük később, az 1875–1878-as nagy keleti válság során mérsékeltnek. Ennek egyik első lépése az volt, hogy egy 1872-es berlini fogadáson fektette le Gorcsakov, Bismarck és a hozzájuk frissen csatlakozó Andrassy a három császár szövetségének alapjait. A kancellárok korábbi rivalizálása¹⁶ köztudott volt, és bár előtérbe került a „keleti kérdés”¹⁷ tárgyalásos rendezése és az általános segítségnyújtás, Gorcsakov franciabarátsága ellenszenvet keltett Bismarck szemében a szövetségben belül is. Andrassy felemelkedése és balkáni elképzelései pedig Oroszországot fenyegették¹⁸ Ezeket az ellentéteket sikerült kezelniük, az 1875-ös nagy háborús riadalom idején is, egészen a nagy keleti válságig, amikor is megjelentek azok az új szereplők és irányzatok is az orosz külpolitikában, amelyek Gorcsakovot a háttérbe szorították az uralkodó befolyásolásával. II. Sándor és Gorcsakov között ugyanis különösen jó kapcsolat létezett, a hetvenes évektől a cár adott a szavára, még akkor is, ha később nyilvánvalóvá vált, hogy a katonai körök, a pánszlávisták és más diplomaták is hatással voltak a cár döntéseire.¹⁹

A pánszlávizmus megjelenése

A pánszlávizmus eszméje mély gyökerekkel rendelkezett Oroszországban, az újabb balkáni krízis és az 1877–1878-as orosz-török háború idején viszont olaj volt a tűzre.

---

¹⁵ Uo. 98–100.

¹⁶ Bismarck és Gorcsakov rivalizálásról először részletesen Julian Klaczko írt, már 1877-ben.

¹⁷ A Balkánt érintő évszázadokon átívelő konfliktus Oroszország és a többi nagyhatalom között, ami újra és újra felmerült. Az angol nyelvű szakirodalom hagyományosan minden keleti válságot és a magyar szakirodalomban csak keleti kérdésként szereplő, 1833-as orosz-török-angol konfliktust is idesorolja.

¹⁸ CZÖVEK, 2001. 100–103.

¹⁹ Uo. 23.

A pánszlávizmus részben a legjelentősebb konzervatív orosz eszmerendszerből, a szlavofilizmusból ered. Ennek az ideológiai irányzatnak a gyökereit négy forrásra vezethetjük vissza.²⁰ Ebből az egyik az Uvarov népművelődési miniszter által az 1820-as években kidolgozott, a cári hatalmat ideológiailag támogató eszmerendszer. Ebben az eszmerendszerben szerepel az ún. szlavofil szentháromság tana, amely az önkényuralomból, a népiségből és a pravoszláviából állt.²¹

1836-ban robbantotta ki a század orosz szellemi forradalmát egy Csaadajev nevű fiatalember. A *Tyeleszkop* nevű folyóiratban megjelent „*Filozófiai levelek egy hölgyhöz*” című írásában Oroszország történeti céljait keresi. Az egyik irányzat, amely a csaadajevi kérdésre választ nyújtott, a „moszkvai iskola” szlavofiljaiból állt. Elnevezésük a pravoszlávia tiszteletére megalkotott „szlávbarát” kifejezésből eredt. Az 1840-es évektől gyűjtőfogalomként kezdték használni az elnevezést. Legjelentősebb alakjaik az „ötösfogat” tagjai voltak: a Homjakov, a Kirejevskij- és az Akszakov fivérek.²² Ideológiájukban arra helyezték a hangsúlyt, hogy Oroszország, ha ugyan el is van maradva, jobb, mint a rothadásnak indult, bomló Nyugat.²³ II. Sándor cár reformjait követően a mérsékelt konzervatívok irányába terelődött a szlavofilek egyik ága, a másik ága pedig egyre inkább radikalizálódott, és tovább képviselte narodnyi²⁴ és anarchista formában azt a szlavofil politikai konzervativizmust, amelynek olyan neves képviselői voltak, mint Kropotkin, Tkacsov vagy Bakunyin.²⁵ A szlavofilek egy része így beépült az állami reformbizottságokba, egy részük szlavofil értelmiséget alkotott, a harmadik része pedig tovább radikalizálódott.²⁶ Az 1860-as években kezdett összemosódni a szlavofilizmus

---

²⁰ Az elmélet visszavezethető Uvarov hivatalos, vagy kincstári népiség elméletére, Magnyickij Eurázsiai elméletére, Sevirjov és Pogogyin történeti felfogására, valamint Karamzin történelemszemléletére. BEBESI, 2005. 4.

²¹ Uo. 4–5.

²² Uo. 8–10.

²³ Itt kifejezetten Nyugat-Európára gondolnak.

²⁴ Szlavofil irányzat, ami a parasztság felvilágosítását és forradalmasítását tűzte ki céljául. BEBESI, 2010. 242.

²⁵ BEBESI, 2005. 10–13.

²⁶ Uo. 11–14

és pánszlávizmus fogalma,²⁷ holott a két irányzat különálló volt.

Az összszáv gondolatok nem hagyták a szlavofileket sem érintetlenül.²⁸ K. Akszakov a következőket mondta a pánszlávizmusról: „A pánszlávizmusban nem hiszünk és megvalósulását lehetetlennek tartjuk, már csak azért is, mert ehhez minden szláv népnek egy hiten kellene lennie. [...] Másodszor mert az igen különböző szláv népek egy részét már megfertőzte az üres nyugati liberalizmus.”²⁹

Ennek ellenére léteztek olyan szlavofilok és pánszlávok, akik egyszerre képviselték az irányzatokat úgy, mint a Gorcsakov nagy ellenfeleként emlegetett Ivan Akszakov vagy Mihail Bakunynin, aki megálmodta a nagy és szabad összszáv federációt. Ez Lengyelországot, Litvániát és Ukrajnát foglalta volna magába.³⁰ A pánszláv gondolat igazi külpolitikára gyakorolt befolyásának kezdete az 1867-es pánszláv kongresszus idejére tehető. Az összszáv gondolatokat így fogalmazta meg I. Sz. Akszakov: „A szláv világ legfőbb feladata az, hogy Oroszország megértse, ő a központ, és felismerje szláv elhivatottságát [...] ettől függ nem csak Oroszország, hanem minden szláv nép jövője.”³¹ Érdekes módon a kongresszus ötletgazdája nem orosz származású volt, hanem az Ausztriában élő Jan Kollar. Azzal pedig, hogy ausztriai szláv képviselők utaztak erre a kongresszusra, hatalmas nemzetközi felháborodást keltettek³²és felkorbácsolták az oroszellenes hangulatot a poroszok és osztrákok részéről.³³ Ezen a gyűlésen indultak el azok a folyamatok, amelyek a balkáni orosz politikának új löketet adtak a szláv népekkel való közreműködés segítségével.³⁴

Gorcsakov számára már itt jelentkezett a pánszláv eszmék kellemetlensége, hiszen felesleges diplomáciai feszültséget eredményezett a szláv kongresszus. Ugyanakkor a *Golosz* c. lapnak, az orosz külpolitika szócsövének számító sajtónak kapóra jött ez a

---

²⁷ Legfőbbképp a sajtóban.

²⁸ BEBESI, 2005. 77–78.

²⁹ Idézi: uo. 78.

³⁰ HELLER-NYEKRICS, 2000. 535.

³¹ Idézi: CZÖVEK, 1996. 87.

³² Az osztrákok letartóztatásokkal reagáltak és megpróbálták megakadályozni az ausztriai szláv képviselők kiutazását, viszont az orosz kormány elhatárolódása miatt nem volt súlyosabb következménye a porosz-osztrák tiltakozásoknak. CZÖVEK, 1996. 88–92.

³³ Uo. 87–91.

³⁴ Uo. 97.

kongresszus, mint ahogy az egyéb pánszláv érzelmű befolyásos személyek számára is. A pánszlávista gondolkodók közé tartozott Nyikolaj Danyilevszkij, aki a szlávok szabadságáért vívott harcban elkerülhetetlennek tartotta az összeütközést Európával, és ezt le is írta *Oroszország és Európa* c. munkájában. A szlavofil gondolatokat vitte tovább, mivel szerinte a korhadtt római-germán civilizációval szembe kell szállnia az összszlávok föderatív szövetségének.³⁵ „Segítséget nyújtunk szláv testvéreinknek, akik most a Porosz Királyság, az Osztrák és Török Birodalom rabságában sínylődnek”³⁶ – foglalta össze Bakunyin a gondolatait, amely a föderáció ötletét tekintve megegyezett Danyilevszkijével.³⁷

Nyikolaj Ignatyev orosz konstantinápolyi nagykövet reális mederbe terelte a pánszláv programot. Az évszázados orosz ambíciókat párosította azzal a gondolattal, hogy a balkáni szláv államok felhasználhatóak a Török Birodalom ellenében. Célja Oroszország megerősítése volt, és az, hogy a Török Birodalom darabjaira hulljon szét, valamint az is a tervei között volt, hogy hazája kitörjön az orosz-osztrák bilincsből, a szövetségből. Ez teljesen eltért Gorcsakov mérsékelt politikájától, ám posztjáról nem váltották le, mivel mind a katonai körökben, mind az udvarnál komoly támogatói voltak.³⁸ Ignatyev emlékirataiban úgy számol be a tengerszorosok kérdésével foglalkozó 1871-es londoni konferenciáról is, hogy valójában Gorcsakov már akkor is irigy volt rá. Tehetetlenül nézte Ignatyev előmenetelét 1876-ig a cári körökben és immáron a külpolitikában is. Gorcsakov pedig dühödten értesült Bécsből arról, hogy Ignatyev az 1856-os párizsi béke módosításával kockára teszi az orosz külpolitika húsz évének eredményeit. Gorcsakov szerette volna Ignatyev önfejlését kihasználni és megragadni az alkalmat a háttérbeszorítására. Ignatyev viszont képes volt törökországi orosz követként befolyásolni az eseményeket és módosítani az 1856-os békeszerződés pontjain azzal, hogy nyomást gyakorolt a török vezetőkre. Így a Gorcsakov sikerének elkönyvelt 1871-es londoni konferenciában nagy szerepe

---

³⁵ HELLER-NYEKRICS, 2000. 535.

³⁶ Idézi: uo.

³⁷ Uo. 535.

³⁸ Uo. 535–536.

volt Igantjevnek is.³⁹

Válság, háború és az irányvonalak közti verseny

Az új adók bevezetése és az iszlamizálódott nemesség ellen 1875-ben kirobbant – a Balkánt lángba borító – hercegovinai felkelésekkel az oszmán sereg évekig képtelen volt leszámolni. Ez az oszmánok gyengeségéről győzte meg az oroszokat, akik – ekkor még titokban – közbeléptek. Oroszország anyagi javakkal és önkéntesekkel támogatta Montenegró és Szerbia hadüzenetét, valamint Ignatyev azzal bízta a szerbeket, hogy amint hadat üzennek, Oroszország is követni fogja őket. Az orosz diplomata a Balkán más területein is tevékenykedett. Már egészen 1868 óta azon munkálkodott, hogy Bulgáriát valamilyen módon kiszakítsa Törökország és Görögország területeiből. A bolgár egyház patriarchájának posztjára saját jelölteket állított, majd ahogy az időpont kedvezőnek ígérkezett, előkészítette a bolgár egyház skizmáját és az orosz Szent Szinódus befolyása alá vonta. Így Ignatyev és a pánszlávok igen sokat segítettek a bolgár népidentitás kialakításában.⁴⁰ A pánszlávista Szláv Bizottság szervezete valóban önkéntesek ezreivel támogatta a harcokat,⁴¹ akik között ott harcolt Csernyajev orosz tábornok is, ám a képzetlen szerb haderőnél a török sereg döntően erősebbnek bizonyult.⁴² Így az Ignatyev által gerjesztett konfliktusból Oroszország nem hátrálhatott ki, Gorcsakovnak kellett lépnie és megmentenie a szlávokat.

A keleti kérdés óriási nyomást helyezett II. Sándorra. Mondhatni ettől is függött a cár legitimitása a továbbiakban. A cár hatalma megkérdőjelezhetetlen volt, ám a rendőrállam cenzúrája ellenére a *Golosz* és a köré csoportosuló külpolitikai lapokban meglepően nagyfokú pluralitás és véleményszabadság mutatko-

---

³⁹ SUMNER, 1932. 556–562.

⁴⁰ Uo. 568–571.

⁴¹ Ekkor Derby őrgrófja, a korabeli angol külügyminiszter is olyan információkat kapott, mely szerint Szerbia és Montenegró idegen bizottságok és ügynökök kezén van és később azt a kijelentést tette, hogy a Balkán felé „áradnak” az oroszok. KOVIĆ, 2011. 122.

⁴² HELLER–NYEKRICHS, 2000. 536–537.

zott.⁴³ A kortársak is belátták, hogy Oroszország nem engedhette meg magának azt a belső presztízsvesztést, hogy nem avatkozik bele a balkáni ügyekbe.⁴⁴ A rendőrállam, a cenzúra, az erőszakos reformok, a Nyecsjev-perek és a terrorhullám óriási feszültséget eredményezett, amely táptalajt jelentett a különböző forradalmi mozgalmak és anarchisták számára.⁴⁵ Így az egyik lehetséges kiutat – mint a történelem során sok más belpolitikai problémával küszködő ország számára – Oroszországnak a külpolitikai siker jelentette.

Gorcsakov megpróbálta diplomáciai úton rendezni a balkáni kérdést és ezzel egész Európa figyelmét magára vonta. 1875 októberében a balkáni államok széleskörű támogatást és autonómiát kaptak volna a cári kormányzattól. Erre a javaslatra viszont válaszolt az osztrák-magyar külügyminiszter, gróf Andrassy Gyula is, aki csak adminisztratív reformokat javasolt. A felkelők garanciát akartak, így a három császár szövetségének országai aláírták a berlini memorandumot. Ekkor Gorcsakov tervét teljesen negligálták. Az orosz kancellár nyomására és a további békés rendezés érdekében 1876-ban Reichstadtban II. Sándor cár, Ferenc József császár és külügyminiszterük megegyeztek a Balkán egymás közti felosztásáról.⁴⁶ Gorcsakov kezéből akkor csúszott ki az irányítás, amikor az utolsó lehetőség merült fel a békés rendezésre. Ez a konstantinápolyi konferencia volt, ahol Anglia is megjelent, mivel sérelmezte, hogy korábban kihagyták a Török Birodalom és a tengerszorosok kérdésének rendezéséből.⁴⁷ A konstantinápolyi konferencián Oroszországot Ignatyev képviselte. Ignatyevet

---

⁴³ CZÖVEK, 1996. 133–154.

⁴⁴ Monori Wertheimer Ede hivatkozik 1913-ban írt könyvében a *Neus Wiener Tagblatt* egyik 1877-ben megjelent *Der kranke Czar* c. cikkére. Itt Wertheimer kifejti a cikk tartalmát, amely a rettegésben élő Sándorról szól, aki fél a belső forradalmi erők megerősödésétől. Hozzáteszi Wertheimer, hogy Bismarck és gróf Stolberg levelezésében megerősítést nyer a cikk hitelessége, mivel az valószínűleg a bécsi orosz nagykövetség köréből származhat. A bécsi orosz nagykövetnek – aki maga is külpolitikai ambíciókkal rendelkezett –, Novikovnak viszont nem tudni, milyen szerep jutott ebben. WERTHEIMER, 1913. 2–3.

⁴⁵ BEBESI, 1999. 30–34.

⁴⁶ CZÖVEK, 2001. 104–105.

⁴⁷ Az akkori brit miniszterelnök Benjamin Disraeli kijelentette: „*Úgy kezeltek minket, (más nagyhatalmak – B.B.) mintha mi Szerbia vagy Montenegró lennénk.*” KOVIĆ, 2011. 107.

ugyan kötötték Gorcsakov utasításai, de ekkor nyílt alkalma közvetlenül tárgyalni a Porta mögött álló angolokkal, és Salisbury⁴⁸ angol követtel. Ekkor Ignatyev váratlan sikereket ért el Salisburyvel szemben, akit az angolok ezután oroszabbnak bélyegeztek az oroszoknál.⁴⁹ A gyors követváltással és diplomáciai manőverrel viszont Anglia elérte azt, hogy az orosz államférfi sikerei semmivé váljanak, és így a törökök – angol biztatásra – nem fogadtak el egy béketervezetet sem a konferencián.

A konstantinápolyi konferencia után, Ignatyev sikertelenségét követően leváltották pozíciójából. Gorcsakov és Novikov az Osztrák-Magyar Monarchiához közeledtek ismét és megkötötték január 15-én a budapesti egyezményt, amiben Boszniát és Hercegovinát a Monarchiának ígérték. Ignatyev ettől félt a leginkább, ugyanis ő semmiféle kompromisszumot nem kívánt a szláv népek rovására. Erről pedig Suvalov – orosz londoni diplomata – is hasonlóan vélekedett, akinek Gorcsakov árulta el a titkos egyezmény részleteit.⁵⁰ Az egyezmény másfelől megfelelően biztosította az oroszok beavatkozó hadjáratát, előkészítette a terepet az oroszok számára, akik viszont ígéretet tettek arra, hogy nem hoznak létre nagyszláv államot, nem annektálják a Balkánt és Boszniát átengedik a Monarchiának. Ez az irányvonal már nem egyezett meg Gorcsakov általános elképzelésével sem, mivel hosszú távon kötelezte az oroszokat a megállapodás betartására.⁵¹

Mindeközben az orosz-török háború megindulása előtt próbálták az oroszok az angolokra hatni azzal, hogy London írja elő azt a törökök számára, hogy az oroszokkal folyamatos tárgyalások során kelljen megegyezniük a Balkán ügyeiben. A törökök számára ez az ún. londoni protokoll megalázó lett volna, így nem fogadták el. Ez az ötlet viszont szembe ment Ignatyev konfliktusgerjesztő politikájával, mivel ez a feltörekvő P.A. Suvalov ötlete volt, aki ekkor még Gorcsakov bizalmát élvezte és Ignatyevvel rivalizált a moszkvai körök szimpátiájáért. London próbált

---

⁴⁸ Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil (1830–1903), Salisbury harmadik őrgrófia. Később külügyminiszter, miniszterelnök. „Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, 3rd marquess of Salisbury”, *Encyclopedia Britannica* 2013.

⁴⁹ KOVIĆ, 2011. 177–184.

⁵⁰ ONOU, 1932. 627–628.

⁵¹ CZÖVEK, 2001. 105.

„aranyhidat”⁵² készíteni az oroszok számára, amely visszavezette a háborús helyzettől a tárgyalásos megoldáshoz, de ez az oroszok térvésztesét okozta volna.⁵³

A hatásos diplomáciai lépéseket már ekkor megakadályozta az orosz diplomácia széthúzása: Gorcsakovhoz és Ignatyev rivalizálásához csatlakozott Suvalov londoni, valamint Novikov bécsi nagykövete is, akik angliai és ausztriai pozícióikon keresztül próbálták beleszólni az eseményekbe.

Emellett ott voltak II. Sándor cár udvarában azok a személyek, akik a cárt befolyásolták, úgy mint Miljutyin hadügyminiszter, aki a hadseregreform eredményeit igazi ütközetben akarta kamatoztatni. A cárra nyomást gyakorló sajtóban pedig Ivan Akszakov, aki erős pánszláv propagandával hangolta a közvéleményt a török háborúra.⁵⁴

A változó sikerű orosz-török háború közben nem került sor jelentősebb orosz diplomáciai eseményre. A háború viszont azzal fenyegetett, hogy az oroszok elérik Konstantinápolyt.⁵⁵ Az angolok és Andrassy ez idő alatt azzal a gondolattal kacérkodtak, hogy szövetségre lépnének egymással az oroszok ellenében, ám hiába közeledtek egymás felé, az oroszok betartották a titkos megállapodások rájuk eső részét egészen az orosz-török háborút lezáró tűzszünetig.⁵⁶ Eleinte úgy tűnt, hogy tényleg összefognak.⁵⁷ Később a botrányos San Stefanói békét követően Bécs a budapesti egyezmény betartását kérte, London pedig jegyzéket intézett Szentpétervárhoz.⁵⁸

Az orosz-török háború előtt Ignatyev arra utal a visszaemlékezéseiben, hogy ő mindig pártatlan volt a háború ügyében, általában elhárítja a felelősséget és békés megoldásokkal próbálkozott. Bismarck uszításai⁵⁹ viszont hallgató fülekre találtak az

---

⁵² A kifejezés Milos Ković könyvében szerepel, aki az orosz és angol diplomaták szavait idézi ez esetben.

⁵³ KOVIĆ, 2011. 194-197.

⁵⁴ CZÖVEK, 2001. 106.

⁵⁵ BEBESI, 2010. 64.

⁵⁶ WERTHEIMER, 1913. 32-63.

⁵⁷ Ezt Suvalov azzal próbálta megelőzni, hogy felfedte Anglia előtt a budapesti egyezményt. KOVIĆ, 2011. 211.

⁵⁸ BEBESI, 2010. 64.

⁵⁹ Ignatyev egyébként mást is említ Bismarckról: hosszas beszélgetésük során „nem próbálta elrejtteni Törökország és Oroszország háborúja iránti heves vágyát, sem

orosz vezetésben, és különösen a megfontolatlan Miklós nagyhercegre voltak nagy hatással.⁶⁰ Ignatyev diplomata állásától megszabadulva a cár tanácsosa lett, nyíltan vitába keveredett ugyanis felettesével és így pozíciót veszített, majd Miljutyin és a pánszláv körök a cár közelébe juttatták. Itt Miljutyinnal együttműködve tervezték ki azt, hogy az orosz sereg menjen el egészen San Stefanóig.⁶¹ Ignatyev így számolt be a drinápolyi tűzszünetről, amely már tartalmazta a béke egyes pontjait is: „Később a vázlat valamennyire megváltozott, azokat a konzekvenciákat és határokat figyelembe véve, amelyeket a kancellár javasolt, aki próbálta minimalizálni követeléseinket, gróf Andrássy óhajainak megfelelően.”⁶² Ám az osztrákoknak ez sem volt megfelelő. A cártól január 22-én parancsot kapott késő éjszaka, hogy készítsen el egy béketervezetet, ezt feleségének segítségével el is készítették másnap reggelre, mivel annyira bizalmatlan volt közvetlen felettesével szemben, és nem bízott az új törökországi orosz diplomatában, hogy senki más segítségét nem kérte. Később egy széleskörű katonai és külügyi gyűlésen mutatta be a tervezetet, ami még Gorcsakovnak is tetszett.⁶³ Ignatyev 1878 januárjában éppen úton volt a Balkánra, hogy Miklós nagyherceget – az európai orosz seregek vezetőjét – meggyőzze a további katonai műveletek szükségességéről, nehogy az orosz sereg tétlensége veszélybe sodorja az előnyös orosz tárgyalási pozíciókat a későbbiekben.⁶⁴ Itt Ignatyev már érezhette a ránehezedő nyomást és utálatot, ugyanis érezhetően feszült volt a légkör közte és a nagyherceg közt a drinápolyi fegyverszünet aláírásakor.⁶⁵

Gorcsakov herceg iránt érzett bosszúságát, amely egyre csak nőtt benne 1875 óta”. Ezt pedig Gorcsakov úgy fogta fel, hogy Ignatyev megpróbálja őket egymásnak uszítani, így még jobban eltávolodott a volt diplomatától, aki ekkor már csak a cár tanácsosaként volt jelen az udvari körökben. ONOU, 1932a. 629

⁶⁰ Uo. 629-630.

⁶¹ Uo. 633-634.

⁶² Uo. 636.

⁶³ Uo. 637-639.

⁶⁴ Ignatyev szerint Miklós főherceg tétlensége lehetőséget adott a törököknek arra, hogy rendezzék a soraikat, és ezt Suvalov és Gorcsakov angolokkal kötött egyezményei csak súlyosbították. Miklós herceg viszont jól látta azt, hogy Ignatyev a seregek bevetésével egy angol-orosz háborút kockáztatna meg. ONOU, 1932b. 109-112.

⁶⁵ Uo. 115.

Ekkor az oroszok – európai szempontból – már túlvállalták magukat, hiszen többszörös figyelmeztetés ellenére sem állt meg Miklós herceg.⁶⁶ Gorcsakov az utolsó pillanatban adott utasítást a fegyverszünet megkötésére, amit 1878. január 31-én írtak alá a török és orosz felek Drinápolyban.⁶⁷ Az ezt követő fegyverszüneten alapuló békében Ignatyev olyan követeléseket támasztott a törökökkel szemben, amelyeket a törököknek kötelező volt elfogadniuk vesztes pozícióik miatt. A követelmények azért lehettek nagyok, mivel Ignatyev tudta, hogy a nagyszláv állam létrehozását Európa nem fogja elfogadni és a lehető legjobb pozícióból akart tárgyalni.

Gorcsakovot folyamatosan tájékoztatta Novikov és a többi orosz diplomata a nagyhatalmak álláspontjáról, ami kedvezőtlen volt Oroszország számára.⁶⁸ San Stefanó felrúgta az orosz-osztrák-magyar megállapodást, mivel több sérelmes pont között Bulgária, mint nagyszláv állam létrejött a Balkánon.⁶⁹ Ez volt az, amit Ignatyev régóta tervezett, és az, amitől Gorcsakov féltette Oroszországot.

Mivel tudták, hogy Ausztria és Anglia reakciója ellenséges lesz, Ignatyev kapott még egy esélyt. Külön tárgyalásra küldték Andrássyhoz Bécsbe azért, hogy még egy orosz-osztrák-magyar szövetséget összehozzon azzal, hogy meggyőzi Andrássyt a San Stefanói pontok jogosságáról. A tárgyalás Andrássy ellenállásán megbukott, így Ignatyev politikai karriere is kudarcba fulladt.⁷⁰

Az 1878 tavaszán kezdődött titkos tárgyalások viszont Angliában eredményesek voltak. Suvalov Londonban megegyezett Salisburyvel, az új külügyminiszterrel egy olyan egyezményben, amellyel elkerülhető a háború az igencsak vészjósló San Stefanói helyzet után. Suvalov előzetesen elfogadta Bulgária határainak revízióját, és bejegyeztette abba, hogy Oroszország részt vegyen a balkáni helyzetet rendező kongresszuson.⁷¹ Ebben nagy szerepe volt Gorcsakov döntésének is, hiszen ő úgy vélte, hogy Oroszor-

---

⁶⁶ KOVIĆ, 2011. 212.

⁶⁷ BEBESI, 2010. 64.

⁶⁸ CZÖVEK, 2001. 106-107.

⁶⁹ BEBESI, 2010. 64.

⁷⁰ KOVIĆ, 2011. 254-256.

⁷¹ Uo. 212.

szág még nem áll készen egy újabb nagy európai háborúra.⁷² A kongresszus helyszíne Gorcsakov ellenállása miatt lett Berlin és nem Bécs.⁷³ A kongresszuson Gorcsakov is jelen volt, de az orosz delegációt Suvalov vezette, Ignatyevet pedig kudarcai miatt kihagyták.⁷⁴

A kongresszus és az orosz diplomácia eredményei

A kongresszuson az orosz diplomácia nem szerepelt jól a széthúzás miatt. Eleinte az orosz-brit megállapodás garantálta azokat a pontokat, amelyeket az oroszok San Stefanóból meg tudtak tartani. Ám a britek kihátráltak az egyezményből és az oroszok fokozatosan teret vesztek a kongresszuson. Végül az oroszok számára hátrányos ítéletet született Kelet-Rumélia és Macedónia ügyében, Bulgáriát pedig három részre osztották a kongresszuson.⁷⁵

Persze nem csak a nagyhatalmak hozzáállásának megváltozása, hanem az oroszok és Gorcsakov hibái is meggyengítették az orosz pozíciókat. Ilyen eset volt az is, amikor az orosz kancellár egy olyan térképet használt az angolok előtt, amin be volt jelölve a megengedhető legnagyobb engedmény a nagyhatalmak számára.⁷⁶ Miután az angolok és osztrákok is óriási hasznot húztak a kongresszusból, ráadásul háború nélkül, joggal jelentette Gorcsakov II. Sándornak azt, hogy „a berlini kongresszus szolgálati karrierem legsötétebb napja”,⁷⁷ amire a cár annyit írt: „az enyémnek is”.⁷⁸

Összességében tehát elmondható, hogy az orosz külpolitika újabb balkáni kísérlete kudarccal végződött, ám beemelte a külpolitikába követhető stratégiaként a pánszlávizmust, illetve az oroszbarát balkáni államokat. Az Ignatyev által felismert új irányvonal jelentette az orosz külpolitika jövőjét, ami igazán később, az első világháborúban és azt megelőzően bontakozott ki. A

---

⁷² BEBESI, 2010. 64-65.

⁷³ CZÖVEK, 2001. 107.

⁷⁴ HELLER-NYEKRICS, 2000. 540.

⁷⁵ BEBESI, 2010. 65.

⁷⁶ CZÖVEK, 2001. 107-108.

⁷⁷ Idézi: uo. 108.

⁷⁸ Idézi: uo.

nagy keleti válság során a széthúzásból adódó feszültség és diszszonancia viszont meggátolta az orosz diplomácia hathatós fellépését. Az orosz pánszláv irány egyfajta lehetőséget teremtett, és a lehetőség kihasználatlansága szintén az oroszokon múltott.

Felhasznált irodalom

„Aleksandr Mikhaylovich, Prince Gorchakov”, In: Encyclopedia Britannica, 2013. <http://www.britannica.com> (letöltés dátuma: 2013. november 5.)

BEBESI-SPANNENBERGER, 2003 = BEBESI György-SPANNENBERGER, Norbert: „A cári Oroszország balkáni törekvései és a pánszláv eszme a XIX. században.” In: *Ablak a Balkánra. Válogatás a Pécsi Tudományegyetemen, 2002 őszén megrendezett azonos című két Balkán-történeti konferencia előadásából.* General Copy Kft., Pécs, 2003. 15–34.

BEBESI, 1999 = BEBESI György: *A feketeszázak: az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn.* Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1999.

BEBESI, 2005 = BEBESI György: *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve (1820-1920).* B&D Stúdió, 2005.

BEBESI 2010 = BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története.* Bocz Nyomda Kft., Pécs, 2010.

BEBESI, 2013 = BEBESI György: „Az Orosz Birodalom 1725–1801. Nagy Pétertől I. Pálíg.” In: *Kutatási füzetek 18. Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013.

„Catherine II.” In: Encyclopedia Britannica. 2013. <http://www.britannica.com/> (letöltés dátuma: 2013. november 5.)

CZÖVEK, 1996 = CZÖVEK István: *Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény.* Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1996.

CZÖVEK, 2001 = CZÖVEK István: *Hatalom és közvélemény II. Sándor korában: Tanulmányok.* Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2001.

- HELLER-NYEKRICS, 2000 = HELLER, Mihail-NYEKRICS, Alexandr: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- ONOU, 1932 = ONOU, Alexander: „The Memoirs of Count N. Ignatyev II.” In: *Slavonic and East European Review*. 1932/10. 627–640.
- ONOU, 1932b = ONOU, Alexander: „The Memoirs of Count N. Ignatyev III.” In: *Slavonic and East European Review*. 1932/11. 108–125.
- ORMOS-MAJOROS, 1998 = ORMOS Mária-MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- „Peter I.” In: *Encyclopedia Britannica*. 2013. <http://www.britannica.com/> (letöltés dátuma: 2013. november 5.)
- „Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, 3rd marquess of Salisbury”, *Encyclopedia Britannica*, 2013. <http://www.britannica.com/> (letöltés dátuma: 2013. november 5.)
- SUMNER, 1932 = SUMNER, B.H.: „Ignatyev at Constantinople II.” In: *Slavonic and East European Review*. 1932/11. 556–571.
- TAYLOR, 2000 = Taylor, A.J.P: *Harc a hatalomért: Európa 1848–1918*. Scolar Kiadó, Budapest, 2000.
- WERTHEIMER, 1913 = WERTHEIMER Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora. III. köt.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1913.

KATONA CSABA

**AZ OSZTRÁK–MAGYAR ÉS AZ OROSZ DIPLOMÁCIA
KACSOLATAI FORGÁCH SIMON ÚJRATEMETÉSE KAPCSÁN
(1904–1906)**

Több mint száz évvel ezelőtt, 1906-ban került sor II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) fejedelem újratemetésére Kassán. Az emigráns magyar politikus ezt megelőzően Isztambulban volt eltemetve. Az 1703-tól 1711-ig tartó Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke (1711. április 30.) után Rákóczi és hívei egy része előbb Lengyelországba, majd onnan Franciaországba menekült, a magyar országgyűlés pedig az 1715. évi 49. törvény értelmében száműzöttnek nyilvánította őket. Rákóczi tehát a franciaországi Grosbois-ban töltötte emigrációjának első néhány évét. 1716-ban azonban, amikor az Oszmán Birodalom és a Habsburg Birodalom között ismét háború tört ki, az 1703 és 1730 között uralkodó török szultán, III. Ahmed (1673–1736) Rákóczinak igen jelentős politikai szerepet szánt. Ám mire ő Franciaországból Törökországba érkezett a szultán hívására, a két háborús fél között már javában folytak a béketárgyalások, amelyek végül eredményesnek bizonyultak, Rákóczi politikai szerepvállalására innentől fogva nem volt szüksége a török szultánnak. III. Károly (1685–1740) magyar király (VI. Károly néven német-római császár) megbízottai Rákóczi, valamint a vele együtt török földre érkezett kuruc vezetők – többek között épp gróf Forgách Simon, akiről még bőven esik szó e tanulmányban – kiadatását is követelték a törököktől. A szultán erre ugyan nem volt hajlandó, de a magyar emigránsok számára kényszerlakhelyet jelölt ki, ahonnan nem távozhattak engedély nélkül. Rákóczi és hívei így Törökországban maradtak és 1720-tól a Márvány-tenger partján, Rodostóban (mai nevén: Tekirdağ) éltek tovább. Rákóczi 15 évvel ezt követően, 1735. április 8-án hunyt el. Holttestét az isztambuli (galatai)¹ jezsuita templomban

---

¹ Galata Konstantinápoly egyik negyede, ahol a kora újkorban a város keresztény lakosainak egy része élt. Ma is Isztambul része.

helyezték el, ott, ahol édesanyja, Zrínyi Ilona (1643–1703) is nyugodott. A templom a jezsuita rend feloszlatása után a helyi lazarista misszióé lett, neve ekkortól St. Benoît (Szent Benedek) templom volt. A jezsuita, majd lazarista szerzetesek a magyar sírokat gondosan ápták majd két évszázadon át. Ennek köszönhetően maradtak meg épségben a fejedelem földi maradványai idegen földön. Arról ugyanis hosszú ideig szó sem eshetett, hogy Magyarországon leljen végső nyughelyet.

Rákóczi és emigráns társainak újratemetése az 1867. évi kiagyvezést követően, az Osztrák–Magyar Monarchia idején vált csak visszatérő témává Magyarországon. Elsősorban Thaly Kálmán (1839–1909) történész és országgyűlési képviselő tevékenységének köszönhetően a fejedelem és számos más emigráns sírját sikerült azonosítani és/vagy fellelni a 19. század második felében, de a kihantolás és magyarországi újratemetés hol politikai, hol anyagi okok miatt rendre elmaradt. Így a kassai újratemetésekre végül csak 1906. október 29-én került sor: Rákóczit és legtöbb vele együtt hazahozott politikustársát Kassán temették újra, de volt, akit máshol helyeztek nyugalomra. Így pl. Thököly Imrét (1657–1705), Rákóczi mostohaapját Késmárkon. Ezzel a témával igen részletesen foglalkozott a magyar történettudomány, főleg az újratemetések századik évfordulóján.² Az azonban jóval kevésbé ismert, hogy ezeknek az eseményeknek volt egy orosz vonatkozása is, amellyel kapcsolatban az osztrák–magyar és az orosz diplomácia a legmagasabb szinten egyeztetett. Ez pedig Rákóczi tábornagya, gróf Forgách Simon (1669–1729) tervezett, de végül meg nem valósult újratemetése volt.

A főnemesi családból származó katona, Forgách Simon 1704-től harcolt II. Rákóczi Ferenc oldalán, a fejedelem pedig rövidesen tábornaggyá nevezte ki őt. Váltakozó hadisikerek után 1706 nyarán Forgách a felső-magyarországi főkapitányi címet is elnyerte, de néhány katonai kudarcot követően Rákóczi 1706-ban fogságra vetette. Forgách egészen 1710-ig raboskodott, többek között a kárpátaljai Munkácsra is. A szatmári békét követően Forgách –

---

² A hamvak hazahozataláról újabban: KINCSES, 2003; HALÁSZ-KATONA-ÓLMOSI, 2004; R. VÁRKONYI, 2006; KÖPECZI, 2006. A kérdéssel kapcsolatosan korábban megjelent, fontosabb munkák (a teljesség igénye nélkül): BALLA, 1934; R. VÁRKONYI, 1961; KÖPECZI, 1976; R. VÁRKONYI, 1999.

rabsága dacára – követte Rákóczit az emigrációba, előbb Lengyelországba, majd Törökországba is hűségesen vele tartott. Az 1720-as évek elején azonban visszatért lengyel földre és haláláig ott élt. Lembergben (ma: Lviv, Ukrajna) halt meg 1730-ban és Wiśniowiecbe (ma: Visnyivec, Ukrajna), az ottani karmelita kolostor templomában helyezték őt örök nyugalomra.

A 20. század elején, amikor kezdett realitássá válni, hogy Rákóczit és társai újratemessék hazai földön, Forgách Simon neve is szóba jött. Vélhetően épp Thaly Kálmán, a kezdeményező volt az, aki ragaszkodott Forgách személyéhez. 1904 tavaszától lett teljesen egyértelmű, hogy az újratemetésekre tényleg sor kerül. A király, I. Ferenc József 1904. április 18-án³ utasította gróf Tisza István (1861–1918) magyar miniszterelnököt, hogy mint kormányfő, foglalkozzon érdemben is Rákóczi Ferenc ügyével. Nyilvánvaló volt, hogy a feladat nem egyszerű, az emigránsok maradványait csak igen gondos előkészületek után lehet majd Magyarországra szállítani. Előzetesen arról született döntés, hogy a fejedelem hamvain kívül hazahozzák édesanyja, Zrínyi Ilona, valamint fia, Rákóczi József maradványait, továbbá a rodostói Panagia Pneumatokrotoria görög templomból a száműzött hívek közül gróf Bercsényi Miklós tábornagy, gróf Esterházy Antal tábornok, Sibrik Miklós udvarmester, valamint Izmitből Thököly Imre fejedelem, Rákóczi mostohaapja holttestét is.⁴ Tisza miniszterelnök ennek jegyében tett, Rákóczi és társai hazahozatala tárgyában írt felterjesztését a király 1904. július 11-én jóváhagyta.⁵ Ezt követően Tisza gróf Agenor Maria Gołuchowskit (1849–1921), az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminiszterét 1904. július 20-ai levelében tájékoztatta erről, egyben pedig fel is kérte őt, hogy intézkedjen a Törökországban lévő hamvak és sírkövek Magyarországra szállításához szükséges diplomáciai lépésekről.⁶

A külügyminiszter ennek eleget is tett és Tisza miniszterelnökhöz írt, 1904. október 11-én datált levelében közölte vele, hogy sikeresen megszerezte a török kormány és az egyházi hatóságok

---

³ MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1904-1885.

⁴ MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1904-1885-3352.

⁵ MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1904-1885-3352.

⁶ MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1904-1885-3352.

teljes hozzájárulását.⁷ Ezen kívül azonban más feladatok is vártak az osztrák-magyar diplomáciára. Több más ország irányába is lépni kellett, mert a Törökországban nyugvó emigránsokon kívül mások újratemetését is meg akarták szervezni. Így például Bercsényi Lászlóét (1689–1778), Franciaország magyar származású marsallját, akinek hamvai Franciaországban, Luzancyban nyugodtak (őt végül nem szállították haza Magyarországra). Forgách Simont holttestének nyughelye pedig ekkor (1795-től 1921-ig) immár Oroszország része volt. A Monarchia diplomáciájának tehát Oroszországgal is fel kellett vennie a kapcsolatot, még hozzá az ügy fontosságára való tekintettel, lényegében a legmagasabb szinten.

Ennek jegyében Tisza miniszterelnök Gołuchowski külügyminiszternek külön is írt kifejezetten Forgách ügye miatt 1904. november 12-én.⁸ Ebben a levelében rögzítette, hogy Forgách Simon sírja „Oroszlengyelországban”, közelebbről Wiśniowiecben van ugyan, de aggodalomra és kételyekre ad okot, hogy 1863 táján a sírját őrző templom leégett, jelenleg pusztán és elhagyatva áll, igaz, benne Forgách sírkövével. A miniszterelnök jelezte, hogy tisztázni kell, fellelhetőek-e egyáltalán Forgách maradványai, ha pedig szerencsés módon igen, és azok egyértelműen azonosíthatóak, akkor őt is Kassán fogják újratemetni Rákóczival együtt. Ez esetben viszont nyilván szükség lesz az orosz kormány engedélyére is. Ennek jegyében felkérte a külügyminisztert, hogy a legközelebbi konzulátus útján tegye meg a szükséges diplomáciai lépéseket ahhoz, hogy megvizsgálhassák Forgách nyughelyét.⁹ Később, 1905. március 2-án a királynak is azt írta a miniszterelnök, hogy amennyiben Forgách holtteste előkerül, akkor Kassán együtt temetik el Rákóczi maradványaival.¹⁰

A külügyminiszter sikerrel járt ugyan, az orosz hatóságok pedig készségesnek bizonyultak, de a Forgách holttestének megtalálása és azonosítása érdekében orosz engedéllyel, pontosabban Nyikolaj Vasziljevics Klejgelsz (1850–1916) kijevi kormányzó

---

⁷ MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1904-1885-4855.

⁸ MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1904-1885-5363.

⁹ MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1904-1885-5363.

¹⁰ MOL K 26-1906-XLI-86 (II)-1905-134-1044.

közbenjárásával folytatott első kutatások, amelyek 1904 novemberétől 1905 augusztusának végéig tartottak, sajnálatos módon hiábavalónak bizonyultak.¹¹ A miniszterelnöknek Forgách ügyében Thaly Kálmánhoz intézett feljegyzéséből az derül ki, hogy Tisza a közös külügyminisztertől azt a tájékoztatást kapta, hogy Forgách holtteste nincs meg. Csupán annyi volt bizonyos, hogy egy arcképe valamikor fellelhető volt a Wiśniowiecki hercegek kastélyában, de immár az sincs meg.¹² Ezeket az adatokat támasztotta alá gróf Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912), a Monarchia oroszországi nagykövete (1906 októberétől épp Goluchowski hivatali utódja a külügyminiszteri székben) Szentpéterváron, 1905. január 13-án kelt levele is, amelyet a külügyminiszterhez intézett.¹³ Tisza pár nappal később (január 30-án) Berzeviczy Albert (1853–1936) kultuszminiszterhez írott levelében már úgy foglalt állást, hogy Forgách hamvait aligha fogják fellelni.¹⁴ Thaly Kálmánt azonban ezek a rossz hírek nem tántorították el. A miniszterelnök vezetésével 1905. február 23-án tartott értekezleten¹⁵ határozottan kijelentette, hogy véleménye szerint alaposabb kutatással Forgách hamvai minden bizonnyal fellelhetőek lettek volna, ezért határozottan szorgalmazta a kutatások folytatását.

Tisza miniszterelnök így arról tájékoztatta Goluchowski külügyminisztert, hogy Thaly Kálmán ezen az értekezleten Hodinka Antal (1864–1946) egyetemi tanár, neves szlavista helyszínre küldését javasolta. Időközben azonban a mind feszültebbé váló oroszországi belső viszonyok miatt – kitört az 1905. évi forradalom¹⁶ – ez egyre inkább olyan feladatnak tetszett, amit nem lesz könnyű végrehajtani. A diplomácia számára teljesen nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen kutatást orosz földön csak a bécsi orosz nagykövetség „meleg ajánlásával” lehet kivitelezni. Közben Thallóczy Lajos (1856–1916) történész, a Monarchia közös pénzügyminisztériumának osztályfőnöke, aki ekkorra kézbe vette az újratemetések irányítását, jelezte, hogy először talán mégsem

---

¹¹ MOL K 26-1906-XLI-86 (II)-1905-134-390.

¹² MOL K 26-1906-XLI-86 (II)-1905-134-390.

¹³ MOL K 26-1906-XLI-86 (II)-1905-134-390.

¹⁴ MOL K 26-1906-XLI-86 (II)-1905-134-402.

¹⁵ MOL K 26-1906-XLI-86 (II)-1905-134-1064.

¹⁶ Ennek részletes kronológiáját ld.: BEBESI, 2009. 23–25. Az események összefoglalása: BEBESI, 2011. 72–74.

Hodinkát, hanem a helyi viszonyokat közelebbről ismerő Szczurat Wazyl (1871–1948) brody (ma Brodi, Ukrajna) főgimnáziumi tanárt (később Lembergben egyetemi tanár) küldjék Wiśniowiecbe. Ezt indokolta Szczurat helyismerete, valamint az is, hogy nyilván jóval olcsóbb volt őt a sírhoz küldeni Brodyból, mint Hodinkát Bécsből. Ezen felül pedig az „oroszlengyel határvizonyokat” is tekintetbe vették a döntés során, ami alatt vélhetően az oroszországi belső feszültségeket, a forradalmi helyzetet értették. Az akkori orosz viszonyokat kiválóan példázza, hogy az országot elárasztották a pogromok,¹⁷ a forradalom hatására sorra jöttek létre a szélsőjobboldali pártok,¹⁸ 1905 végétől pedig a *Cion könyveinek jegyzőkönyve* elnevezésű hamisítvány borzolta tovább a kedélyeket.¹⁹ Szczurat a felkérésre el is vállalta, hogy a mintegy negyven kilométer távolságot megteszi a cél érdekében, szükség esetén pedig fényképeket készít a sírről, illetve ezen felül részletes jelentést ír arról, amit fellelt. Végül az a döntés született, hogy ha ő sikerrel jár Wiśniowiecban, azaz megtalálja és azonosítja Forgách maradványait, akkor kell lépnie a Monarchia külügyminisztériumának az orosz kormány felé Forgách Simon holttestének hazaszállítása érdekében. Szczuratnak az útra 400 koronát biztosítottak későbbi pontos elszámolás fejében. Érdekességként említhető, hogy Thallóczy a város helyét ekképp határozta meg: Volhínia, Oroszország, krzemienieci (ma: Kremenyec, Ukrajna) járás.²⁰

Fentiek szellemében Tiszta miniszterelnök a közös külügyminisztert arra kérte, hogy Szczurat számára a sikeres küldetés érdekében a bécsi orosz nagykövetség egy ajánlást állítson ki, hivatkozva arra, hogy Thallóczy bizonyos Barwinskyval, a brody, galíciai határterület képviselőjével már felvette a kapcsolatot Forgách ügyében.²¹ Thallóczy tehát felkérte a készséges Szczuratot, hogy a Thaly által szolgáltatott útmutatások alapján végezzen beható kutatásokat Wiśniowiecban.²² Szczurat ezt meg is tette és

---

¹⁷ BEBESI, 2008. 78.; BEBESI, 2011. 73. A feketeszázakra nézve összefoglalóan: BEBESI, 1999.

¹⁸ BEBESI, 2004. 31.

¹⁹ BEBESI, 2010.

²⁰ MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1905-134-1699.

²¹ MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1905-134-1699.

²² MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1905-134-1699.

levélben számolt be személyesen Thalynak a sírkő megtalálásáról.²³ Ám az általa a sírkő alatt talált emberi maradványokról nem lehetett egyértelműen megállapítani, hogy azok Forgách Simonéi lennének.²⁴ Ezért Szczurat útját követően Török Aurél (1842–1912) orvos, a Pesti Tudományegyetem antropológiai tanszékének vezetője és Mihalik József (1860–1925) régész, a kassai Felső-Magyarországi Múzeum igazgatója is a helyszínre utaztak további kutatásokat végezni. Mihalik később meglehetősen bírálóan írt Szczurat munkájáról, kifejtette, hogy amikor ő és Török Tisza utódja, báró Fejérváry Géza (1833–1914) miniszterelnök megbízásából azért utaztak Wiśniowiecbe, hogy ellenőrizzék a Szczurat jelentésébe foglaltakat, egyértelművé vált, hogy a templomrom alatti hármaskriptában, illetve a templom előtti cinteremben sem lelhetőek fel egyértelműen Forgách maradványai.²⁵ A küldetés, sőt voltaképpen maga a Forgách hamvainak megtalálására irányuló szándék illetően módon valójában kudarccal végződött.

Az orosz diplomácia irányába immár nem volt szükség újabb lépéseket tenni, Török és Mihalik jelentésébe pedig maga Thaly Kálmán is kénytelen volt belenyugodni. Mintegy két héttel az újratemetések megkezdése előtt, 1906. október 17-én Wekerle Sándor (1848–1921), az akkor magyar miniszterelnök a királyhoz írt felterjesztésében már egyértelműen úgy fogalmazott, hogy Forgách maradványait nem tudták fellelni Wiśniowiecbe.²⁶ A kor népszerű lapja, a Pesti Újság 1906. október 30-án a kassai újratemetésekről szóló tudósításában pedig annyit említett meg Forgách Simonról, hogy Rákóczi mellől Rodostóból Lengyelországba utazott, ott is halt meg. Koporsóját ugyan a Wiśniowiec hercegek sírboltjában helyezték el, de azt sajnos kétszer is kirabolták az idők során, mégpedig egyszer az ottani parasztság, másodszor pedig a Wiśniowiecbe törő kozák csapatok katonái.

Végül meg kell említeni Rákóczi Ferenc és emigráns társai újratemetésének még egy egészen sajátos, politikai jellegű orosz vonatkozását is. 1905-ben országgyűlési választásra került sor Magyarországon, amelynek során példátlan módon az ellenzék

---

²³ MOL P 1747. 12. csomó. 6. tétel.

²⁴ MOL K 26-1906-XLI-86 (III)-1905-134-3654.

²⁵ MIHALIK, 1911. 2.

²⁶ MOL K 26-1906-XLI-86 (I)-5133.

(mégpedig a Függetlenségi Párt) győzött. Ám az uralkodó ezt a számára kedvezőtlen eredményt nem vette figyelembe és élve felségjogával miniszterelnökké nevezte ki hűséges emberét, a már említett Fejérváry Gézát. Mindez igen komoly belpolitikai válságba sodorta Magyarországon. Fejérváry kormánya rövid időn belül, 1906 tavaszára megbukott, a távozó miniszterelnök helyére pedig Wekerle Sándoré lépett. Mindezt azonban úgy, hogy a győztes ellenzék, a végülis megkapott kormányzati pozícióért cserébe, lényegében feladta korábbi programját. 1905–1906 őszezességében tehát igen komoly belpolitikai válságban találta a forrongó Magyarországot, és e két év során mind jobban teret nyertek és népszerűbbé váltak a baloldali mozgalmak is. Ennek egyik leglátványosabb bizonyítéka volt az ún. „vörös péntek”, amelynek során 1905. szeptember 15-én a szociáldemokraták százezres tömegtüntetést szerveztek az általános és titkos választójog bevezetéséért.

Mindezek mögött pedig egyebek mellett az rejlett, hogy az 1905. évi oroszországi forradalom hatása erősen érezhető volt az országban. Nem csak növekedett a szociáldemokrata mozgalom és a Szociáldemokrata Párt népszerűsége, de a vasutasok, a bányászok, az aratómunkások, a fővárosi pékek, majd a villamosvezetők is sztrájkoltak, az ellenzéki választók tekintélyes része csalódott volt a választási program feladása miatt, az Oroszországból jövő forradalmi hírek pedig tovább szították a hangulatot. Ebben a helyzetben Wekerle Sándor kormánya úgy ítélte meg, hogy az országban kialakult válságos gazdasági és politikai helyzet miatt II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetése semmiképpen sem késlekedhet tovább. Az újratemetéssel a kormány az egyébként igencsak kétséges nemzeti egységet akarta demonstrálni, így a „hamvak hazaszállítása – szigorúan állami protokolleseménnyé téve, a megfelelő biztonsági intézkedések megtételével – valóban a leggyorsabban, és leglátványosabban megoldandó teendők egyikének mutatkozott.”²⁷

Összességében tehát láthattuk, hogy II. Rákóczi Ferenc újratemetésének részét képezte egy igen komoly diplomáciai kapcsolat a Monarchia és a cári Oroszország legfelsőbb diplomáciai kara

---

²⁷ KINCSES, 2002. 57.

között. Minthogy az újratemetés ügyét a magyar uralkodó pozitív döntését követően személyesen a mindenkori magyar miniszterelnök tartotta kézben (előbb Tisza, majd Fejérváry, végül Wekerle), a személyi változások nem okoztak törést. Nem meglepő tehát, hogy a Monarchia közös külügyminisztere is szerepet kapott az újratemetések ügyében, mégpedig az az Agenor Maria Gołuchowski, akinek hivatali utódja az épp a Forgách Simon hamvai ügyében őt segítő akkori szentpétervári nagykövet, Alois Lexa von Aehrenthal lett. Bár a wiśniowieci keresés nem járt sikerrel, de láthattuk, hogy milyen erőket mozgatót meg ezért diplomáciai fronton a Monarchia, illetve azt is, hogy az 1905. évi orosz forradalom feszültsége és nehézségei ellenére az orosz külügy segítőkészen viszonyult Forgách maradványainak megtalálásához. Egyúttal pedig betekintést nyerhettünk abba, hogy miképp befolyásolta, ha közvetve is, az orosz forradalom az emigránsok újratemetése régóta húzódó ügyének megoldását.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára,
Budapest

K 26. Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok.

P 1747. Thaly család levéltára.

Szakirodalom

BALLA, 1934 = BALLA Antal: II. Rákóczi Ferenc élete. In: *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára*. Szerk.: Lukinich Imre. Bp., 1934. 251-262.

BEBESI, 1999 = BEBESI György: *A feketeszázak*. Bp., 1999.

BEBESI, 2004 = BEBESI György: Az ultrakonzervativizmus és az alkotmányosság határmezsgyéjén. Kisebb jobboldali pártok a 20. század eleji Oroszországban. In: *Kutatási Füzetek 10*. Szerk.: Vitári Zsolt. Pécs, 2004. 31-46.

BEBESI, 2008 = BEBESI György: Pogromok Oroszországban a 20. század elején. In: *Rubicon*, 2008. 7-8. sz. 78-85.

- BEBESI, 2009 = BEBESI György: Az orosz szélsőjobb kronológiája. In: *Utak és alternatívák. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulója alkalmából*. Szerk.: Lengyel Gábor. Társ szerkesztő: Kolontári Attila. Pécs, 2009. 20–31.
- BEBESI, 2010 = BEBESI György: Egy elhíresült Ohrana-provokáció. A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei In: *RubicOnline*, 2010. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/egy_elhiresult_ohrana_provokacio_a_cion_bolcseinek_jegyzokonyvei/ (A letöltés ideje: 2014 januárja.)
- BEBESI, 2011 = BEBESI György: *A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században (1801–1914)*. Pécs, 2011.
- HALÁSZ-KATONA-ÓLMOSI, 2004 = *Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc újratemetésének történetéhez (1873–1906)*. Szerkesztette, válogatta, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta: HALÁSZ Hajnal-KATONA Csaba-ÓLMOSI Zoltán. Bp., 2004.
- KINCSES, 2002 = KINCSES Katalin Mária: „Rákóczi hamvait végre hazahozzuk...” In: *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 5. Szerk.: Hausner Gábor–Kincses Katalin Mária–Kreutzer Andrea. Bp., 2002. 45–84.
- KINCSES, 2003 = KINCSES Katalin Mária: „Minden különös ceremónia nélkül” A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2003. 1. sz. 46–76.
- KÖPECZI, 1976 = KÖPECZI Béla: Az élő Rákóczi. In: Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp., 1976. 422–429.
- KÖPECZI, 2006 = KÖPECZI Béla: A Thököly- és Rákóczi-hamvak felkutatása Törökországban. In: *Magyar Tudomány*, 2006. 10. sz. 1205–1210.
- MIHALIK, 1911 = MIHALIK József: Magyar művészeti emlékek Lengyelországban. In: *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1911. 1. sz. 1–7. p.
- R. VÁRKONYI, 1961 = R. VÁRKONYI Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Bp., 1961.
- R. VÁRKONYI, 1999 = R. VÁRKONYI Ágnes: Kultusz és katarzis. In: R. Várkonyi Ágnes: *Századfordulóink. Esszék, tanulmányok*. Bp., 1999. 50–65.
- R. VÁRKONYI, 2006 = R. VÁRKONYI Ágnes: Visszatérés Európába: II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak temetéséről. In: *Magyar Tudomány*, 2006. 10. sz. 1211–1221.

MOLNÁR F. TAMÁS-RENDEKI SZILÁRD

A SEBESÜLT OROSZ KATONA AZ OROSZ-JAPÁN
HÁBORÚBAN

Bevezetés

Az 1871 és 1914 közötti „boldog békeidők” számos alacsony intenzitású vagy helyi fegyveres konfliktusa közül az 1904-5-ös orosz japán háború nem kevés joggal aspirálhat az I. világháború előképének címére.¹ A „nulladik világháború” megjelölés tudományos szempontból nyilvánvalóan eltúlzott és mint ilyen, komolytalan, mindazonáltal gondolati modellként figyelemre méltó párhuzamokat kínál. A fegyveres konfliktusokat nem, mint izolátumokat, hanem egymással szerves fejlődési kapcsolatban álló eseményeket tekintve ezek a halmazok kontextualizálhatók abban a reményben, hogy így új ismeretek születnek vagy régiek íródnak felül. Az I. világháború előképére aspiráló jelöltek száma nagy. A szerzők lendületétől függően a krími háborútól kezdve az 1870-71-es francia-porosz háborún keresztül a búr háborúkon át a két balkán háborúig (1912 és 1913) ível a kandidátusok sora.² Attól függően, hogy a vasút alkalmazását, a telegráf és/vagy a sajtó szerepének, mint az információáramlás minőségének paradigmaváltását vagy az alkalmazott fegyverzet technikai vonatkozásait tekintjük referenciapontnak, azonosíthatóak az egyes konfliktusok a Nagy Háború egyes elemeinek/jelenségeinek prototípusaival. Így lesz Verdun előképe Szevasztopol, a Somme-é Gettysburg vagy Königrätz és így kerül sorra Csuzima vagy Port Arthur is. A hadtörténetben nagy a kísértés a teleologikus szemléletre, azaz, hogy csak a jelentős fegyveres összeütközésekre és ezekre is, mint a készülődés megvalósult céljaira fókuszáljunk.

---

¹ Vö. STEINBERG és mtsai, 2005.

² Vö. BEBESI. 2013. 59-77.

A jelen dolgozat módszere annyiban eltérő, hogy miközben a nagy konfliktusra, az I. világháborúra, mint a klimaxra való egyik főpróba folyamatát vizsgálja egy szűk szegmensben, a visszatekintő, elemző és magyarázó metódus helyett az orosz-japán háborúban prospektív módon keres támpontokat elemzéséhez. Ez a vékony mezsgye, mely a munka tárgya, az orosz csapatok egészségügyi ellátása. Az 1904-05-ös háború hazai recepciója zömmel a hadtörténészekre szorítkozik.³ A XIX.-XX. század fordulóján elsősorban európai aktorként fellépő Orosz Birodalom⁴ és az Ázsiában terjeszkedni vágyó Japán 1904-05-ös konfliktusa két kontinenst is érintett, ilyen módon túllépve a lokális háború kategóriáján. A hadjárat kimenetelét a szárazföldi manőverek helyett a tengeri ütközet döntötte el: ahogy például Nagy Britanniának egy elkövetkező konfliktusra felállított terveiben szerepelt is. Nem meglepő tehát, hogy a búr háborúban⁵ friss és keserű tapasztalatokat szerzett brit hadvezetés különös figyelmet fordított a távol-keleti események menetére. A kor szokásainak megfelelően megfigyelőket küldött mindkét hadviselő félhez. Ha csak az egészségügyi ellátás iránti nemzetközi érdeklődést tekintjük, már akkor sem voltak egyedül: az amerikaiak több csoportot is delegáltak.⁶

Ami az 1904-ben rendelkezésre álló, korszerű orvosi, ápolási tudást jelenti, annak rövid áttekintése azért szükséges, mert a megfigyelők ehhez mérték a tapasztaltakat, illetve éppen ezek a tapasztalatok, utóbb közlemények formájában járultak hozzá a katonai orvoslás további fejlődéséhez. A korban már elismert volt a műtéti sterilitás szerepének fontossága. A karbolsav, a jód és a rézklorid, mint antiszeptikus anyagok polgárjogot nyertek, és 1898 óta elfogadottá vált a gumikesztyűk és gumikötény használata is.⁷ A drainek (elvezető csövek) térhódításával ezek a genyyes sebek – amilyenek rendszerint a lőtték és szakítottak is – hatékony kezelésében központi szerepet kaptak. Az anesztézia katonaoorvosi megalapozása is megtörtént ekkorra: az éter- és

---

³ Vö: BEBESI. 2014. 171-200.

⁴ Vö: BEBESI. 2011. 6-77.

⁵ Vö. PAKENHAM, 1992.

⁶ NEWCOMB MCGEE, 1905; HARVARD-VAN R HOFF, 1906. 114.

⁷ SCHILLING, 1985. 268-277.

kloroformaltatás általánossá vált, melyben oroszlánszerepe volt a világszerte elismert orosz katonaeorvosnak, Pirogoffnak.^{8,9} Végezetül pedig a civil és a katonai orvoslásban egyaránt általánossá vált a bakteriológiai szemlélet, és ami ezzel együtt járt, elsőbbséget kaptak a közegészségügyi rendszabályok, illetve bizonyos megelőző oltásokkal is megkezdődtek már az első kísérletek (has-tífusz, diftéria) is.¹⁰

A modern háborúban, mint amilyen az orosz-japán háború is volt, a tömeghadsereg egészségügyi ellátása vagy biztosítása nemcsak a harcérték megőrzésének, fenntartásának eszköze, de hűséges és kegyetlen tükre a társadalom aktuális értékrendjének is. A sérültek, betegek, a „közvetlenül (már) nem használhatók” iránti viszony kifejeződése ez. A katona számára pedig a rendszer szolidaritásának eminens kifejeződése („moral factor”) arra az esetre, ha bekövetkezik az az esemény, mely a háborús cselekmények egyik legvalószínűbb következménye: megsebesül. Természetesen a standardok elválaszthatatlanok a társadalomban egyébként, ha úgy tetszik a korabeli civil életben várhatótól, nyújthatóktól. Paradox módon, osztársadalmi sokaság szintjén vizsgálva a sorozott katona gyakorta magasabb szintű és minőségű orvosi/ápolási ellátásban részesült, mint amit bevonulása előtt elvben kaphatott volna.¹¹ Könnyen belátható, hogy ez az állítás az orosz muzsikra, a cári hadsereg fő emberanyagára fokozottan érvényes. Közhely, hogy a korban – és még vagy fél évszázadig – az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés – szemben az ekkor megnyíló alapfokú oktatással – rendkívül szűk és különösen vidéken rendszerint esetleges volt.

---

⁸ SECHER, 1986. 829-837.

⁹ Vö. PIROGOV, 1991.

¹⁰ Vö. KEEN, 1915. 817-824.; PLOTKIN, 2008. 1-16.

¹¹ Vö. FERGUSON, 1999. A lövészárk-háború Port Arthurban kialakuló, majd az I. világháborúban általános formát öltő viszonyainak elfogadása, a parancsmegtagadás, lázadás meglepően alacsony gyakoriságának okai között – szociokulturális tényezők mellett – számos szerző Ferguson és Keegan nyomán a katonalétben tapasztalt relatív életminőség-javulást súllyal értékeli.

A forrás

Elsődleges forrásunk azon brit megfigyelők munkája, akiket a (Brit) Birodalmi Vezérkar delegált a két hadban álló félhez, és akik kötetben adták közre tapasztalataikat.¹² Ezen megfigyeléseket az elkövetkező világháborús katoniorvosi tapasztalatok és a búr háború, valamint az amerikai polgárháború¹³ közé illesztjük. Ugyanakkor eredeti forrásként kezelhettük az anyagot a XX. század első évtizedeinek sorozott és a harcok során megsebesült, megbetegedett orosz katonáinak körülményeire, sorsára és esélyeire is.

Különösen érdekes, hogy az angol megfigyelő tisztek, akik referencia pontja a három évvel korábban befejeződött búr háború volt, lévén onnan voltak közvetlen tapasztalataik, már jelentős különbségeket észleltek a sérülések jellegében, megoszlásában. Akkor még nem lehetett sejteni, hogy a Távolségi harctér környezeti tényezői, az esőben gazdag időjárás, a mocsaras talajon szerzett sérülések és szövődményeik sokkal inkább hasonlítanak a tíz év múlva a Flandriában észlelendőkhöz, mint amivel a száraz, kifejezetten barátságos dél-afrikai természeti viszonyok között találkoztak. Ehelyütt elegendő megemlíteni, hogy a búr háborúban az áthatoló lőtt mellkasi sérülések halálozása a korábbi 50-60%-ról 14%-ra csökkent. A brit tervezők az eljövendő európai háború egészségügyi biztosításának tervezésekor ilyen és hasonló adatsorokból dolgoztak.¹⁴ Az a statisztikai megfigyelés, hogy a búr háborúhoz hasonlóan az 1904-05-ös háború lőtt sérülései viszonylagosan jóindulatúak, fegyver és lőszertani alapokon érthető.¹⁵ Ezzel szemben az orosz-japán háborúban lényegesen gyakoribb tüzéségi lövedékek (srápnél és repesz) és másodlagos projektilék okozta sebek jóval súlyosabbak, halálozásuk nagyságrenddel nagyobb. A Port Arthur védelmében már mindkét oldalon kiterjedten alkalmazott árokharc¹⁶ veszteségei specifikus profilt alkottak, ismét csak előrevetítve az I. világháború nyugati frontjának katonai sebészi kihívásait.

---

¹² Vö. MACPHERSON, 1908a. 281-291.

¹³ KEEN, 1915. 817-824.

¹⁴ MOLNAR, 2004.

¹⁵ Vö. MAKINS, 1913. 384-417.

¹⁶ KEEN, 1915. 819.

Tekintve, hogy objektivitása miatt kivételesen értékes forrásnak tekintjük a könyvet, rövid áttekintést kell adnunk az 571 oldalas, fényképekkel, rajzokkal és különösen térképekkel gazdagon illusztrált munka azon lényeges megállapításairól, melyek az orosz felet érintik. Nehéz ellenállni a felkínálkozó, ám igen felszínes következtetésnek, hogy a jobb egészségügyi biztosítási rendszerrel hadba vonuló fél, a japán győzedelmeskedett. Azonban az elég nyilvánvaló, hogy a korban a veszteségek iránt csekély érzelmet mutató két hatalom hadvezetése számára az egészségügyi statisztikák nem jelentettek sokat. Valószínűbb, hogy a globálisan felkészültebb (és ezért felülkerekedő) japán hadvezetés alatt az egészségügyi biztosítás is óhatatlanul megfelelőbb volt. Következésképpen tehát és nem okról van szó. A két szembenálló hadsereg és egészségügyi intézményei a korba ágyazva jelennek meg. Lényegesebb az, hogy a szűk évtized múlva bekövetkező katalizma, az I. világháború során az egyes harcos fizikai és mentális állapotát, „ütésállóságát” terhelhetőségét illetően eminens és objektív adatokkal szolgálnak a vizsgált források. Az 1914-ben behívandó orosz katonák csupán kilenc évvel fiatalabbak elődeiknél, a brit tisztek megfigyelései változatlanul alkalmazhatók rájuk, a Przemysl ellen vonulókra, a Bruszilov offenzívában résztvevőkre vagy éppen az 1917-ben zendülőkre.

Ami a megfigyelés, a brit tisztek által megszerzendő ismeretek szerkezetét illeti, annak pedig két fő eleme volt: egyrészt a közvetlen sérült és betegellátás mikéntje, és a legalább ennyire lényeges, a közegészségtan, járványmegelőzés. Ez utóbbi fontosságát kiemeli az a tény, hogy eddig kivétel nélkül minden hadjáratban/háborúban a véres veszteségek jóval alatta maradtak a (fertőző) betegségek okozta halálozásnak és a szolgálat/munkaképtelenségnek. A brit könyv címében tehát az „orvosi” (medical) és a „tisztasági” (sanitary) jelző egymás mellé helyezése a pontos tárgyleírason túlmenően fontosságbeli súlyozást is tükröz.

A szerzők közül kiemelkedik MacPherson¹⁷ alezredes (Lieut.-Col.), aki a Királyi Véderő Egészségügyi Testületéhez (Royal

---

¹⁷ Sir William Grant Macpherson KCMG, CB (1858-1927) az első világháborúban a Brit Egészségügyi csapatok parancsnoka (Colonel-Commandant of the Royal Army Medical Corps (RAMC) Major General), 13 kötetben írta meg a Nagy

Army Medical Corps), illetve korábban és később is a Hadügy-minisztériumhoz volt beosztva. Míg a többi szerző csapatnál szolgál (tüzérség, gurkhák) és látóhatára érezhetően szűk, addig az alezredes széles látókörű, olvasott és korában igen sokat publikáló szakértő.

MacPherson a 13. fejezetben általános áttekintést ad Port Arthur orosz katonaegészségügyi létesítményeiről.¹⁸ Valamennyi kórházat sorba veszi, a részleteket később tárgyaljuk. Három kitűnő kórházhajó horgonyzott az ostromlott kikötőben: a *Mongolia*, az *Angara* és a *Kazany*. Az *Angara* kórházhajóján 4 orvos, 5 orvostanhallgató, 6 nővér (közülük 5 a szentpétervári Szt. György egyetemből, a hatodik Levin hercegnő volt), 2 Vöröskereszt delegált, egy gyógyszerész, 21 férfi ápoló és 41 főnyi kisegítő személyzet. A *Kazany*ról szólva, azt saját, a búr háborúban szolgált *Princess of Wales* kórházhajójukhoz hasonlítja, amelytől semmiben sem maradt el. Az erőd egészségügyi ellátását, a katonai, a haditengerészeti és a Vöröskereszt munkáját nem hangolták össze. Még a flotta és a tengerészgyalogság egészségügyi parancsnoklási rendszere is különálló volt egymástól. A katonai vonalon egyenesen három párhuzamos előjárói rendszert működtettek: a táborit (a hadtest), az erődbelit, és volt külön egy fősebészeti is. Bonyolította a helyzetet a kórházak önálló parancsnoksága, mely a nem gyógyító szakmai munkáért (ellátás) volt felelős. Az orvosok mélységesen elégedetlenek voltak ez utóbbi tevékenységével. A Vöröskereszt ettől függetlenül, Balashov tábornok irányítása alatt működött. Az eredmény állandó súrlódás és elégedetlenség volt, mert az ellátmányok igen aránytalanul oszlottak meg. A megfigyelő szerint – szemben a sajtóban megjelent hírekkel – az ostrom alatt a kötszer kivételével a kórházakban nem volt anyaghiány, de a lábadozók alkalmazásával ezen is úrrá lettek. A skorbut elleni megelőzés (citromlé stb.) azonban hiányzott: az alkalmazott citromsav – az angol tapasztalatokkal egyezően – természetesen nem volt hatékony.¹⁹ A kenyér elegendő volt és jó minő-

---

Háború brit egészségügyi történetét. Elképesztő munkabírása és elhivatottsága miatt beosztottjaitól a „Tigris” nevet kapta.

¹⁸ MACPHERSON, 1908a. 281-291.

¹⁹ A C-vitaminhiány okozta skorbutot majd Szentgyörgyi Albert Nobel díjas felfedése, az aszkorbinsav ipari méretű előállítása számúzi a legyűrt betegségek

ségű. Az étrend sok káposztát – savanyítottat is – tartalmazott. Egy héten ötször kaptak húst, fejenként 100 grammot: rendszerint sózott marhát. A kórházi étel reggel tea és kenyér, délben tea, hús, leves, délután tea, este tea, leves, kenyér. A tej a diétás ételekben jelent csak meg: frissen vagy kondenzálva. A gyümölcs teljesen hiányzott: csupán a kapituláció után juttattak a japánok, akik nagy mennyiségben szereztek be, akár az anyaországból is. A vízszolgáltatásra nagy figyelmet fordítottak, mennyisége és minősége jó volt. Az elől fekvő csapatok lajtoskocsin kapták a vizet, hasonlóan, mint amelyet az angolok maguk is használtak. Bár előírás volt a vízforralás, a csapatok ezt gyakorta mellőzték. Sterilizáló apparátust a szerző nem látott. Ugyanakkor érdemi, a víz által közvetített betegséget nem észlelt. A sérültek szállítására a Vöröskereszt az osztrák vagy más néven Lohner típusú kocsikat használta illetve omnibuszt. A helyi „droski” (voiturette) volt a másik lóvontatású eszköz. Elöl vagy nehéz terepen hordággal mozogtak. A vezetőorvosok tervei alapján negyven kerek hordágyat is gyártottak, oly módon, hogy két párhuzamosított bicikli közé rögzítették a hordágyat, melynek riksaszerűen volt még egy-egy oldalkereke is. Riksákat átalakítva húsz kézikocsit is gyártottak a felszerelés szállítására.

A sérült- és betegellátás rendszere

Az orosz egészségügyi ellátást illetően²⁰ W.H.H. Waters őrnagy megfigyeléseire támaszkodunk. Ez a fejezet – talán mert nem orvos írta – lényegesen szétszórtabb, néhol fecseg, olykor a minimális koherenciát is nélkülözi, ám tényei megkérdőjelezhetetlenek. Oroszországban elvben a hadsereg egészségügyi osztálya hivatott az ellátást biztosítani, azonban a Vöröskereszt igen nagy mértékben (személyzettel és anyaggal egyaránt) segítségükre volt. A Vöröskereszt személyzetének minőségéről a szerző szuperlatívuszokban beszél. A nővérektől is diplomát követeltek meg. A szentpétervári elit egyes tagjai egész részlegeket (szekció) állítottak fel és működtettek, nem mentesen bizonyos önreklám-

---

közé, amiért 1937-ben kap Nobel díjat. Magát az anyagot 1907-ben Axel Host és Alfred Höhlich izolálták elsőként.

²⁰ WATERS, 1908a. 539-543.

tól. A szerző értetlenkedve állapítja meg, hogy a háború első pár hetében a Vöröskeresztes intézmények vasúton gyakran hamarabb települtek előre, mint a csapatok, melyeknek ellátására felálltak. A Vöröskeresztnek Port Arthurban, Vlagyivosztokban, Liaoyangban, Chitában és Irkutszkban voltak osztályai (divízió). Az egyes osztályok a fronton szekcióikra oszlottak, melyeket alszekciók képeztek. Ezek voltak a legkisebb egységek: egy-két sebész, három-négy orvostanhallgató és három-négy beteghordó alkotta őket. Az egységeket „repülő osztagnak” hívták. Esős időben, mocsaras terepen 4-6 embernek kellett egy-egy hordágyas sebesültet vinnie, a fizikai megterhelés tehát igen nagy volt. Elsősegélyt nyújtottak a sebesülteknek, akiket a hadosztálykórházba már saját ezredeik továbbítottak. A „repülő osztagoknak” kis csomagjaik voltak csupán, mely igen mozgékonyá tette őket. A szerző szerint elégtelen volt a hadsereg saját egészségügyi ellátórendszere és a Vöröskereszt közötti együttműködés. A Vöröskereszt kikülönített egységei (detachment) a hadtestekhez tartoztak, a kapcsolat azonban laza, olykor kifejezetten zavaros volt. A hadsereg fő kötőközpontjai a harcvonaltól három mérföldre települtek, a vasútállomás közelében, míg a kisebb, (előretolt) formációk a harcok folyamán többször változtatták a helyüket. Ami a logisztikát illeti, ott is párhuzamosan működött a két rendszer. Mandzsúriában a hadsereg egészségügyi osztálya kettős alárendeltségben működött: szakmai (sebészi) és katonai. Ez utóbbi a kórházak ellátásán felül a logisztikáért, így a kórházvonatokért is felelős volt. Egylovas, kétkerekű (bricskaszerű) betegszállító alkalmasságaik két fekvő sérültet tudtak továbbítani. A vasúton kívül a hajózható folyókat is felhasználták az evakuációra: 16 kórházbárka, egyenként 130 ágygal, összesen 2.080 férőhellyel. Két bárkát egy vontatóhajó szolgált ki. Az országúti szállítást teherhordó állatok oldalára rögzített két ülő alkalmatossággal, illetve kis, kétkerekű, egylovas kocsikkal oldották meg, de nagy számban használtak helyi, kínai szekereket is.

Kórházak

A kórházak működését illetően²¹ az egészségügyi statisztikák iránt a legalább a krími háború óta fogékony angol tisztek részletes adatokkal szolgálnak. MacPherson adatai a Port Arthurban lévő Vörös kereszt Kórház kétezer sebesültjére vonatkoznak, de a szerző megjegyzése szerint tipikusak voltak a többi, adatot nem szolgáltató kórházakra, ezért általánosíthatók. A sebesülések 50%-át tüzéségi tűz okozta, 44%-át kézfegyver. (Ez a búr háborúban 10% és 90% volt.) A mellkassérülések az összes sérülés 10%-át jelentették, halálozásuk 26.6% volt, de egy szívsérült felgyógyult. A fejsérülések halálozása 67.2% volt, a hasiaké 53.2%. Összesen 600 műtétet végeztek, 8.5%-os halálozással. Ezek fő oka elvérzés volt. A 14 hasműtétből 11-en haltak meg (78%), míg a koponyalékelés halálozása 42% volt. A sebeknek csupán 0.4%-a fertőződött el. A kórházakra általában jellemző volt a szigorúan csíramentes környezet („strict aseptic ritual”). A fő problémát a gyógyhajlamot gátló vitaminhiány okozta.

A Vörös kereszt kórházak minden tekintetben jobbak voltak a katonaiaknál, de a legjobbnak a Lutheránus Evangélikus Kórház tűnt, melynek 130 ágyát a balti államok németsege működtette, teljesen függetlenül az oroszoktól. Az orosz félnek egyetlen röntgenkészüléke volt Mandzsúriában, a mukdeni Vörös kereszt kórházban. A hadsereg az egész hadszíntéren 138, egyenként 250 ágyas katonai kórházzal rendelkezett, de csak 82-öt működtetett. Ami a hátszági kórházakat illeti, idézi a 70.000 lakosú Irkutszk elöljárójának válaszát a Hadügyminisztérium kérésére, miszerint készüljenek fel 10-15.000 beteg és sérült fogadására. A levél szerint 2.585 ágyat ajánlottak fel, de azt is csak átmenetileg. A 30.000 lakosú Krasznojarszk legfeljebb 1.000 ágyat tudott biztosítani. Következésképpen a betegek és sérültek zömét Oroszországba kellett szállítani, tovább terhelve az amúgy is kapacitása határán teljesítő vasútvonalat. A megfigyelő külön megjegyzi, hogy sok panasz érkezett a fogorvos hiányára. Ígéret született, hogy alkalmaznak egyet, amiről állítja, hogy valószínűleg meg is történt, hiszen például még egy meteorológust is felvettek nagy fizetéssel, holott egy jóslata sem vált be.

---

²¹ MACPHERSON, 1908b. 249-273.

A szervezeti felépítés

JM Home őrnagy beszámolója az orosz katonai egészségügyi adminisztrációról²² számos területen átfedi Watersét, ám határozottan lényegretörőbb. A tanulmánykötet hitelét viszont növeli, pontosságának megítélését javítja, hogy az ugyanarra a témára vonatkozó megfigyelések két különböző forrásból erednek. Az egészségügyi szolgálat vezetője a mandzsúriai hadsereg vezérkarában Trepov altábornagy (háromcsillagos tábornok) volt, adminisztratív teendőkkal. Minden mozgó és állandó kórház alá tartozott, kivéve a hadosztálykórházakat, melyek éppen áttelepülésben voltak, lévén azok a hadosztályparancsnoktól függtek. Szoros kapcsolatban állt a Vörös kereszt Társaság vezetőjével a személyzeti és anyagi kérdésekben, valamint a Kommunikációs Parancsnokkal és a hadsereg Főintendánsával az anyagi javak miatt. Beosztottja, a Fő Egészségügyi Szemlélő alatt volt a hadsereg fősebésze (Surgeon-general), aki a szakmai munkát végezte. A következő osztályokat irányította: 1. Gyógyító 2. Higiénia 3. Gyógyasztár 4. Állatorvosi. A hadtestek mindegyikének volt egy hadtest vezető sebésze (rendszerint ezredes, ritkábban tábornok), aki a hadtestparancsnok segítőtje volt minden egészségügyi vonatkozású kérdésben. A hadtestsebész volt felelős a kezeléseikért, felügyelte a kötözőállomásokat bevetés előtt, illetve részt vett a működésekben alatta. A hadtesthez beosztott teljes vörös kereszties személyzet előljárója volt. Rendszerint volt egy beosztott egészségügyi tisztje is, a higiénés feladatokra, gyógyítási teendők nélkül. Minden hadosztálynak volt egy sebész főorvosa, egy beosztott egészségügyi felügyelővel. Előljárója a hadosztályparancsnok volt, de szakmai kérdésekben a hadtestorvostól függött. Miközben a hadosztály orvosainak előljárója volt, fő feladata a hadosztálykórház működtetése, mielőbbi kiürítése, hogy felkerekedve követhesse a hadosztály mozgását. Az egész orosz struktúrára jellemző, hogy az adminisztratív és a szakmai feladatokat szétválasztja. Az orvosoknak nincsenek fegyelmezési és adminisztratív feladataik. A rendszernek vannak előnyei, de megosztja a felelősséget. Ha a gyógyszerekért, műszerekért felelős személy

---

²² HOME, 1908. 544-555.

nem érdekelt a hatásukban, működtetésükben, akkor az a hatékonyság kárára van: írja a megfigyelő.

A sebesült katona útja

Minden harcosnál volt elsősegélycsomag, melyet szükség esetén az ezredsegélyhely személyzete alkalmazott az előretolt kötözőhelyeken (advanced dressing station), mely az első vonalat jelentette, az őket telepítő ezredkórházzal együtt, mely egyébként hátramaradt a tartalékkal. Minden századnál két hordágy és nyolc hordágyvivő szolgált. A zászlóaljnál rendszeresített egy darab négykerekű sebesültszállító kocsit négy fekvő sérültet tudott szállítani, bár előnyben részesítették helyette a két kétkerekű szállító járműves felállást. A gyalogezrednél 16 ágyas kis kórház működött, négy-öt orvossal (zászlóaljanként egy, plusz egy az ezrednél), 18-22 kötöző katonával. A lovasezrednél a kórház hatágyas volt, 3 orvossal, 14 kötözővel, egy gyógyszerésszel. A svadronokhoz (lovasosztály) négy hordágyvivő tartozott. A tüzérdandár kórháza hatágyas volt, 2 orvossal, 7 kötözővel, 36 hordágyvivővel és 6 kétkerekű betegszállító kordéval. A hátrament/szállított sérültet az ezredkórház fogadta. A terv az volt, hogy az ezred és dandárkórházat 25-50 ágyasra növeljék, egy-két nagy sátorral. Mindazonáltal az egységek ritkán rendelkeztek az előírt létszámmal: volt olyan lovasezred, ahol egy orvos volt csupán. A második vonal a hadosztálykórház (ami a brit egészségügyi századnak felel meg). Ez a fő kötözőhely (Main Dressing Station), amelynek alkalmas helyét a hadosztályorvos határozza meg. A sebesülteket az előbb említett ezredkórházak által telepített kötözőhelyekről a hadosztálykórházak magukhoz szállítják, majd továbbítják a számukra kijelölt mozgó tábori kórházakba. A sebész feladata a kórház mielőbbi kiürítése, hogy a hadosztályt továbbmozgásában követhesse. A hadosztálynál egy kórházat és két mozgókórházat rendszeresítettek. A hadosztálykórház befogadóképessége 200 sérült/beteg volt, 8 nagy sátorral. A hadosztálysebészen kívül négy orvosa volt, egy tiszt a fegyelmi és adminisztratív feladatokra, egy ellenőr, 5 kötöző, 1 fő az állatokra, 22 asszisztens, és 217 fő: sebesültszállítók, kocsisok. Az ellátás harmadik szintje a mozgó tábori kórház, melyekből a hadtest ellátó oszlopában kettő van. A mozgó tábori kórház egy fősebészből,

egy fősebesz asszisztensből, két beosztott sebeszből (asszisztensek) egy tisztből, egy gyógyszerészből és 80 főnyi kiségitő személyzetből, valamint 4 nővérből állt. A tartalék tábori kórházak abban különböztek, hogy nem volt saját szállítóoszlopuk. Számos alkalommal több tartalékkórház egyesült és nagy kombinált tábori kórházat alkotott. Elvben minden hadtestnek 20 kórháza volt – ez úgy jön csak ki, ha a Vörös kereszt kórházait is ide számították.

Kórházvonatok

Mandzsúriában katonai és vörös kereszt kórházvonatok egyaránt működtek. A Vörös keresztnek huszonnégy vonat állt rendelkezésére az evakuációhoz. Egy vonat 16 kocsiból állt és 259 ágygal, hat sebésszel rendelkezett. Később átalakított, fedett teherkocsikkal is kiegészítették a vonatokat: egy-egy oldalon két-két ágygal alul-felül. Ezek a vonatok Irkutszk és a front között ingáztak. Amennyiben a hadvezetés nagyobb műveletre látott kilátást, a Vörös kereszt Társaság vonatait előre odarendelték, illetve a várható feladatot is kiosztották. A Ta-shih chia-i ütközet előtt (1904. július 24) például 4.000 sebesültra számítottak. A katonai kórházvonatok összetétele, személyzete nagy változatosságot mutatott. Rendszerint 21 harmadosztályú személykocsiból álltak, egyenként 12 fekvőalkalmatossággal: vászon hordágyak, melyeket a tetőről leengedett hevederek tartottak. Egy-egy oldalon 6-6 hordágy volt, középen közlekedőfolyosóval. Külön kocsi volt a vonatszemélyzet számára, konyha, műtő és tehervagonok a málha befogadására. A szerelvényhez változó számú, átlagban öt normál harmadosztályú vagon is csatoltak a könnyű esetek számára. Egy kocsiban 32 könnyű sérült/beteg foglalt helyet, így a kapacitás 160 körüli volt. Összesen tehát 412 beteg szállítására volt alkalmas egy-egy vonat. A megfigyelő beszámoló esetről, ahol 500 sérült szállt meg egy vonatot. Az angol tiszt kissé csodálkozva jegyzi meg, hogy az orosz vagon mindkét végén van latrina, mely a higiénés körülményeket lényegesen javítja. A vonatok felszerelése első osztályú volt, műtőik a legmodernebb sebészeti felszereléssel ellátva. Akárcsak tisztársa, ő is beszámoló sebesültszállításra átalakított állatszállító kocsikról, amelyekbe egyenként nyolc fekvőalkalmatosságot rögzítettek. A katonai szerelvények a Bajkál-tótól nyugatra már nem működtek: szolgálati területük a

Transz-Bajkál, a Dél-Usszuri és a Kelet-kínai vasút hálózata volt. Az egyenként 20 vagonos vöröskeresztes kórházvonatokat Oroszország európai részén állították össze. Személyzetüket két orvos, öt orvostanhallgató, kilenc nővér, három szakács és 35 főnyi segédszemélyzet alkotta. A 3. osztályú vagonok belsejét teljesen átalakították, vagononként 12 rugós, matracos vaságyat helyeztek el. Az ágyak lábát gumírozták, hogy ezzel is csökkentsék a rázkódást. Lehajtható kallantyúk biztosították szükség esetén a hordágyként való alkalmazást. Az egyes kocsik, mint miniatűr gördülő körtermek, saját konyhácskával, raktárral rendelkeztek. Egy első osztályú kocsit soroltak be a tiszteknek és az orvosoknak, egy másodosztályút a nővéreknek és az orvostanhallgatóknak és egy harmadosztályút a segédszemélyzetnek. Volt egy külön műtővagon is, a legmodernebb teljes felszereltséggel. Egy másik kocsi egyik felében a gyógyszerért, a másikban pedig kötöző/kisműtőt helyeztek el. Egy külön kocsiban a pihenőterem és a személyzeti fürdő kapott helyet. A konyhakocsin kívül volt külön mállakocsi is az ágyneműnek és a kötözőanyagoknak, élelemnek, egyebeknek. A belső telefont a vonat teljes hosszában kiépítették. A víztartályokat a kocsik tetőrészébe építették be. A vonat teljes kapacitása 72 súlyos és 160 könnyű sérült volt, de a szerző látott olyan esetet is, amikor 500 főt szállított. A Cárnök szervezte, állította fel és működtette (financiálisan) az egyik vöröskeresztes vonatot és legalább két másikat a nagyhercegnők, míg számos továbbit az arisztokrácia és az egyes kormányzóságok. A vöröskeresztes vonatok a Bajkál-tótól keletre és nyugatra egyaránt működtek. A vonatok nagy száma volt az oka, hogy néhány különösen súlyos ütközet kivételével az elszállítandó sebesültek sosem torlódtak fel.

Közegészségügyi intézetek és intézkedések

Öt speciális közegészségügyi és tíz fertőtlenítő (dezinfekciós, csírátlanító) egységet hoztak létre, egységenként négy bakteriológussal és laboratóriummal. Bármilyen fertőző betegség felbukkanásakor a legközelebbi egység odavonult, elvégezte a vizsgálatokat és a szükséges fertőtlenítést is. 1904. június 26.-án például a mandzsúriai hadsereg állományának 7.1%-a volt beteg és 3.9% sebesült. A betegek zöme dizentériás volt.

Következtetés

A háború folyamán a Bajkáltól keletre eső területen 870.000 főnyi orosz erő tartózkodott, melyből 729.000 vett részt közvetlenül a harcselekményekben. Egészségügyi veszteségeiket részletesen dokumentálták.²³ Az idézett orosz adatok szerint az elesettek száma (ideértve az eltűnteket is) 62.737 volt, a sebesülteké 121.486. A kórházi statisztikák szerint az egy év alatt a kórházi felvételek száma 352.412 volt: melyekből 113.755 sebesült (ez lényegesen nem tér el az előbbi adattól) és 237.472 pedig beteg volt. A statisztika szerinti összes kórházi halálozás 8.983 eset, míg a táblázatok rubrikáinak összegzéséből 13.423 adódik: ez utóbbi a valószínűbb adat. A részletes bontás szerint kórházban haltak bele sebeikbe 3.501-en, míg a (zömmel fertőző) betegségek áldozatainak száma 9.922. Az idézett számok két szélső ponton módosulhattak: a.) a harctéren azonnal meghaltak/elesettek (killed in wounds: KIW) b.) később sebeikbe/betegségükbe elhunytak (died in wounds/diseases:DIW/DID).

Más, lényegesen elnagyoltabb statisztikák 70.000 és 170.000 közötti orosz veszteségről számolnak be, mely utóbbiból 70.000 az azonnali harctéri veszteség volna és 100.000 az utóbb, ápolás után sebesülésük vagy szerzett betegségük miatt elhalálozottak száma. Az utóbbi számok még akkor is eltűztek, ha a flotta veszteségeit és a későbbi veszteséget is ide számítjuk. A veszteséglista belső arányai (sebesülés, betegség, illetve azonnali/későbbi halálozás) azonban feltehetően helyesek. Amint az a szállítási feladatot jellemző adat is, miszerint a Bajkál-tótól nyugatra 120.394 beteget és sérültet szállítottak el vonaton. Az adatok alapján az orosz egészségügyi rendszer a hadjárat bő egy éve alatt kiválóan teljesítette heroikus feladatát, a sebesült és beteg orosz és japán katonák ellátását és a fertőző betegségek megelőzését. Ez a háború ugyanis egyben a genfi egyezmények egyik legsikeresebb próbaköve is volt, melybe az ellenfél sebesültjeinek ellátása is beletartozott. Minden megidézett szerző egyetért abban, hogy a harcoló felek rendkívül komolyan vették a genfi konvenciókból fakadó kötelezettségeiket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne fordultak volna elő alkalmi kilengések mindkét oldalon, a

---

²³ HARVARD-VAN R HOFF, 1906. 114.

szándék és zömmel a megvalósulás is azonban kétségtelenül a civilizált hadviselés volt.

A brit megfigyelőtisztek egybehangzó véleménye, hogy az 1904-5-ös japán-orosz háborúban az orosz egészségügyi biztosítás eszközparkja, szakmai felkészültsége a korban élenjárókéval (brit, német) vetekedett, alkalmasint meg is előzte őket. Az önbizalomban nem szűkölködő brit birodalmi arrogancia sem talált kivétnevalót a közvetlen sérült/betegellátás minőségében, sőt némely tekintetben, a kórházhajók és a vasút vonatkozásában kifejezetten álmélgató. A katonaorvoslás elméleti és gyakorlati háttérét a pirogoffi alapvetés képezte: hiszen még egy generáció sem választotta el őket a Mestertől.²⁴ A szentpétervári katonaorvosképzésnek legfeljebb a porosz gyökerű németek lehettek versenytársai. Ami pedig a képzést, szakember utánpótlást jelenti, azt az állománytáblákban lépten-nyomon előtűnő, elsősre nem is érthető kitétel magyarázza: „4-5 orvostanhallgató”. A brit és az ehelyütt részletesen nem vizsgált amerikai megfigyelők fejezetei mélyrehatóan jellemzik az 1904-05-ös, orvosi, ápolói ellátási minőséget, amely az orosz sérültet/beteget a peremvonalától a hátszói kórházig fogadta.

Ami a sérült- és beteganyagot illeti, arról társai nevében is nyilatkozik Waters őrnagy: „az orosz katona bármelyik európai társánál jobban viseli a hadjárattal járó nehézségeket”.²⁵

Amivel azonban a pártatlan megfigyelők és a vezetettek egyaránt elégedetlenek, az a vezetés és a szervezés minősége: bonyolultsága, tohonyasága, holt tömege és rendkívül alacsony hatékonysága. Miközben a brit tisztek ezt csak jelentésbe öntik, az orosz társadalom mélyrétegeinek tektonikus mozgásával reagál majd. Mindez azonban messze kívül esik tárgyunkon és kompetenciánkon, bár a vizsgált igen szűk szakmai kérdésekben, mint jelződobon a borsók, a szeizmikus erők távoli és gyenge jelét véljük felfedezni.

---

²⁴ DWORETZKY, 1910. 2770-71.

²⁵ WATERS, 1908b. 558. : „The Russian soldier is of such good physique, and as a rule so inured to privation in his own home, that he can, in my opinion, stand campaigning better than any other European soldier now that I have seen him in the field, amid all kinds of discouraging surroundings.”

Megbeszélés

Az első világháborús és az azt közvetlenül megelőző háborús események, katonai teljesítmények elemzésekor a rendelkezésre álló források megbízhatóságának, objektivitásának bizonytalanságaival szembesülünk. Miközben az anyagi erőforrásokat (haditechnika, ipari kapacitás) a statisztikai közlések alapján közelítő biztonsággal tudjuk feltárni, a legalább olyan fontos emberi tényezőt illetően indirekt bizonyítékokra vagyunk kénytelenek támaszkodni. Az anyagi-emberi erőforrásokkal való élés a vezetés művészete: és a megítélés alapja is. De milyenek valójában az emberi erőforrások? A kívülálló, objektív – és olykor fennhéjázó – megidézett brit orvos-tisztek véleménye az orosz katonáról egyértelműen pozitív. Az orosz hadsereg teljesítményét, a kimenetelt ismerjük. A magyarázatokat keressük. A szépirodalom, például az I. világháború kapcsán – igaz, utólagos és szubjektív – mégsem elhanyagolható forrása az emberi tényezőről alkotott ítéleteinknek. A harctéri sérülések irodalmi interpretációja és a száraz forrásadatok közötti meglepő egyezést korábbi közleményünkben igazoltuk.²⁶ A jelen értekezés objektivebb közelítéssel dolgozik, megállapításait mélyebb merítésből származó adatokkal támogatja. A cári hadsereg számára az I. világháború nagygyakorlatának számító orosz-japán háborúban, a megidézett források szerint az orosz katonák kellő elszántsággal és teherbírással, míg az egészségükért felelős orvosok, ápolók felkészülten, a korban eminens tudással és felszereléssel szálltak táborba. A kudarcért a felelőség nem őket terheli, okát nem bennük kell keresni.

Felhasznált irodalom

BEBESI, 2011 = BEBESI György: A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században. MOSZT Könyvek 5. Pécs, 2011.

BEBESI, 2013 = BEBESI György: A hosszú 19. század rövid története. Pécs, 2013.

BEBESI, 2014 = BEBESI György: Súlyos vereség, könnyű béke. Sz. J. Vitte, egy tehetséges orosz diplomata és a portsmouthi béke-

---

²⁶ MOLNÁR, 2009. 13-19.

szerződés. In: Háborúk és békekötések a 18-20. századi orsz és szovjet történelemben. Szerk. Máté Zsolt. MOSZT Könyvek 7, Pécs, 2014.

DWORETZKY, 1910 = DWORETZKY, A.: Nikolai Pirogoff. *Münchner Medizinische Wochenschrift*. 1910. 57.

FERGUSON, 1999 = FERGUSON, Niall: *The Pity of War 1914-18*. Penguin Books, London, 1999.

HARVARD-VAN R. HOFF, 1906 = HARVARD, V.-VAN R. HOFF, J.: *Reports of Military Observers attached to the Armies in Manchuria during the Russo-Japanese War*. Government Printing Office, Washington, 1906.

HOME, 1908 = HOME, J. M.: *Russian Medical Administration in the Field. The Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field*. General Staff, War Office, London, 1908.

KEEN, 1915 = KEEN, W. W.: *The contrast between the surgery of the civil war and that of the present war*. New York Medical Journal 1915. 101(17).

MAKINS, 1913 = MAKINS, G. H.: *Surgical experiences in South Africa 1899-1900*. Smith, Elder and Co. Oxford, 1913.

MACPHERSON, 1908a = MACPHERSON, W. G.: *Port Arthur: The Russian Red Cross Society's Hospital: Statistical Analysis of 2080 Wounds Treated during the Siege in The Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field*. General Staff, War Office, London, 1908.

MACPHERSON, 1908b = MACPHERSON, W. G.: *Port Arthur: Condition of hospitals and other medical establishments after the capitulation in: The Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field*. General Staff, War Office, London, 1908.

MOLNÁR, 2009 = MOLNÁR F. Tamás: *A krími háború véres veszteségeinek becslési módszereihez: Tolsztoj Szevasztopol ostrománál*. In: *Utak és alternatívák*. Szerk. Lengyel Gábor - Kolontári Attila. Pécs, 2009.

NEWCOMB MCGEE, 1905 = NEWCOMB MCGEE, A.: *The American Nurses in Japan*. *Century Magazine*. April 1905. <http://history.amedd.army.mil/ancwebsite/McGeeWHMSpecila> (Letöltve: 2013. 10. 18.)

- PAKENHAM, 1992 = PAKENHAM, T.: *The Boer War*. Random House Inc. New York, 1992.
- PIROGOV, 1991 = PIROGOV, N. I.: *Questions of life. Diary of an Old Physician*. Edited: Galina V. Zarechnak, Science History Publications, Watson Publishing International, Canton MA, 1991.
- PLOTKIN-PLOTKIN, 2008 = PLOTKIN, S. L.-PLOTKIN S. A.: A short history of vaccination. Vaccines (Plotkin SA editor) *Sanders Elsevier*, 2008.
- SCHILLING, 1985 = SCHILLING, J.: Advances in knowledge related to wounding, repair and healing 1885-1984. *Annals of Surgery* 1985. (201.)
- SECHER, 1986 = SECHER, Otto: Nikolai Ivanovich Pirogoff. *Anaesthesia*, 1986. (41.)
- STEINBERG-MENNING-SCHIMMELPENNINCK VAN DER OVE-WOLFF-SHINJI, 2005 = STEINBERG J. W.-MENNING B. W.-SCHIMMELPENNINCK VAN DER OVE, D.-WOLFF D.-SHINJI Y. (szerk.): *The Russo-Japanese War in Global Perspective: World War Zero*. Brill Publishing House, Boston, 2005.
- WATERS, 1908a = WATERS, W. H. H.: *The Russian Medical Services in: The Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field*. General Staff, War Office, London, 1908.
- WATERS, 1908b = WATERS, W. H. H.: *The health of the Russian Troops in: The Russo-japanese war medical and sanitary reports from officers attached to the Japanese and Russian Forces in the field*. General Staff, War Office, London, 1908.

SZUNOMÁR SZABOLCS

ÚTBAN AZ ÖSSZEOMLÁS FELÉ EGY ANGOL SZEMÉVEL GEORGE BUCHANAN VISSZAEMLEKEZÉSEINEK ISMERTETÉSE

A cári Oroszország első világháborús szereplésének bemutatása és az ehhez kapcsolódó forráskiadás hazánkban elhanyagolt területnek számít. Mint az antant szövetségi rendszer meghatározó tagja, óriási szerepet játszott a harcok menetének alakulásában és végül a rá nehezedő nyomás alatt roppant össze, bevezetve az orosz történelem új, szovjet korszakát. Az Osztrák-Magyar Monarchia számára a keleti front jelentette az egyik leghosszabb ideig, 1914 augusztusától 1918 márciusáig létező hadszínteret, a közös KUK hadsereg vezetősége itt vetette be legnagyobb erőit. Több százezer magyar katona harcolt és halt hősi halált Galícia vagy a mai Belorusszia és Ukrajna végtelen csatamezőin. A diplomácia oldaláról történő feldolgozások közül az első fecskének, a pár évvel a béke beköszönte után, 1926-ban megjelent *Végzetes évek* című könyv számít. Írója nem más, mint Oroszország egykori külügyminisztere, aki saját visszaemlékezéseit vetette papírra. A szélesebb közönség számára azonban sokkal ismertebb és egyben nyelvezetében olvasmányosabb is a Franciaország pétervári nagykövetének naplójából készült válogatás. *A cárok Oroszországa az első világháború* alatt névre keresztelt kötet többször felbukkant a könyvforgalomban. Az Európa kiadó gondozásában 1982-ben megjelent változatához Ormos Mária professzorasszony írt, a francia külpolitikát háttérként megfestő utószót. Oroszország 1914 és 1918 közötti történelméről meglévő ismereteinket bővítheti másik fontos szövetségesének, Nagy Britannia nagykövetének, George Buchanan-nek *My mission to Russia and other diplomatic memoirs*¹ című visszaemlékezése. Az 1923-ban Londonban kiadott, Magyarországon egyelőre csak angolul

---

¹ „Küldetésem Oroszországba és más diplomáciai emlékek”.

olvasható memoár írója 1910 novembere és 1918 januárja között látta el a szigetország képviselőjét, tehát itt tartózkodása lényegében felölelte magát a háborút és annak közvetlen előzményeit. A hivatalos és nem hivatalos találkozók, négy szemközti beszélgetéseinek szerzett tapasztalatait, értesüléseit lejegyezte magának, majd visszavonulása után ezekre támaszkodva ábrázolta könyvében a végzet felé rohanó cári monarchiát. A kétkötetes művet fekete-fehér illusztrációk teszik értékesebbé.²

Buchanan 1854-ben született a dániai angol követségen, édesapja ugyanis ez idő tájt nagykövetségként szolgált a kis észak-európai államban. Fokról-fokra haladva jutott előre a diplomáciai ranglétrán, élt Olaszországban, Japánban, Németországban, Bulgáriában, mégis a II. Miklós cár környezetében szerzett élményei gyakorolták rá a legnagyobb hatást, visszaemlékezéseiben is ezek köré rendezte gondolatait. Származásánál és pozíciójánál fogva a társadalmi elithez tartozó Buchanan fiatalkorát bálók, színházi előadások, lakomák, vadászatok, vadregényes vidékekre szervezett kirándulások tették tartalmasabbá. Munkája közben találkozott Ferenc József osztrák császár és magyar királlyal, feleségével, Erzsébet királynéval, fiukkal, Rudolf trónörökössel, gr. Andrássy Gyulával, Viktória angol királynővel és utódaival, VII. Edwarddal és V. Györggyel.

Amikor Buchanan elfogadta kinevezését, majd megérkezett Pétervárra, a nemzetközi helyzetet már az egymással szemben álló nagyhatalmi tömbök közti ellentétek határozták meg. Az egyik oldalon a francia-orosz-angol antant, míg a másikon Németország, a soknemzetiségű, belső problémákkal küzdő Osztrák-Magyar Monarchia és a szövetségesként egyre kevésbé számításba vehető Olaszország. A köztük fennálló fegyverkezési verseny, a gyarmati versenyfutás és a Balkán-félsziget zűrzavaros viszonyai számítottak a legkényesebb ütközőpontoknak.³

Az 1907-ben megkötött angol-orosz egyezmény nem

---

² Ezúton is köszönöm a fordításban nyújtott segítséget Horváth Istvánnak, egykori tanítványomnak, aki biológushallgató letére ezúttal a historiográfiát gazdagította tudásával.

³ Ld. erről BEBESI, 2013a. 65-77.

kölcsönös segítségnyújtásról szólt, sokkal inkább egy lehetséges menekülési útvonalat jelentett a német fenyegetés elől és elhatárolta az ázsiai érdekszférákat. Közösen osztották fel Perzsiát, északi részén az orosz, déli felén pedig a briteknek jelölve ki befolyási övezetet. Perzsia kérdése sokszor felmerült, de ezek a problémák sosem okoztak komoly törést a két ország kapcsolatában.

A XX. század elejére különös jelentőséget kaptak a Balkán-félszigeten zajló események. Az oszmán-törököktől frissen felszabadult államokat öntudatos nacionalizmus és területszerzési vágy feszítette. Különösen az Osztrák-Magyar Monarchia és Szerbia ellentéte mérgesedett el, így amikor 1914 júniusának végén egy szerb diákokból álló csoport sikeres merényletet hajtott végre a Bécsből érkező trónörökös ellen, küszöbön állt a háború. Az események iránt a nagyhatalmak sem maradtak közömbösek, a Monarchiát Németország támogatta, míg a szerbek mögé a pánszlávizmus köntösébe burkolózó Oroszország vonult fel.

1914. július 23-án a Monarchia belgrádi nagykövete ultimátumot nyújtott át a szerb kormánynak, elfogadására 48 órás határidőt szabott ki. Mivel a szerb kormány csak a dokumentum egy részét tudta elfogadni, annak lejáta után az osztrák-magyar követség elhagyta Belgrádot. *„Ahogy néhány hét eltelt Ferenc Ferdinánd főherceg orgyilkossága óta bármilyen lépés nélkül Ausztria részéről, úgy tűnt, van ok remélni, hogy lemondott a megtorló akció ötletéről. Engedélyezték a szabadságom, és már megvettem a jegyeket az utunkra Angliába. Ahogy ültem a dolgozószobámban a következő reggel, (24-én) merengve, mit fogok tenni a közeledő szabadságom közben, felvert a telefon csengése. „Ki van ott?” kérdeztem. „Szazonov” volt a válasz. „Ausztria benyújtott egy ultimátumot Belgrádban lefektetve olyan feltételekkel, ami háborút jelent. Kérem, találkozzon velem a francia nagykövetségen egy órán belül, mivel muszáj megbeszélnem az ügyeket önnel és Paléologue-gal.”*⁴

Sir George könyvének egyik legizgalmasabb részét mindenképpen a „júliusi válság” napjai jelentik.⁵ Kulcskérdésnek számított, milyen magatartást vesz fel Nagy Britannia. Az orosz

---

⁴ BUCHANAN, 1923. I/189.

⁵ Ld. erről: GALÁNTAI, 1980. 113-132.

külgügyminiszter, Szazonov erőteljes német bátorítást látott az osztrák-magyar magatartás mögött. Ahogy korábban, a balkán-háborúk idején is, határozott kiállást követelt a szigetországtól a francia-orosz szövetség mellett, vagyis, hogy Anglia tegye egyértelművé, válságos helyzetben nem habozik Párizs és Pétervár mellé állni. Ha ez nem lehetséges, alakítsanak ki közös tengeri stratégiát a két flotta együttműködéséről. Érvelése szerint ilyen helyzetben Németország nem vállalná a harcot a túlerő ellen. A brit kormány azonban meg akarta őrizni úgynevezett „semlegességét” és közvetítő szerepet kívánt játszani a szemben álló erők között.⁶ Szazonov szerint ezzel csak II. Vilmos magabiztosságát táplálnák. Buchanan és feljebbvalója, Grey angol külgügyminiszter a közvélemény hangulatára hivatkozott, az osztrák vagy német agressziót egyértelműen bizonyító tények hiányában nem támogatná a háborút, ez pedig kormányválságot idézne elő. *„Azt válaszoltam, hogy noha nem beszélhetek Őfelsége kormánya nevében, nincs kétségem, hogy megadják az összes diplomáciai támogatást, ami a hatáskörükben van. Nem tudtam mindemellett kecsegtetni a reménnyel, hogy szolidaritási nyilatkozatot készítenek, ami maga után vonná a feltétlen elkötelezettséget, hogy támogassák Franciaországot és Oroszországot fegyveresen egy olyan ország nevében, mint Szerbiát, ahol nem voltak közvetlen brit érdekek.”*⁷ Másrészt a brit diplomaták annak is tudatában voltak, ha Oroszország mind Franciaországot, mind Nagy-Britanniát szilárdan maga mögött tudja, még kevésbé fékezi szerb testvéreit és saját magát Ausztria ellenében. Ez pedig megint csak a háború felé vihet, amit el kell kerülni.

Az első világháborúval foglalkozó történészek között egy évszázada vita tárgyát képezi a kérdés, ki kezdte tulajdonképpen az ellenségeskedést, kinek a legfőbb bűne a konfliktus kirobbantása? Az akkori politikusok, tábornokok visszaemlékezéseik lapjain csatáznak tovább egymással, kényelmesen kihúzódva a felelősség súlya alól. Buchanan, pozíciójából következően természetesen az osztrák-magyar, leginkább azonban az agresszív és felelőtlen német oldalt hívja

---

⁶ Nem véletlenül lett az első balkán háború utáni területi rendezést eldöntő konferencia helyszíne London 1913 májusában.

⁷ BUCHANAN, 1923. I/191.

tetemre, mely fegyverkezésénél és terjeszkedési terveinél fogva veszélybe sodorta az európai békét, másrészt elutasította a kompromisszumos megoldás útjait, amikor erre még lehetősége nyílt. Érvekkel cáfolta a vádat, miszerint Oroszországot Anglia bízta erőteljesebb beavatkozásra a szerb-osztrák-magyar konfliktusba. Egész fejezetet szentelve a kérdésnek, felsorolta azokat az orosz és angol próbálkozásokat, melyek megálljt próbáltak parancsolni a fenyegető viharok.

Július 26-án, tehát az ultimátum határidejének lejárta után, Szazonov az időnyerés érdekében közvetlen osztrák-magyar-orosz tárgyalásokat javasolt, azzal a céllal, hogy Ausztria méltó elégtételt kaphasson, de Szerbia se érezze függetlenségének megsértését. Megpróbálta rávenni osztrák kollégáját, adjanak még időt Szerbiának, miközben átdolgozhatnák az ultimátum Belgrádban kikoszorózott pontjait. Grey brit külügyminiszter a négyhatalmi, a konfliktusban közvetlenül nem érdekelt állam részvételével tartott egyeztetés, vagy amennyiben szükséges, konferencia ötletét vetette fel.⁸ Buchanan arra kérte Szazonovot, tanúsítson türelmet, a katonai mozgósítás eszközéhez csak „legvégső esetben” folyamodjanak. „Létfenntartásáért, hogy Oroszország ne mozgósítson, kivéve a nagyon legvégső esetben.”⁹ Bécsben azonban nem kívánták húzni az időt tárgyalásokkal vagy lépéseik felülvizsgálatával és elutasították a javaslatokat.¹⁰ A dualista állam 28-án hadat üzent Szerbiának, kitört a háború. Buchanan még ekkor is orosz kollégája visszatartására törekedett, figyelmeztetve, amíg egyértelművé nem válik Németország egyedüli felelőssége, a brit lakosság nem egyezik bele a csatlakozásba és az azzal járó áldozatvállalásba.

Oroszország még aznap, július 28-án elrendelte négy katonai körzet mozgósítását. A német figyelmeztetésekre, mondván, ez katonai ellenintézkedéseket von maga után, a cár II. Vilmoshoz intézett táviratában a Hágai Konferenciára¹¹ kívánta bízni a

---

⁸ A négy ország: Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és Olaszország.

⁹ BUCHANAN, 1923. I/196.

¹⁰ Egy ilyen négytagú tárgyaláson Németország könnyen 3:1 arányú hátrányba kerülhetett, melyet nem vállalhatott.

¹¹ Majdnem húsz évvel korábban II. Miklós kezdeményezte Hágában az általános leszerelési konferenciát, amit a nagyhatalmak elbagatellizáltak és végül semmi sem lett belőle.

konfliktus megoldását. Ugyan egy évvel korábban a cár még úgy nyilatkozott, esze ágában sincsen harcolni „*egy nyomorult albán városért*”,¹² Oroszország nem engedhette meg magának Szerbia leigázását, a balkáni állapotok alapvető, érdekei elleni megváltozását. Szazonov július 30-án még egy kísérletet tett, kilátásba helyezve, amennyiben elfogadhatóan módosítják az ultimátum tartalmát, Péterváron leállítják a katonai készülődéseket. Másnap hasonló tartalommal megismételte javaslatát.

Az orosz mozgósítás augusztus 30-tól ismét megindult, kihangsúlyozva, az csak Ausztria ellen folyik, mégpedig védelmi céllal. A katonai óvintézkedésektől függetlenül az orosz-német viszony békésen rendezhető.

Berlinben augusztus elsejére érezték elérkezettnek ugyanazt, amit a szövetséges Bécsben három nappal korábban, vagyis szavak helyett eljött a cselekvés ideje. A német nagykövet átnyújtotta országa hadüzenetet az orosz külügyminiszternek, majd két nappal később Franciaországnak is. Háborús gépezetük most már olajozottan működhetett.

Kétségtelen, az antant államokat összefűző laza szövetség nem tette lehetővé a gyors konzultációt és az egységes nyilatkozatok kiadását, tagjai így inkább csak követték az események menetét. Azzal Buchanan is tisztában volt, Nagy-Britannia nem tud majd kimaradni a háborúból, ha az valóban kitör, hiszen érvényesítenie kell nagyhatalmi érdekeit, másrészt szövetségesei cserbenhagyása esetén azok hosszú időre leírhatják, mint kiszámíthatatlan külpolitikai partnert.

Augusztus első napjaiban az oroszországi angol követség személyzete tüntetések szemtanúja lehetett, a tömeg a Londonból érkező, biztató hírekre szomjazott. Végül a britek dilemmáját maguk a németek oldották fel Belgium határának átlépésével. A Párizs felé tartó úton akadályt képező ország semlegességének megsértése kiváló ürügyet szolgáltatott az augusztus 4-i, Berlinnek küldött hadüzenethez.

Valójában a szemben álló katonai tömbök között olyan egymást keresztező tervek és ellentétek húzódtak, melyek hosszú

---

¹² BUCHANAN, 1923. I/180.

távon feltarthatatlannak bizonyultak. A szarajevói merénylet levegőbe röpítette az időzített bombát.

1914 nyarának önbizalomtól és lelkesedéstől átítatott napjaiban arról ír, a közös harc új egységet teremtett a kormány és a nép között, a forradalom bekövetkezését jó időre el lehetett napolni. 1916-17 fordulójára azonban a helyzet gyökeresen megváltozott, a harctéri vereségek, halottak és a sebesültek számának növekedése, valamint az ellátási zavarok végsőkéig fokozták a lakosság türelmét. A romló körülményeket súlyosbította a politikai rendszer merevsége. II. Miklós szilárdan hitt a Teremtőtől kapott abszolutizmusban, ő maga azonban igazi önkényuralkodókra jellemző vonások nélküli despota volt, határozatlan, ingatag, akaratgyenge és sokszor döntésképtelen. Könnyen befolyásolható emberként mindig arra hallgatott, akivel utoljára beszélt, legtöbbször saját feleségére.¹³

A monarchisták minden rossz forrásaként a cári család kegyeibe beférkőzött Raszputyin szerzeteset nevezték meg. Gyilkosai 1916 decemberében végeztek a sztareccal. A legújabb kutatási eredmények arra engednek következtetni, az összeesküvésben jelentős szerepet kapott a brit katonai elhárítás.¹⁴ Raszputyin ugyanis a kezdettől fogva ellenezte a háborút, bizalmas körökben úgy vélték, hatalmát latba veti a cárnénál a békekötés érdekében.¹⁵ Márpedig Oroszország estleges kiválása rémülettel töltötte el Nagy Britannia és Franciaország vezetőit, ahogy Buchanant is, hiszen egy német, osztrák-magyar és török átcsoportosítás döntő súlyt képezhetett javukra más frontszakaszokon. Bár nem lehet bizonyítani, hogy a nagykövet tudott az előkészületekről, utólag valószínűleg üdvözölte az „alantas személyiségű” Raszputyin félreállítását.¹⁶ Ő is saját szemével látta az általa indukált személyi változások romboló hatásait az államgépezet működésére.¹⁷ Szinte már mindenhol

---

¹³ Ld. erről: BEBESI, 2013c. 54-55.

¹⁴ Ld. erről: COOK, 2007.

¹⁵ Ld. erről: BEBESI, 2013d. 25.

¹⁶ Ld. erről: BEBESI, 2001. 55. valamint: BEBESI, 2013c. 55. valamint: BEBESI, 2013d. 26-27.

¹⁷ Munkájára legnagyobb csapást 1916 júliusában Szazonov külügyminiszter leváltása jelentette. Buchanan alázatos hangvételű levelében kérte a cárt döntésének újragondolására – hasztalanul.

német ügynököket szimatolt, akik szorgalmasan jelentettek Berlinbe katonai átcsoportosításokról és elhívték a közvéleményben az előnyös különbéke lehetőségét. Ismerte a merényletben oroszánrészt vállaló Felix Juszapovot, 1916 áprilisában - nem sokkal Stürmer miniszterelnökké való kinevezése után¹⁸ - családja körében eltöltött szabadsága idején meghívta őt ebédre a Krím-félszigeten fekvő palotájába. Beszélgetéseik közben elhangzott szavaik elárulhatták, hasonló véleménnyel vannak a helyzetről. Az eseményekben közrejátszó „angol kapcsolat” valószínűsége az uralkodó fülébe is eljutott. Buchanan elhárította a feltevést: *„Éltem a lehetőséggel, hogy biztosítsam, a gyanúsítás teljesen alaptalan. Öfelsege megköszönte nekem, és azt mondta, nagyon örül, hogy ezt hallja.”*¹⁹ Az sem zárható ki, Buchanan szándékosan hallgatta el a birtokába jutott információkat, míg munkatársai eltüntették a honfitársával kapcsolatos nyomokat.²⁰

Liberálisabb politikusok kérték a cárt, helyezze szélesebb társadalmi alapokra uralmát, egyezzen ki a pártokkal és hívja össze az Állami Dumát. Ha elmozdulás történne egy alkotmányos berendezkedés felé, azt a tömegek szívesen vennék, nagyobb odaadással harcolnának a hazáért. A kölcsönös egymásrautaltság helyzete erre talán soha vissza nem térő alkalmat szolgáltatott. Buchanan számos alkalommal, amikor csak tehetett, szóvá tette a cár előtt a demokratizálás hiánya miatti aggodalmait. Először 1916 februárjában vette a bátorságot, hogy saját felelősségére előhozza az átalakítások szükségességét. *„Vajon, kérdeztem, nem lenne előnyére a jelenlegi páratlan alkalom, hogy közelebb húzódjon a kötelekhez, amit a háború kovácsolt az uralkodó és az emberek között, néhány lépést téve a tömegek kívánságainak találkozására?”* *„Emlékezzen, hogy az elején elmondtam a nemzetnek, hogy muszáj minden erőfeszítést a háborúra összpontosítani és a belső reform kérdésével várni kell a békéig.”*²¹ - makacskodott beszélgetőpartnerre. Az 1917. január 12-i

---

¹⁸ Az osztrák felmenőkkel rendelkező Stürmer 1916 februárjában foglalta el a miniszterelnöki széket, németbarátként és Raszputyin meghosszabbított kezéeként ismerték.

¹⁹ BUCHANAN, 1923. II/50-51.

²⁰ Ld. erről COOK, 2007. 70.

²¹ BUCHANAN, 1923. II/4-5.

meghallgatása a hamarosan bekövetkező végső győzelem víziójában élő uralkodónál már szinte drámai hangvétel mellett zajlott. „Őfelsége, kérdeztem, azt kívánja, a szokásos őszinteséggel beszéljek? Őfelsége jóváhagyásának jelzésére folytattam, azt mondván, most korlát van közte és az emberei közt. (...) Őfelsége, ha megengedi, hogy ezt mondjam, az egyetlen biztonságos út, ami nyitva áll ön előtt – nevezetesen, hogy ledönti a korlátokat, ami elválasztja önt az emberektől és visszanyeri a bizalmukat. (...) Ilyen kölcsönös bizalom nélkül Oroszország sosem fogja megnyerni ezt a háborút. (...) Ha látom, hogy egy barátom egy erdőn keresztül sétál egy sötét éjszaka egy úton, amiről tudom, hogy szakadékban végződik, nem kötelességem, hogy figyelmeztessem a veszélyre? És nem egyaránt kötelességem figyelmeztetni Őfelségét a szakadékra, ami ön előtt fekszik? Uram, eljött az idő, hogy elváljanak az utak és válasszon a két ösvény közül. Az egyik a győzelemhez és a dicsőséges békéhez vezet - a másik a forradalomhoz és a katasztrófához. Engedje meg nekem Őfelsége, könyörögjek, válassza az előbbit.”²² Miklósrá megindítóan hatottak szavai, hosszas kézszorítással, mégis konkrét válasz nélkül engedte el az általa nagyra becsült idős férfit. A monarchiáért való aggodalmával Buchanan diplomata léte ellenére belesodródott a belpolitika eseményeibe is. Meggyőződéses royalista volt, azonban kormánya támogatásával jó kapcsolatokat alakított ki ellenzéki jobboldali politikusokkal, lehetőségei határáig támogatta őket. A munkás- és parasztpárti baloldaliakat viszont veszélyes elemeknek tartotta, akik átgondolatlan vagdalkozásaikkal csak anarchiába taszítanák az országot. Buchanan nem tartotta alkalmasnak az orosz társadalmi és politikai viszonyokat egy polgári forradalomra, főként a világháborúval a hátában. Inkább egy gyorsan végrehajtott puccsban reménykedett, mely érintetlenül hagyja az irányítási hierarchiát, de egy alkalmasabb és szélesebb látókörű személyiséggel elvégzi azt, amire II. Miklós nem volt hajlandó. A békés viszonyok majd lehetőséget teremtenek a fokozatosan elmélyülő, megérlelt reformsorozatra.

Buchanan idejének javát 1914 augusztusától a közös győzelmet elősegítő szorosabb és gördülékenyebb angol-orosz kapcsolatok megteremtése töltötte ki. Munkásságának elismeréséül Moszkva városának díszpolgárává avatták.

---

²² BUCHANAN, 1923. II/45-49.; Vö. COOK, 2007. 68-69.

Az antant győzelme helyett azonban a régóta levegőben lógó forradalom következett be, 1917. március 12-én a több hete tartó sztrájkok és tüntetések után a pétervári helyőrség átállásával győzött a felkelés, két nap múlva a cár lemondott. Azon a tavaszon úgy tűnt, Oroszországban is beköszönhet a népfelség elvén alapuló polgári demokrácia. Buchanan üdvözölte a változásokat, francia és olasz kollégáival együtt azonnal felvette a kapcsolatot a hatalom új birtokosaival Legfőbb törekvései Oroszország háborúban tartására irányultak. Reményei nem csalatkoztak, az Ideiglenes Kormány ezen a ponton kontinuitást mutatott elődjével, a háború győzedelmes lezárását tekintette külpolitikai céljának. Ugyanakkor az elszaporodó dezertálások és a frontbarátkozások kétségessé tették Buchanan reményeit, a demoralizálódó orosz gőzhenger hatékonyan tudja lekötni a központi hatalmak egységeit. A folyamat ellen hazafias buzdító szellemű beszédeken kívül vajmi keveset tehetett. Több tűz közé került, későbbi emigráns körökből kritikák érték, hogy a forradalom előkészítésén munkálkodott, a felforgatók számára az angol nagykövetség mintegy főhadiszállást jelentett terveikhez. Mások a letűnt rezsimmel azonosították, mivel nem szakította meg barátsága szálait a birodalmi ház tagjaival. Odahaza azért támadták élesen, mert nem tudta megszervezni II. Miklós és családja kimenekítését az országból. A későbbi tragédia fényében baklövése még sötétebb árnyékot vetett karrierjére. Buchanan művében rámutatott, a cári család kiutazását Miljukov, az Ideiglenes kormány külügyminisztere vetette fel először, de a készülődéseknek titokban kellett maradniuk, mivel tartottak a Szovjet ellenzésétől, illetve, hogy ütkőként használják fel a kormány ellen. Angliában kezdetben pozitívan fogadták az ilyen irányú megkeresést. De ahogy népszerűtlen intézkedései következtében a tömegek mindinkább kihátráltak az Ideiglenes kormány mögül, az utazásra egyre kevésbé nyílt alkalom. Hírek terjengtek, a munkások felszedik a kikötőbe vezető vasúti síneket, amennyiben hajóra akarnak szállni. Így biztonságuk szavatolása az orosz hatóságok részéről erősen kétségessé vált. *„Az ajánlatunk nyitva maradt és sosem lett visszavonva. Ha az előnyt nem használták ki, az azért volt, mert az ideiglenes kormánynak nem sikerült felülkerekednie a Szovjet ellenállásán. Mivel (...) nem voltak urak a saját*

házukban."²³ A vélemények ma is megosztottak a kimenekítés ügyében. Mások szerint az igazi felelősség az unokatestvért, V. Györgyöt terheli, aki a megtévesztésig hasonlított a cárra. Az angol király, szintén hazai baloldalának megerősödésétől félve, cserbenhagyta rokonát. Külügyminiszterének szóló levelében kiérződik hozzáállása a kérdéshez: „*Őfelségének komoly kétségei vannak azt illetően, hogy vajon - az utazás veszélyeitől eltekintve - tanácsos-e az, hogy az orosz császári család itt telepedjék le...*”²⁴ Lloyd George miniszterelnököt rávette, érvénytelenítse a befogadásukra tett korábbi ígéretét. Megunva a helyben topogást, Buchanan az angol külügyminisztériumon keresztül a köztársasági Franciaországban próbált helyet csinálni az ex-cárnak, sikertelenül, feljebbvalói kisujjukat sem mozdították az érdekükben.

Buchanan Kerenszkijről pozitívan nyilatkozott, igazi erős embernek és hazafinak tartotta, ennek ellenére már 1917 nyarára ráébredt, a demokráciának Nyugat-Európában megismert formája a sajátos orosz viszonyokra nem alkalmazható. Félt a bolsevikoktól, politikai meggyőződésével szemben állt velük. 1917. novemberi hatalomra kerülésük után egyre rosszabbá vált a helyzete, a követséget is őrizni kellett, nem lehetett kizárni egy erőszakos támadást sem. „*Trockij azt mesélte egy francia hivatalnoknak (...) különös ellenszenvvel viseltet irántam. (...) A letartóztatásomat fontolgatja.*”²⁵ Nagy-Britannia és Franciaország szempontjából a legnagyobb változás katonai területen következett be, Lenin ugyanis azonnali, annexió nélküli békét hirdetett minden hadviselő számára, majd egyoldalúan megkezdte fegyverszüneti tárgyalásait a központi hatalmakkal. Fenntartásai ellenére Buchanan ugyanakkor elismerte a párt vezetőinek tehetségét a tömegek megnyerésére, irányítására, a hatalom megszerzésére és annak akár kíméletlen eszközökkel való megtartására is.

Buchanan 1918 elején hagyta el a fővárost, ez már nem az ő Oroszországa volt, ahová hét évvel korábban érkezett. „*Az utolsó*

---

²³ BUCHANAN, 1923. II/106.

²⁴ HERESCH, 1995. 290.

²⁵ BUCHANAN, 1923. II/227.

napunk Petrográdban!"²⁶ - jegyezte fel január 6-án. Január 8-án érkezett meg a finn határ túloldalán fekvő Tornió városkába. 1919 és 1921 között visszatért Rómába, az egyik korábbi állomásának színhelyére és a Vatikánban teljesített nagyköveti megbízatást, mintegy lezárva egyedülálló diplomáciai pályáját. 1924-ben hunyt el.

A történettudomány egyik legjelentősebb forrását azok szavai képezik, akik szemtanúként vehettek részt a múlt homályába vesző eseményeinek forgatagában. A „boldog békeidők” világa a kifelé fényes külsőségben pompázó Oroszország számára inkább a belső krízisekkel és mesterségesen elfojtott mozgólódásokkal megtűzdelt mindennapokat jelentik. Buchanan könyve nemcsak az angol-orosz kapcsolatok közelebbi megismerését szolgálja, de őszinte és magával ragadó képet nyújt az orosz belpolitikai viszonyokról is. Elemzi és saját véleményével egészíti ki a befejezetlen sztolipini reformokat,²⁷ a forradalom hatásait és a bolsevikok hatalomra kerülésének körülményeit. Értékes tükre a végzete felé sodródó Romanov-dinasztiának, magával ragadó képet alkot II. Miklós cár emberi jelleméről, életének sajátos tragikumáról, felesége vagy Raszputyin hatásairól. Visszaemlékezései fontos, eddig kevésbé ismert bázisául szolgálhatnak az orosz történelmet kutatók munkájának. Mindezen tényezők következtében talán az első világháború közelgő centenáriuma nyomtatásban való megjelentetésére is alkalmat adhat.

Felhasznált irodalom

BEBESI, 2001 = BEBESI György: Vlagyimir Mitrofanovics Puriskevics: „Az alapító atya”. In: Bebesi György. A cári monarchia „védőszentjei”. Pogromlovagok és szürke kardinálisok. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 2. Pécs, 2001. 26-62.

BEBESI, 2013a = BEBESI György: *Nemzetközi kapcsolatok a 19. század második felében. A krími háborútól az I. világháborúig (1856-*

---

²⁶ BUCHANAN, 1923. II/247.

²⁷ Ld. erről: BEBESI, 2013b, 102-108.

1914). In: Bebesi György (szerk): *A hosszú 19. század rövid története*. Pécs, 2013. 59-77.

BEBESI, 2013b = BEBESI György: *Az első orosz alkotmány születése, a cárizmus utolsó „félpárlamentális” 10 éve, a júniusi monarchia*. In: Bebesi György, Lengyel Gábor (szerk): *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről*. PTE, Pécs, 2013. 89-110.

BEBESI, 2013c = BEBESI György: *Rettegettől rettegésig. A Romanov-Ház utolsó évtizedei*. *Múlt-Kor*, 2013, ősz. 50-55.

BEBESI, 2013d = BEBESI, György: *A Raszputyin gyilkosság. A csodatevő cári kegyenc élete és halála*. *Rubicon*, 2013/1. 20-27.

BUCHANAN, 1923 = BUCHANAN, George: *My mission to Russia and other diplomatic memoirs*. Cassel & Company, London 1923.

COOK, 2007 = COOK, Andrew: *Megölteni Raszputyint. Grigorij Raszputyin meggyilkolásának hiteles története*. Cephalion, Szentendre, 2007.

GALÁNTAI, 1980 = GALÁNTAI József: *Az első világháború*. Gondolat, Budapest, 1980.

HERESCH, 1995 = HERESCH, Elisabeth: *II. Miklós. Gyávaság, árulás, hazugság. Az utolsó orosz cár élete és halála*. Magyar Könyvklub, Budapest, 1995.

BEBESI GYÖRGY

AZ 1917-ES FORRADALMAK HATÁSA AZ OROSZ SZÉLSŐJOBBRA, A FEKETESZÁZAS MOZGALOMRA

A háború végén, a monarchia bukása után

Az első világháború alatt az 1905-ben még tömegeket mozgósítani képes és a cári trónt megmentő feketeszázás mozgalom erőteljes hanyatlásnak indult. Vezetői következetesen támogatták a háború gondolatát akkor is, amikor az ország lakossága, a társadalom legkülönbözőbb rétegei az éhezés, a szenvedés, a tömeges áldozatok hatására a leghatározottabban szembe fordultak vele. A szélsőjobboldali vezérek többnyire önkéntesnek mentek a frontra, így a hátszágban effektív politikai tevékenységet nem folytattak. Állandó háborúpártiságuk mellett hiányzott többségükből a politikai realizmus, józanabb, a *Progresszív Blokkba* tömörült képviselőtársaikkal szemben létrehozták a „Fekete Blokkot,” amely a Monarchia mindenáron való fenntartását tartotta politikai küldetésének, erre utalt a francia diplomata, *Paléologue*, amikor ezt írta: (a szélsőjobb) „... ha kell, a cár ellenében is megvédi a cárizmust.”¹ A progresszivistákat pedig egyszerűen „sárga blokknak” minősítették. Ahogy egyre nyilvánvalóbbá vált Oroszország gyászos katonai szereplése, és ahogy erősödött a krízis a hátszágban, úgy vesztette el maradék tömegtámogatását és erkölcsi hitelét a mozgalom, pedig, 1916 végén rendkívüli, régen várt lehetőséghez jutott: november 10-én, Borisz *Stürmer* lemondatása után az Uralkodó kétségbeesésében A. *Trepovnak* adott miniszterelnöki megbízást, aki, kormányának legtöbb tagját, pl. a posztógyáros pogromszervező *Protapopovot* a szélsőjobb vezérei közül válogatta, december 28-tól pedig *Golicin* herceg, a feketeszázak egyik legprominensebb alakja kapott kormányalakítási megbízást.² S bár a feketeszázak a végjátékban de facto kormányra kerültek, erre a politikai lépésre akkor került sor, amikor semmiféle politika és tömegtámogatás nem állt mögöttük. Egyes akciókra, mint *Raszpu-*

¹ PALÉOLOGUE, 1982. 367.

² SZILÁGYI-KRAUSZ-SZ. BÍRÓ, 1992. 56.

tyin hírhedt meggyilkolására még futotta erejükből,³ de sem a hadi, sem a belpolitikai helyzet megfordítására nem volt potenciáljuk, mivel az eseményeket 1917 elejétől már nem a kormányzat, hanem a Duma és az utca irányította.

1917. március 2-án, az uralkodó lemondásával érkezett a politikai színváltás pillanata: a monarchistáknak már február végén dönteniük kellett, hogy csatlakoznak-e az általános politikai folyamathoz, a „Duma forradalmához”, amely a cár és a cári kormányzat eltávolítására irányult vagy szembefordulnak vele. A monarchisták, ahogyan korábban sem alkottak monolit politikai tömböt, az 1917 februárjára kialakult krízishelyzetre is különféleképpen reagáltak: míg meghatározó vezetőik közül *Markov II*, *Puriskevics* és társaik elhagyták a IV. Állami Dumát és illegálisba vonultak, addig *Sulgint* beválasztották a Duma Ideiglenes Bizottságába, tulajdonképpen *Rodzjanko* és ő jelentették a forradalom első napjait. E tisztségében kapta a feketeszázak „szürke kardinálisa” híres megbízását az oktobrista *Gucskoval* együtt, hogy mondassa le *II. Miklóst*, *Mihail Alexandrovics* nagyherceg javára.⁴

A hogyan tovább kérdésében már nem lehetett az "utca erejét" kihagyni, bármennyire is erre épült még néhány hónappal korábban is a Progresszív Blokk koncepciója, akik abban bíztak, hogy ha maga távolítja el a gyűlölt rendszert, akkor az utcai forradalom elkerülhető. Először a munkástanácsokkal kellett felvenni a kontaktust az államforma meghatározása érdekében, a tárgyalódelegációt *Miljukov* és *Sulgin* vezették. A tárgyalások során *Sulgin* késznek mutatkozott az alkotmányos monarchia elfogadására, érdekes módon a liberális *Miljukov* keményen ellenállt ennek.⁵ *Szuhanov* így ír erről: "*Sulgin* beszélt a háborúról, a győzelemről, a hazafiságról. Monarchista léte engedelkenyebbnek mutatkozott, mint *Miljukov*, túltéve magát saját korábbi nézetein."⁶ 1917 tavaszán *Sulgin* világosan látta, hogy a forradalomért az Állami Dumának is viselnie kell a felelősséget, s mint politikus vagy szembefordul, vagy azonosul vele. Az egykori monarchista *akkor* az utóbbit vá-

---

³ PURISKEVICS, 1990.

⁴ SULGIN, 1989. 516.

⁵ SZUHANOV, 209.

⁶ Uo.

lasztotta. Április 27-én az Állami Duma küldöttgyűlésén ezt így fogalmazta meg: *"Én nem mondom, hogy az Állami Duma kívánta a forradalmat, mert ez nem lenne igazságos. De ha nem kívánta, a forradalmat akkor is mi alkottuk. Nekünk erről a forradalomról már nem lehet lemondani, mi össze vagyunk kötve, össze vagyunk forrasztva vele, és ezért viseljük az erkölcsi felelősséget."*⁷

Eközben Puriskevics a hírhedt gyilkosság – Raszputyin megölése – után vonatával a déli frontra utazott, majd 1917 elején Petrográdra visszatérve létrehozta a "Nemzeti Pártot" – ami gyakorlatilag egy monarchista összeesküvő csoportot jelentett – annak érdekében, hogy *"udvari fordulat kikényszerítésével"* mentse meg Oroszországot a forradalomtól. Bár a *Mihály Arkangyal Orosz Népi Szövetségének* (MASZ) február 8-i ülésén még ő elnökölt, azonban más feketeszázas szervezetekhez hasonlóan a MASZ-nak is be kellett szüntetnie tevékenységét az Ideiglenes Kormány megalakulásának pillanatában, Puriskevics azonban nem tűnt el a politikai színpadról. Az új hatalom támogatására hajlandónak mutatkozott eleinte, *"amennyiben az gondoskodik a front szükségleteinek kielégítéséről"*⁸ áll még március 28-án híres vöröskeresztes vonatában írt levelében. Április 2-i dátummal azonban már felhívást írt a bolsevikok ellen, az akkor még eszer-mensevik többségű Petrográdi szovjethez.⁹

Sulgin is nehezen tűrte a kettős hatalom, vagy, ahogy Krausz Tamás fogalmazott, a "kettős hatalomnélküliség"¹⁰ körülményeit. 1917 májusában az ideiglenes kormányt támogató képviselőként éles polémiába keveredett a szovjetekben egyre jobban megerősödő, s a kormányzatot egyre határozottabban támadó szociáldemokratákkal: parlamenti felszólalásában ezt "üzente" a számukra: *"Önök jobbnak tartanak, ha koldusszegények lennének, a saját hazánkban. Ha önök képesek számunkra megőrizni, megmenteni ezt az országot, és annak ez az ára, akkor vetkőztessenek le bennünket, mi nem fogunk könnyeket hullatni."*¹¹ Lenin válasza a Pravdában nem sokat váratott magára: *"Ne ijedezzen Sulgin úr! Amikor mi hatalmon leszünk, nemhogy levetkőztetni nem fogjuk önöket, hanem jó öltözetet és*

---

⁷ ZASZLAVSZKIJ, 1925. 44.

⁸ GARF. F. 1244. Op. 2. D. 42. 4.

⁹ IZVESZTYIJA, 1917.

¹⁰ FONT-SZVÁK-NIEDERHAUSER-KRAUSZ, 1997. 452.

¹¹ ZSUKOV, 1989. 5.

*jó ételt fogunk biztosítani egy olyan munka feltételeként, amely teljesen szokványos és az önök erejének megfelelő lesz!*¹²

Sulgin és a szélsőjobb ideiglenes kormányt elfogadó szárnya támogatta a Kerenszkij-offenzíva gondolatát, mert meggyőződése volt, hogy ha az orosz csapatok nem tanúsítanak aktivitást a fronton, akkor a szövetségesek, Anglia és Franciaország ki fognak egyezni Oroszország rovására. Az augusztus 4-i Állami Gyűlésen felszólalt a halálbüntetés eltörlése és a hadseregben létrehozott "választott bizottságok" ellen, valamint az állami egység és a központi hatalom megbontásaként értékelte Ukrajna autonómiáját. A gyűlés résztvevői között egyértelműen megmutatkozott a *diktatúra utáni vágy*: a baloldali szónokok ellenforradalomról, a jobboldaliak anarchiáról beszéltek. *Kornyilov katonai*, - az ekkor már bolsevik többségű szovjetek - *proletárdiktatúrában* gondolkodtak. Sulgin lapjának, a *Kijevljanyinnak* ekkoriban íródott cikkei dühödten támadták a forradalmat és a demokráciát, ezért Sulgint augusztus 30-án kijevi látogatása alatt egy rövid időre le is tartóztatta a Városi Forradalmi Védelmi Bizottság, mint a Kijevi Polgár szerkesztőjét. Ennek ellenére október elején ismét Kijevbe érkezett és a helyi nemesség által alapított *Orosz Nemzeti Szövetség* (Russzkij nacionalnij sojuz) élére állt.¹³

Puriskevics is részt vett az 1917 augusztusában tartott Állami Gyűlésen, ahol hajlandónak mutatkozott Kerenszkij "bűnös forradalmi múltját" megbocsátani, amennyiben az Ideiglenes Kormány elnöke hajlott volna egy katonai diktatúra bevezetésére. 1917 szeptemberében, amikor a sikertelen Kornyilov-puccs miatt kiváló, kompromittálódott miniszterek távozásával összeomlott az Ideiglenes Kormány, és a helyébe lépő direktórium Kerenszkij vezetésével kikiáltotta a köztársaságot, akkor Puriskevics már nem látott maga előtt más utat, mint az aktív fegyveres ellenállást. Az egykori Mihály Arkangyal Szövetség romjain új szervezetet hozott létre, amely már földalatti illegális harcra rendezkedett be. Visszatért ahhoz a még 1916 novemberében publikált gondolatához, mely szerint valamennyi erőt egyesíteni kell, amely polgári diktatúrát akar. "*Jelenleg a monarchia helyreállításáról nyíltan nem célszerű beszélni [...] ezért nem feladva ezt a célkitűzésünket, vala-*

---

¹² PRAVDA, 1917.

¹³ ZASZLAVSZKIJ, 1925. 62.

mennyi olyan erőt egyesítenünk kell, amellyel az anarchia elleni harcban, mint célban egyetértünk."¹⁴ A monarchián ezúttal nem a Romanov-dinasztia uralmát értette, mert más feketeszázás vezértársaihoz hasonlóan úgy látta, hogy a dinasztia eljátszotta becsületét. Az ő jelöltje *Seremetyev* herceg volt, az *Egyesült Nemesség Tanácsának* (*Szozuz objegyinoivo dvoorjansztva*) elnöke. A cél érdekében ezúttal szükségesnek tartotta a kadetokkal és a jobboldali eszerekkel kötendő együttműködést is, mert mint mondotta, *Borisz Szavinkov* és szervezetei nélkül a monarchisták semmit nem érhetnek.

A politikai törésvonalak egyértelművé válása

Az októberi forradalom után ismét egyértelművé váltak a valódi politikai kötődések. Sulgin ismét a régi monarchista volt, újból nyíltan antiszemita módjára viselkedett, és minden erejével a bolsevikok, a győztes forradalom ellen fordult. Megalapította Kijevben az "*Azbukát*", egy titkos szervezetet a szocializmus elleni harcra. November elején Novocserkaskba utazott és részt vett az önkéntes (fehér) hadsereg szervezésében.¹⁵ A *breszti béke* megkötése a jobboldal többi tagjához hasonlóan felháborította, 1918 márciusában azonban, amikor a németek bevonultak Kijevbe, ismét bátor kiállást tanúsított: a kollaborációt ajánló megszállóknak megtagadta az újság megjelentetését, tekintélye ekkor ismét a csúcson volt.

Ezután tevékenységének súlypontját délre helyezte és kidolgozta az ellenforradalom ideológiai programját *Vrangel* és *Gyenyikin* hadseregében szolgálva. A „*fehér, tiszta monarchia lovagjai*,” az új rendjel tagjai azt kapták a történelemtől feladatul, hogy tűzzel és vassal tisztítsák meg Oroszországot a forradalomtól. Sulgin a "*fehér, szent eszme*" gondolatát szegezte szembe a bolsevik röplapok, broszúrák propagandájával. A feketeszázás vezér elméleti munkássága és a fehérgárdisták gyakorlata ismét éles kontrasztot mutatott, akár csak 1905-ben. Sulgin a Monarchiát gyönyörű fehér hölgyként ábrázolta cikkeiben, amiért érdemes meghalni. A fehérek mohón olvasták sorait, aztán a szent eszme jegyében kegyetlen pogromokat szerveztek, zabráltak, gyilkoltak, igaz, a más

---

¹⁴ BOBRISSEV-PUSKIN, 1925. 74.

¹⁵ Uo.

eszmék jegyében fellépő Vörös Gárda sem viselkedett másképp. 1919 nyarán ismét Kijevben került sor iszonyatos pogromra, Sulgint ez ismét kiábrándítja, erről írja *Kínzás félelemmel*¹⁶ című cikkét. A polgárháború alatt a *Velikaja Rosszija* (Nagy Oroszország) című lap szerkesztője, majd a bukás után Vrangel seregében bukkant fel. Sulgin felismerte, hogy az ellenállás ekkor már értelmetlen, és leírta, hogy ő már nem más, mint a Monarchia romjain vagdalkozó, szélmalomharcot vívó Don Quijote. Ahogy írja: "donkihótéskodom".¹⁷

Puriskevics az októberi forradalom után gyakorlatilag egy platformra került egykori elvbarátaival, a lezajlott eseményeket ugyanis olyan lehetőségnek tekintette, amely alkalmat ad az egyeduralom helyreállítására. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy a kialakult helyzetben a bolsevikok ellen valamennyi politikai erő egyesíthető. A haladéktalanul megszervezendő petrográdi felkelés híve volt, mert az volt a véleménye, hogy azt addig kell kirobbantani, amíg a bolsevikok meg nem erősödnek.¹⁸ Szervezte *Kalegyin* atamántól vásárolt fegyvereket és merényletet készített elő Lenin és *Trockij* ellen.¹⁹ "A Szmolnijjal kell kezdeni, aztán sorba menni a pétervári üzemekben és katonasággal lövetni szét a munkástömegeket" – írta Puriskevics.²⁰ Saját állítása szerint 2.000 földbirtokos és katonatiszt tartozott a szervezetéhez Pétervárott és mintegy 7.000 a frontokon. Összeesküvésének legismertebb résztvevője *Vinberg* kapitány volt, aki a bukás után jelentős szerepet játszott a nácizmus születésében, és aki a *Kereszt útja* című művében megörökítette a szervezkedés történetét.²¹ A szokásos fekete-százás túlzás mögött 2-3 tucat fegyveres állt, akiknek fogalmuk sem volt az illegális konspirációról, így alig egy hónappal a forradalom után, november 18-án a pétervári "Cseka"²² felfedte az összeesküvést és letartóztatta résztvevőit.

---

¹⁶ ZASZLAVSZKIJ, 1925. 67.

¹⁷ Uo. 69.

¹⁸ TOBOLIN, 179.

¹⁹ POLUKARPOV, 1990. 374-376.

²⁰ Uo.

²¹ VINBERG, 1922. 181.

²² VCSK, „Vszeszojuznij Csrezoicsajnyij Komityét,” Összorosországi Rendkívüli Bizottság, az új hatalom szervezete az ellenforradalom felszámolására, közismert nevén „Cseka”, amelynek ez volt az egyik első, és rögtön nagyon sikeres akciója.

A feketeszázás vezérnek többszörösen is szerencséje volt, abban a rövid időszakban került sor perére, amikor még a konszolidáció volt az új hatalom legfőbb célja és a polgárháború kíméletlensége még nem érezte hatását. Az eljárás nyílt volt, Puriskevicset és társait egykori politikai ellenfelek, pétervári sztárügyvédek, *Tagancev* és *Gruzenberg*²³ védtek. Ennek megfelelően enyhe volt az 1918. január 3-án hozott ítélet is: a feketeszázás alapító atyját egy év "társadalmilag hasznos munkára" ítélték, amennyiben megígéri, hogy nem harcol az új hatalom ellen. Puriskevics ezt megtagadta, ezért 4 év kényszermunkára ítélték, de ismét szerencséje volt, már április 17-én kiengedték a börtönből fia betegségére való tekintettel, miután becsületszavát adta, hogy nem vesz részt politikai tevékenységben eltávozás alatt.²⁴ 1918. május elsején közkegyelemmel szabadult, amit a Petrográdi Szovjet a munkásosztály nemzetközi ünnepe alkalmából hirdetett meg.

Puriskevics ekkor azonnal Kijevbe utazott, amely ekkor *Szkoropadszkij* hetman irányítása alatt állt. A feketeszázás politikus társaihoz hasonlóan ellenszenvvel viseltetett a független Ukrajna iránt, szükségük volt azonban a hetman bolsevizmusellenes támogatására. Részt vett az Állami Duma valamennyi meghívottjának és az Államtanácsnak az együttes ülésén, ahol Miljukovval együtt a Koordinációs Iroda tagjává választották. Decemberben a hetman bukása után délre, az önkéntes (dobrovolcseszkij) hadsereg ellenőrzése alatt álló területre menekült. Immáron a nyílt, semmiféle taktikával nem leplezett bolsevizmus elleni harc híve volt. "A szocialistákkal és a kadetokkal való bárminemű kacérkodás teljes kárhozatra van ítélve. Mindez csak azt az elképesztő vértengert növeli tovább, amely a polgárháborúban hullott az egységes Oroszország eszméjéért."²⁵

Még ebben az évben Rosztovban megkísérelt egy *Összorosz Állami Néppártot* alapítani, amelyet mintegy átmenetként képzelt el az ONSZ és egy új típusú tömegpárt között.²⁶ A párt Főtanácsa Jaltában működött, részlegeket tudtak létrehozni Rosztovban,

---

²³ Zsidó származású liberálisok, a kadet-párt holdudvarából.

²⁴ SELOHAJEV, 1993. 339.

²⁵ Uo.

²⁶ LAQUEUR, 1965. 88.

Odesszában, Kiszlovodszkban, lapot jelentettek meg *Blagoveszt* (Örömhír) címmel. Egykori feketeszázas harcostársai is délen gyűltek össze az októberi fordulat után, és gyorsan aktivizálódtak: pl. *Vosztokov* 1919-ben megalapította az *Éltető Kereszt Testvériséget*.²⁷ Újból megjelentek a feketeszázas lapok, némelyek közülük, pl. a *V Moszkve* olyan szélsőséges hangot ütöttek meg, hogy még a fehérgárdista vezér *Gyenyikin* is pogromista újságnak nevezte őket. Történt kísérlet az elszórtan szerveződő feketeszázás csoportok összefogására is, ezt a célt szolgálta volna "Az Orosz Nemzeti Közösségek Szövetsége" elnevezésű szervezet, amelynek teljesen nyilvánvalóan a fehérek győzelme esetén egy új típusú állami tömegpárt funkcióját kellett volna betöltenie.²⁸ A fehérgárdista szervezetek közül több mint húszan - köztük a feketeszázások - helyezkedtek arra az álláspontra, hogy ki kell kiáltani a helyreállított monarchiát, Puriskevics maga is közzétette téziseit az egyeduralomról. Ezt az elképzelést támasztja alá, hogy az újjászervezett feketeszázás csoportok programjai, így például "Az Orosz Gyűlésé" is, amelyet *Zamiszlavszkij*, egy régi feketeszázás vezér keltett újból életre, nagyjában-egészében az ONSZ régi programját fogalmazták újjá vagy vették át, cár hiányában azonban a régi gondolatok szinte minden esetben kiegészültek a *korporáció* gondolatával. A *feketeszázas korporatív állam obscsinák szövetségéből állt volna*, valahogy úgy, ahogy azt már a múlt század narodnyikjai, vagy éppen *Bakunyin* is elképzelték.²⁹ Közelebbit az új keletű obscsina felfogásról, vagy az állam új típusú értelmezéséről a programokból nemigen lehetett megtudni, a szerzők kidolgozott teória helyett inkább jelszavakat, szlogeneket gyártottak, amelyek a mozgósítandó egyszerű tömegek számára kétségkívül sokkal közérthetőbbek voltak.³⁰ Puriskevics ennek a folyamatnak – bár szeretett volna – már nem tudott az élére állni, életművét nem tudta a megváltozott új körülmények között folytatni, mert súlyosan megbetegedett, a fehérgárdisták szibériai szétveréséről vagy *Kolcsak* vereségéről már csak betegágyán, fiától értesült.

²⁷ LAQUEUR, 1965. 88.

²⁸ Uo. 125.

²⁹ BAKUNYIN, 1984. 270-274.

³⁰ Ilyen nagyon gyakran hangoztatott antiszemita szlogenjük volt pl. „*Üsd a zsidót, mentsd meg Oroszországot!*” LAQUEUR, 1965. 25.

1920 februárjában, Novorosszijszkban kiütéses tífuszban hunyt el, ez egyike volt akkor azon nagyon kevés városoknak, amit még nem foglaltak el a vörösgárdisták.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a szélsőjobb megosztottsága az októberi forradalomig tartott. Onnantól kezdve mind a korábban kompromisszumkészebb, realistább, az első világháború következményeit felmérő és a дума forradalmában résztvevő, mind a radikális, 1905-ös elveihez ragaszkodó szélsőségesebb szárny szembefordult a bolsevikokkal és a leghatározottabban fellépett ellenük. Szervezkedéseik nem voltak erőteljesek, hiszen a cári hatalom erkölcsi és anyagi támogatásához, nem pedig az illegalitás körülményeihez szoktak, így az új hatalom számára önmagukban komoly veszélyt nem jelentettek. Ám a fehér hadseregbe integrálódva sokat tettek az ellenforradalom ideológiájának kidolgozásáért és határozott elképzeléseik voltak egy fehér győzelem esetére Oroszország jövőjével kapcsolatosan is. Ekkor már „cár nélküli monarchiában” gondolkodtak, törekvéseik leginkább a későbbi olasz korporatív fasizmus elgondolásaival mutatnak szellemi rokonságot.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Oroszországi Föderáció Állami Levéltára:
GARF. F. 1244. Op. 2. D. 42. 4.

Szakirodalom

BAKUNYIN, 1984 = BAKUNYIN, Mihail: *Államiság és anarchia*. Bp. 1984.

BOBRISSEV-PUSKIN, 1925 = BOBRISSEV-PUSKIN: *Vojna bez percsatok*. Leningrád, 1925.

FONT-SZVÁK-NIEDERHAUSER-KRAUSZ, 1997 = FONT Márta-SZVÁK Gyula-NIEDERHAUSER Emil-KRAUSZ Tamás: *Oroszország története*. Bp. 1997.

IZVESZTYIJA, 1917 = IZVESZTYIJA Petrogradszkovo Szovjeta rabocsih i szoldatszkih deputatov. 1917. április 25-i szám.

- LAQUEUR, 1965 = LAQUEUR, Walter: *Russia and Germany. A Century of Contact*. Washington, 1965.
- PALÉOLOGUE, 1982 = PALÉOLOGUE, Maurice: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*. Bp. 1982.
- POLUKARPOV, 1990 = POLUKARPOV, V: *Voennaja kontrevoljucija v Rosszii*. Moszkva, 1990.
- PRAVDA, 1917 = PRAVDA, 1917. május 19-i szám.
- PURISKEVICS, 1990 = PURISKEVICS, Vladimir: *Kak ja ubil Raszputyina*. Moszkva, 1990., az 1918-as kijevi kiadás reprintje.
- SELOHAJEV, 1993 = SELOHAJEV, V. V. (szerk.): *Politicseszkaja Isztorija Rosszii*. Moszkva, 1993. I. kötet. 339.
- SULGIN 1989 = SULGIN, V. V: *Dnyi*. Moszkva, 1989. Reprint.
- SZILÁGYI-KRAUSZ-SZ. BÍRÓ, 1992 = SZILÁGYI-KRAUSZ-SZ. BÍRÓ: *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája. 1900-1991*. Bp. 1992.
- SZUHANOV = SZUHANOV, V: *Zapiszki o revoljucii*. 1. kötet, Leningrád, é. n.
- TOBOLIN = TOBOLIN, I: *Iz zapisznoj knyizski arhiviszta. Zagavor monarhicseszkaj organizacii V.M. Puriskevicsa*. H. n. é. n.
- VINBERG, 1922 = VINBERG, F: *Kresztnij Puty*. München, 2. kiadás, 1922.
- ZASZLAVSZKIJ, 1925 = ZASZLAVSZKIJ, D: *Ricar Csornoj szotnyi V. V. Sulgin*. Leningrád, 1925.
- ZSUKOV, 1989 = ZSUKOV, D.: *Zsizny i knyigi Sulgina*. Moszkva, 1989. Reprint.

LENDVAI ENDRE

OROSZ TÖRTÉNELEM – MAGYAR ECSETTEL

Határokon túlhatoló megismerés

Alapfunkcióját, a **kommunikációt** tekintve a nyelv a nyelvközösség közvetlen természeti-társadalmi környezetéről folytat interakciót, miközben **kognitív** (megismerő) és **metalingvisztikai** (értelmező) funkcióit hívja segítségül.¹ A megismerés során a nyelvközösségek nem szigetelődnek el egymástól, különösen nem a globalizáció korában. Saját határaikat túllépve megismerő-megnevező tevékenységüket kiterjesztik a szomszédos kultúrákra, majd továbblépve a világ távoli részeire is.²

Ritka eset, amikor valóság háttere nyelvi birtokbavételén egyetlen nyelvközösség munkálkodik, hiszen ez feltételezi, hogy jelenlegi hazájában „az idők kezdetétől” ő és csakis ő él. Hasonlóan ahhoz, amikor az Úr természeti és nyelvi világot teremtett: „És nevezé Isten a világosságot *nappalnak*, és nevezé a sötétséget *éjszakai*nak ... És nevezé Isten a mennyezetet *égnek* ... És nevezé Isten a szárazat *földnek*.”³

Az alábbiakban arról szólunk, midőn – kiválasztottjai révén – nyelvközösségünk kognitív tevékenységét a kulturálisan már „belakott”, nyelvileg feltérképezett **orosz valóság hátterre** terjeszti ki. **Másodlagos nyelvi birtokbavételről** van szó, a megismerés óhatatlanul az **orosz lingvokultúra** (kultúra és nyelv integrált egysége) közreműködésével történik. A **kölcsönzés** révén megismert tárgyak, jelenségek, fogalmak megnevezései rendszerint alakilag és tartalmilag jól megkülönböztethetők saját kultúránk elemeitől, hiszen a kölcsönzött lexémákat mindig a forráskultúrából emeljük át.

Az **idegen szavak** és **műveltségyszavak** magukon viselik az idegenszerűség alaki és szemantikai jegyeit, melyek valamely

---

¹ JAKOBSON, 1969.

² LENDVAI, 1985., 1987., 1997.

³ SZENT BIBLIA, 1974. 5.

konkrét földrészre, régióra, kultúrára utalnak. Az ISzKSz.-ből⁴ vett szemléltető példáinkban a **lokális** és **nemzeti szemát** zárójelben adjuk meg: **szél**: *főn* (Alpok), *bóra* (Adria), *hurrikán* (Nyugat-India), *tájfún* (Kelet-Ázsia), *sirokkó* (Földközi-tenger vidéke), *számmum* (Szahara, Arábia, Szíria), *tornádó* (USA); **szesziesital**: *vodka* (orosz), *borovicska* (szlovák), *sligovica / slivovica* (szerb, horvát), *snapsz* (német); **parlament, országgyűlés**: *Bundestag* (német), *Szejm* (lengyel), *Nagy Népi Hurál* (mongol), *Szkupstina / Szkupcsina* (szerb, horvát), *Rigsdag* (dán), *Riksdag* (svéd); **pénzegység**: *rubel* (szovjet, orosz), *font sterling* (angol), *lira* (régi olasz), *leva* (bolgár), *lej* (román), *zloty* (lengyel), *schilling* (régi osztrák), *márka* (régi német) stb. A **műveltségyszó** legtöbbször "szükségletet kielégítő" jövevényszó vagy idegen szó, melynek meghonosodása "egyét jelent az átvevő közösség fejlődésével, ismereteinek tökéletesedésével." Ritkábban "a nyelv saját elemeiből is keletkezhetnek műveltségyszavak".⁵ Ilyenek a **tükörfordítással** képzett magyar megnevezések, pl. *Legfelsőbb Tanács* (*Верховный Совет*), *Nemzetiségi Tanács* (*Совет Национальностей*), *Szövetségi Tanács* (*Совет Союза*), amelyek egykori szovjet állami intézmények megnevezései. Ehhez az eszközhöz akkor folyamodik a nyelvközösség, ha a forrásnyelvi reália több szóból, morfémből tevődik össze, szóképzésileg motivált, ami kínálja a szó szerinti fordítást. Az így keletkezett szavak nem külsejükkel, hanem szemantikai tartalmukkal őrzik az 'idegen' **kultúrszemát**. Műveltségyszavak keletkezhetnek **jelentésbővítéssel** is, amikor általános jelentésű köznevek (*kongresszus*, *szenátus*, *parlament*) tulajdonnévi jelentést vesznek fel: *Kongresszus* (← *Congress*, USA), *Szenátus* (← *Senate*, USA), *Parlament* (← *Parliament*, Egyesült Királyság). Példáink, melyek a *Bundestag*, *Szejm*, *Nagy Népi Hurál* stb. kohiponimasorokban szerepelnek, jól szemléltetik, hogy eredetét tekintve a műveltségyszó legtöbbször nem más, mint valamely idegen nyelvi reália transzkipción vagy transliteráción átvétele.

Nyelvi valóságtagolás

Az orosz történelmi „táj” magyar „ecsettel” történő leképezésé-

⁴ ISzKSz 1973.

⁵ KISS, 1966, 179.180.

ben a nyelvi valóságtagolás is szerepet játszik, ugyanis minden nyelv szókészlete az illető nyelvközösség történelmi tapasztalatainak terméke. A szókészlet alakulásában eredendően az a környezet játszik szerepet, ahol a nyelvközösség él. A létfenntartás, a társadalmi fejlődés szempontjából elsőrendű érdek, hogy az ember alaposan megismerje környezetét, s azzal értően bánjon, alkalmazkodjék. Főleg környezeti okok (éghajlat, hegy- és vízrajz, flóra, fauna, talajviszonyok, az állattartás és növénytermesztés sajátos formái stb.) miatt, az „ember-környezet” viszony kultúránként más és más. Ilyen szükségletek hívták létre az eszkimó nyelvben a **hó** egyes fajtáinak gazdag megnevezés-skáláját, az arabban a **tevetartással** kapcsolatos, árnyalatokban gazdag szókészletet.⁶ Az oroszban a **hal- és kőzetfajtáknak**, a bolgárban a **virágkertészettel** kapcsolatos jeltárgyaknak,⁷ a románban pedig a **fejősjuhászatnak**⁸ van kiterjedt fogalom- és megnevezés készlete.

A megismerő-megnevező folyamatban a történetileg „bejáratott” minták alapján nyelvileg leképeződik a megismerés mértéke, módja és minősége. Innen származnak a nyelvenkénti egybeesések és eltérések, melyek oksági viszonyai idővel feledésbe merülhetnek:

magyar	orosz	német	angol
<i>fa</i> (növény, anyag, tüzelő)	<i>дерево</i> (növény)	<i>Baum</i> (növény)	<i>tree</i> (növény)
<i>erdő</i>	<i>древесина</i> (anyag)	<i>Holz</i> (anyag, tüzelő)	<i>wood</i> (anyag, tüzelő)
	<i>дрова</i> (tüzelő)		
	<i>лес</i> (erdő)	<i>Wald</i> (erdő)	<i>wood</i> (erdő) <i>forest</i> (erdőség)

A kultúrákban egybeeső valóságrészeknek táblázatunkban bemutatott eltérő nyelvi tagolásából nem következtethetünk a gondolkodás vagy lefordíthatóság **korlátaira**, a gondolkodás **sajátosságaira** és a fordítás bizonyos **nehézségeire** annál inkább. A gon-

⁶ TRUDGILL, 1975. 26-28.

⁷ VLAHOV-FLORIN, 1980. 339.

⁸ ISzKSz, 1982. 106-107.

dolkodást illetően, ellentétben az itt egybevetett nyelvekkel, az orosz tudat **differenciáltan** tárolja a mentális lexikonban a *депево, депебуна, дпова, лес* szavak által jelölt kontinuumot, míg a magyar a *fa, erdő*, a német a *Baum, Holz, Wald*, az angol pedig a *tree, wood, forest* lexémákkal hol **összefoglalóan**, hol pedig az oroszhoz hasonlóan, szegmentálva ábrázolja azt.

Mivel az idegen kultúrák nyelvi leképezésében a **fordítás** is szerephez jut, látnunk kell, hogy a fenti esetben a fordítási eljárások sem tartoznak a legegyszerűbbek közé. A fordítónak ismernie kell a **kontextust** (vö. *Fát vásárol. Fát vásárol ültetésre. Fát vásárol télire. Fát vásárol bútorkészítéshez.*). Az első mondat ambivalenciája miatt a fordítás megoldhatatlan, a többiben a fordító már leszűkítheti a megféleltetési alternatívákat a *депево, Baum, tree; дпова, Holz, wood; s a депебуна, Holz, wood* egyenértékűesekre). Ebben a relációban **analitikus megnevezések** is rendelkezésünkre állnak (pl. a *дпова* esetében *tűzi/fa, Brenn/holz, fire/wood*).

Fenti példánkban egy **azonos valóságsegmentum** eltérő nyelvi tagolását láttuk. Ettől lényegileg különbözik az, amikor a lingvokultúrák szegmentumai maguk is eltérnek egymástól. E kérdés azonban gyakran nehezen definiálható. Felvethető, például, vajon eltérő valóságtagolásról van-e szó eszkimó-magyar relációban a **hó** jelentésmező megnevezéseit illetően? Ugyanis, az eszkimóhoz hasonlóan, nyelvünk ugyancsak meg tud nevezni néhány hófajtát: *latyakos hó, kásás hó, porhó* stb.. Az eszkimó nyelv viszont az adott mező részleteit tucatnyi szóval nevezi meg. A nyelvi mítosz ugyan mintegy száz eszkimó hó-nevet említ, de ez csak látszólagos, mert nagyrészt az eszkimó szavak, mondatrészek egybeírhatóságából fakad.⁹ Azonban mindezt leszámítva is, a két lingvokultúra között megmarad az eltérő valóságtagolás. Hasonlóan ahhoz, amikor szabad szemmel, majd pedig mikroszkóppal vizsgálunk meg egy tárgyat, s a mikroszkóp alatt eddig ismeretlen részletek tűnnek elő. Az északi népeknél a klimatikus környezet az, ami „mikroszkóp használatára” készíteti őket. Az *aqilokoq* 'lágyan hulló hó', *piegnartoq* 'szánnal történő utazásra alkalmas hó', *pukak* 'sóhoz hasonló, kristályos hó' stb. lexémák az

⁹ MENDOSA 2015.

eszkimók és a hó közeli viszonyát tükrözik, tehát itt a természet és kultúra egyaránt determinálja a nyelvet.

Publicisztikai expedíciók

A fentiek messzemenően érvényesek a magyar nyelvközösség orosz lingvokultúrára irányuló megismerő tevékenységére is. A publicisztikai műfaj gyakran indít „expedíciókat” idegen kultúrák területére. A tudósító (újságíró, útleírás szerzője) az idegen lingvokultúrát az olvasó szemével tanulmányozza, megfigyeléseit riportban, útleírásban adja közre. A tudósítói kétnyelvűség sajátja a lexémakölcsönzések és az értelmező jellegű szövegrészek sokszínűségében mutatkozik meg. Ezek rendeltetése, hogy felszámolják a beszélő (szerző) és a hallgató (olvasó) információkülönbségét. Tekintsük közelről az interkulturális kommunikáció egy sajátos műfaját: "**Fortocska** (kiemelés itt és a továbbiakban – L. E.) a neve annak a kis ablaknak, amit a zord orosz télben a nagy ablak beragasztása és beszegezése után az orosz paraszt használ."; "**Zakuszka**: egy falat harapás, afféle időhöz nem kötött evés, táplálkozási szándék nélkül, társalgási szándékkal."¹⁰ "Nehéz faasztalok mellett (...) isszák a közkedvelt üdítő **kvaszt**, vagy a mézből erjesztett édeskés mézbort, a **medovuhát**"; "Zagorszk városában dolgozik a hagyományos orosz népi játékok – **matrjoskák** gyára."¹¹ A lexémakölcsönzés egyik indítéka a színező szándék (couleur locale, genius loci), azonban a kognitív motívum rendszerint fontosabb. Ha a szövegben dominálnak az értelmező műveletek, akkor az ismeretközlés a fontos, ha pedig ezek elmaradnak, akkor a stilisztikum jut vezető szerephez.

Sajátos orosz jeltárgyak bemutatásakor a megismeréssel párhuzamosan futó szemantikai folyamat, a **szemiózis** veszi kezdetét. A beszélő rendszerint több lexémát sorakoztat fel, mintegy számba véve a lehetséges megnevezési eszközöket: "Lenin 1894-ben Jaroszlavlban adta ki híres elméleti munkáját, a Kik azok a **népbarátok** és hogyan hadakoznak a szociál demokraták ellen? című könyvet, ... amelyben szétzúzta a **narodnyikok** ideológiáját." „A legendákból táplálkozó, a XII. század elején összeállított orosz

---

¹⁰ BOLDIZSÁR, 1948. 5., 37.

¹¹ HAYNAL, 1982. 27., 67.

Őskronika (oroszul: *Poveszty vremennih let*) szó szerint az özönvíznél kezd. ¹² A szöveg struktúrája akkor is megsejteti velünk, hogy sajátos orosz jeltárgy bemutatásáról van szó, amikor a szerző történetesen mellőzi a lexémakölcsönzést: "Estéknént, amikor vállukon átvett rúdra (*коромысло*) akasztott vödreikkel hazafelé tartanak a folyótól,...; "Az ablakok előtt falvak suhannak el; rönkházak (*изба*), szép fehérre vagy halványkékre festett ablakkeretek (*наличник*). ¹³

A **megnevezések gazdagsága** általában a valóságselet gazdagságára is utal. Ha a megfigyelő kultúrája, nyelve eltér a célkultúrától, beszédében gyakran megjelennek a kölcsönzések: "... a fekete kaviár háromféle hal ikrája - *beluga*, *szevrjuga* és *oszjotr* (*белуга, севрюга, осетр*) az orosz megnevezésük - ezek különféle **tokhalfajták**". ¹⁴ Figyelemreméltó, hogy a kétnyelvű szótárakban feltüntetett magyar megnevezéseket (*viza*, *tokhal*, *vágótok*, *sőregtok*) a szerző nem használja fel. Feltehetőleg azért, mert ezek a halfajták, maguk a magyar halnevek is, ma már kevésbé ismeretek az olvasó számára.

A gyors lefolyású szemiózis bemutatására Illyés Gyula 1934-ben tett megfigyeléseit idézem: "A szomszédos gyárak szombat délutáni ingyenes munkával, *szubotnyikkal* kicsit kezünkre jártak."; "Közben *szubotnyikban* utat építettünk." ; "; megszavazza a **szombat délutáni házcsinosítási különmunkát**"; - Mennyit kerestek? - Mi most semmit. - Micsoda? - *Szubotnyikban* vagyunk." ¹⁵ Illyés tudósításában a *субботник* lexéma másodikkor használatkor már nem igényel értelmezést. A harmadik említéskor alkalmazott körülírás inkább stilisztikai rendeltetésű, de a kognitív megerősítés szerepét is betölti. A **jelszerű** és **körülíró** megoldások váltogatása az ismétlődés kerülésének szándékára is visszavezethető. A jeltárgy negyedik megnevezésekor a konkurens megnevezések közül „győztesként” tér vissza a *szubotnyik*.

A megismerő-megnevező folyamat korai szakaszában a megnevező és értelmező szerepkörök jól elkülönülnek egymástól: mézből erjesztett édeskés mézbor - *medovuha*; rohamosztagos

¹² Uo. 40., 23-24.

¹³ Uo. 26., 35.

¹⁴ Uo. 153.

¹⁵ ILLYÉS, 1934. 22., 23., 37., 48.

munkás, akinek példásan kell dolgoznia – *udarnyik*; pálcikára fűzött birkahús – *saslik*.¹⁶ Jelentésfeltáráskor a beszélő igyekszik a meghatározást valamely ismert, fölérendelt vagy szinonim fogalomra építeni: "Elköltöttünk négy adag, ha jól emlékszem *sasliknak* nevezett kaukázusi ételt, melyet (Magyarországon – L. E.) közönségesen *cigánypecsenyének* hívnak."; "A ... *beluga*, *szevrjuga* és *oszjotr* ... különböző tokhalfajták, amelyek rokonok a vizánkkal, balatoni fogasunkkal.¹⁷ Lássunk egy másik példát: "kis porcelán kannába helyezik el a **teasúrítményt**, a frissen készült **eszenciát**" (*zabapka*); "A **teafőzet**, az eszencia elkészítéséhez nem szabad hebehurgya módon hozzáfogni"; a **főzet** készítéséhez használt edényt előzőleg megmelegítjük".¹⁸ A *teasúrítmény*, *teafőzet*, *eszencia*, *főzet* szavak a *zabapka* magyarításával próbálkoznak, ami a szemiózis korai szakaszára utal.

Történettudományi expedíciók

A magyar-orosz interkulturális párbeszéd, az orosz történelmet illetően, néhány tucat, évszázados távlatban néhány száz ruszista történész tudományos küldetésének a hozadéka. Helyszíni terpmunka, levéltári kutatások, tanulmányutak, konferenciák, a történelemtudományi szakirodalom tanulmányozása, magyarra fordítása révén futnak be a **tudományos import** szállítmányai a magyar nyelvűközösség mentális tárházába. A „küldetésből hazatérő” tudós célja, hogy gyarapítsa a hazai történészek, történészhallgatók, tanulók, érdeklődők történettudományi ismerettárát. Bemutatunk egy ilyen rendeltetésű szövegrészletet:

„Az orosz egyház még a politikai dezintegráció idejében is megtestesítette az orosz földek egységét, hiszen a **kijevi metropólia** változatlanul magába foglalta a néhai **Kijevi Rusz** minden területét, annak vezetője pedig megtartotta a „**Kijev és az egész Rusz metropolitája**” címet. A XIII. sz. legvégén **Makszim metropolita** a biztonságosabb **Vlagyimirba** költözött, és itt maradtak az utódai is. **Iván Kalita** fokozott figyelemmel igyekezett barátságos viszonyt kialakítani **Pjotr metropolitával**, gyakran hívta magához Moszkvába, ahol halála (1326) után el

---

¹⁶ HAYNAL 1982. 27., ILLYÉS, 1982. 20., 50.

¹⁷ ILLYÉS 1982. 50., HAYNAL, 1982. 153.

¹⁸ HAYNAL, 1982. 69-70.

is temették az általa és Iván Kalita által alapított **Uspenszkij székes-egyházban**. (...)

A vlagyimiri nagyfejedelem címért folytatott harc **Dmitrij moszkvai fejedelem** (1359-1389) kiskorúsága idején újult ki, amikor a tatárok és a litvánok is Moszkva riválisait támogatták. A külső fenyegetettség hatására mindössze 2 év alatt felépítették a Moszkvát védő **Kremlt** (1367), a régió egyetlen kőből épült erődítményét. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a hamarosan kitört többéves háborúskodásban a moszkvaiak sikeresen visszaverték Olgerd litván nagyfejedelem három támadását, és **Tver** megerősítését is megakadályozták. 1375-ben Moszkva, élvezve más észak-keleti fejedelemségek támogatását, átvette a kezdeményezést, és a moszkvai csapatok ostrom alá vették és elfoglalták Tvert. A győzelmet megerősítő szerződés szerint **Vlagyimirt** a moszkvai fejedelmek **örök-birtokának (otcsinájának)** nyilvánították, Tver uralkodója pedig megelégedett a **részfejedelmi statussal**. (...)

A nagyfejedelem mellett állandóan működő tanácskozó szerv, a **Bojár-duma** eredetileg két csoportból, a **bojárokból** és az **okolnyicsijokból** állt, amelyekhez később csatlakozott az un. **dumai emberek** csoportja is. A XV. sz. közepétől a régi moszkvai **bojárok** mellett a **Dumában** helyet foglaltak 79 Moszkvához csatolt terület addigi **fejedelmei** is, akik ezzel a korábbihoz képest alacsonyabb statuszt kaptak („**a fejedelmek bojárósítása**”). Ezek a területek alkottak nagyobb közigazgatási egységeket, az un. **ujezdeket**, amelyeket a Moszkvában kinevezett helytartók irányítottak. A társadalom felső rétegét alkotó kb. 200 **bojár** család képviselői töltötték be a fontosabb állami és katonai tisztségeket egy bonyolult számitásokon alapuló **előkelőségi rangsor** (az un. **mesztnyicsesztvo**) alapján. Ez a rangsor meghatározta a **bojárság** tagjainak egymáshoz való viszonyát és a fontosabb tisztségek betöltésénél, illetve az udvari szertartásokban érvényesült. A **mesztnyicsesztvo-rendszer** a kinevezéseket nem a jelölt képességeitől, hanem származásától és elődei szolgálati sikereitől tette függővé. A XV. sz. második felétől az alkalmi megbízások gyakorlatából fokozatosan kezdett kialakulni a központi államigazgatás és bírászkodás új struktúrája, a **prikázok (kormányisékek)** rendszere, amely kitermelte a megfelelő szakmai ismeretekkel rendelkező, meghatározott jellegű ügyekre specializálódó hivatalnokok csoportját (**gyjaki**). **III. Iván** korában, 1497-ben kiadták az egységes bírászkodást biztosító **Törvénykönyvet**, amely többek között szabályozta a **parasz-**

tok szabad költözésének idejét (a november 26-i György-nap előtti és utáni héten) és módját."¹⁹

A kiemelt, orosz eredetű (kisebb mértékben magyar) műszavak jól ábrázolják a korabeli **orosz történelmet**. A terminológia túlnyomó részét **tulajdonnevek** teszik ki:

személynevek: Alekszandr vlagyimiri fejedelem, I. (Kalita /"pénzeszsák"/) Iván, Makszim metropolita, Pjotr metropolitával, Dmitrij moszkvai fejedelem; **földrajzi és államnevek:** Kijev, Moszkva, Vlagyimir, Szuzdal, Tver, Kijevi Rusz; **uralkodói, fejedelmi ragadványnevek:** I. (Kalita /"pénzeszsák"/) Iván, II. (Tjornnij) Vaszilij, Bölcs Jaroszláv, Rettegett Iván; Helyes a szemantikai utalás I. Iván gazdagságára, lásd: Kalita (← *калита*) "pénzeszsák", mert elősegíti a történelmi anyag megértését. Éppen ezért következtelenségnek tűnik, hogy elmaradnak a következő magyarázatok: „Tjornnij” (← *тёмный*) „sötét, vak”, Rettegett (← *прозный*) „kegyetlen, ádáz, szigorú”, Bölcs (← *мудрый*) „bölcs, okos”, utalások az uralkodók személyes, de történetileg releváns tulajdonságaira. **Intézmények, épületek neve:** Bojár Duma, prikázok (kormányiszékek), Uspenszkij székesegyház, Kreml.

A **köznevek, történelmi fogalmak** gyakran kapnak magyar megfeleltetést, de rendszerint kettős szóhasználatot látunk, amelyben a magyar szó, kifejezés megnevezésként és magyarázatként is elfogadható: *rendszeres adófizetés (ordinszkij vihod)*, *nagyfejedelmi jarlik (előjog)*, *kijevi metropólia*, *örökbirtok (otcsina)*, *előkelőségi rangsor (mesztnyicsesztvo)*. Az **uralkodói rangok, titulusok:** a *fejedelem*, *nagyfejedelem*, *részfejedelem* kizárólag magyar megnevezést kap, orosz névvel illeti a szakszöveg *cár*, *bojár*, *titulusokat*, a „Kijev és az egész Rusz metropolitája” vagy a „minden oroszok ura” tükörfordítással kap magyar megnevezést. Bizonyos **hibridizáció** figyelhető meg az alábbi esetekben: „*a fejedelmek bojárósítása*”, *mesztnyicsesztvo-rendszer*, *ujezdek*, *bojártság*. Ezek egy része magyarul is megállja a helyét: *előkelőségi rangsor*, *örökbirtok*, *részfejedelem*, utóbbiakban azonban nincs közvetlen rámutatás az orosz történelemre.

Az orosz történelmi ismeretek általános vagy középiskolai szintű továbbadása már nem feltétlenül tételezi fel a tanári kétnyelvűséget, a fenti, **russzifikált terminológia** viszont továbbra is

---

¹⁹ FILIPPOV, 2015.

használatban marad: „Az orosz forradalmárok első nemzedéke (ahogyan decemberi felkelésükről nevezték őket: a *dekabristák* a népért, polgári átalakulásért küzdött, de még távol állt a néptől.”; „Belinszkij, Herzen és Csernisevszkij követői a század hetvenes éveitől a *narodnyikok* voltak. Elnevezésük a *nép (narod)* szóból származik.”; Lenin követőit a kongresszuson *bolsevikoknak (többségieknek)* nevezték, mert a többség Lenin elgondolásait szavazta meg. Velük szemben állt a megalkuvásra hajlandó *ki-sebbség -- a mensevikek.*”²⁰ A ruszista történész **interlingvális** (orosz-magyar) kölcsönzését a tankönyvíró **intralingvális** (magyar-magyar) kölcsönzése követi, melynek nyomán ok-okozati lánc alakul ki: interlingvális fordítás, intralingvális fordítás, a kölcsönzött elemekből álló történelmi terminológia a magyar szókészlet peremén, a nyelvközösség ismeretkörének gazdagodása, a szókészlet gyarapodása. A láncolat folytatásában a nyelvközösség beolvasztja a műszavakat az irodalmi nyelvbe (műfordításokban, szépirodalmi művekben), míg a szakterminológia megőrzi az egzakt tartalmat. Táblázatunkban a terminológiai adatok a Világtörténelmi Enciklopédia,²¹ az irodalmi nyelv adatai pedig az OMSz.²² alapján szerepelnek:

orosz nyelvi reáliák	magyar nyelvű történelmi terminológia	szótári megfeleltetés a magyar irodalmi nyelvben
<i>атаман</i>	<i>atamán</i> (nagyobb kozák osztag választott vagy kinevezett vezére)	atamán, kozákvezér
<i>барицина</i>	<i>barscsina</i> (a feudális földjáradék orosz formája)	földesúri robot, barscsina
<i>боярин</i>	<i>bojár</i> (az orosz feudális nemesség legfelső rétege a 10-17. században)	bojár, főnemes
<i>декабрист</i>	<i>dekabrista</i> (az 1825-ös cárellenes felkelés tagja)	dekabrista (az 1825-ös nemesi felkelés

²⁰ HELMÉCZY, 1985. 175-179.

²¹ VE., 1984.

²² OMSz, 1981.

Oroszt történelem – magyar ecsettel

	és híve)	híve és résztvevője)
<i>дружина</i>	<i>druzsina</i> (a fejedelem fegyveres kísérete a Kijevi Oroszországban)	druzsina, fegyveres kíséret
<i>холоп</i>	<i>holop</i> (a rabszolga és a jobbágy közötti átmenet a Kijevi Oroszországban)	rabszolga (az orosz fejedelemségben)
<i>оброк</i>	<i>obrok</i> (az orosz jobbágyok évi adókötelezettsége)	a földesúrnak járó jobbágyi szolgáltatás, úrbér, obrok
<i>опричина</i>	<i>opricsnyina</i> (a központi cári földek, valamint a bojárok leverését szolgáló cári hadsereg)	a cár közvetlen kormányzása alatti terület

A táblázat alapján több megfigyelés tehető. A legtöbb esetben a magyar történelmi terminológia **következetes lexémakölcsönzést** alkalmaz: *атаман* → *atamán*, *барицина* → *barscsina*, *дружина* → *druzsina*, *оброк* → *obrok*, *опричина* → *opricsnyina*. A lexémakölcsönzés az átvevő nyelvben „tabula rasa” helyzetben van, szemantikai felépítményét egy jelentéstanilag „érintetlen” hang- és betűsorra építheti fel. Az orosz forrásnyelv nincs ilyen előnyös helyzetben, mert szakterminológiája a polyszémia felé terebélyesítik (pl. a *холоп* lexéma irodalmi jelentése: átv. talpnyaló, szolgálalkú, minden szolgálatra kész ember,²³ ami terminológiai kedvezőtlen.

A szókölcönzésnek három – egymással sokszor összefonódó – módzata van: **transzliteráció** (betű szerinti átírás): *барицина* → *barscsina*, *дружина* → *druzsina*, *оброк* → *obrok*, *опричина* → *opricsnyina*; **transzkripció** (kiejtés szerint átírás): *атаман* → *atamán*, *царь* → *cár*, *боярин* → *bojár*, valamint **adaptáció** (átvevő nyelvhasználathoz igazítás): *декабрист* → *dekabrista*, *боярин* → *bojár* (hangzás utáni átvétel, lásd: többes szám birtokos eseti *бояр*, ami a *боярин* szó leggyakoribb alakja). Ilyen, gyakoriságra épülő, hangzás utáni átvételek még a *копейка*, *копеек*, *верста*, *верст* ala-

²³ OZSEGOV-SVEDOVA, 1998. 866.

kokból származó kettős átvételek második tagjai: *kopejka, kopek*, valamint a *verszta, verszt*.

A tudományos terminológiák által megkövetelt egzakttság egyik előfeltétele a **monoszémia**, melynek az imént bemutatott lexémakölcsönzés kiválóan megfelel. E kölcsönzési mód eleget tesz a műszó visszakereshetősége, **identifikálhatósága** elvárásainak is, ami a történelmi szakirodalom korrekt használatát biztosítja.

A magyar nyelvű, orosz témájú történelmi szakszövegekben a lexémakölcsönzés **definitív műveletekkel** jár együtt. A történészdiszkurzus tehát egy „láthatatlan” orosz-magyar **történelmi szakszótárt** kódol, szövegesített változatban. A tudományos szöveg **kognitív markerei** megadják a történelmi szöveg fontosabb **stílusjegyeit** is.

Az **oktatási célú** történelmi szövegekben a beszélő (szerző, kutató, oktató) szakmai-nyelvi kompetenciája jelentősen meghaladja az olvasóét, a képzési célból fakadóan jelentősen megnő a **megnevező-értelmező műveletek** aránya (alábbi példánkban zárójelben megadjuk a műszavak orosz eredetijét): "Az új katonai réteg földjét *pomesztyenek* (□ *поместье*), őket magukat pedig *pomescsikeknek* (□ *помещик*) vagy *dvorjanyinnak* (□ *дворянин*) kezdték nevezni". Egyetlen mondatban három műszóval gazdagodik az olvasó fogalomtára: *pomesztye* – az új katonai réteg földje, *pomescsik* – az új katonai réteg tagja, *dvorjanyin* – az új katonai réteg tagja, pomescsik. A szöveg így folytatódik: „A későbbi fejlődést jól illusztrálja a szavak értelmének változása. A XVII. században a *pomesztye* már „nemesi birtokot” általában, a *pomescsik* „nemesi birtokost”, a *dvorjanyin* pedig „nemest” jelentett”.²⁴ A történész etimológiai fejtegetése a szakmai érvelés vonalán halad, de arra is jó példa, miként követi a jelentésfejlődés a valóság fejlődését (*дворянин* – az új katonai réteg tagja □ *дворянин* – nemes). A példák nyomán elénk tárul, hogy ami a kétnyelvű szótárakban, műfordításokban **ekvivalens** szótári egység (lásd *помещик* – földesúr, *дворянин* – nemes ember, *поместье* – nemesi földbirtok), az a tudomány számára **nyelvi reália**.

---

²⁴ PERÉNYI-DOLMÁNYOS, 1997. 57.

Táblázatunk jobboldali oszlopa („szótári megfeleltetés a magyar irodalmi nyelvben”) arra derít fény, hogy nem-terminológiai „üzemmódban” a nyelvközösség már nem támaszt egzakt differenciálási követelményeket a forráskultúra reáliái iránt, mi több, benne **asszimilációs tendenciákra** figyelhetünk fel. Ez a következőkben tárul elénk:

1) A magyar szótári megfeleltetésben drámaian **lecsökken az értelmező komponensek száma**, ami azt jelzi, hogy a szótáríró úgy véli, az olvasónak „nincs szüksége” az eredeti lexémák differentia specifica-jának feltüntetésére. Klasszikus értelemben vett megnevező-értelmező aktust csak egy esetben láthatunk: *декабристы* – dekabrista (az 1825-ös nemesi felkelés híve és résztvevője).

2) Az orosz történelmi reáliák magyar megnevezésében a lexémakölcsönzés már nem csupán az egyetlen eszköz, a megfeleltetési oldalon **magyar szinonimákkal** egészülnek ki: *атаман* – atamán, kozákvezér; *барщина* – földesúri robot, barscsina; *боярин* – bojár, főnemes.

3) A szótári cikkekben mind több helyen felbomlik a „megnevező-értelmező” blokk, háttérbe szorulnak az orosz történelemre utaló jelentéskomponensek, dominanciára tesz szert a kétnyelvű szótárak fő törekvése, az **egyenértékűség**, illetve annak látszata.

4) Az *atamán*, *kozákvezér*; *bojár*, *főnemes* típusú megfeleltetés kizárólag szinonimákra támaszkodik. A *földesúri robot*, *barscsina*; *druzsina*, *fegyveres kíséret* rövid **szinonima-sorok**, azzal a különbséggel, hogy a *földesúri robot* és *fegyveres kíséret* megfelel a **körülírás**, a **csonka definíció** követelményeinek is.

5) A „cár közvetlen kormányzása alatti terület” tulajdonképpen **megnevezés nélküli definíció**. Az általunk elemzett orosz-magyar **kétnyelvű szótár** eddig felsorolt asszimilációs (magyarosító) technikáinak közös tulajdonsága a terminológiában jól megfigyelhető egzaktságról való lemondás.

Összegezve, a kétnyelvű szótárak gyakorlata olyan látszat kialakítása felé mutat, amely szerint a világ egységes képződmény; a sokféleség nem is a világban, hanem a nyelvekben van. Ebben a nyelvi tarkaságban kívánnak a kétnyelvű szótárak „rendet teremteni”. Ugyanakkor a magyarországi történetírás ruszisztikai fejezete eredményes „tandemet” képez az orosznyelvű történetírás-

sal és terminológiával, ahol valódi interkulturális kommunikációnak, a két lingvokultúra gyümölcsöző kooperációjának lehetünk tanúi.

Felhasznált irodalom

- BOLDIZSÁR, 1948 = Boldizsár, Iván. Fortocska (Napló-jegyzetek). Budapest: Független Nyomda, 1948.
- FILIPPOV, 2015 = Filippov, Szergej. Az oroszok története. http://szlavintezet.elte.hu/szlavtsz/slav_civil/orosz-tortenelem.htm#_Toc136221462. Letöltés: 2015-08-13.
- HAYNAL, 1982 = Haynal, Kornél. A sztyeppétől a tundráig. Bolyongások, találkozások. Budapest: Gondolat Kiadó, 1982.
- HELMÉCZY, 1985 = Helméczy, Mátyás dr. Történelem és állampolgári ismeretek az általános iskola 7. osztálya számára. Budapest: Tankönyvkiadó 198.
- ILLYÉS, 1934 = Illyés, Gyula. Útirajzok, esszék, tanulmányok. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
- ISzKSz = Bakos, Ferenc (szerk.) Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- JAKOBSON, 1969 = Jacobson, Roman. *Hang – jel – vers*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.
- KISS, 1966 = Kiss, Lajos. Műveltségyszók, vándorszók, nemzetközi szók. Magyar Nyelv, 1966/2. 179-188.
- LENDVAI, 1985 = Lendvai, Endre. Sajátos orosz jeltárgyak magyar megnevezése Magyar Nyelv, 1985., 3., 348-51.
- LENDVAI, 1987 = Lendvai, Endre. A "lefordíthatatlan elem" megfeleltetési lehetőségei. Kandidátusi értekezés tézisei. Pécs: JPTE TK, 1987.
- LENDVAI, 1995 = Лендваи, Э. Заимствование и семантические процессы. (szerk.: Gadányi K.) Nemzetközi Szlavisztikai Napok V., Szombathely, 1995., 563-568.
- MENDOSA, 2015 = <http://www.mendosa.com/snow.html>.
- OMSz., 1982 - Hadrovics László, Gáldi László. (szerk.) Orosz-magyar szótár Hatodik, változatlan kiadás. I-II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- PERÉNYI-DOLMÁNYOS, 1977 = Perényi, J., Dolmányos, I. A Szovjetunió története I-II. Budapest: Tankönyvkiadó, 1977.

SZENT BIBLIA, 1974 = Szent Biblia. Fordította Károli Gáspár. Budapest: Magyar Biblia Tanács, 1974.

TRUDGILL, 1975 = Trudgill, Peter. Sociolinguistics: An Introduction. Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex, England, 1975.

VE = Világtörténelmi Enciklopédia I-II. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1984.

VLAHOV-FLORIN, 1980 = Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Москва: Международные отношения, 1980.

OZSEGOV-SVEDOVA 1998 = Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е издание, дополненное. Москва: Азбуковник, 1998.

SERES ATTILA

EGY NYILAS PARLAMENTI KÉPVISELŐ HIHETETLEN KALANDJAI BOLSEVIK FÖLDÖN*
RÁTZ KÁLMÁN A SZOVJETUNIÓBAN – MAGYAR ÉS OROSZ
LEVÉLTÁRI FORRÁSOK 1941

Bevezető

Az általunk közölt magyar és orosz levéltári források a két világháború közötti Magyarország politikai és társadalmi köreiben jól ismert szélsőjobboldali érzelmű politikus, Rátz Kálmán Szovjetunióban tett útjának egyes részleteit örökítik meg az utókor számára. Amikor a levéltári kutatásaink során először talákoztunk ezekkel a dokumentumokkal, rögtön felvetődött bennünk a kérdés, hogy vajon mit kereshetett a nyilas párt vezetésének egyik prominens tagja Moszkvában, nem sokkal azelőtt, hogy a náci Németország oldalán Magyarország is belépett a Szovjetunió elleni háborúba? Milyen célja lehetett egy szélsőjobboldali politikus utazásának egy olyan országba, amely a világ közvéleményének szemében a „bolsevizmus fő fészke” számított, s a vezetői által képviselt társadalmi eszmerendszer gyökeresen szemben állt a nyilas politikai ideológiával? Mindezek a kérdések annál is inkább elgondolkodtatnak bennünket, mivel a Horthy-korszak egészében a szovjet fővárosban szolgálatot teljesítő magyar diplomatákon kívül – a különféle kereskedelmi delegációk tagjait nem számítva – parlamenti képviselőként Rátz volt az egyetlen magyar politikus (ha úgy tetszik, hivatalos személy), aki eljutott a Szovjetunióba és ott gazdasági és kulturális kérdésekről tárgyalt.

Persze a fentebb megfogalmazott kérdéseinkre könnyelműen lehetne azt a választ adni, hogy semmi különös nincs abban, ha egy nyilas képviselő a bolsevik államba utazik, hiszen a „szélsőség mindig vonzza a szélsőséget”, vagyis a szélsőséges hatalmi ideológiák képviselői közötti együttműködés, azok totalitárius és

---

* Forráspublikációnk címe az *Olaszok hihetetlen kalandjai Leningrádban* című, szovjet–olasz koprodukcióban készült film címének parafrázisa.

elnyomó jellege miatt teljesen érthető, sőt, törvényszerű. Noha az önkényuralmi rendszerek hatalomgyakorlási mechanizmusa között valóban vannak bizonyos hasonlóságok, ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása ennél jóval összetettebb és bonyolultabb.

Rátz Kálmán 1888-ban született Komáromban. Elemi iskolai tanulmányai után katonai pályára lépett, a katonatisztek nagy múltú és hagyományú intézetébe, a Ludovika Akadémiára nyert felvételt. Az első világháború kitörését követően az egyik honvéd huszárezred tisztjeként vezényelték a keleti frontra, ahol többször is megsebesült, majd orosz fogságba esett. Azt nem lehet tudni pontosan, hogy mikor esett fogságba, az mindenesetre biztos, hogy már 1916-ból ismeretes olyan fénykép, amely a tomszki hadifogoly-táborban készült róla fogolytársaival együtt. A fogolytáborból 1917 novemberében vagy decemberében több bajtársával együtt megszökött, akikkel hosszú szibériai menekülőút után az akkor még orosz fennhatóság alatt lévő Finnország és Svédország határán keresztül próbálkozott hazajutni. Itt azonban elfogták őket, s vissza lettek irányítva Pétervárra, ahonnan csak valamikor 1918 első felében tudtak ismét megszökni. Rátz valószínűleg még az első világháború ideje alatt jutott vissza Magyarországra, ahol az őszirózsás forradalom kirobbanása után rögtön bekapcsolódott az ellenforradalmi mozgalmakba, egyik alapítója és szervezője volt a Magyar Országos Véderő Egyesületnek (MOVE). 1919. február 13-án letartóztatták, s a fogházból csak a Tanácsköztársaság bukása után szabadult ki.

Az 1920-as években tevékenyen részt vett az irredenta mozgalmakban, de az 1930-as évek legelején szembefordult a kormánnyal, s különféle baloldali körökkel, újságírókkal, tudósokkal és művészekkel (például Madzsar József, Hollós Korvin Lajos, Agárdi Ferenc, József Attila stb.) is kapcsolatot létesített.¹ 1935-ben azonban már a Gömbös Gyula miniszterelnök nevével fémjelzett kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja (NEP) programjával lett parlamenti képviselő. Az 1930-as évek második felében ismét eltávolodott a kormánypárttól, s 1939-ben a Nyilaskeresztes Párt

---

¹ Életének erre a szakaszára részletesebben ld.: LENGYEL, 2002. Részben a fogolytáborból való szökésére vonatkozó személyes emlékeit örökíti meg egyik cikkében: RÁTZ, 1932a. 34.

színeiben jutott parlamenti mandátumhoz. A politikai pályafutása során újabb éles fordulatot jelentett, hogy szembekerült a nyilas mozgalom meghatározó személyiségével, Szálasi Ferencsel is, ezért 1941-ben ki is lépett a pártból. Félhivatalos kormánytámogatással Független Magyar Szocialista Párt néven egy nyilas ellenpártot is alapított. Életének későbbi alakulásáról még annyit érdemes megemlíteni, hogy a háború idején fokozatosan németellenes irányba fordult, ezért 1944-ben a Magyarországot megszálló németek letartóztatták és Mauthausenbe hurcolták. Innen kiszabadult és visszatért Magyarországra, ahonnan azonban 1948-ban emigrálni kényszerült. 1951-ben Svájcban halt meg.

Az életrajzából mindenekelőtt az orosz fogságban eltöltött éveit kell kiemelni, ugyanis későbbi publikációs tevékenysége, s az általa Oroszországról írt könyvek sokasága is azt igazolja,² hogy hadifogságának emléke végigkísérte egész életét. Az Oroszországban a hadifogsága idején, majd az 1917. évi októberi forradalom utáni zűrzavaros polgárháborús időkben tapasztalt borzalmak miatt, akármelyik politikai ideológia is határozta meg a gondolkodását és társadalomszemléletét, a Szovjetuniót és a szovjet rezsimet mindig is reálisan és pragmatikusan közelítette meg. Folyamatosan igyekezett elmélyíteni az orosz történelemmel és a Szovjetunió belpolitikai viszonyaival és külpolitikájával kapcsolatos ismereteit, nem lehetett tehát véletlen, hogy később a nyilas párton belül is „orosz szakértőnek” tartották, igaz, ehhez ő maga is hozzájárult, hiszen mindvégig ekként aposztrofálta saját közírói tevékenységét. Megközelítésmódját jól érzékelteti az a cikke is, amit az októberi forradalom 15 éves évfordulóján közölt a kormány félhivatalos orgánumban, a *Pesti Naplóban*. Ebben szükségszerűnek vélte a cári rendszer megroppanását, majd a Kerenszkij-féle polgári kormányzat bukását és végül a bolsevikok hatalomra jutását. Úgy vélte, hogy a bolsevikokon kívül az akkori Oroszországban nem létezett más jelentős hatalmi centrum, amely a társadalom nagy többségének akaratát, a háborúból való kiválást felvállalta volna. Ugyanebben a cikkében az 1930-as évek Szovjetunióját Európa későbbi sorsát meghatározó hatalmi ténye-

---

² Főbb művei: RÁTZ KÁLMÁN: *Az oroszországi csehszlovák légió története*. Bp., [1930].; RÁTZ KÁLMÁN: *A pánszlávizmus története*. Bp., 1941.; RÁTZ KÁLMÁN: *Utópista szocialisták*. Bp., 1941.; RÁTZ KÁLMÁN: *Oroszország története*. Bp., 1942.

zőként mutatta be.³

Az általunk közölt egyik forrás szerint szovjet vendéglátói előtt Rátz azzal is büszkélkedett, hogy a polgárháború idején a vörösök oldalán harcolt a cseh légió ellen. A cseh légió történetéről írt művében többször is utal arra, hogy a magyar nemzetiségű hadifoglyokból több önálló zászlóalj is alakult, s körülbelül 30 ezer magyar hadifogoly küzdött a Vörös Hadsereg kötelékében. A magyar hadifoglyok többsége azonban nem ideológiai meggyőződésből csatlakozott a vörösökhöz, hanem azért, mert az Antant oroszországi politikájának eszközeként használt cseh légió, a magyar és német nemzetiségű foglyok hazaözönlését megakadályozandó, fegyvertelen és védtelen magyar foglyok ezreit gyilkolta meg. A magyar katonák tehát a csehek ellenében, valamiféle védelmet remélve tömörültek a Vörös Hadsereg soraiba.

A jelenlegi szakirodalom adatai szerint Rátz és társai már 1917 végén elmenekültek Tomszkból, majd Szentpéterváron internálták őket,⁴ tehát egyelőre nem állapítható meg, hogy mire 1918 tavaszára-nyarára Szibériában és Turkesztánban a cseh légió és a Vörös Hadsereg csapatai közötti összecsapások kicsúcsosodtak, valóban harcolhatott-e a vörösök oldalán. Az mindenesetre biztos, hogy a harcok lefolyását rendkívül precízen és nagy részletességgel és átéléssel ismerteti említett művében. Azt kell tehát mondanunk, hogy Rátz 1941 tavaszán nem egy „hétköznapi” nyílas politikusként, s nem is egy, a Szovjetunióról csak felszínes ismeretekkel rendelkező „átlagpolitikusként” utazott szovjet földre, hanem olyan parlamenti képviselőként, aki egyéni tapasztalatai és önképzése folytán alapos ismeretei voltak a szovjet rendszerről és tisztában volt a Szovjetunióban uralkodó viszonyokkal.⁵

---

³ RÁTZ, 1932b. 35–36.

⁴ LENGYEL, 2002. 109–110.

⁵ Nem véletlen, hogy a politikai tevékenységére már nagyon korán felfigyeltek a budapesti szovjet követségen. Egy 1938. évi jelentésben részletesen ismertették Rátz Kálmán 1938. ápr. 13-án Pestlőrincen elhangzott „A pánszlávizmus és pángermánizmus” című előadásának szövegét, kiemelve, hogy a képviselő szerint Magyarországra nézve sokkal inkább bolsevik, mintsem pánszláv veszélyről kell beszélni. Viktor Plotnyikov ideiglenes ügyvivő jelentése Makszim Litvinov külügyi népbiztosnak. Budapest, 1938. ápr. 28. AVP RF, f. 077, op. 18, p. 108, gy. 10, l. 4-6.

Rátz Kálmán röviden felvázolt politikai pályaképén végigtekintve rögtön látható az is, hogy ez a pályái rendkívül ellentmondásos volt, azt számtalan fordulat és szemléletváltás tarkította. Persze nem kívánjuk azt állítani, hogy ezeknek a szemléletváltásoknak mindegyike „pálfordulásszerű” volt, és egyik napról a másikra következett be, hanem azok kikristályosodását nyilván számtalan politikai folyamat, személyes és pszichés mozzanat előzte meg és befolyásolta. Sajnos nem tudtuk megállapítani, hogy 1941-ben pontosan mikor lépett ki a nyilas pártból, de nem tartjuk kizártnak, hogy ez már moszkvai útja előtt megtörtént, s az útjához nyújtott visszafogott kormányzati támogatást is éppen az új, bizalmas kormányzati hátszelet élvező szélsőjobboldali pártalakulat létrehozásának köszönheti. El kell mondani még azt is, hogy a jelenlegi történeti kutatások szerint a nyilas párt számtalan prominense a párt megalakulása és megerősödése idején, az 1930-as évek végén, „forradalmárnak” tartotta magát, s leginkább azért közeledett a nyilas mozgalomhoz, mert a nemzeti keresztény ellenforradalmi rendszer radikális szociális átalakítását tőlük remélte.⁶

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a Szovjetunió 1939. augusztus 23-a óta a magyarországi nyilas mozgalom legfőbb külpolitikai támaszának számító náci Németország szövetségeseinek minősült. A magyarországi nyilas sajtóban, s annak legfőbb orgánumában, a *Magyarságban*, ettől az időponttól kezdve a szovjet államot elítélő cikkeket felváltották a Szovjetunióval szemben visszafogott, a szovjet külpolitika törekvéseit megértő, illetve a szovjet rezsim és a náci rendszer állameszményének azonos elemeit kidomborító tudósítások. Nyilvánvalóan a német külpolitika döntésének helyességét a nyilas vezetőknek sem lehetett megkérdőjelezniük, s azt meg kellett magyarázniuk a társadalmi bázisuknak is.⁷

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi is volt Rátz szovjetunióbeli útjának konkrét célja, akkor a forrásokat olvasva az kristályosodik ki számunkra, hogy leginkább az általa képviselt vállalatok importigényeit szerette volna érvényre juttatni, s kereskedelmi üzletet kívánt kötni különféle ércek és színesfé-

---

⁶ UNGVÁRY, 2003. 58–68.

⁷ SIPOS, 1996. 107–132.

mek magyarországi behozatalára. Egyúttal sejthető az is, hogy Rátz valójában egy olyan önjelölt parlamenti képviselő volt, aki a politikai pozícióját kívánta felhasználni a Magyarország és a Szovjetunió közötti, általa elégtelennek ítélt kapcsolatok elmélyítésére. Ennek lehetett egyik útja a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok erősítése. Tudható például, hogy az Országgyűlés képviselőházának 1940. november 13-i ülésén elmondott felszólalásában bírálta a kormányt, lassúnak minősítve a magyar-szovjet gazdasági közeledés ütemét. Egy sokkal offenzívabb gazdasági behatolást javasolt a szovjet piacra a vízi szállítási útvonalak fejlesztésével, a kereskedelmi jogkörrel rendelkező új konzulátusok megnyitásával a Fekete-tengeri szovjet kikötővárosokban és a nagyobb ipari központokban, illetve Közép-Ázsiában.⁸ A források azonban arra is egyértelműen utalnak, hogy sem a magyar diplomáciai apparátus, sem a szovjet gazdasági és kulturális szakemberek nem tartották partnernek őt, a magyar diplomaták kellemetlennek ítélték a jelenlétét, és burkoltan igyekeztek ellehetetleníteni moszkvai ténykedését, a szovjet vezetők pedig nem kívántak vele nagy horderejű kérdésekről tárgyalni, sőt, inkább elzárkóztak a támogatásától vagy az igényeinek kielégítésétől. Mindez érezhető a Rátz vízumának kiadása körüli bonyodalmakból ítélve is. A vízumán ugyanis a budapesti szovjet konzulátus – szándékosan vagy véletlenül – tévesen regisztrálta a határátlépési pont helyszínét, és Volóc–Lavocsnye határállomások helyett más földrajzi pontot jelölt meg, ezért a szovjet határőrök nem engedték belépni a Szovjetunió területére. Ez azért is lehet gyanús, mivel az 1941. március 3-i magyar-szovjet vasútforgalmi egyezmény értelmében a két ország közötti vasúti forgalom kizárólag Lavocsnyén keresztül bonyolódott le. Rátz tehát a határállomásról kénytelen volt visszafordulni és Budapestre utazni. Bárdossy László külügyminiszter április 5-én arra utasította Kristóffy József moszkvai magyar követet, hogy sürgősen járjon el a szovjet hatóságoknál az új vízum kiadása ügyében.⁹ A hétvégi szünet miatt azonban a magyar követ csak április 9-én értesíthette arról felettesét, hogy a Külügyi Népbiztosság helyesbítésre utasította a buda-

---

⁸ NAPLÓ, 1941. 473–476.

⁹ Bárdossy távirata Kristóffynak. Budapest, 1941. ápr. 5. MNL OL, K 74, 37. d., (Moszkva – kimenő – 1941), 25. fol.

pesti szovjet konzulátust,¹⁰ így Rátz csaknem egy hetes kényszerpihenő után tudott csak ismét nekivágni az útnak.

Iratok¹¹

1.

*A Magyar Általános Hitelbank ismeretlen vezetőjének feljegyzései a Rátz Kálmánnal folytatott megbeszéléséről¹²
Budapest, 1941. március 13–18.
Géptelt eredeti. MNL OL, Z 51, 31. cs., 397. t.*

Feljegyzés

Felkeresett a mai napon Rátz Kálmán országgyűlési képviselő és korábban tett közleményeire való hivatkozással tudomásomra hozta, hogy a közeli napokban Oroszországba fog utazni. Utazásának célja az oroszok felé a kulturális kapcsolatok felvétele és erre való tekintettel a Kultuszminisztérium ajánlását megkapta. Oroszországi látogatásának tulajdonképpeni célja azonban az, hogy állítólagos összeköttetései felhasználásával megkísérelje, hogy Magyarország részére fémeket vásároljon. Ezzel kapcsolatban felmutatta Budapest Székesfőváros Elektromos Műveinek hozzá intézett levelét, amelyben megbízást kapott réz, molibdén és ón vásárlására.

A fent előadottakra való tekintettel Rátz képviselő úr két kérését adta elő éspedig 1.) adjunk utasítást Moszkvában tartózkodó képviselőnknek, Haris úrnak, hogy neki tárgyalásainál segítségére legyen és 2.) arra az esetre, ha sikerülne a fémeket tényleg

---

¹⁰ Kristóffy távirata Bárdossynak. Moszkva, 1941. ápr. 9. MNL OL, K 74, 30. d., (Moszkva - bejövő - 1941), 12. fol.

¹¹ Az általunk közölt magyar és orosz levéltári források eredeti tagolásán és elrendezésén nem változtattunk. Az orosz nyelvű dokumentumokat saját fordításunkban közöljük. Az iratokban előforduló rövidítéseket feloldottuk. A magyar és orosz tulajdon- és intézménynevek írásmódját egységesítettük. A közismert művészek (pl. Bartók Béla, Kodály Zoltán stb.) nevéhez nem írtunk jegyzetet.

¹² A feljegyzés szerzőjének személyét nem sikerült megállapítanunk. A nehezen olvasható kézjegy alapján valószínűleg Kállay Rudolf, a Magyar Általános Hitelbank egyik ügyvezető igazgatója lehetett.

megvásárolnia, bocsássuk rendelkezésére a behozatalhoz szükséges hiteleket.

Az első kérésére azonnal igent mondtam, míg a másodikkal kapcsolatban azt a választ adtam, hogy elvben hajlandók vagyunk a finanszírozást elvállalni, kötelező nyilatkozatot azonban csak az összes részletek ismeretében tehetünk. Kértem tehát, hogy akkor forduljon majd hozzánk, ha már konkrétan meg tudja jelölni a finanszírozás tárgyát képező tranzakciót.

Végül Rátz képviselő korábbi megbeszélésünkre való hivatkozással újból kérdést intézett hozzám, nem volna-e hajlandó az orosz üzletben részt vevő két pénzügyintézet ennek az üzletnek a lebonyolítására az ő vezetése alatt egy külön társaságot alapítani. Válaszképpen megismételtem a vele már korábban közölt álláspontomat, hogy külön társaság alapítását nem tartjuk célszerűnek, mert annak az orosz üzletek lebonyolítására vonatkozó kizárólagossági engedély hiányában nem volna belső tartalma.

Fentieket közöltem Roszlav igazgatóval,¹³ aki elfoglalt álláspontunkat mindenben helyesnek találta.

Budapest, 1941. március 13.¹⁴

A mai napon újból felkeresett Rátz képviselő és Perényi igazgató úr¹⁵ jelenlétében folytattam vele tárgyalásokat. Visszatért az első találkozásunk alkalmából előadott terveire és újból az iránt érdeklődött, hogy az orosz behozatalának finanszírozását mely feltételek mellett vállaljuk el, továbbá hajlandók vagyunk-e az általa lebonyolítandó árubehozatalban részt venni. Válaszképpen közöltem vele, hogy a finanszírozást a piaci tételek mellett vagyunk hajlandók elvállalni, az áruüzletben való részvétel tekintetében azonban csak akkor nyilatkozhatunk, ha konkrét elgondolásait ismerjük és rendelkezésünkre bocsátja azt az engedélyt is, amelynek alapján az árubehozatalt ténylegesen lebonyolítani

---

¹³ Roszlav Nándorról, az export- és importforgalmat koordináló magyar kormányzati szerv, a Külkereskedelmi Hivatal vezetőjéről van szó. (Vezetéknevét más forrásokban Rosslaw alakban írják).

¹⁴ A lapszélén olvashatatlan aláírás.

¹⁵ Perényi Istvánról, a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatójáról van szó.

kívánja. Erre Rátz képviselő azt adta elő, hogy a tervbe vett orosz üzletek lebonyolítására külön társaságot kíván alapítani abból a célból, hogy saját neve lehetőleg ne szerepeljen kifelé és úgy hiszi, hogy ez a társaság engedélyt fog kapni arra, hogy a tervbe vett fémimportot a saját neve alatt bonyolíthassa le. Úgy hiszi, hogy ezeken az üzleteken könnyen lehet 20-25%-os nyereséget elérni. A magam részéről azon véleményemnek adtam kifejezést, hogy kizártnak tartom, miszerint az általa alapítandó társaság széleskörű behozatali engedélyt kaphasson, de ha ezt még sikerülne is kieszközölnie, a 20-25%-os keresetről szó sem lehet és rámutattam arra, hogy mi az általunk közvetített ilyenmű üzletek után legfeljebb 3 % jutalékot tudunk elérni. Rátz képviselő erre kijelentette, hogy elutazása előtt írásbeli engedélyeket fog szerezni az Iparügyi Minisztériumtól a kérdéses ügyleteknek az általa elgondolt feltételek mellett való lebonyolítására és ezen engedélyek birtokában újból fel fog keresni bennünket.

Budapest, 1941. március 18.¹⁶

2.

I. V. Kanyisevskijnek, a VOKSZ¹⁷ 2. Nyugati Osztálya vezetőjének feljegyzése a Rátz Kálmánnal folytatott megbeszélésről

Moszkva, 1941. április 24.

Orosz nyelvű gépelt másolat. AVP RF, f. 077. op. 21. p. 111. gy. 15. l.

23.

Titkos

1941. április 24.

Dr. Rátz Kálmán a moszkvai magyar misszió munkatársnője, Vargyas Klára kíséretében jött el. A beszélgetésen részt vett Sneerszon és Kanyisevskij elvtárs.

Rátz Kálmán úr átadott a VOKSZ-nak néhány (magyar népdalok felvételeit tartalmazó) hanglemezt, és 4 (szintén magyar

---

¹⁶ A lapszálon olvashatatlan aláírás.

¹⁷ A külföldi államokkal és állampolgárokkal való kulturális kapcsolatokat koordináló szovjet kormányzati szerv nevének rövidítése. (VOKSZ - Vseszojuznoje obscsesztno kulturnih szvjazej sz zagranyicej).

népzenei) kottás füzetet. Majd átadta a budapesti Hangverseny-rendező Iroda (Budapest, VI. Andrásy út 26.) levelét, amelyben javasolják, hogy magyar és szovjet filharmonikusok adjanak koncertet a másik országban. Az Iroda azt szeretné, ha Budapesten egy olyan koncertet szerveznénk, amely fiatal kortárs szovjet zeneszerzők műveit mutatná be a magyar közönségnek, szovjet zenekarok közreműködésével és szovjet karnagyok vezényletével. Kívánatos lenne, ha Budapesten egy szovjet kórus is fellépne szólistákkal.

Ahogy a levélben írják, az Iroda megszerezte ehhez a magyar külügyminisztérium és a budapesti szovjet követség támogatását is. Az Iroda kéri, hogy küldjenek számára kottákat és sajtóanyagot, hogy előzetesen reklámozhassa az eseményt a sajtóban.

Rátz Kálmán úr 10–15 napig kíván Moszkvában maradni. Reméli, hogy ez idő alatt választ kap a VOKSZ-tól arra a javaslatára, hogy szervezzék meg szovjet filharmonikusok koncertjeit Budapesten. Ezek után azt kérte a VOKSZ-tól, hogy segítsen neki abban, hogy szovjet levéltárak és könyvtárak anyagát tanulmányozhassa, különös tekintettel a társadalomtudományok körében. (Rátz Kálmán úr társadalomkutató professzor, „A pánszlávizmus története” és „Az utópikus szocializmus története” című könyvek¹⁸ szerzője.)

Bemutatta továbbá a Budapesti Egyetem ajánlólevelét Kaplun professzorhoz (Sztaraja ploscsagy 6.),¹⁹ amelyben kéri, hogy segítse Rátz moszkvai munkáját.

Moszkvai tartózkodását ki szeretné használni arra is, hogy színházakba, múzeumokba és koncertekre látogasson el. Kérte, hogy szerezzünk be számára hanglemezeket, a tádzsik kultúra ünnepéről készült fényképeket, kottás füzeteket stb. Megkérdezte még, hogy hogyan juthatna hozzá a „Bogdan Hmelynyickij” című filmhez, amelyet Budapesten szeretne bemutatni.

---

¹⁸ A könyvek pontos bibliográfiája: 1) RÁTZ KÁLMÁN: *A pánszlávizmus története*. Bp., 1941. 2) RÁTZ KÁLMÁN: *Utópista szocialisták*. Bp., 1941.

¹⁹ Kaplun, Szergej Iljics (1897–1943) szovjet tudósról, orvosprofesszorról van szó, aki 1926–1943 között a Moszkvai Orvostudományi Egyetem Munkahigiéniai Tanszékének vezetője volt.

Egy nyilas parlamenti képviselő hihetetlen kalandjai...

Rátz Kálmán úr a Nacional szállóban szállt meg. Egy kicsit beszél oroszul, mivel egy ideig hadifogoly volt Oroszországban.

Kaniysevszkij

3.

Ny. V. Novikovnak,²⁰ a Külügyi Népbiztosság Közel-Keleti osztálya vezetőjének átirata

I. V. Kaniysevszkijnek

Moszkva, 1941. április 30.

Orosz nyelvű gépelt eredeti. AVP RF, f. 077. op. 21. p. 111. gy. 15. l.

25.

Titkos

1941. április 30.

A Rátz Kálmánnal folytatott, s nekem megküldött feljegyzésére hivatkozva közlöm, hogy okvetlenül tartózkodjon attól, hogy ígéreteket tegyen Rátznak magyar és szovjet filharmonikusok szovjetunióbeli és magyarországi koncertjével kapcsolatban, illetve semmilyen segítséget ne nyújtson neki az itteni levéltárak és könyvtárak anyagának tanulmányozásában.

Rátz igényeinek kielégítését a színházakkal való megismerkedésre, hanglemezek, kották, fényképek stb. cseréjére kell korlátoznia.

2 példányban: A Külügyi Népbiztosság Közel-Keleti osztályának vezetője

1. - a címzettnek Novikov

2. - az irattárba

4.

Kristóffy József²¹ moszkvai követ jelentése Bárdossy László²² külügyminiszternek a Rátz Kálmánnal folytatott megbeszéléséről

---

²⁰ Novikov, Nyikolaj Vasziljevics (1903–1989) szovjet diplomata. 1939-től 1941-ig a Külügyi Népbiztosság Közel-Keleti osztályának vezetője.

²¹ Kristóffy József (1890–1969) magyar diplomata. 1939. szept. 30-tól 1941. jún. 23-ig moszkvai magyar követ.

Európa perifériáján

Moszkva, 1941. április 30.

Gépelte másolat. MNL OL, XIX-J-1-a, 70. d., IV-178. dosszié

Bizalmas!

Moszkva, 1941. április 30.

98/1941. biz.

Tárgy: Rátz Kálmán moszkvai tartózkodása

Nagyméltóságod magas utasítása értelmében Rátz Kálmán országgyűlési képviselő moszkvai tevékenységéről tisztelettel a következőket jelentem.

Rátz Kálmán április hó 21-én keresett fel első ízben és úgy ekkor, mint az azt követő napokon igen hosszadalmasan előadta nekem terveit a magyar–szovjet kapcsolatok kiépítése tekintetében. Mondanom se kell, hogy a legbarátságosabb fogadtatásban részesítettem és szem előtt tartva azt a körülményt, hogy itt tartózkodása teljesen magánjellegű, igyekeztem tevékenységét is megkönnyíteni.

Terveinek részletezésével elkerülni óhajtom Nagyméltóságod türelmét igénybe venni, és ezért e vonatkozásban legyen szabad csupán röviden a következőket jelentenem. Kereskedelmi téren a Budapesti Elektromos Művek, továbbá a budapesti anya- és cse-
csemőthtonok megbízásából eredetileg nikkelt, vörösrezet, molibdént, wolframot és őnt szándékozott vásárolni dollár, illetőleg magyar iparcikkek ellenében. Tervbe vette továbbá a magyar–szovjet kulturális kapcsolatok szélesebb keretű kiépítését és egy kulturális egyezmény megkötésének kezdeményezését. Az utóbbira, mint mondotta, a vallás-és közoktatásügyi miniszter úrtól felhatalmazást kapott és az egyezmény letárgyalására, ha az aktuálissá válik, ő fog megbízást kapni. Közléseiből kiérezhető volt a kritika, részint a kereskedelmi delegációk, részint a követség működése tekintetében.

A kritikára természetesen túlságosan nem reflektáltam, miután feltételeztem, hogy tapasztalatai meg fogják győzni arról, hogy tervei oly elképzelések, amelyek megvalósítására az itteni viszonyok mellett alig lehet gondolni. Viszont a kulturális

---

²² Bárdossy László (1890–1946) magyar politikus. 1941. febr. 4-től 1942. márc. 7-ig külügyminiszter, egyúttal 1941. ápr. 3-tól miniszterelnök is.

egyezmény, amely megvalósítható lenne, egyenesen veszélyt jelentene a kommunista agitátoroknak Magyarország felé irányuló inváziója szempontjából anélkül, hogy részünkre valamely előny származnék abból, mert azt hiszem, a szovjet kultúrától, eltekintve egynéhány vonatkozástól, alig tanulhatnánk valamit.

Természetesen már első beszélgetésünk alkalmával is érdeklődtem privát összeköttetései iránt, amelyekről már én is sokat hallottam, és amelyek útján a nyersanyagokat meg akarja szerezni. Ez irányú kérdésem elől, Rátz Kálmán meglehetősen kitért és végül felkért, hogy tárgyalásait én vezessem be, mivel magán összeköttetései nem olyanok, hogy azok révén a szovjet szervekkel összeköttetésbe kerülhetne. Végül közölte azt is, hogy ő Madzsar József²³ volt budapesti fogorvosra és szociológusra gondolt, akivel, mielőtt a Szovjetunióba emigrált volna, szoros kapcsolatban állott. Értesült arról, hogy Madzsar „bejáratos” lett Sztálinhoz és így ezen az úton eredmények lettek volna elérhetőek, de miután Madzsar nem található fel,²⁴ le kell mondania igénybevételéről.

Közbevetőleg megjegyzem, hogy még Madzsarnál nevezetesebb, ide emigrált külföldi kommunisták feltalálása is teljesen megoldhatatlan feladat. Ha még egyáltalában él az illető, álnév alatt él és erre, valamint tartózkodási helyére vonatkozólag semmi sem tudható meg. Ha pedig valamely véletlen folytán sikerülne az illetőt felfedezni, saját érdekében mindent elkövetne, hogy ne legyen megközelíthető.

Hogy Rátz Kálmánt mégis legalább némiképpen kielégítsem, figyelemmel a nyert utasításra, csupán arra szorítkoztam, hogy egy magánlevél útján, hangsúlyozva, hogy nincsen semmiféle hivatalos megbízatása, beajánlottam a politikai igazgatóhoz. Üzleti szándékait nem említve, közöltem Novikov igazgatóval, hogy Rátz évek óta szláv tanulmányokkal foglalkozik, és ha már vízumot adtak részére, tegyék lehetővé, hogy tanulmányait a helyszi-

---

²³ Madzsar József (1876–1944) magyar politikus. Az 1919. évi Tanácsköztársaság idején a Népjóléti Népbiztosság egészségügyi főcsoportvezetője, a Vörös Hadsereg egészségügyi felügyelője. Az 1920-as évek első felétől a szociáldemokrata pártban, majd a kommunista mozgalomban tevékenykedett. 1936-ban a Szovjetunióba emigrált.

²⁴ Ez téves információ. Madzsart még 1938-ban elítélték és bebörtönözték, s 1944-ben bekövetkezett haláláig fogságban volt.

nen folytathassa. A választ levelemre Saronov követ²⁵ adta meg szóbelileg, amikor Budapestre való visszautazása napján felkéréselt. Közölte, hogy nem foglalkozhatnak Rátz Kálmánnal, mert ő félreismeri a jelenlegi helyzetet, amikor állandóan pánszlávizmusról ír, amelyhez a szovjet politikának nincsen semmi köze. Közölte, továbbá hogy már Budapesten beszélt Rátz-al üzleti terveiről is, de ő oly nyersanyagokat kíván, amelyeket senkinek, még Németországnak sem adnak el, mivel maguknak is kevés van.

Ezek után igyekeztem megmagyarázni Rátz Kálmánnak, hogy üzleti tervei megvalósítása érdekében a külügyi népbiztoság útján, amely részemről egyedül elérhető, többet nem tehetek. Ellenben a közben visszaérkezett Krausz Rolf kereskedelmi attasé ma elvitte a szovjet árucseré-forgalmi szervhez, ahol ajánlatot tett Rátz nikkelnak alumínium ellenében való megvásárlására. E vonatkozásban Krausz tesz a Kereskedelmi Hivatalnak egyidejűleg jelentést. Saronov követ közlése után azonban alig hiszem, hogy Rátz ajánlata eredményhez vezethessen.

Rátz Kálmánt magánúton kapcsolatba hoztam a „VOKSZ” egyesülettel, amely a külfölddel való szellemi együttműködés terén munkálkodik. Itt Rátz felajánlotta több magyar népdal hanglemezt és magyar népdalok hangjegyeit és hasonló orosz lemezeket és hangjegyeket kért, amelyeket meg is kapott. Kérte továbbá, hogy adják részére át a Hmelnyickij Bogdan kozákvezérnek a kijevi Potocki grófok elleni lázadásról szóló itt nagy sikerrel előadott történelmi filmet, amelynek ellenében egy megfelelő magyar filmet ajánlott fel. E vonatkozásban a „VOKSZ” egyelőre nem adott választ. Javasolta továbbá Rátz orosz kórusoknak és zenekaroknak budapesti vendégszereplését. Úgy tudom választ erre nézve sem kapott. Végül átadta a „VOKSZ”-nak a pánszlávizmus történelméről szóló könyvének kefelenyomatát.

Végül megjegyezhetem, hogy Rátz részére, elég sok nehézség mellett, a protokollfőnöktől jegyet szereztem a vörös hadsereg május 1-i díszfelvonulására a diplomáciai testület tribünjére. Fo-

---

²⁵ Saronov, Nyikolaj Ivanovics (1901-?) szovjet diplomatáról van szó, aki 1939. dec. 7-től 1941. jún. 23-ig budapesti követ volt.

gadni fogja továbbá őt Hilger nagykövetségi tanácsos,²⁶ a német nagykövetség gazdasági osztályának vezetője.

Mint velem közölte innen május 3-án szándékozik elutazni Helsinkibe, ahol a nikkell üzlettel szintén próbálkozni akar. Míután azonban terveit állandóan változtatja, sem helsinki útja, sem elutazásának napja véglegesnek nem tekinthető.

Kristóffy s. k.
magyar királyi követ

5.

I. V. Kanyisevszkij feljegyzése a Rátz Kálmánnal folytatott megbeszéléséről

Moszkva, 1941. május 6.

Orosz nyelvű gépelt másolat. AVP RF, f. 077. op. 21. p. 111. gy. 15. l. 26.

Titkos

1941. május 6.

A megbeszélésen részt vett Sensev elvtárs.

Rátz Kálmán, mielőtt elutazott volna Budapestre (május 7-én utazik el), szerette volna tisztázni a VOKSZ-nál, hogy a budapesti Hangversenyrendező Iroda két képviselője, Kodály úr és Bartók úr milyen módon jöhetnének Moszkvába, abból a célból, hogy tárgyalásokat folytassanak egy kulturális egyezmény megkötése végett. Rátz azt mondta, hogy a budapesti szovjet követség nem ad beutazóvizumot a Szovjetunióba a szovjet kulturális szervek külön kérvénye nélkül, ezért szeretné megtudni, hogy hová forduljanak ilyen engedélyért.

Közöltük vele, hogy ez a kérdés nem tartozik a VOKSZ kompetenciájába, és javasoltuk, hogy forduljon ez ügyben a budapesti szovjet követséghez.

Majd Rátz ismét kérte, mondjuk meg neki, hogy hol van egy olyan bolt, ahol megvehetné a „Tajgától a brit tengerekig” című hanglemezt. Ez a lemez azért érdekli, mert ezt a dalt énekelték,

---

²⁶ Hilger, Gustav (1886–1965) német diplomata, 1923-tól 1941-ig a moszkvai német nagykövetség gazdasági osztályának vezetője.

amikor Taskentben volt, ahol a Vörös Hadsereg tisztjeként a bolsevikokkal együtt harcolt a csehek ellen.

Ezen kívül Ilja Ilf és Jevgenyij Petrov „Tizenkét szék” és az „Aranybárány” című könyve is érdekli őt, amelyeket szeretne magyarra fordítani. Kérte, hogy amennyiben lehetséges, küldjük el számára ezeket a könyveket a budapesti címére könyvcsere keretén belül. Itt hagyta a névjegykártyáját. Elmenve megköszönte azt a figyelmet, amelyet a VOKSZ nyújtott neki.

Kanyisevszkij

6.

Rátz Kálmán feljegyzése a Szovjetunióban tett útjáról

Hely nélkül [Budapest], 1941. május.

Gépelte másolat. MNL OL, XIX-J-1-a, 70. d., IV-178. dosszié

Orosz ügyek

1941 május közepe

Az április közepén folyamatban levő orosz katonai intézkedések közepette utaztam Lavocsnyén, Lembergen és Kijeven át Moszkvába, ahol jelentkeztem Kristóffy követ úrnál. Előadtam utazásom célját: minden lehető elkövetni, hogy a legjobban hiányzó nyersanyagokat, főleg nikkelt, molibdént és gumit vehessek, s Magyarországra szállíthassak. Közöltem a követ úrral, hogy ezen törekvéseim minden illetékes hely és személy támogatja, s ezért is jöhettek ki Oroszországba. Kértem a követ úr támogatását és segítségét munkámhoz, felmutattam megbízóleveleim s megemlítettem, hogy a szükséges nagykereskedői igazolványaim is megvannak. A követ úr kijelentette, hogy a külügyminisztériumból kapott felszólítást támogatásomra s megemlítette, hogy főleg az én oroszországi privát összeköttetéseim kihasználásáról volt szó azokban az értesítésekben, amelyeket ő utammal kapcsolatban a külügyminisztériumból kapott.

A követ úr kifejtette, hogy a szerb események rendkívül rontották az orosz-magyar viszonyon, mely különben sem volt valami jó. Ő személyileg sincsen semmiféle összeköttetésben velük, hivatalosan pedig csak a legritkábban érintkezik az orosz külügyminisztériummal, csak ha jegyzéket kell átadni vagy átvenni. Egyébként csak írásban, esetleg kis ügyekben telefonon érintkez-

nek, és pedig csak Barkov protokollfőnök vagy Novikov osztályvezető úr útján.

A követ úr kijelentette, hogy nem tudja, miképpen támogatna engem az adott körülmények között. Attól óva int, hogy valamely privát összeköttetést vegyek igénybe, mert az igen rosszul végződhetne, s különben is igen furcsán jönne ki, ő sem tudná, mit gondoljon a dolog felől. Azonban fog írni Novikov osztályvezető úrnak felőlem s a válaszhoz képest kellene eljárni.

A levél azonban csak megérkezésem után 5 nappal ment el Novikovnak s a válasz egészen elutazásomig nem jött. Ellenben a követ úr körülbelül április 26-án közölte velem, hogy nála volt a magyarországi orosz követ, Saronov úr, aki Budapestre utazott vissza Moszkvából. A követ úr – mint nekem mondotta – előhozott neki engem, hogy Moszkvában vagyok, amire Saronov úr azt mondotta volna, hogy nem tudja miért is vagyok én Moszkvában.

Ez engem rendkívül meglepett s egészen érthetetlennek tűnt fel előttem Saronov úrnak ez a kijelentése, amelyet Kristóffy követ úr nekem továbbított, mert hiszen többszöri vízum iránti kérésem Saronov úr terjesztette fel Moszkvába a legmelegebb pártolással, s e tekintetben hozzá csatlakozott a vele egyébként nem a legjobb a viszonyban levő Vozssov budapesti kereskedelmi megbízott is.²⁷

S dacára az időközben kitört jugoszláv háborúnak, vízumom éppen Saronov követ úr felterjesztésére táviratilag újították meg, tehát nem csupán a magyar külügyminisztérium közbenjárására, mert annak – Kristóffy követ úr s mások kijelentése szerint – egyáltalán nem volt jelentősége, annál kevésbé, mert – miként előttem az orosz külügyminisztérium vezértitkárnője megjegyezte – egy Mohai nevű magyar altiszt járt el a követ úr utasítására vízumom érdekében a külügyminisztériumból vett távirati utasítás után, s ez az altiszt a magyaron kívül semmiféle nyelvet sem beszélvén, csak külön szolgálatot végezhet, tőle semmit megkérdezni sem lehet s így Mohai megjelenése az orosz külügyminisztériumban²⁸ az én vízumom érdekében nem képezhetett attrakciót.

---

²⁷ Nyikolaj Vozssovról, a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség vezetőjéről (1940. szept. 6-tól 1941. jún. 23-ig) van szó.

²⁸ A szovjet külügyi hatóság neve valójában Külügyi Népbiztosság volt.

Ebből kitűnik az, hogy vízumom megadása tekintetében Saronov és Vozszsov uraké volt a döntő szó s így Saronovnak Kristóffy követ úr által tolmácsolt ama megjegyzése, hogy nem tudja miért mentem ki Oroszországba, teljesen érthetetlen. Annál is inkább, mert hiszen én, amikor már körülbelül 5 napja voltam Moszkvában, orosz hivatalos részről megkérdezték tőlem, hogy mint magyar képviselő, lapszerkesztő, történész stb. miért nem látom szükségesnek tisztelegni az orosz külügyi hatóságoknál?

Én ezt megemlítettem a követ úrnak, aki azt mondta, hogy ő hivatalosan írt Novikovnak, s onnan még nem jött válasz, vagy talán Saronov érthetetlen kijelentését tekintette annak, s így az én érintkezésem felvételére Kristóffy követ úr nem látott módot.

Ami a gazdasági tárgyalásokat illeti, ezekre nézve Kristóffy követ úr kijelentette, hogy az én misszióm teljesen privát természetűnek tartja, s így engem ő nem támogathat, de nem is tudja hol s miként tehetné azt? A követ úr még csak az orosz gazdasági hivatalok vezetőinek, sőt az épületek címét sem tudta megadni nekem. Vagy nem akarta, ami valószínűbb. Így múlt az idő, amikor körülbelül április 27-én megérkezett Moszkvába Krausz Rolf úr, aki tulajdonképpen a budapesti Kereskedelmi Hivatal (volt Külkereskedelmi Hivatal) moszkvai megbízottja, azonban különösképpen kereskedelmi attasé címet visel, viszont a követségén konzul úrnak is szólítják.

Nevezett úr született orosz állampolgár, baltikumi származású, volt cári tiszt. A világháború után Rigában élt. Lett állampolgárként magyarországi (zsidó származású) neje van, információim szerint maga is kevertvérű zsidó. Hallottam, hogy felesége sokat tett a Baltikumba s onnan Magyarországra irányuló idegenforgalom fellendítése körül, Krausz úr maga a Magyar Távirati Iroda rigai tudósítója volt sokáig.

Krausz urat az elmúlt évben kérték fel, hogy képviselje a magyar kereskedelmi érdekeket a moszkvai követségén beosztva, Oroszországban. Egyúttal magyar állampolgárságot is szereztek neki.

Krausz attasé úr azonban ez ideig csak néhány hetet töltött szolgálatban. Kívüle ugyancsak állandóan Moszkvában tartózkodik Haris igazgató úr, a Hitelbank és Kereskedelmi Bank megbízottja. Ugyanis ez a két nagybank tartja kezében – szinte monopó-

lisztikus jelleggel – az egész orosz–magyar kereskedelmet, sőt a magyar külkereskedelem jelentékeny részét, bár ez a körülmény régóta általános feltűnést kelt. Haris úr a moszkvai magyar követségen a tisztviselői étkezdében étkezik. Nekem a követ úr azt mondotta, hogy ritkán jár be oda, én azonban véletlenül – ugyancsak az étkezdében kosztolván – láttam Haris állandó jellegű bennétkezését bizonyító feljegyzéseket egy füzetben, ahova a szorosán vett étkezéstől független s külön fizetendő fogyasztást írják be. Haris úr zsidó volta a követség egyes tagjaiban recenzust váltott ki.

Éppen a követ úrnál voltam, amikor Krausz attasé úr Budapestről megérkezett. Midőn kérdeztem, hogy a Kereskedelmi Hivatalban, ahol eljár, kapott-e valami utasítást vagy értesítést reám vonatkozólag, kijelentette, hogy futólag, beszélgetés közben ugyan éppen megemlítették, hogy én kijöttem, de támogatásomra nézve semmi utasítást nem kapott. Azonban privátim szívesen támogat, amiben tud. Azonban semmiféle reményt nem lát, hogy nikkelt, molibdént vagy gumit lehessen vásárolni s Oroszországból Magyarországra vinni, ez teljesen ki van zárva, ő ismeri a viszonyokat. Én erre csak annyit kértem, hogy hozzon össze az illetékes orosz szervekkel. Ezt az attasé úr meg is ígérte. Újabb, napokig tartó várakozás után Krausz úr közölte velem, hogy a „Raznoimport” (általános importszervezet) vezetői másnap fogadnak. A tárgyalásra elkísért Krausz úr is s időnkint volt szíves tolmácsolni, azonban csak a legszűkebb megjegyzésekre s tolmácsolásra szorítkozott, egyébként a legcsekélyebb mértékben sem volt segítségemre. A tárgyaláson a két orosz kereskedelmi főhivatalnok különös, automataszerű magatartást tanúsított s csak a legszükségesebbek közlésére szorítkoztunk. Én megmondottam, hogy nikkelt, molibdént és wolframot szeretnék venni, dollárért. Ők mindent felírtak. Ezután kijelentették, hogy ezeket a fémeket nem adják el, nekik is kevés van belőle.

Erre én megkérdeztem, hogy mégis, rekompenzáció fejében adnának-e el s miért. Kijelentették, hogy mégis semmiért sem adnak.

Erre én megkérdeztem, hogy alumíniumért adnának-e színes fémeket? Erre azt mondották, hogy erről már lehet beszélni, de milyen alumíniumot tudnék ajánlani s mennyit, például a nikkelt-

lel szemben? Én erre egy illetékes helyen régebben folytatott beszélgetésekre visszaemlékezve s abból következtetve azt mondtam, hogy 3 vagon alumíniumot ajánlanék egy vagon nikkelért s 4–4 vagon egy–egy vagon wolframért vagy molibdénért. Ezt feljegyezték, s kijelentették, hogy értesíteni fognak.

Krausz úr tárgyalás után megjegyezte, hogy ez mindig így megy, az oroszok csak a legszükszavúbb tárgyalásokat folytatják, nem alkudoznak, csak mindent tudomásul vesznek, s azután megtanácskozzák s úgy döntenek.

El kellett még járnom az orosz kender, len valamint gumi és olajszerzeteknél is. Krausz úr még azt sem igen akarta megmondani, hogy ezek címe hol van, s láthatólag húzta az időt, s ismételten kijelentette, hogy hiába minden. Én azonban felhívtam figyelmét arra, hogy reá nézve már az is meglepetést jelentett, hogy az oroszok nikkelt s molibdént esetleg adnak, alumínium ellenében. Hátha másutt is így lenne.

Miután hiába vártam az attasé úr közbenjárásának eredményére, hogy a fenti orosz organizációk fogadjanak, én magam, rövid úton, telefonon kértem tárgyalási időpontot. Azonnal azt felelték, hogy másnap már szívesen fogadnak. Ugyanaznap értesített Krausz attasé úr is, hogy elmehetünk együtt kender, valamint a nafta-trösztökhöz, ami meg is történt. Az attasé úr jóslatai ellenére a kender-trösztnél kijelentették, hogy jelenleg nincsenek eladó készleteik, mert hiszen már tavasz van, azonban az új termésnél figyelembe veszik a magyar igényeket, ha egyáltalán eladnak.

Megjegyzendő, hogy oroszok a fennálló gyakorlat szerint azt is megmondották volna, hogy ha egyáltalán nem szándékoznának eladni. Említésre méltónak tartom azt a dicséretes buzgalmat, amelyet a kendertrösztnél Krausz attasé úr egy budapesti zsidó Salzmann textilcég érdekében kifejtett. Maga cipelte el a cég által küldött mintadarabokat, az attasé úr az alkudás illetve kínálás közben egyáltalán nem látszott pesszimistának.

A nafta-trösztnél is igen szívesen fogadták, s kijelentették, hogy van petróleum és petróleumtermék, így kenőolaj is, azonban az eladást már csak árucseré-ellenérték fejében eszközölhetik, vagyis dollárért nem adhatnak el. Egyébként az egész tárgyalás a legszívélyesebb mederben folyt.

Ezzel ki is merült az a „segítség” vagy együttműködés, mely számomra a moszkvai magyar követség, illetve Krausz attasé úr részéről kijutott. A gumiról való tárgyalást Krausz attasé úr egyáltalán nem volt hajlandó folyamatba tenni.

Krausz attasé úr egész magatartása azt a benyomást tette reám, hogy ő engem mindenképpen el akar kedvetleníteni.

Amikor megkérdeztem, hogy mondja meg nyíltan, miért nem akar engemet támogatni, legalább olyan mértékben mint például Salzman urat, tudva azt is, hogy én Budapest Székesfőváros Elektromos Műveinek új villamos centráléja, valamint a katonaság részére akarok nikkelt, molibdént és wolframot, valamint gumit szerezni, Krausz attasé úr azt felelte, hogy ő mindenben a követ úr intenciói szerint jár el s megismételte, hogy ő nem kapott sehonnan sem utasítást az én támogatásomra. Ez a kijelentés előttem teljesen megmagyarázhatatlan volt s mindjárt hazaérkezésem után kiderült – Orosz Mihály kereskedelmi hivatali igazgató úr nyilatkozata alapján – hogy valótlán is volt, mert Krausz attasé úr igenis kapott utasítást támogatásomra, ami egyébként már Moszkvában bebizonyosodott, amikor az attasé úr táviratot kapott a Kereskedelmi Hivaltól.

Ugyanis, amikor azt láttam, hogy a tárgyalások hibámon kívül elhúzódnak s különben is olyan stádiumba jutottak, hogy nekem otthoni érdeklődésre és referádára volt szükségem, elhatároztam, hogy hazautazom. Tekintettel arra, hogy az oroszoktól várhattam esetleges értesítést, megkértem az attasé urat, hogy vegye magához megbízóleveleim s amennyiben szükséges, tárgyaljon is azok alapján az oroszokkal s engem haladéktalanul értesítsen, hogy megtehessem a szükséges intézkedéseket.

Az attasé úr ezt természetesnek is találta. Mivel ő nem tud jól magyarul, illetve alig valamit, én fogalmaztam meg egy rövid, pár soros levelet, amelyben ő engem értesít, hogy megbízóleveleim átvette s amennyiben az oroszoktól az ügyekre nézve értesítést kap, úgy a tárgyalásokat a Kereskedelmi Hivatal utasításai szerint folytatja s engem is értesít.

Másnap az attasé úr legnagyobb meglepetésemre kijelentette, hogy nem írhatja alá az általa jónak vélt levelet, mert a követ úr azt megtiltotta neki. Megkérdeztem a követ urat, aki előttem azt a nyilatkozatot tette, hogy az én vállalkozásom teljesen privát

ügynek tekinti s így azt nem támogathatja, illetve nem engedheti, hogy Krausz úr aláírja a levelet, s azt sem hogy az ügyekben egyáltalán eljárjon. A követ úr ezen elhatározását – mely teljes ellentétben állott mindazon illetékes fórumokkal, akik utam helyeselték s támogatták, ellentétben a követ úr által is említett azon utasításokkal, hogy engem támogasson – a legnagyobb megdöbbenéssel vettem tudomásul. Megkísértem a követ urat meggyőzni arról, hogy törekvéseim közérdekűek, legalább is annyira, mint például Salzman úr ügye, hivatkoztam saját utasításaira, amelyeket kapott, valamint arra a látszatra, mintha ő engem egyenesen blamázsba akarna hozni, mindazonáltal a követ úr hajthatatlan maradt.

Erre én telefonáltam Budapestre s kértem a Kereskedelmi Hivatal közbelépését, hogy utasítsák Krausz attasé urat az ügyek átvételére. Másnap az attasé úr már távirati utasítást kapott ebben az értelemben, azonban a követ úr ekkor is csak egy egysoros nyugtát akart íratni a darabok átvételéről. Végre is a követ úr azzal az indoklással, hogy engem személyileg nem akar megbántani, megengedte, hogy az attasé úr aláírja az eredeti levelet.

Említésre méltó az is, hogy engem Lühtinen finn ezredes – Finnország egyik ismert, legnagyobb hőse – meghívott Helsinkibe. Említettem neki, hogy egy-két vagon nikkelt szeretnék vásárolni s talán Finnországban ez lehetséges volna, kijelentette, hogy teljes erejéből támogat, csak utazzam vele együtt Helsinkibe, ugyanis Lühtinen ezredes úr 5 nap múlva hazament látogatásra.

Én kértem a követségünket, hogy szereznek meg részemre a Leningrádon keresztül való kiutazási engedélyt.

A követségen az orosz ünnepekre való hivatkozással 3 napig egyáltalán nem intézkedtek s csak Lühtinen ezredes elutazásának napján – amikor már amúgy is későn volt – jött el velem az orosz külügyminisztériumba Homonnay titkár úr, az autóban ült azonban Mihájkovics tanácsos úr is. Mint megjegyezték „most már igazán nem szólhatok semmit.”

Tényleg, a követség azzal akarta palástolni a velem szemben tanúsított szabotázszt, hogy privátim némi figyelmet mutattak s elmentek addig a határig, hogy ne szólhassak semmit. Homonnay attasé úr jött be velem a Külügyminisztériumba, ahol a vezértitkárnő mindjárt kijelentette, hogy kár, hogy nem jöttünk előbb,

hiszen most már csak órák vannak hátra, s még ma reggel is miért küldték azt az altisztet, aki rendesen szokta intézni a vízumügyeket s aki a magyaron kívül semmi más nyelvet nem beszél, az oroszról fogalma sincsen.

Megjegyzendő, hogy a követségünk azt is megjósolta, hogy a rendelkezésre álló rövid pár nap alatt például a finnek sem adják meg a vízumot, azonban e téren is csalódtak, mert a vízum soron kívül, táviratilag megérkezett számomra Helsinkiből.

Mindezek után teljesen és végleg világos lett előttem, hogy a moszkvai magyar követségtől nemcsak nem várhatok semmit, hanem egyenesen hátrányomra vannak. Ebben őket még a magyar közérdekek elleni súlyos vétség sem igen korlátozza. Így tehát a követségtől teljesen függetlenül bejelentettem magam egy nagy orosz vállalatnál, amelyről hallottam, hogy vannak mindenféle készletei s esetleg dollárért is – bár drágán – adnának el gumit s kőolaj termékeket, továbbá bőröket.

A vállalat vezetősége szinte azonnal fogadott. Hosszabb eszmecserét folytattunk a legbarátságosabb modorban. Kijelentették, hogy ők emlékeztük szerint már tárgyaltak egyszer egy magyar kiküldött úrral (úgy hiszem, hogy az Roszlav úr volt, a Kereskedelmi Hivatal orosz osztályának volt vezetője, aki kétszer is kint járt Moszkvában), de nem sok eredménnyel.

A vállalat elsősorban is ajánlja magát mint szállítócég, Perzsiából a Kaszpi-tengeren át, esetleg Baku-Batumi vagy Volga-Don (Sztálingrád melletti) átrakodással s úgy Rosztov na Donu-n keresztül a Fekete-tengeren át. Esetleg Izmailba (a Duna melletti orosz kikötő) szállítanák a cikkeket, amelyeket mi Perzsiában megvásárolhatnánk. Ebben a vállalat szívesen lenne segítségre. Körülbelül 50%-ot kér a szállítás fejében az árukból.

De – abban az esetben, ha velük dolgozunk – hajlandók lennének bizonyos cikkeket korlátozott mennyiségben dollárért is eladni s azonnal szállítani. Így például autógumit is, de momentán csak néhány száz párat. Ugyanis én ezt forszíroztam leginkább, miután ők színes fémmel nem rendelkeznek. Egyúttal azt is megtudtam, hogy az oroszok Restből valószínűleg angol és amerikai, esetleg holland eredetű gumit elég nagy mennyiségben kapnak. Úgy látszik, ebből adnának el drága áron, amelyre nézve nekem egyenesen nem nyilatkoztak mintegy ajánlat fix ár formájában,

csak maguk közötti gyors beszélgetésből vettem ki, hogy körülbelül magyar pénzben 450–500 pengőbe kerülne egy pár gumi.

Ez a vállalat is – a többihez hasonlóan – állami, azonban előttem ismeretlen okokból több puvoárral²⁹ bír, mint a többiek.

Megemlétték azt is, hogy a magyarok – szerintük bolgár cégér alatt, illetve azokkal együtt – néhány ezer gumit rendeltek Japánból, de nem az ő útjukon s nem is tudják, lesz-e a szállításból valami, mert a szibériai vonal nagyon le van foglalva.

Tárgyalásaim legértékesebb részének ezen vállalattal folytatott ismételt eszmecsérémet tekintem.

Nézetem szerint – ha csak Oroszország Perzsia ellen nem lép fel katonailag – a perzsiai bevásárlásokban van egészséges fantázia, vagyis egyáltalán lehet venni valamit, esetleg dollárért is. Megjegyzendő, hogy a fent említett orosz vállalat hajlandó magyar iparcikkeket is kiszállítani Perzsiába, mint rekompenzációs árut, sőt esetleg ő átvenne tőlünk ilyeneket s helyettük perzsiai raktáraiból adnak, hogy mi ott bevásárolhassunk.

Bizonyos, hogy mindez komplikáltnak látszik, de a kérdést megvizsgálni érdemes. Oroszországi gazdasági tárgyalásaim s összes tapasztalataim alapján az alábbi megállapításokat tehetem:

Az orosz–magyar kereskedelmi kapcsolatok kezdettől fogva elhibázott kezdeményezéseken s bázisokon nyugodtak.

Még az elmúlt év tavaszán Csató és Orován nevű faszakmabeli zsidó berlini tartózkodásuk alatt megismerkedtek az ottani szovjet kereskedelmi képviselő néhány tagjával, főleg zsidókkal s ezeket az ismeretségeket felhasználva jutottak ki Moszkvába – amikor mondhatni senki sem kapott orosz vízumot – s ott folytatták az ismeretséget az időközben Moszkvába helyezett külkereskedelmi zsidó hivatalnokokkal.

Csató és Orován urak a Hitelbank és a Kereskedelmi Bank megbízottai voltak, később csak Csató maradt kint. Még a követség is megerősíti, hogy Csató igen különös személy volt, voltak szenvedélyei, amelyek nem voltak kellemesek a követségre sem. Végre is haza kellett hívni, miután szenvedélyei következtében súlyos beteg is lett. Közben az éttermekben nyilvános botrányokat is rendezett s egyes ilyen alkalmakkor, például a magyar kö-

---

²⁹ Puvoár (fr.): erő.

vetség tanácsosa támogatta ki. A tanácsos úr még humorosan megjegyezte, hogy ez volt az egyetlen támogatás, amit Csató tőlük kapott. A tanácsos úr azonban jóhiszeműen tévedett.

Csató készítette tehát elő – a Külkereskedelmi Hivatal támogatásával – az orosz–magyar gazdasági egyezményt is, amelyet Nickl meghatalmazott miniszter úr az elmúlt év szeptember 4-én kötött meg.³⁰

Ez az egyezmény aránylag igen csekély volumenű volt, 4 milliárd dollár körül. Ebben a rekompenzációs egyezményben azonban nem sikerült a bennünket legjobban érdeklő színes fémek behozatalát biztosítani.

Még nagyobb baj volt, hogy az egyezmény módot adott a két nagybanknak, a Hitelbanknak és a Kereskedelmi Banknak, hogy az orosz–magyar gazdasági viszonylatot teljesen hegemonizálja, azon az alapon, hogy kompenzációs üzletekről lévén szó, a két nagybank vállalatai, ipartelepei szállítják az Oroszországba menő árukat.

Eredetileg voltak tervek az orosz–magyar kereskedelem államosítására, illetve egy félhivatalos szerv által való (altruista) lebonyolítására, azonban ezek az elképzelések nem valósultak meg.

Állítólag elsősorban is azért, mert az oroszok a tárgyalások megkezdésekor már ab ovo tiltakoztak az ellen, hogy velük szemben egy olyan magyar szerv álljon, aminő más országokkal szemben nincsen létesítve. Az a tény, hogy az oroszok ilyen kívánságot támasztottak, azonban megállapítottam, hogy ennek az az előzménye volt, hogy valaki erre őket rávette. Olyan valaki – vagy valakik – akiknek érdeke volt, hogy a magyar–orosz kereskedelem a két nagybank kezében legyen. Ez faktum!

Számos oldalról kijelentették s köztudomású is, hogy ez az állapot, hogy a két nagybank hegemonizálja a magyar–orosz kereskedelmet, nem egészséges s nem közhasznú, sőt ellenkezőleg.

Már régen fel kellett volna állítani a tervezett állami vagy félállami szervet, egy „egykezet” s bizonyos, hogy az oroszok megfelelő felvilágosítás s fellépés után ez ellen is tiltakoznának, annál kevésbé, mert hiszen ők maguk is mint „egykezt” szerepelnek a magyar viszonylatban is. Ezt ma már ők is belátják.

---

³⁰ A magyar–szovjet kereskedelmi szerződést valójában 1940. szeptember 3-án kötötték meg.

Mindenesetre tény, hogy a két nagybanknak Moszkvában hatalmas barátai vannak, jobban mondva olyanok, akik továbbra is azt akarják, hogy a magyar-orosz kereskedelmet a két nagybank tartsa kezében. Ez is faktum.

Ha az orosz-magyar gazdasági egyezményt közelebbről szemügyre vesszük, feltűnik, hogy az export és import terén nem annyira a legszorosabban vett hadiipar van táplálva – ami a legfontosabb lenne – hanem a két nagybank iparvállalatainak érdekei, tehát végeredményben a két nagybank profitja.

Erről már nagyon sok szó folyt úgy Varga József kereskedelmi és iparügyi miniszter úrnál, mint más úgynevezett illetékes helyeken, de sajnos változás nem igen állott be.

És a helyzet egyre romlik, ma már a dollárt nem fogadják el az oroszok annál kevésbé, mert az adott s várható politikai viszonyok közepette bármikor beállhat egy amerikai kiviteli tilalom a Szovjetunió felé.

Így tehát – a véletlenektől eltekintve – csak tipikus árukicseréléséről lehet szó. Ennek keretében azonban úgy látszik, lehet „expressz üzleteket” csinálni, mint aminőről én tárgyaltam a Raznoimportnál az alumínium és nikkal kicserélésével kapcsolatban, vagy pedig a fentebb említett azon vállalattal, mely Perzsiából hajlandó szállítani s esetleg rapid gumi üzletet is csinálni, részben vagy egészben dollárért.

De kívánatos lenne a fennálló magyar-orosz kereskedelmi szerződés teljes újjáalakítása s kibővítése is.

Az úgynevezett „Expressz üzletek” lebonyolításához feltétlen szükséges volna egy nagyobb mintakollekció összeállítása. Ezt az oroszok előtt megcsillogtatva s bemutatva talán nagyobb eredmény lehetne elérni, mint csak írásbeli ajánlással.

A kender-trösztnél is nagyon tetszett, amikor Krausz attasé úr ügyesen bemutatta Salzman úr cégének gyártmányait. (Azt hiszen sátorlapokat s más efféléket).

Talán a most lezajlott budapesti nemzetközi vásáron szereplő orosz kiállítással kapcsolatban fel lehetne vetni azt az indítványt, hogy az oroszok is engedjenek meg egy kis kiállítást a magyar ipar minőségi termékeiből.

Itt megemlítem, hogy az orosz kiállítás megdöbbentő szédelgés s közönséges, némileg ostoba propagandaüzem volt s elképesztő, hogy létrejöhetett.

Elsősorban is a kiállított cikkek jelentékeny része nemcsak az általános forgalomban nem lelhető fel, de még az elkényeztetett Moszkvában sem, sőt még a moszkvai Gorhovaja utcai úgynevezett „minőségi áruk” kirakatában sem.

És nem voltak az árak s a kereseti viszonyok feltüntetve, a vaj mellé nem volt odaírva, hogy kilója 28 rubel, hogy a fagyasztott hús kilója is átlag 13 rubel, a zsír 24 rubel, egy kiló fehér kenyér 5 rubel 20 kopek, rozskenyér 3 rubel, s a számunkra ehetetlen fekete, szinte felkenhető masszakenyér 1 rubel 80 kopek.

Egy jobb öltöny férfiruha – nem a mi fogalmaink szerinti minőség – átlag 700–800 rubel, egy pár magasszárú fűzős fércipő 6–800 rubel, ing 100 rubel, kalap 80–100 rubel, felöltő átlag 1000–1200 rubel.

Ezzel szemben a kereseti viszonyok: egy „csornij rabocsij” vagyis segédmunkás átlag 200 rubel, szakmunkás 200 rubeltől 800-ig, sofőr keresete átlag 600 rubel, egy hivatalnoknőé átlag 500 rubel.

Egy órnagy fizetése – mely nagymértékben függ a különböző beosztások által húzott pótlékoktól – átlag 1200 rubel, egy rendőré 800 rubel. Azonban az emberi életnivó csökkent voltához tartoznak a hihetetlen lakásviszonyok is, főleg a nagyobb városokban. Oroszországban is van „menekülés a faluból”, tódulás a városok felé, annál is inkább, mert a mindinkább gépesített mezőgazdaság feleslege az iparban akar elhelyezkedni, jobban mondva ott akarják elhelyezni.

Mindenről természetesen szó sem volt az orosz kiállításon, s a kritikátlan, félrevezetett magyar munkásság, sőt középosztály tízezrei bámulva szemlélték az orosz pavilon kincseit s szívták magukba a mákonyt, anélkül, hogy ebben bárki is akár fizikailag, akár szellemileg őket gátolta volna.

Az orosz kiállítás határozottan nagy rombolást idézett elő a lelkekben, mert csak fokozta a Szovjetunió felől amúgy is tendenciózusan elterjesztett tévhiedelmeket.

A legkevesebb, amit kívánhatunk az, hogy az oroszok nekünk is engedjenek valamit, így például egy akár zártkörű kiállítást is

Moszkvában, ahol a magyar ipar minőségi termékeit mutathatnánk be – árjelzésekkel!

Az orosz–magyar kereskedelemre nézve még külön megjegyzést igényel az a körülmény, hogy az alumínium ma az orosz felé több lenne mint akár az arany s így súlyos felelősség illeti azokat, akik a magyar alumíniumtermelést elhanyagolták, fontosságát nem ismerték fel, holott mi Európa legnagyobb vagy második legnagyobb bauxittermelő országa vagyunk, körülbelül 700.000 tonnával s e mellett a honi alumíniumtermelés alig pár ezer tonna! Mindent megszerezhetnénk, ha alumíniumot nagymennyiségben gyártottunk s tartalékoltunk volna. De még így is, az adott helyzetben is kaphatunk néhány vagon nikkelt, ha van alumínium amit adhassunk érte.

Ha a politikai viszonyok engedik, úgy a magyar–orosz kereskedelmet körültekintő, központiasan irányított s feltétlenül a közérdekeket szolgáló export-import eljárással lehet fejleszteni, mert az oroszoknak szüksége van – és még sokáig szükségük lesz – a magyar ipar termékeire, amelyek jobbak mint az övéké.

Szükséges volna tehát a rég szóban forgó „export-import csúciszerv” megvalósítása.

Krausz Rolf kereskedelmi attasé úr sürgős kicserélése is elsőrangú közérdek lenne, mert az attasé úr hivatásának megfelelni nem tud, arra ő nem alkalmas, hogy a magyar ipar ismeretének birtokában a magyar közgazdasági érdeket Moszkvában képviselje. Különösen az megengedhetetlen, hogy még bármely rövid ideig is egyedül csinálja a dolgokat.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

AVP RF, F. 077, OP. 18, P. 108, GY. 10, l. 4-6.

AVP RF, f. 077. op. 21. p. 111. gy. 15.

MNL OL, K 74.

MNL OL, Z 51, 31. cs., 397. t.

MNL OL, XIX-J-1-a, 70. d.

Szakirodalom

LENGYEL, 2002 = LENGYEL András: József Attila, Rátz Kálmán és „A nemzeti szocializmus”. *Forrás*, 2002. 12. sz. 109–115.

NAPLÓ, 1941 = Az 1939. évi június hó 10-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. VII. köt. Bp., 1941.

RÁCZ, 1932a = RÁCZ Kálmán: Petrográd, 1917. *Pesti Napló*, 1932. nov. 13. 34.

RÁTZ, 1932b = RÁTZ Kálmán: A bolsevizmus győzelmének 15. évfordulója. *Pesti Napló*, 1932. nov. 27. 35–36.

SIPOS 1996 = SIPOS Balázs: Szovjetbarát és szovjetellenes nyilas propaganda 1939–1941. *Múltunk*, 1996. 2. sz. 107–132.

UNGVÁRY 2003 = UNGVÁRY Krisztián: Kik azok a nyilasok? *Beszélő*, 2003. 6. sz. 58–68.

KOLONTÁRI ATTILA

SERES ATTILA: MAGYAR-SZOVJET GAZDASÁGI KAPCSOLATOK 1920-1941¹

Seres Attila évek óta kutatja a két világháború közötti magyar-szovjet viszonyrendszer egy, részleteiben eddig kevésbé ismert területét, a gazdasági kapcsolatok kérdéskörét. Vizsgálódásainak szintézisét, több rész tanulmány megjelentetését követően, a közelmúltban tárta a hazai olvasóközönség elé, a *Magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok 1920-1941* című munkájában. Akik Seres Attilát korábban alapos, lelkiismeretes, kitartó, nagy erudícióval bíró kutatónak ismerték, azok most sem fognak csalatkozni várakozásaikban. Forrás- és szakirodalmi bázisa imponálóan széles, gyakorlatilag teljes körűnek mondható (ami túlélte a történelem viharait, és amihez kutató hozzáférhet, azt feldolgozta). Tíz levéltár és irattár vonatkozó dokumentumait nézte át, köztük több olyan orosz archívumét is, ahol embert próbáló kutatási feltételek várják a történészt. A levéltári dokumentumokon túl statisztikai évkönyvek, adattárak, a korabeli szaksajtó és a napi sajtó anyagait is felhasználta. Nem elégedett meg a kormányzati, miniszteriális szint alapján megrajzolható képpel, górcső alá vette a gazdasági kapcsolatokban ténylegesen vagy potenciálisan érintett szervezetek, magáncégek (GYOSZ, Weisz Manfréd Művek, Ganz-Danubius, Központi Ásványolaj-ipari Rt stb.) iratanyagát is. E kitartó munkának köszönhetően Seres Attila számos új eredménnyel gazdagította a hazai történettudományt.

A könyv kronologikus felépítésű, amit a magyar-szovjet kapcsolatok szakaszos jellege és alacsony intenzitása diktál. A fontosabb csomópontokban felrajzolja a politikai, gazdaságtörténeti, diplomáciai háttérrel is. Az 1924-es berlini és 1934-es római magyar-szovjet diplomáciai tárgyalások részleteire éppúgy kitér, mint például a szovjet koncessziós politika fontosabb jellemzőire, a monopolizált állami külkereskedelmi gépezet működésére vagy

---

¹ SERES Attila: *Magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok 1920-1941*. Budapest, 2010. MTA Történettudományi Intézet 164.

éppen a trianoni békediktátum következtében Magyarország számára megváltozott gazdasági feltételrendszerre.

Két ország relációjában a politikai és gazdasági kapcsolatok közötti szoros összefüggés evidenciának számít. Egy intenzív gazdasági érintkezés feltételezi a politikai viszony rendezettségét, utóbbi pedig megkönnyíti a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését. Seres Attila, miközben a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok alakulását felfűzi erre az evidenciára, számos ponton árnyalja, finomítja is azt. Rámutat azokra a mozzanatokra, amikor a gazdasági érdekek felülírták a két rendszer ideológiai antagónizmusból fakadó, egymás iránt táplált markáns ellenszenvét. A szovjetek, bármennyire hangsúlyozták is, hogy a „magyarok csak a diplomáciai kapcsolat felvétele után kereskedhetnek Oroszországgal”,² ha érdekeik úgy kívánták, felülemelkedtek ezen az állásponton. Ilyen epizód volt a szovjet külkereskedelmi szervek és a magyar Hofherr-Schranz cég között kötött üzlet tíz cséplőgép megvásárlásáról 1924 májusában. Az ügylet létrejött a német-szovjet viszonyban keletkezett feszültségnek köszönhető, amikor egy rendőri akció során a németek megsértették a berlini szovjet kereskedelmi képviselő exterritorialitását. Az incidens után a szovjetek azonnal felfüggesztették a folyamatban lévő tárgyalásokat, a szükséges gépi berendezéseket pedig más forrásból (a cséplőgépek esetében a Hofherr-Schranztól) szerezték be.³ A magyar-szovjet relációban viszonylag nagyobb és állandó beszerzési tételt jelentettek a lovak. Az 1920-as évek közepén, második felében évi 2-3 ezer darabot vásároltak a szovjet gazdaság és a hadsereg szükségleteire Magyarországon.⁴ Itt értelemszerűen az a körülmény játszott szerepet, hogy az említett portékát a magyarok által biztosított minőségben és árért a szovjetek máshol nem tudták volna beszerezni.

Magyar részről a bolsevik propagandától való erős félelem ellenére üzleti, pénzügyi körök már az 1920-as évek elején arra a felismerésre jutottak, hogy az orosz (szovjet) felvevőpiac és nyersanyagkészletek segíthetnek a magyar gazdaság Trianon utáni súlyos problémáinak enyhítésében. Seres Attila kimerítő

---

² Uo. 55.

³ Uo. 38-39.

⁴ Uo. 65.

alapossággal tárja fel a gazdasági összeköttetés megteremtésére irányuló hivatalos és nem hivatalos próbálkozások részleteit: Fenyő Miksa és Sztjefan Brodovszkij berlini megbeszéléseit, Gratz Gusztáv bécsi tárgyalásait, a Magyar Általános Hitelbank vagy az Angol-Magyar Bank és a hozzájuk kapcsolódó érdekeltségek törekvéseit. Itt is figyelemre méltó epizódok egész sorával találkozhatunk. Például azzal, hogy – Koffler Károly visszaemlékezései szerint – a magyar olajipar néhány évig szinte kizárólag szovjet forrásból fedezte nyersolajszükségletét. De említhetjük a Diósy Ödön, Fenyő Miksa, Klein Gyula, László Sándor nevével fémjelzett magyar tőkéscsoport azon törekvését is, hogy koncesszióhoz jussanak a nyikolajevi hajógyárak működtetésében. A szovjetek egyébként politikai, stratégiai, valamint pénzügyi okokra hivatkozva elutasították a magyar ajánlatot, úgy, hogy érdemben nem is vizsgálták az ajánlattevő cégcsoport tőkeerejét, referenciáit és piaci helyzetét. A politikai kapcsolatok hiánya mellett itt döntőnek bizonyult, hogy a fekete-tengeri hadihajógyártás szempontjából kulcsfontosságú üzemeket a szovjetek nem kívánták külföldi ellenőrzés alá adni.⁵

A koncesszió mellett új gazdaságpolitika (NEP) által teremtett lehetőségek közül a vegyes kereskedelmi társaságok létrehozása ugyancsak felkeltette a magyar gazdasági szereplők érdeklődését. Seres Attila kutatásai itt is több új mozzanattal gazdagítják az eddigi képet. Tőle tudhatjuk, hogy az Angol-Magyar Banktól és érdekeltségi körétől (MÁVAG) kiinduló kezdeményezés végül is zátonyra futott, hiszen a 200 millió dolláros alaptőkével létrehozott Orosz-Magyar Kereskedelmi Rt. bejegyzését az ügyben Cégbírárságként eljáró Budapesti Királyi Törvényszék formai és tartalmi okokra hivatkozva két ízben is megtagadta. Így a kezdeményezőknek el kellett állni szándékuktól. Másrészt szovjet oldalról sem mutatkozott fogadókészség az elképzelés iránt, nem óhajtották átvenni a társaság részvényeinek 50 %-át, ami a „vegyes” jelleg elengedhetetlen feltétele lett volna. Itt a már hangoztatott politikai okok (diplomáciai kapcsolatok hiánya) mellett az is közrejátszott, hogy 1923 őszétől a Külkereskedelmi Népbiztosság az

---

⁵ Uo. 41-43.

addigi tapasztalatokból kiindulva már nem támogatta újabb egyes kereskedelmi társaságok létrehozását.

1924-1925 folyamán a magyar diplomácia kísérletet tett a gazdasági kapcsolatok fejlesztésének útjában álló legnagyobb akadály elhárítására. 1924. szeptember 12-én Berlinben Kánya Kálmán és Nyikolaj Kresztyinszkij három okmányt írtak alá, melyek aprólékosan szabályozták Budapest és Moszkva között a diplomáciai kapcsolatfelvétel módozatait a futárposta rendjétől egészen a követségi személyzet létszámáig. Az aláírt egyezmények ratifikációja azonban elakadt a magyar belpolitikai csatározások útvesztőiben, amit a nemzetközi élet fejleményei (az angol-szovjet viszonyban keletkezett feszültség) is elősegítettek.

Ezt követően a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok egy meglehetősen alacsony szinten (a szerző számításai szerint ez évi 2-3 millió pengős volument jelentett) „befagytak”, az áruszerkezet vizsgálata azonban itt is fontos tanulságokkal szolgálhat. A Szovjetunióból alapvetően nyersanyag (nyersolaj, azbeszt stb.) érkezett Magyarországra, míg a magyar exportban a lovak mellett az ipari késztermékek (mezőgazdasági gépek, gépi berendezések, villamosipari termékek domináltak). Ebben a struktúrában – Seres Attila véleménye szerint – elvileg benne rejlett a gazdasági kapcsolatok fejlesztésének lehetősége, azonban a politikai közeg és a sajátos pénzügyi feltételek azt meggátolták. Utóbbi alatt azt kell érteni, hogy a szovjetek, bár a nekik szállított áru ellenértékét pontosan kifizették, az exportőröktől azonban megkövetelték, hogy a szállított árura hosszú lejáratú, 6-24 havi hitelt nyújtsanak. Igazából tehát azok az országok tudtak versenyképesen megjelenni a szovjet piacon, ahol az igazán tőkeerős vállalatok mellett kormányzati garanciát is be lehetett vonni a rendszerbe. Magyarországon mindkét feltétel hiányzott.

Az 1930-as években a kétoldalú gazdasági reláció korábbi jellemzői új összefüggésrendszerben merültek fel. Az 1929-33-as gazdasági világválság a Szovjetunióval fenntartott gazdasági kapcsolatok ellenzőinek és szorgalmazóinak is adott érveket a kezébe. Előbbiek a krízis okát a szovjet dömpingben látták és láttatták, amelynek célja a polgári államok gazdasági, majd társadalmi rendjének aláásása. A magyar gazdaság állapotával, égető export-problémáival tisztában lévő szakemberek, köztük

Teleszky János pénzügyminiszter, Kóródi Sándor, a Külkereskedelmi Intézet vezérigazgatója, a GYOSZ és számos iparvállalat vezetősége a válság által nem érintett szovjet piacon való fokozottabb megjelenést sürgették. Ebből a célból a Kenéz Béla által irányított Kereskedelmi Minisztérium 1932 tavaszán még egy egy személyes ügynökséget is létrehozott Berlinben. Csató András feladata az volt, hogy a Szovjetunióba exportálni szándékozó magyar cégek számára elősegítse a kapcsolatfelvételt a szovjet gazdasági szakemberekkel. Egy szovjet kereskedelmi kirendeltség budapesti felállításához – amit a szovjetek Kóródi berlini tárgyalásai során szorgalmaztak – a magyarok továbbra sem járultak hozzá.

1934-re aztán a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése elől elhárult az az akadály, amely szovjet részről a korábbi években végig az egyik legfontosabb hivatkozási alap volt a magyar üzleti ajánlatok visszautasításánál. A két ország felvette a diplomáciai kapcsolatot egymással, sor került az állandó követségek felállítására is Budapesten, illetve Moszkvában. A diplomáciai jegyzékváltás mellett aláírt jegyzőkönyv már rendelkezett a kereskedelmi tárgyalások megindításáról (a diplomáciai képviselők akkreditálását követően). Szerepelt benne egy cikkely a szovjet kereskedelmi kirendeltség felállításáról három, diplomáciai mentességet élvező munkatárssal. Már 1934 májusában Bornemissza Félix vezetésével magyar üzletemberekből és kormányzati tisztviselőkből álló delegáció utazott a szovjet fővárosba, hogy a helyszínen tanulmányozzák a gazdasági kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeit. Ehhez képest, ha megnézzük a szerző által a Magyar Statisztikai Közlemények adatai alapján készített táblázatot a kereskedelmi forgalom alakulásáról, azt tapasztaljuk, hogy az export-import volumene pengőértékben még az 1920-as évek közepének szintjét sem éri el.⁶ Az adatsor meglehetősen hektikus képet mutat, aminek az az oka, hogy az alacsony forgalom mellett akár egy-egy konkrét ügylet is az egyik vagy másik fél javára billentette a mérleget. Az 1936-os, több mint 1,3 millió pengős magyar passzívum 1937-re mintegy 1,7 milliós aktívumra változott. 1938-ra aztán a két ország közötti kereskedelem gyakorlatilag elsorvadt,

---

⁶ Uo. 102.

az import oldalon egy mindössze 71 ezer pengős tételt találunk, a mérleg másik serpenyője pedig teljesen üres (!).

Az okok megint csak rendkívül összetettek és sokrétűek. Seres Attila, miközben megpróbál választ keresni a jelenségre, több, eddig ismeretlen vagy kevésbé ismert szálát fejt fel primer levéltári források alapján. Terjedelmi korlátok miatt itt most csak kettőt szeretnék kiemelni. Az egyik az Emden Bankház által alapított Stella Árukereskedelmi Részvénytársaság igyekezete a Szovjetunióval folytatott kereskedelem monopolizálására, amely sem szovjet részről nem talált fogadókészségre, sem a hazai konkurencia nem nézte jó szemmel. Utóbbi csoportban ott találjuk a már említett Angol-Magyar Bankot és érdekeltségi körét, amely szintén szeretne volna megvetni a lábát a szovjet piacon. A bank vezetőségének tagja volt a kormányzó kisebbik fia, ifjabb Horthy Miklós is. A másik mozzanat talán még inkább figyelemre méltó: ez a magyar politikai és gazdasági vezetés törekvése egy olyan vízi szállítási útvonal kiépítésére, amely lehetővé tette volna az átrakodás nélküli áruszállítást a Dunán a fekete-tengeri szovjet kikötőkbe vagy fel a Fekete-tengerbe ömlő folyókon (Dnyeper, Dnyeszter, stb.) és vissza. Ha az elgondolást sikerült volna megvalósítani, úgy a csepeli kikötő fontos elosztóhelye lehetett volna a nyugatra irányuló szovjet exportnak. Magyar részről nem csak statisztikai számításokat végeztek arról, hogy egy ilyen megoldás pontosan mennyivel csökkentené a szállítási költségeket, de a Ganz hajógyárban el is készítették az első „Apollinaire-típusú”, folyami és tengeri hajózásra egyaránt alkalmas hajót. Különös jelentőséget adott az ügynek, hogy a terv mellett a kormányzó is exponálta magát. A szovjetekkel szemben egyébként meglehetősen visszafogott, a bolsevik veszélytől megrögzötten tartó Horthy esetében tengerész múltja egyértelműen közrejátszott az ötlet pártolásában. Horthy több ízben is szóba hozta a kérdést Alekszandr Bekzadjan szovjet követ előtt. Seres Attila kutatásaiból tudjuk, hogy erre nem csak olyan hivatalos alkalmakkor került sor, mint Bekzadjan megbízólevelének átadása vagy a diplomáciai testület tagjainak újévi fogadása, amikor a protokoll legalább egy rövid konvencionális szóváltást ír elő az államfő és a diplomáciai testület tagjai között. Egy alkalommal Bekzadjan valószínűleg kifejezetten ezért kapott meghívást egy szűk körű vadá-

szatra a kormányzó és a miniszterelnök részvételével, ahol a reggeli során közvetlenül Horthy mellé ültették. A magyar lelkesedéssel szemben a szovjetek meglehetősen közömbösséggel viszonyultak az elgondoláshoz. Nem gazdasági, hanem politikai kérdésként kezelték. Egy esetlegesen megkötendő hajózási egyezményben pusztán olyan eszközt láttak, amellyel gesztust tehetnek a – Bekzadjan szavaival – „ennek a rögeszmének élő” Horthy és köre irányába. Végül 1936 júliusára teljesen elakadtak a tárgyalások.

A diplomáciai kapcsolatok megteremtése dacára nem sikerült sem kereskedelmi, sem fizetési egyezményt sem kötni Moszkvával, ami szervezett kereteket biztosíthatott volna a két ország közötti áruforgalomnak. Seres Attila külön fejezetet szentel könyvében a tárgyalások részleteinek. A kudarc okai döntően két problémakör mentén csoportosíthatók. Az egyiket azok a magyar követelések jelentették, melyek a szovjetek számára elfogadhatatlanok voltak, s melyek kapcsán nem sikerült kompromisszumos megoldást találni. Ilyen volt az áruforgalomban a magyar fél javára rögzíteni kívánt 2:1-es arány, amivel a Szovjetunióba irányuló export meghitelezéséből és a szovjet váltók leszámítolásából adódó veszteségeket, valamint a tranzitszállítás költségeit kívánták kompenzálni. (Itt végül a magyarok hajlandónak mutatkoztak volna a 100:75-ös /4:3-as/ arány elfogadására.)⁷ Nem sikerült keresztülvinni azt a magyar elképzelést sem, hogy a két ország közötti pénzügyi elszámolás egy angol kereskedelmi bankon keresztül történjen. A szovjetek inkább csak presztízsszempontról ragaszkodtak az MNB és a Szovjetunió Állami Bankja közötti közvetlen elszámoláshoz a szovjet-román fizetési egyezmény mintájára. Ezen a téren Jungerth-Arnóthy Mihály moszkvai magyar követ hiába próbálta meg nagyobb engedékenységre ösztönözni a magyar pénzügyi vezetőket.

Sokkal nagyobb gátat jelentett azonban az az általános érdektelenség, amivel a szovjetek viszonyultak a Magyarországgal fenntartott kereskedelmi kapcsolatok fejlesztéséhez. Nemcsak kereskedelmi kirendeltséget nem hoztak létre Budapesten, de egyetlen gazdasági szakembert sem osztottak be a követség állo-

---

⁷ Uo. 92.

mányába. Moszkvában – amint azt a szerző Jungerth-Arnóthy szavait idézve találóan megállapítja – Magyarországot a diplomáciai kapcsolatok megléte ellenére „feketelistára tették”. Ebben megint csak két körülmény játszott meghatározó szerepet. Az egyik az, hogy a magyar gazdaság a maga kis méreteivel önmagában nem volt olyan fajsúlyos tényező, hogy megkerülhetetlen legyen a szovjetek számára. A magyar ipar és mezőgazdaság igen kevés olyan cikket tudott kínálni, amit a szovjetek másutt ne tudtak volna beszerezni. A másik ok politikai természetű. Moszkvából nézve aggodalomra adott okot Magyarország elköteleződése Berlin és Róma mellett, Budapestről tekintve pedig a formálódó francia-csehszlovák-szovjet kölcsönös segítségnyújtási rendszer tűnt a kapcsolatokat komolyan zavaró tényezőnek. A „csehszlovák válság” kiéleződésével párhuzamosan a magyar-szovjet viszony egyre hűvösebbé vált, végül 1939 márciusára elvezetett a diplomáciai viszony felfüggesztéséig, a követségek bezárásáig. Ugyancsak tanulságos, hogy mindez szovjet kezdeményezésre történt, hivatkozási alapul pedig az antikomintern paktumhoz való magyar csatlakozási szándék szolgált. A szovjet diplomácia Magyarországgal bevallottan példát szeretett volna statuálni, hogy a térség kis államait hasonló lépés megtételétől visszatartsa. (Tette ezt úgy, hogy közben az antikomintern paktumot létrehozó nagyhatalmakkal teljes körű diplomáciai és gazdasági viszonyt tartott fenn.)

A magyar-szovjet gazdasági (és politikai) kapcsolatok történetének újabb fejezete akkor kezdődött, mikor a formálódó német-szovjet együttműködés (melynek leglátványosabb mozzanata az 1939. augusztus 23-án aláírt Molotov-Ribbentrop paktum volt) lehetővé tette a diplomáciai képviselők újbóli megnyitását. A régi feltételrendszer a vizsgált időszakban újabb elemekkel bővült. Mindenekelőtt a magyar-német viszony tartalma a szovjetek számára már nem lehetett hivatkozási alap az elzárkózó, tartózkodó magatartáshoz Budapest irányában. A másik fontos körülmény, hogy a területi átrendeződések következtében Magyarország és a Szovjetunió közvetlenül szomszédosak lettek egymással. Harmadikként megemlíthetjük azt, hogy a két állam Romániával szemben fennálló területi követeléseivel elvben lehetőséget teremtettek a külpolitikai érdekek bizonyos fokú összehangolásá-

ra. Seres Attila ez utóbbi mozzanatot a gazdasági kapcsolatok alakulása szempontjából is döntőnek tekinti, hiszen, mint megállapítja, ezek éppen akkor mozdultak el a holtpontról, amikor a besszarábiai és bukovinai területi igényei miatt a Szovjetunió számára Magyarország szerepe felértékelődött. Ez újfent alátámasztja a szerző korábbi tézisét arról, hogy a szovjetek magyar relációban a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat szinte kizárólag politikai kérdésként kezelték: „Moszkvának különösebb gazdasági érdekei nem fűződtek Budapesthez”.⁸

Magyarország esetében, amint Seres Attila kutatásaiból nyilvánvalóvá válik, éppen fordított volt a helyzet. Itt a magyar ipar nyersanyagigénye és az új exportpiacok megnyitásának szükségessége volt az a kényszerítő körülmény, ami időről időre felülírta az ideológiai félelmeket és politikai aggályokat. A háborús körülmények között igen nehézé vált a nyersanyagszükséglet biztosítása a már bejárattott forrásokból. A háborúból kívül maradó, hatalmas gazdasági potenciállal és természeti kincsekkel rendelkező Szovjetunió újfent egy lehetséges kitörési pontnak mutatkozott a magyar gazdaság számára. Ezzel kapcsolatban a Moszkvában tárgyaló magyar kereskedelmi delegáció vezetője, Nickl Alfréd, a Külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának vezetője rögtön az első megbeszélés során kiterítette kártyáit Anasztaz Mikojan külkereskedelmi népbiztos előtt: „Magyarország az orosz nyersanyagokat korlátlanul fel tudja használni”.⁹

A magyar küldöttség 1940. augusztus 7-től közel egy hónapig tartózkodott Moszkvában, szeptember 3-án került sor a kereskedelmi és hajózási szerződés, az áruforgalmi és fizetési egyezmény, valamint a hozzájuk csatolt kiegészítő dokumentumok aláírására. A tárgyalássorozat bemutatása során Seres Attila az alábbi mozzanatokra hívja fel figyelmünket. A magyar fél nagyívű elképzelésekkel érkezett a szovjet fővárosba (ebben nyilván az is benne volt, hogy legyen miből engedni a megbeszélések folyamán). A nyersanyagimport és a magyar export között szoros korrelációt felállítani kívánó magyar delegáció indulásként 25-30 millió dolláros exportajánlatot tett a szovjeteknek. A szovjetek ezzel szemben szerették volna egy meglehetősen alacsony szinten

---

⁸ Uo. 114.

⁹ Uo. 117.

tartani a két ország közötti áruforgalmat. Az általuk felkínált 1,7-1,8 millió dolláros keretösszeg még a szovjet-szlovák reláció volumenétől (2,4 millió dollárt) is elmaradt. Ezt az összeget sikerült végül is 3,7 millió dollárra feltornászni, ami magyar szempontból mindenképpen eredménynek könyvelhető el. Kudarchoz vezetett azonban a magyar tárgyalók azon törekvése, hogy a magyar importkontingens egy jelentős részét a hazai fémfeldolgozó üzemek számára nélkülözhetetlen vasérc, nyersvas, acél stb. tegyék ki. A szovjetek saját iparuk szükségleteire hivatkozva elzárkóztak attól, hogy Magyarország részére bármilyen formában vasat szállítsanak. A magyar fél részére megállapított importkontingens fát (820 ezer dollár értékben), pamutot, különböző textilhulladékokat (460 ezer dollár), szuperfoszfátot, mangán-, illetve krómércet, kenő- és hengerolajat tartalmazott. Utóbb a legnagyobb tételt kitevő faárut sikerült más termékekkel (szuperfoszfáttal és pamuttal) helyettesíteni. A magyar kiviteli listán a két legnagyobb tételt a hajók (800 ezer dollár), valamint a villanymotorok és generátorok (700 ezer dollár) jelentették. A fentieken kívül kisebb tételben acélcsöveket, vasúti kocsitengelyeket, dízelmotorokat találunk még rajta.¹⁰

A könyv ezen részében is kiváló esettanulmányokat olvashatunk, melyek élővé teszik az aláírt gazdasági, kereskedelmi stb. megállapodások holt betűjét, illetve megvilágítják egy-egy ügylet pontos hátterét: például a Ganz hajógyár és a szovjet megrendelések ügye, a két ország közötti vasúti forgalom kérdése, vagy éppen a Szovjetunió részvételének bemutatása az 1941-es Budapesti Nemzetközi Vásáron.

A szovjetek által megrendelt, a Ganz hajógyára által legyártott 2 darab, egyenként 4.000 tonnás tengerjáró hajó körül komoly viták zajlottak a vállalatvezetés és a magyar kormány között. A szoros határidő miatt a kormányzati presszió hatására a Ganznak már megkötött szerződéseket kellett felbontania (a megrendelő tengerhajózási részvénytársaságok részéről már megtörtént az átutalás, az üzemben már megkezdődött a hajók építése), és a félkész hajókra új megállapodást kellett kötnie a Masinoimporttal, a gyártás további folyamata során figyelembe kellett vennie a pótlólagos szovjet igényeket. A Külkereskedelmi

---

¹⁰ Uo. 119.

Hivatal cserébe vállalta, hogy kompenzálja a vállalat mintegy 50 ezer dolláros veszteségét. Ennyi volt a különbség a Ganz által a két hajóért kért minimális és a szovjetek által felajánlott maximális ár között. A kormány pedig ígéretet tett a szükséges alapanyag-mennyiség biztosítására, bár a kötött nyersanyag-gazdálkodás keretei között ez nem bizonyult zökkenőmentesnek és komoly csúszásokat okozott a határidőben.¹¹ A háború kitérése és Magyarország hadba lépése miatt a hajók átadására nem került sor.

Seres Attila külön alfejezetet szentel a vasúti összeköttetés megteremtésének és a tranzitszállítás kérdésének. Itt is a tőle megszokott alaposággal jár utána a részleteknek a Perényi-Lukács György által vezetett magyar küldöttség moszkvai tárgyalásaitól, az eltérő nyomtáv szélességből adódó műszaki problémák megoldásáig. A tranzit kérdésében rámutat arra, hogy a szovjetek keményen kihasználták országuk földrajzi fekvéséből adódó előnyüket: a Magyarország számára kulcsfontosságú tengeren túli áruk vasúti tranzitálását Vlagyivosztoktól a magyar határig egyedi engedélyekhez kötötték, cserébe a szállított áru mennyiségéből 50-70% átengedését kérték. A kényszerhelyzetet, a magyar gazdaság égető nyersanyag-gondjait jelzi, hogy a magyar fél az 50%-os arányt még elbírható veszteségnek tartotta.¹²

A lassan fejlődésnek induló gazdasági kapcsolatokat a háború megszakította. Seres Attila itt külön kitér a likvidáció problémájára. A Külkereskedelmi Hivatal a magyar cégeknek a Szovjetunióval szemben fennálló tartozásait és követeléseit oly módon próbálta rendezni, hogy a tartozásokat pengőben egy külön erre a célra nyitott számlára kellett befizetni, a befolyt összegből pedig a követeléseket igyekeztek kiegyenlíteni. Összességében a megszakadt magyar-szovjet kereskedelmi forgalom szaldója 400 ezer dolláros magyar tartozással zárult. Az 1941 I. féléves számadatok alapján pedig azt láthatjuk, hogy a Szovjetunió részesedése a magyar exportból 0,19%, az importból 1,48% volt. Áttörésről ezen a téren ugyan nem beszélhetünk, de ha ezeket a számokat összevetjük az 1940-es adatokkal (0,01% és 0,09%), akkor a növekedés

---

¹¹ Uo. 122-124.

¹² Uo. 131.

jelentősnek mondható.¹³ A két világháború közötti magyar-szovjet gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok 1940-41-es záróakordja egyben ezen reláció legtermékenyebb, legprosperálóbb fejezetét jelentette.

Az összegző rész megállapításaival nehéz egyet nem érteni. A szerző végső konklúziója szerint az áruszerkezet terén a komparatív előnyök lehetősége végig benne rejtett a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatokban: „A két ország kereskedelmi forgalmának áruösszetétele egyértelműen arra utal, hogy a magyar és a szovjet gazdaság termelési szerkezete jól kiegészíthette volna egymást, vagyis a Szovjetunió éppen azokat a stratégiai energiahordozókat és nyersanyagokat állította elő és exportálta, amelyekre a magyar gazdaságnak égető szüksége volt, illetve a magyar gazdasági vezetés éppen azokat az iparágakat fejlesztette, amelynek termékeit a viszonylag elmaradott szovjet gépgyártás miatt a szovjet piac nagy tételben felvehette volna.”¹⁴ Nem kedvezett ugyanakkor a komparativitásnak a magyar és szovjet gazdaság jelentősen eltérő mérete. Az ideológiai, politikai ellentétek pedig – még ha ezeket, mint azt Seres Attila kutatásaiból látjuk, elsősorban magyar részről időnként felül is írta a gazdasági racionalitás vagy szükségszerűség – a korszak nagy részében meglehetősen szűkre szabták a gazdasági együttműködés kereteit.

---

¹³ Uo. 141-142.

¹⁴ Uo. 146.

HARSÁNYI IVÁN¹

JOSÉ SANDOVAL
EMLÉKEZÉS MAGYARORSZÁGI
PARTIZÁNTEVÉKENYSÉGÉRE²

Bevezetés

A témában minden bizonnyal kevésbé tájékozott magyar olvasónak legalább két dolgot meg kell magyaráznom. Az egyik: mit keres egy *orosz-szovjet* tárgyú kötetben egy *spanyol* ember visszaemlékezése *magyarországi* harcairól. A másik: ki is volt José Sandoval. Kezdjük az utóbbival, bár ebben a keretben az 1913-ban született és 2012 februárjában, 98 évesen elhunyt emlékező életének csak fő mozzanatait villanthatjuk föl. A gijóni (Asztúria) születésű Sandoval munkás szülők gyermekeként egy baleset következtében nevelőszülőhöz került, aki azonban a lehető legjobban nevelte. Tanítóiról is nagy elismeréssel emlékezik meg. Némileg megkönnyíti a dolgunkat, hogy halála előtt hat évvel részletes, 184 oldalas önéletrajzot tett közzé, amelynek itt két fejezetét olvashatják. Halála alkalmából pedig a legnagyobb példányszámú spanyol napilap, az *El País* hasábjain Santiago Carrillo, Sandoval pártjának, a Spanyol Kommunista Pártnak egykori főtitkára írt búcsúztatót.³ Ezt próbálom kiegészíteni további adalékokkal és személyes emlékeimmel.

Az 1936. júliusi Köztársaság-ellenes felkelés utáni napokban a munkásmozgalomba már korábban, nagyon fiatalon bekapcsolódott Sandoval csatlakozott a nagy létszámú kommunista milíciához, a hírneves V. Ezredhez, amely hamarosan beolvadt a Köztársasági Néphadseregbe. Eleinte Enrique Líster parancsnoksága alatt harcolt, majd részt vett szinte a polgárháború minden jelentősebb ütközetében, növekvő fontosságú beosztásokban. A vereség után csapatával átlépte a francia határt, ahol a hatóságok a

---

¹ A szöveget fordította, rendezte és életrajzi adatokkal kiegészítette Harsányi Iván.

² SANDOVAL, 2006. A visszaemlékezés itt közölt része: 83–92.

³ CARRILLO, 2013. Meghökkenítő egybeesés, hogy néhány hónappal később, szeptember 8-án, 97 évesen ő is elhunyt.

Saint Cyprien-i internáló táborba zárták. Innen emelték ki a párizsi szovjet követség munkatársai és küldték a kimentettek egy csoportjával a Szovjetunióba.

Az események másik szálán: az 1941 júniusában kezdődött keleti német offenzíva során a hadműveleteknek a nyugat-európaiakhoz képest egyik sajátja volt, hogy az előrenyomuló német csapatok hátában kisebb-nagyobb fegyveres ellenálló csoportok szerveződtek és hajtottak végre harci cselekményeket a megszálló német és más nemzetiségű katonaság ellen. Bekerített szovjet egységek, a helyi lakosság hadra fogható erői, más területekről az általuk a megszállóktól megtisztított körzetekbe húzódó emberek gyűltek össze az egyre növekvő felszabadított területeken. A sztálingrádi szovjet ellentámadás kezdetére már 1.770 partizánosztag és magasabb egység harcolt a megszállók hátában, mintegy 125.000 fővel. A támadó hadműveletek során a németek hátában folyó katonai műveletek összehangolására és hatékonyabbá tételére a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága és a partizánmozgalom korábban létrehozott Központi Törzse 1942 őszén *A partizánmozgalom feladatairól* címmel irányelveket dolgozott ki. Az előrenyomuló frontok közelében a hadseregcsoporthoz parancsnoksága mellett speciális törzseket hoztak létre, amelyek feladata az előrenyomulás irányában működő partizáncsoportok támogatása, megerősítése volt, műveleteik összehangolása a frontalakulatokéival. Különlegesen képzett robbantók és felderítők csoportjait küldték hozzájuk a front másik oldalára.⁴

A hadműveletek nyugatra húzódásával párhuzamosan ebbe a tevékenységbe mindinkább bevonták a különböző időszakokban a Szovjetunióba került külföldi forradalmárokat is. A spanyolok egy csoportja már korábban kezdeményezte, hogy vessék harcba őket, mivel azt remélték, hogy a tengelyhatalmak mind világosabban kirajzolódó háborús veresége nyomán a spanyolországi Franco-diktatúra is bukni fog. Így került Sandoval is előbb az ukrainai partizánok által felszabadított területre, majd az 1944 augusztusában kirobbant szlovákiai fegyveres felkelés napjaiban egy ott szerveződő vegyes nemzetiségű csoportba. Ennek során, a

---

⁴ PAROTKIN-HOROSILOV, 1978.

José Sandoval. Emlékezés magyarországi partizán-tevékenységére

felkelés szlovákiai, Banska Bystrica-i központjában került összeköttetésbe magyarokkal, majd lépte át Nógrádi Sándor csoportjával a magyar határt.

*

A szlovák nemzeti felkelésben

Röviddel azután, hogy Ukrajna erdőiből visszatértünk Kijevbe, a partizánerek egy törzskari tisztje bemutatott Nógrádi Sándornak, a magyar kommunista párt központi bizottsága tagjának. Akkoriban olyan ötven éves lehetett, dús hajjal, értelmet sugárzó fejjel. Tagoltan és meggyőzően beszélt. Miután megismerkedtünk, javasolta nekem, hogy csatlakozzam az ő alakulóban lévő partizánegységéhez, amely az értesülése szerint Szlovákiában küszöbön álló felkelés nyomán kerülne bevetésre. Arról lenne szó, hogy ott szervezőközpontot hozunk létre a magyarországi partizánmozgalom összehangolására.

Két okból is igent mondtam. Egyrészt Nógrádi bizalmat keltett, másrészt ajánlatát a barátság és a tisztelet jelének fogtam föl.

Rövidesen, 1944 augusztusában valóban kirobbant a szlovákiai felkelés. Ezt a még 1943-ban az ország antifasiszta csoportjainak összefogására alakult Nemzeti Tanács készítette elő. A felkelés kirobbanásában és kezdeti sikereiben része volt a szovjet hadsereg egy, a Kárpátok térségében induló offenzívájának, de a fő erőt a szlovákiai partizánmozgalom mintegy 14.000 fegyverese adta, az ország keleti és középső részén. Magában a szlovák hadseregben is fordulat zajlott le: egy teljes hadteste átállt a felkelők-höz. A felkelés futótűzszerűen terjedt, és egyaránt irányult a megszálló németek és Jozef Tiso bábkormányára ellen. Számíthatnak a lakosság többségének a támogatására is. Ez valóban nemzeti felkelés volt; központja Banska Bystricában, Szlovákia középső tartományának székhelyén működött.

Ott ereszkedett le repülőnk egy keskeny leszállópályára. A repülőtéren azokban a napokban lázas tevékenység folyt. Jöttek mentek a repülőgépek, a teherautók és más katonai járművek. Európa különböző részeiből származó fegyveresek vonultak, a szlovák többség mellett lengyelek, németek, délszlávok és néhány francia is. Még azt sem mondhatom, hogy én voltam az egyetlen spanyol a szlovák felkelésben. Később tudtam meg, hogy ott van

a hozzám hasonlóan Gijónból származó Armando Herrero, sőt José (Pepe) Díaznak, a kommunista párt főtítkárának az unokaöccse is. A mi osztagunk is ezt a nemzetiségi keveredést tükrözte, bár többségében magyarokból állt. Kiemelkedett közülünk egy szovjet kapitány, Kolja, és egy másik, kazah születésű kapitány. Velünk tartott egy zsidó származású ukrán haditudósító, Tánya Szamszonyenko, valamint egy egészen fiatal magyar rádióslány, Rákosi Éva, aki rokona volt a magyar kommunista párt akkori főtítkárának, Rákosi Mátyásnak. Egy másik ismert, ugyancsak jó eszű magyar, Tömpe, a spanyolországi nemzetközi brigádok vezérkari főnöke volt.⁵ Szőke hajával és bajuszával, kék szemével, veleszületett disztingvált viselkedésével a kommunizmus ügye iránt harcos kommunistaként is olyan volt, mint egy osztrák báró. Spanyolországi tartózkodásának emlékét nemcsak sebesült karja viselte, hanem a spanyol nép iránti rokonszenve is, amelynek oldalán szívvel-lélekkel harcolt.

Már Banska Bystricába érkezésem első estéjén meg kellett ismerkednem egy szilárd telepítésű rádió adó-vevő berendezéssel, amely egy hálózat központja volt, és egy hozzá tartozó kisebb, hordozható dinamóval működő adó-vevő készülékkel. Egy, a város központjában álló házba szállásoltak be, ahol elsajátítottam a rádiótávírási mesterségét, amelytől – és hordozójától – csak két hónappal később váltam meg, amikor a nácik által körülvevett bázisunkat el kellett hagynunk, hogy a magas hegyekbe vonuljunk.

Harcainkat két hónapon át folytattuk. Ennek a harcnak a során lassan megértettük, hogy lassú visszavonulásra vagyunk ítélve, lépésről lépésre, hacsak olyan segítséget nem kapunk, amely gyors fordulatot idézne elő a dolgok menetében. Ám a Kárpátok–Dukla hadművelet csapatainak, amelyeket a szovjet frontparancsnokság a szlovákiai felkelés megsegítésére indított el, nem sikerült közvetlen kapcsolatot teremteni velünk. 1944. október 27-én elesett Banska Bystrica, amelynek közelében zajlottak a felkelés utolsó utóvédharcai. Ezzel ebben a régióban kialakult a merészségnek és a szabadságvágynak a lángja.

Nógrádi már napokkal előbb jelezte a dolgok ilyen ki menetelét. Emiatt – mondta – meg kell válnunk az adó-vevő köz-

---

⁵ A két, egyaránt Spanyolországot járt Tömpe-fivér, András és István közül itt az előbbiről van szó.

ponttól. Ettől kezdve a tábori készüléket használjuk. Így az Érc-hegység egy nyúlványában gondosan elástuk a berendezést. Azután elhagytuk Banská Bystricát, amelynek a közelében még hallottuk a harcok utolsó hangjait. Beljebb kellett vonulnunk a Kárpát-medencébe, Magyarország irányába.

Hosszú menetelés kezdődött, esős, őszi időben, az Alacsony-Tátra úttalan vadonában, ahol az arra tévedő azokban a háborús években sok-sok mérföldön át nem ütközött emberbe. Éjszaka többször is a sáros, fölázott földön aludtunk. Nagyrítkán találtunk csak valami erdei kunyhót, esőházat, kivált fedett tanyát, ahol megszárihattuk a ruháinkat és kinyújtóztathattuk meggémberedett csontjainkat. Még ritkábban jó lelket, aki befogadott volna a házába. Egyszer aztán, egy esős novemberi éjszakán, több napi kemény gyaloglás után, amikor már a reményt is föladtuk a megpihenésre, egy vízimolnár és családja megszánt bennünket. A malom nagy kőépületében éltek, két lányukkal, a hegység egyik nagy hegyi patakja mellett. A mieink egyike kopogott be hozzánk, azután mindnyájunkat beengedtek. Azt adták nekünk, amijük volt: egy helyet, ahol fölmelegedhetünk, kenyeret és mézet, amellyel éhünket olthattuk, és néhány pehelydunnát, hogy végre kialudhassuk magunkat.

Utunkat nem mindig kísérte szolidaritás. Olyanokkal is találkoztunk, akik gyűlölték a partizánokat, mert útonálló betyárokat láttak bennük, vagy egyszerűen azt gondolták, hogy bajt hozunk rájuk.

Egy nap, már magyar területen, egy erdőből kilépve, nem nagyon messze az erdei úttól, lakatlan építményre, afféle erdei lakra leltünk. Úgy döntöttünk, hogy „igénybe vesszük” pihenésre, és közben földérítjük a környéket. Megtettük a szükséges óvintézkedéseket. Mindenkit figyelmeztettünk, hogy senki ne lépjen ki a házból, és azonnal őrt állítottunk. Ám alig valamivel később fölfigyeltünk egy szekeresre, aki megállította az öszvéreit, hogy szemügyre vegye a házat. Valami magára vonhatta a figyelmét, talán valami hanyagság árulta el a jelenlétünket. Aztán tovább haladt, mi pedig úgy határoztunk, hogy egyelőre maradunk, de fokozzuk a figyelmet.

Amikor már azt hittük, hogy elvonult a vész, a távolban hirtelen fölbukkant egy katonákkal telezsúfolt teherautó, amely egye-

nesen a mi házunk felé tartott. A szekeres ember földött benünket. Villámszerűen hagytuk el a házat, az erdő felőli ablakon át. Gyors, hangtalan és sikeres akció volt, folytatás nélkül. Az volt a benyomásunk, hogy a gestapósok vagy magyar csendőrök, akárkik számára végül is nem volt világos, vajon tényleg partizánok voltak a házban vagy hamis riasztással volt dolguk.

Egy rádió nélküli rádiós kalandjai

Kárpáti menetelésünk első heteiben tábori adó-vevőnk kielégítően működött. Majdnem minden este kapcsolatba léptünk kijevi és debreceni beszélgető partnereinkkel. A fizikai erőt, amely a rádiót működésbe hozta, egy partizán képviselte. Ő kézzel mozgatta a dinamó forgatókarját, én pedig végezhettem rádiótávírási munkámat. Ám egy napon ez a fiú túl nagy erővel állította meg a forgást, a hajtómű fogaskerékgyűrűje pokolra szállt, a rádió pedig elnémult. A dinamó hibája a mi viszonyaink között kijavíthatatlan volt, és nem voltak elemeink, amelyekkel pótolhattuk volna. Képzeld el a katasztrófát: a döntő pillanatban, amikor kivonultunk a hegyek közül, és magyar földre léptünk, ott álltunk a híradás minden lehetősége nélkül. És ez éppen akkor történt, amikor a legnagyobb szükség lett volna arra, hogy mozgásunkat összehangoljuk a magyar ellenállás más csoportjaival, az új, demokratikus magyar hatalom formálódó szerveivel. (Debrecen ekkorra felszabadították a szovjet csapatok, és itt gyülekeztek az új magyar ideiglenes nemzeti adminisztráció erői.)

Eközben egységünk támogatásra talált Miskolc és Salgótarján gyárainak és bányáinak a munkásai, a falvak szegénysorban élő parasztjai körében. Ebben a térségben erős volt a szociáldemokrácia és a kommunisták befolyása, magas volt a munkások aránya. Itt hasznos munkát tudtunk végezni a Hitler-ellenes népi mozgósítás terén. Miskolc környékén megfelelő bázist is találtunk az egység számára: tágas házat, gránitfalakkal, napsütötte helyen, közvetlenül az erdőszélen. Itt rendeztük be az egység törzsét, jól el tudtuk helyezni minden harcosát is. Számunk addigra megnőtt. Egy szép napon német katonaszökevények nagy, fehér zászlót lengető csoportjába ütköztünk, akik átálltak hozzánk. Ne lepődjenek meg: úgynevezett „önkéntesekről” volt szó, főleg Ukrajnából és Belorussziából, akiket kényszerítettek, hogy lépjenek

José Sandoval. Emlékezés magyarországi partizántevékenységére

be a megszállók seregébe. Ezt meg is tették, hogy elkerüljék végzetüket. A velünk való találkozást azonnal felhasználták a dezertálásra. Mindnyájan beszéltek oroszul. Miután én is beszéltem a nyelvet, Nógrádi engem bízott meg, hogy állományba vegyem és tájékoztassam őket a háború menetéről és kilátásairól, no meg, hogy rávegyem őket a partizánharc vállalására.

Jó fiúk voltak, és társaságukban tettem néhány kísérletet süketnéma rádióm üzembe helyezésére. Először egy közeli faluban próbálkoztunk, ahol azonban nem volt elektromos hálózat. Azt reméltük viszont, hogy a telepes rádióval rendelkezőknek elegendő telepe vagy eleme van. Hat dezertőr „német” fiút adtak mellém, akiknek előnye volt, hogy még Wehrmacht-egyenruhát viseltek, emellett tűrhetően beszéltek németül. Házról-házra jártunk a faluban, német katonáknak adva ki magunkat, és összeszedtük az összes elemet a készülékekből, bár figyelmeztettek minket, hogy eléggé lemerült eszközökről van szó. Mindezt a német szoldateszkára jellemző módon igyekeztük tenni. Sajnos a szegény falusiak nem hazudtak: mindaz, amit összegyűjtöttünk, merő hulladék volt. Akármi módon kapcsoltuk össze őket, egyetlen sóhajt sem tudtak kipréselni a rádióinkból.

Hasonló eredménnyel járt próbálkozásunk egy másik, a villamosenergia-hálózatba már bekapcsolt faluban. Valaki elvezetett minket egy kommunista földműves házához, aki az 1919-es forradalom óta sok küzdelmet látott. Éppen ezért a házába belépni szinte egyenértékűnek látszott azzal, hogy besétálunk egy egérfogóba, ám a sajt, amelyet ott találni véltünk, értékes volt. Itt volt elektromos áram, és ki akartuk próbálni, hogy működik-e a készülékünk, ha rákapcsoljuk a hálózatra. Én szkeptikus voltam, de odamentünk. Az éjszakát ébren töltöttük, és mindent elkövetünk a cél érdekében. Minden lehetséges kapcsolási módot kipróbáltunk, de rá kellett jöjjünk, hogy a hálózatban lévő áram semmiképpen nem alkalmas a rádióinkhoz, és transzformálni se leszünk képesek. Csak a hajnal első sugarainál hagyunk föl erőfeszítésünkkel. Ezek után a „német” katonákat visszaküldtük a bázisra, mi pedig megvártuk a sötétséget, hogy „láthatatlanul” távozzunk.

Ráadásul reggel kis tanyánk ablakából azt láttuk, hogy az utcákon német katonák járkálnak, és a házakban zsákokba gyűjtik a

zöldséget, a krumplit. Visszahúzódtunk barátunk házának leg-hátsó helyiségeibe, tüzelésre kész géppisztollyal a kezünk ügyében, minden eshetőségre. Szerencsére nem volt „eshetőség”, délután a német katonák elvonultak.

Az utolsó kísérletet akkor tettük, amikor olyan értesülést szerezünk, hogy tőlünk mintegy tizenöt kilométerre működik egy másik partizáncsoport, és úgy véltük, hogy ők talán el tudnak látni bennünket a rádióinkhoz szükséges elemekkel. Négy embert vettem magam mellé. Ám amikor odaértünk, ahol bajtársainkat sejtettük, nem beléjük, hanem németekbe ütköztünk. Mindez egy nagy tisztásnál történt. Valami azt súgta nekem, hogy azonnal meg kell állnunk, nem pihenés kedvéért, hanem hogy megállapítsuk, hol vagyunk, és mi van körülöttünk. A veszély ösztönös érzete, hatodik érzék volt ez, az éberség ösztönös reakciója, de nagyon is indokoltnak bizonyult. Tulajdonképpen csak leültünk néhány nagyra nőtt cserje mögé. Egyszer csak német beszélgetést hallottunk, néhány lépésre tőlünk. Láttuk is őket félig fedve, mint mi voltunk a bozót és a bokrok mögött. Azután más németek jelentek meg ezek előtt, utána jobbra, majd balra is – németek körülöttünk mindenfelé. Vagy nem vettek észre bennünket, vagy maguk közé tartozónak vélték, ez igazolta, hogy használtuk az egyenruhájukat. Nyilvánvalónak látszott, hogy beleszóppentünk egy a front újabb nyugati irányú áthelyeződéséből eredő élénk csapatmozgásnak a kellős közepébe, a hitleristák akkor egyre gyakoribb „rugalmas elszakadásainak” egyikébe. A legrosszabb az volt, hogy nem lehetett veszélytelenül átsurranni rajtuk, de értelme sem lett volna megkísérelni ezt, hiszen már tudtuk, hogy a partizáncsapat, amelyet kerestünk, nincs a közelben. Így hát – igyekezve, hogy ne hívjuk föl magunkra a figyelmet –, nyugalmat színelve (miközben minden idegszálunk tótágast állt) haladtunk, amerre a lábunk vitt.

Kissé messzebb, ahogy ereszkedtünk lefelé egy vízmosásba, megláttunk egy német katonát, aki háttal nekünk lefelé haladt előttünk, két üres vödörrel a kezében. Bizonyára vizet keresett valami közeli forrásnál. Könnyű zsákmány lett volna, de nem akarózott így hátulról hidegvérrel lelőni; egyébként sem lett volna célszerű a lövéssel magunkra vonni a figyelmet.

– Senki ne lőjön, hagyjátok elmenni – mondtam halkan.

José Sandoval. Emlékezés magyarországi partizán-tevékenységére

Lassan elvonultak mellőlünk. Aztán, visszaútban az egységünkhöz azzal vigasztaltuk magunkat, hogy méterről méterre, kilométerről kilométerre tönkretettük a németek telefonvezetékeit, használhatatlanná téve annak az egységnek az összeköttetési vonalait, amely a közelünkben mozgott.

Ez volt az utolsó próbálkozásunk arra, hogy csatasorba állítsuk a rádióinkat. Visszatérve tájékoztattam Nógrádit balsikerű kalandunk eredménytelenségéről. A híreket szokásos nyugalmával fogadta, és így nyugtázta: „Megtettétek, amit meg lehetett tenni.”

Ezután a németeknek a szovjet hadsereg előtti hátrálása gyorsan változtatott a frontvonal helyzetén. Bennünket ez újabb találgató manőverekre készítetett, nehogy újra a németek valamelyik újabb kiürítési hadmozdulatába keveredjünk. El kellett hagynunk magányos miskolci házunkat is, és többször oda-vissza átlépnünk a magyar-szlovák határt, cikk-cakkban, a hadműveletek helyi alakulásának megfelelően.

Ennek dacára egy éjszaka megesett velünk éppen az, amit mindenképpen el akartunk kerülni. Alkonytájt behatoltunk egy kis szlovák faluba, ahol a hegylakók szívesen fogadtak bennünket. 1944. december 24-e volt, Karácsonyeste. Kimerültek voltunk, és alvási lehetőség után néztünk, szétszétva az egység harcosait a környék házaiban. A törzs tagjai a falu szélő házában tértek nyugalomra. Ott volt Nógrádi, Tömpe, Molnár (Nógrádi összekötője), Tánya Szamszonyenko és Rákosi Éva, valamint Kolja, az orosz tiszt, és a kazah, akinek a nevére nem emlékszem. Az sincs kizárva, hogy valakit kifelejtettem.

Őrszemeket állítottunk a falu körül, és lefeküdtünk a kis házban, amely telis tele lett a holminkkal: géppisztolyokkal, töltényrakasokkal és köpenyekkel. A rádiómat a sarokba tettem, és azonnal elaludtam, mint akit fejbe vertek.

Alig telt el néhány óra, dörömböltek az ajtón. Valaki németül kiáltotta, hogy nyissuk ki. Talpra ugrottunk a sötétben (nem is volt villanyvilágítás a házban). Kolja kilesett az ablaktábla résén és közölte: egy német alakulattal, valószínűleg egész zászlóaljjal van dolgunk.

- Mindnyájan kirentünk, azonnal tüzet nyitva. Készítsétek a géppisztolyokat.

A német tovább ordított, követelve, hogy nyissunk ajtót. Kolja visszakiáltott németül:

- Jawohl, sofort!

Egyszerre nyitottunk ajtót és tüzet, nyolcan egy tömbben, tüzesőt árasztva. Több német azonnal elesett, elsőnek az, aki dörömbölt. A többi szétfutott a szélrózsa minden irányába. Megpróbáltunk a ház másik oldalán, az emelkedő hegyoldal felé elszakadni, de ott egy másik német egységnek már sikerült felállítania egy géppuskaállást. Tüzet nyitottunk rájuk is, és hanyatt-homlok rohantunk vissza a ház homlokzata felé, rövid sorozatokkal nyitva utat magunknak. Ennek a menekülési útnak, mint kiderült, az volt az előnye, hogy telihold lévén halvány fény világította meg az utunkat.

Szerencsénkre kiderült, hogy német oldalon a miénknél is nagyobb a zűrzavar, mert a partizánok a többi házból, parancs nélkül is tüzet szórva távoztak, igyekezve hozzánk csatlakozni. Később, már a falutól messze járva, egyes lövések dördülését hallottuk; a nácik végeztek azzal a három-négy partizánnal, akinek nem sikerült kitörni a gyűrűből.

Előzőleg, a sötétben, a zűrzavarban megpróbáltam magamhoz venni a rádiómat a holmikkal és emberekkel telezsúfolt szobában, ahol szinte egymásnak ütköztünk. Nem találtam meg, de időnk se volt hozzá. Élet-halál kérdése volt, hogy valahogyan kijussunk. Így hát alvó Csipkerózsikánk ott maradt. Vajon jön herceg, aki fölébreszti?

Évekkel később egy magyar barátunk, idősebb bányász mondta el, hogy a németek a használhatatlannak vélt készüléket bedobták egy kútba. Pár nap múlva a község fölszabadult, az emberek kiemelték és átadták bányász barátainknak. Egy kommunista szerelőnek sikerült is megjavítania és használatba vennie. Ő volt tehát a Kék Herceg...

Visszatérve annak az éjszakának az eseményeihez, néhány kilométernyi rohanás után egy kis hegygerincre jutottunk. Elhatároztuk, hogy megpihenünk. Ám megint hihetetlen helyzetbe kerültünk. A hegyoldal alattunk húzódó útvonalain a németek visszavonulása folyt, akiknek fogalma sem volt, hogy ott tanyázunk fölöttük. Szerencsére el voltak foglalva a kiürítés teendőivel, majd lassan elhaladtak alattunk. Ezek után leereszkedtünk a síkságra,

José Sandoval. Emlékezés magyarországi partizántevékenységére

ahol meggyőződöttünk róla, hogy ezt a részt már megtisztították a megszállóktól.

Debrecen, a fontos magyar város irányából, ahol közben megalakult az ideiglenes demokratikus magyar kormány, a szovjet csapatok folytatták előnyomulásukat Budapest felé. Azt a Miskolctól északra fekvő részt, amelynek az erdőiben nemrégén bekvártélyoztuk magunkat, már december első felében megtisztították a németektől.

Am a sors alakulása új bonyodalmakat eredményezett. A németek Iași, a régi moldvai főváros térségében elszenvedett veresége után Románia kivált a tengelyblokkból. Ez után számos román hadosztály, többek közt az önkéntesekből összeállított Tudor Vladimirescu divízió már a szovjet hadsereg oldalán szállt harcba. Így aztán, leereszkedvén a síkságra, nem szovjet, hanem román katonasággal találkoztunk, akik nem éppen kitárt karokkal üdvözöltek bennünket. Azt sem hitték el, hogy Hitler-ellenes partizánok vagyunk, és mindnyájunkat fogolytáborba zsuppoltak.

Időbe telt, amíg tisztázódtak a dolgok, és a táborból Debrecenbe mehettünk. Az osztag magyarjai ott ajánlatot tettek nekem, hogy maradjak velük. Ezt szívből megköszöntem, de tréfásan elhárítottam azzal, hogy képtelen lennék megtanulni a nyelvüket. Komolyra fordítva a szót, azt mondtam, hogy az én úti célom Spanyolország, és az innen még nagyon messze van. Szinte könynyeket csalt a szemünkbe az elválás. Ők a maguk országában maradtak, ahol a következő években sok munka, öröm és szomorúság is várt rájuk. Mi meg, az ukrán Tányá Szamszonyenkóval, aki kijevi lakos volt, kalandos utazásba kezdtünk, Debrecenből az ukrán fővárosba.

Az én zsebemben olyan személyi okmány lapult, amely szerint a Dagesztáni Autonóm Szovjetköztársaság polgára vagyok, egy magyar partizáncsoport rádiósa. Az utóbbi igaz volt, de azért a legjóindulatúbb hatóság se hitte volna el. Tányá papírjai semmivel sem voltak jobbak. A Iași-i román főparancsnokságon próbálkoztunk, ám ott nem adtak nekünk jegyet, amellyel fölszállhattunk volna az Unguén felé menő vonatra. Másnap újabb próbálkozásunkra ismét nemet mondtak. Ezek után már csak az a lehetőségünk maradt, hogy „fogjunk magunknak egy vonatot”.

Fölugrottunk egy mozgásban lévő vonatra, miután a szerelvény már kigördült az állomásról. Fölfedezvén a határátlépésnek ezt az okmányok és engedélyek nélküli módját, eljutottunk Unguénbe, onnan pedig több órás utazással, de már akadály nélkül Kijevbe. Nem éppen ortodox megoldás volt, de végül is hatékonynak bizonyult. Olyasmi volt ez, mint ahogy a partizán küzdelme, ha az élet nem kínál más kiutat, eltér a bürokratákétól, legyenek bár katonák vagy civilek.

*

Ennyi fér bele Sandoval emlékezéséből ennek a közleménynek a kereteibe. Útja Kijevből Pozsonyba vezetett volna, de mire újabb osztagával odaért, a várost már fölszabadították a szovjet csapatok. Így tovább küldték őket cseh területekre, ahol részt vettek az európai háború utolsó fegyveres összetűzéseiben. Ezek után visszakerült Moszkvába, ahol a Franco-ellenes spanyol emigráció központjában tevékenykedett. Hosszú ideig dolgozott a *Független Spanyolország* rádióállomás (Radio España Independiente) egyik főszerkesztőjeként. Később részt vett *A Spanyol Kommunista Párt története* című összefoglaló munka⁶ elkészítésében. Manuel Azcárate társaságában, *986 nap küzdelem* címmel megírta a spanyol polgárháború első, spanyol szerzők által készített (orosz nyelven megjelent) összefoglaló történetét⁷, és egyik szerzője, illetve szerkesztője volt *A spanyol polgárháború 1936–1939* című négykötetes monográfia első köteteinek.⁸ 1964-ben elvállalta a kockázatos feladatot, hogy az otthoni illegális munka megerősítésére hazautazzon. Ám 1965 májusában Madridban lebukott. Megkínózták és tizenöt év fegyházra ítélték. Több mint tíz évvel később, Franco halála után szabadult amnesztiával. A demokratikus Spanyolországban a madridi Marxista Kutatások Alapítványa elnökeként, majd tiszteletbeli elnökeként hozott létre mindmáig működő, termékeny kutatóintézetet kiadóval, hazai és nemzetközi konferenciákkal. Jó néhányszor tett látogatást egykori magyar harcostársainál. 1944–45-ös partizán szőrmesapkája egy

---

⁶ AZCÁRATE-BALAGUER-CORDÓN-FALCÓN-SANDOVAL, 1964.

⁷ AZCÁRATE-SANDOVAL, 1964.

⁸ GUERRA Y REVOLUCIÓN, 1967–1977.

José Sandoval. Emlékezés magyarországi partizántevékenységére

időben a salgótarjáni múzeumnak a II. világháborút bemutató tárlójában volt látható.

Felhasznált irodalom

AZCÁRATE-BALAGUER-CORDÓN-FALCÓN-SANDOVAL, 1964 = AZCÁRATE, Manuel-BALAGUER, Luis-CORDÓN, Antonio-FALCÓN, Irene-SANDOVAL, José: *A Spanyol Kommunista Párt története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.

AZCÁRATE-SANDOVAL, 1964 = AZCÁRATE, Manuel-SANDOVAL, José: *986 dnyej bor'bi*. Editorial Progreso, Moszkva, 1964.

CARRILLO, 2013 = Carrillo, Santiago: José Sandoval, un veterano de la resistencia contra el fascismo. *El País*, 2013. február 22.

GUERRA Y REVOLUCIÓN, 1967-1977 = *Guerra y revolución en España. 1936-1939. I-IV. köt.* Editorial Progreso, Moszkva, 1967-1977. (Az utolsó kötet esetében Sandoval csak az előmunkálatokban vett részt, mert otthoni illegális küldetése során 1965-ben lefogták.)

PAROTKIN-HOROSILOV, 1978 = PAROTKIN, I. V.-HOROSILOV, G. T. (főszerkesztők): *A második világháború története 1939-1945. Hatodik kötet. (Gyökeres fordulat a háborúban.)* Zrinyi Katonai Kiadó, Budapest, 1978.

SANDOVAL, 2006 = SANDOVAL, José: *Una larga caminata. Memorias de un viejo comunista*. Munoz Moya, Editores Extremeños, Brenes, 2006.

FÓRIS ÁKOS

ADALÉKOK A MAGYAR HÁBORÚS BŰNÖSÖK SZOVJETUNIÓNAK VALÓ KIADATÁSÁHOZ (1945-1947)¹

A szovjet katonai igazságügyi szervek a második világháborút követően több száz magyar katonát vontak felelősségre a Szovjetunió területén elkövetett háborús bűntettek ügyében. Nem csak azok a magyar katonák kerültek szovjet katonai bíróság elé,² akik szovjet hadifogságba kerültek, hanem a szovjet szervek a megszállás alatt lévő Magyarországon is folytattak nyomozást háborús bűnösök ügyében.³ Jelen tanulmányomban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (továbbiakban SZEK) működése idején alkalmazott Szovjetunióknak való kiadatás kérdéséhez szeretnék adalékokat szolgáltatni.⁴

A háborút követő háborús felelősségre vonást szabályozó nemzetközi egyezmények⁵ egyik legfontosabb alapvonása az volt, hogy minden háborús bűnöst abban az országban vonják felelősségre, amelyben cselekményeit elkövette. A felelősségre vonásnak pedig az illető országok törvényei szerint kellett megtörténnie.⁶

Magyarország az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 525. M. E. sz. rendeletével kihirdetett, majd az 1945. V. törvénycikkben becikkelyezett és az 1945. évi január hó 20-án Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény 14. pontja értelmében nem-

---

¹ Ezúton szeretném megköszönni Krausz Tamásnak a dolgozatomhoz fűzött hasznos megjegyzéseit és észrevételeit.

² Erről lásd: VARGA, 2009. 188-213.

³ Erről lásd: STARK, 2006. 99-104.

⁴ A háborús bűnösök kiadatásának problémája még nem feltárt a történeti irodalomban. Ugyan az alábbi tanulmány középpontjában a magyar-jugoszláv kiadatás található, értékes adalékokkal szolgál a SZEK alatt háborús bűnösök kiadatásának kérdéséhez: GALÁNTHA, 2009. 177-182.

⁵ Londoni Szövetségi Nyilatkozat (1942. január 13.), „Háromhatalmi nyilatkozat a kegyetlenkedésekről” című moszkvai deklaráció (1943. október 30.), „Az európai tengelyhatalmak háborús főbűnöseinek üldözéséről és megbüntetéséről” szóló 1945. augusztus 8-án aláírt egyezmény.

⁶ VARGA, 2009. 189-190.; ZINNER, 1984. 137-138.

zetközi jogi kötelezettséget vállalt arra, hogy közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában. Az 1945. július 11-én kiadott 1945. évi 4.770. sz. M. E. rendelet szabályozta a magyar államnak a háborús bűncselekményekkel terhelt személyek büntetőjogi üldözésében külföldi hatóságokkal közreműködését. A rendelet 1. §-a értelmében kiadatásnak az állampolgárság vizsgálata nélkül is helye volt. A külföldi állam vagy a SZEB megkeresése tárgyában a külügyminiszterrel egyetértve az igazságügy-miniszter intézkedett.⁷

Ennek ellenére is sok kérdés maradt megválaszolatlanul a háborús bűnösök kiadatásával kapcsolatban. A legfőbb probléma az volt, hogy a magyar büntetőkönyv (1878. évi V. tc.) 17. §-a első bekezdésének azon rendelkezését, mely szerint magyar honos más állam hatóságának sohasem adható ki, *expressis verbis* nem helyezte hatályon kívül.

Gyöngyösi János 1945. augusztus 27-i Puskin magyarországi szovjet nagykövettel való találkozásán Puskin követ *„hivatalosan felszólította a magyar kormányt, hogy azoknak a háborús bűnösöknek a listáját nyújtsa be a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál, akik nem a Magyar Népbíróság, hanem a nemzetközi törvényszék elé tartoznak. Ezek a személyek a nem-magyar állampolgárok vagy pedig azok a magyar állampolgárok, akiket a Szövetségesek kifejezetten nemzetközi törvényszék elé utalnak. [...] A bejelentésben lehetőleg röviden konkrét meg kell határozni, hogy az illető milyen cselekményt követett el és hogy vannak-e bizonyítékok, pl. jegyzőkönyvek, fényképek, parancsok, stb. és azokat mellékelni. Jó volna, ha a kormány egy külön bizottságot alakítana ezeknek a nemzetközi törvényszék elé tartozó háborús bűnösöknek felkutatására. A magyar kormány megítélése szempontjából igen fontos, hogy hogyan kezeli a kérdést.”*⁸

A külügyminiszter által a magyar kormány nevében a SZEB-hez intézett 32.496/po.-1945. iktatószámú 1945. október 24-én kelt szóbeli jegyzékben arról kért állásfoglalást a SZEB-től, miszerint *„az érdekelt külföldi kormányok részéről kikért magyar állampolgárságú háborús bűnösök kiadatását a fegyverszüneti egyezmény 14. pontja értelmében foganatosítani kell-e, vagy pedig a magyar kormány közre-*

---

⁷ MRT, 1945. 569.

⁸ MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. IV. 310. (Feljegyzés Gyöngyösi miniszter és Puskin követ közötti beszélgetésről. Budapest, 1945. április 27.)

működési kötelezettségének a terhelt háborús bűnösnek Magyarországon való elítélésével is eleget tehet-e."⁹ A SZEB 1945. november 18-i ülésének döntése alapján a fegyverszüneti egyezmény hatályon kívül helyezte a magyar törvények vonatkozó előírásait.¹⁰

A fent említett imperatív államközi követelményéből folyó önkéntes korlátozása annak az – egyébként az állami szuverenitásból fakadó – jogelvnek, mely szerint a saját területén élő, saját állampolgárai felett minden állam maga ítélkezik a saját bírósági útján. A közönséges – nem népbírósági – bűncselekmények tekintetében ez az elv továbbra is töretlenül fennállt. Ami azonban a háborús bűncselekményeket illeti, ezen a speciális jogterületen az a körülmény, hogy a háborús bűnös magyar állampolgár, nem lehetett akadálya annak, hogy őt a bűncselekmény elkövetése színhelyén a sértett állam bírósága vonja felelősségre.¹¹

Az együttműködés megyei szinten is jelen volt.¹² Az amerikai és szovjet katonai vezetők közötti 1945. augusztus 27-i tárgyaláson például megyei szinten ismertették a SZEB megyei megbízottjai a megyében lévő háborús bűnösök létszámát.¹³ Ugyancsak a szovjet és magyar szervek nagymértékű együttműködésére mutat Szviridovnak, a SZEB elnökhelyettesének azon – a Népbíróságok Országos Tanácsának (továbbiakban NOT) elnökéhez is eljuttatott – kívánsága, miszerint a minisztériumok és az alárendelt hatóságaik ne forduljanak a magyarországi SZEB megkerülésével közvetlenül annak vármegyei meghatalmazottjaihoz és a katonai parancsnokságokhoz, mert az ily módon előterjesztett kérések lassítják az ügyek gyors elintézését.¹⁴ A fegyverszüneti egyezmény végrehajtására vonatkozó kérdésekben azonban ter-

---

⁹ FEITL, 2003. 105.

¹⁰ Uo. 115.

¹¹ CSÁNK, 1946. 3.

¹² A Szövetséges Ellenőrző Bizottság alapszabályának 6. pontja lehetővé tette, hogy a SZEB képviselőket küldjön vidékre, különböző megyékhez, folyami kikötőkbe és a legfontosabb vállalatokhoz. FÖLDESI, 2002. 56.

¹³ FEITL, 2003. 401-415.

¹⁴ MNL OLXX-4-a 1. dob. Elnöki iratok 86. (Dr. Csánk Béla miniszteri osztályfőnök a NOT elnökéhez a magyarországi Szövetséges ellenőrző bizottság vármegyei meghatalmazottaival és katonai parancsnokságaival való érintkezés módja tárgyában – 21.987/1946.I.M.VII. szám. 1946. május 14.)

mészetesen jogukban állt a helyi szervekhez fordulni.¹⁵

A szabályozás ellenére rendszeresek voltak a nézeteltérések a magyar és szovjet szervek között. A Magyar Külügyminisztérium Szovjetunió TÜK (1945-1964) iratanyagának 239. tétele – *Háborús bűnösök kiadatási ügyei (Szovjetek által háborús és népellenes bűnök címén letartóztatott személyek ügyei stb.)* – alapján akarok rámutatni a szovjet és magyar hatóságok közti konfliktusokra. A három példaként kiemelt eset reprezentálja azokat a jogi problémákat, melyek a Szovjetunióban háborús bűnös elkövetésével gyanúsított magyar katonák kiadatását jellemezték a szovjet igazságszolgáltatás számára.

A szovjet és magyar hatóságok közti konfliktusokra rávilágít dr. Liptay Lajos százados ügye. A Budapesti Népügyészség vádja alapján Liptay Lajos százados ellen a Budapesti Népbíróságon indult per. A vád szerint 1942 júliusában, Koliberka községben, mint a 16/III. zászlóalj 8. századának parancsnoka „jóllehet tudomással bírt arról, hogy saját századának emberei, lehetséges, hogy más-honnan jövő szóbeli parancs folytán kb. 40-50 főnyi fogságba esett orosz katonák kivégzésére készülnek, a kivégzéseket mégsem akadályozta meg, noha jelen volt és törvényes hatáskörében megakadályozni módjában lett volna, amiért is részese volt emberek törvénytelen kivégzésében.” A Budapesti Népbíróság 1946. évi december 21-ei tárgyalásán hozott Nb.X.2596/1936/11. számú ítéletével felmentette a vádlottat a bűncselekmény miatt emelt vád alól, mert nem nyert bizonyítást, hogy elkövette a bűncselekményt. Az ítélet ellen a vád képviselője fellebbezést jelentett be, ennek következtében az iratokat felterjesztette a NOT-hoz.

A szabadlábba helyezett vádlottat a mosonmagyaróvári államrendőr-főkapitányság államvédelmi osztálya 1947. február 14-én letartóztatta, február 16-20. között pedig átadta a győri orosz katonai parancsnokságnak. Az államrendőrség arra hivatkozott őrizetbe vételekor, hogy szerepel a szovjet hatóságok által összeállított, az Ukrajnában háborús bűncselekményeket elkövetett

---

¹⁵ MNL OLXX-4-a 1. dob. Elnöki iratok 87. (Dr. Csánk Béla miniszteri osztályfőnök a NOT elnökéhez a magyarországi Szövetséges ellenőrző bizottság vármegyei meghatalmazottaival és katonai parancsnokságaival való érintkezés módja tárgyában – 68202/1946.I.M.VII. szám. 1946. október 31.)

személyek jegyzékében.¹⁶ Az ÁVÓ szerint a vádlott beismerte, hogy 35 ukrán kivégzésére adott parancsot, s ezt végre is hajtották.

Az ügy ilyen alakulása súlyos fejtörést jelentett a NOT-nak, ugyanis mivel a vádlott az orosz katonai hatóságok őrizetében volt, a vádlott távollétében nem lehetett a tárgyalást megtartani és az ügyet befejezni. Miután április 18-ai fellebbviteli tárgyaláson nem jelent meg Liptay, dr. Csánk Béla miniszteri osztályfőnök olyan kéréssel fordult az igazságügy miniszterhez, hogy küldjön egy olyan kérelmet a SZEB-hez, hogy a vádlottat őrizetben tartó orosz katonai hatóság állíttassa elő a NOT-nak június 20-án délelőtt 9 órára. A korabeli magyar bírói eljárási szabályok szerint a magyar népügyészségnek kellett a vádlott őrizetéről gondoskodni, de megengedték volna, hogy az őt kísérő orosz katonai személy jelen legyen a tárgyaláson.¹⁷

A magyar fél alapvetően két érvet használt a hazai elítélés mellett. Egyrészt a Fáy táblabíró által előadott érv, miszerint azért lenne a párhuzamos eljárások kapcsán célszerűbb a magyar eljárás lezárása, mert a magyar jogszabályok értelmében a vádlott távollétében a tárgyalást a NOT nem tudja megtartani.¹⁸ Másrészt Liptay a cselekményét nem a szovjet megszálló erők ellen követte el,¹⁹ így a fegyverszüneti egyezmény előírásai lépnek életbe, mely

---

¹⁶ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában egy ilyen névjegyzék fellelhető, a „Szovjetunió területén háborús bűncselekményt elkövetett személyek jegyzéke” címmel, mely a SZEB által összeállított dokumentumban 87 személy neve szerepel. (Lásd: ÁBTL 4.1. A-1234 Szovjetunió területén háborús bűncselekményt elkövetett személyek jegyzéke). Ebben Liptay Lajos nem szerepel.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. 105.092/47 - Liptay Lajos háborús bűnös ügye (Dr. Csánk Béla dr. Liptay Lajos háborús bűnügye tárgyában az igazságügy miniszternek. 1947. június 13.)

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. 106525; Ez problémás, ugyanis a 31.962/1947. I.M. X. számú rendelete szerint „a terhelt távolléte a főtárgyalást és az ítélethozatalt nem gátolja; az ítélet azonban csak a bűnösség megállapítására és a „vagyon elégtétel” (vagyonelkobzás) kiszabására szorítkozik, kivéve a halállal büntetendő bűntetteket, amelyeknél a terhelt távolléte a halálbüntetés kiszabását és a megfelelő mellékbüntetések megállapítását nem akadályozza” In: MNL OLXX-4-a 1. dob. Elnöki iratok 133-134, 1947.

¹⁹ Amennyiben a harcok végeztével a Vörös Hadsereg tagjai ellen követtek el támadásokat, akkor ezek az ügyek szovjet hadbírótság elé kerültek. Ez a gyakorlat megmaradt az 1440/1945. M. E. sz. rendelet kiegészítését követően is, mely ezeket

Magyarország számára előírta a háborús bűnösök felelősségre vonását. A szovjet hatóságok részéről pedig nem érkezett semmiféle kiadatási kérelem. A magyar fél megállapította, hogy ebben az időszakban „a fegyverszüneti egyezmény 14. pontjára alapított kiadásoknál még nem alakult ki állandó és egyöntetű gyakorlat”, de a korábbi gyakorlat szerint „az első fokon meghozott ítélet meghozatalának ideje olyan határnap, amelynek eltelte után előterjesztett kiadatási kérelemnek bűncselekmény azonossága esetén nem adhatunk helyet.” Azaz amennyiben érkezett volna szovjet kiadatási kérelem, akkor is kétséges lett volna a jogszerű teljesíthetősége. A szovjet fél ezzel szemben azzal érvelt, hogy mivel a vádlott a Szovjetunió területén, szovjet polgárok sérelmére követette el a háborús bűncselekményeket, saját bíróságai útján vonja felelősségre.

Az előállítás június 20-án sem történt meg. Ugyan Bolgár követ úr elvben hozzájárult ahhoz, hogy a SZEK-hez „interváljanak” ebben az ügyben, az új tárgyalási határnap megadásáig nem kívántak lépni. Ugyancsak nem sikerült a vádlott előállítása szeptember 11-én sem, így november 14-én délelőtt 10 órára tűzték ki a kihallgatás időpontját, amely kapcsán a KÜM azt is hangsúlyozta, hogy a nevezettet a kihallgatása során nyomban vissza fogják adni a szovjet katonai parancsnokságnak. Az, hogy megtörtént-e Liptay kihallgatása, nem derül ki az iratanyagból.

Hasonló esetet találhatunk Herpai Ferenc esetében is. Herpai Ferenc volt rendőr százados ellen azért indított eljárást a gyulai népügyészség, mivel a nyomozás adatai szerint Fehéroroszországban, mint kémelhárító-parancsnokhelyettes kegyetlenkedett a partizángyanús foglyokkal és két ember agyonlövésére parancsot is adott, melyet jelenlétében végre is hajtottak. A gyulai államrendőrség államvédelmi osztálya 1947. február 14-én sürgős kihallgatásra visszakérte Herpait a népügyészségtől, akit kihallgatás végett átadtak a békéscsabai szovjet katonai parancsnokság politikai tisztjének, aki a vádlottat Békéscsabára vitte. A népügyészséghez eljutott információk szerint a szovjet tiszt a SZEK utasítására hivatkozott. A SZEK elnöke külön távbeszélőn, majd személyesen közölt utasítást is adott Herpai átadására. Ezt követően a terheltet sem a gyulai államrendőrség, sem a népügyészség

---

a cselekményeket háborús bűnökké nyilvánította, így a népbíróságok körébe utalta volna. SZAKÁCS-ZINNER, 1997. 178.

számára nem adták vissza.

Ez ügyben folyamodott a per népügyésze a külügyminiszterhez. A népügyész ebben a szituációban alapvetően a magyar igazságszolgáltatás tevékenységének akadályoztatását látta. Ezért kiemelte, hogy a fegyverszüneti egyezmény 17. pontja alapján a magyar bíróságok csak abban az esetben nem folytathatják működésüket, amennyiben „a megszálló hadsereg saját biztonsága érdekében kíván intézkedni a biztonságát veszélyeztetető bűncselekmények végett”. Ez az ügy viszont nem esett ennek a körébe, ugyanis a cselekményt a vádlott Fehéroroszországban követte el, s ez háborús bűncselekménynek minősült. A háborús bűncselekményekre vonatkozóan a fegyverszüneti egyezmény 14. pontja előírja az ilyen cselekményekkel vádolt személy letartóztatását és bíróság elé állítását, viszont pont ennek nem tudtak eleget tenni ebben az esetben, mivel a vádlott a szovjet katonai hatóságok őrizetében volt. Domonkos József legfőbb államügyész leszögezte, hogy amennyiben a szovjet katonai hatóságok „a Szovjetország területén elkövetett háborús bűncselekmény kérdésében eljárni kívánnak és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság a terhelt kiadatását kívánja, a magyar kormány ezt a fegyverszüneti egyezmény hivatkozott pontja értelmében teljesíteni köteles”, viszont Herpait nem az eljárás lefolytatására, hanem kihallgatás végett küldték át.²⁰ A magyar hatóságok viszont nem számoltak azzal a tényezővel, hogy a szovjet jogrendben az ügyészi intézmény hatáskörébe tartozott az egész nyomozó apparátus is,²¹ így valószínűleg már az eljárás részeként hallgathatták meg Herpait.

A magyar szervek – Domokos József tanácsára – Ljevuskin vezérőrnagynak, a magyarországi SZEB vezérkari főnökéhez juttattak el levelet 1947. május 29-én,²² melyben kérték, hogy „Herpai Ferencnek a magyar igazságügyi hatóságokhoz való visszaadá-

---

²⁰MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. 108294/1947. - Herpai Ferenc háborús bűnügye. 409-410. (Dr. Domokos József legfőbb ügyész Herpai Ferenc háborús bűnügyének tárgyában a külügyminiszterhez. 1947. május 16.)

²¹POLJÁNSZKIJ 1946, 9.

²²MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. 108294/1947. - Herpai Ferenc háborús bűnügye. 405-407. (Ljevuskin vezérőrnagynak írt levél. 1947. május 29.)

sát mérlegelés tárgyává tenni szíveskedjék”.²³ Dr. Csánk Dezső feljegyzései szerint augusztus végére sem volt eredménye a megkeresésnek.²⁴

Pruzsinszky István főhadnagy ügye kapcsán is egy külön esetet találhatunk. Az Egri Népbíróság²⁵ 1946. március 23-i Nb. 314/1945-14. sz. ítéletében Pruzsinszkyt kétévi börtönre ítélte a 17. §. 2. pontja alapján, mivel elvállalta a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség társvezetői tisztségét. Az ítélet még nem volt jogerős, viszont az elítélt április 5-én önként megkezdte letöltését. Ezen kívül még eljárás indult ellene az Nbr. 13. § e./ pontjának első bekezdése alapján is, ugyanis Gyöngyösön 1944. október 15-ét követően több társával olyan fegyveres polgári csoportot szervezett, melynek célja az volt, hogy partizánként az átvonuló szovjet csapatokat támadják hátba. Ezenkívül 1947. Nü. 7. szám alatt még az egri népügyészség is. Eljárást kezdeményezett, 1947. április 22-én viszont a SZEB miskolci megbízottja, Szemenov alezredes a népügyész kifejezett kívánsága ellenében mind a népügyészség 1947. Nü. 7. szám alatt lévő ügyiratait, mind az elítéltet átvette. Szovjet források szerint viszont a Szovjet Csapatok Budapesti Helyőrsége (MGB OKR) vette őrizetbe.²⁶

A szovjet hatóságok az 53. ezred 44/III. (büntető) századának, majd a zászlóalj-törzsparancsnokaként elkövetett bűncselekmények miatt indítottak eljárást, így olyan probléma nem vetülhetett fel, hogy a két eljárás ugyanarra a bűntényre vonatkozna. Domoikos József legfőbb államügyész viszont szóvá tette a szovjet hatóságok viselkedését, mivel nem tőle, hanem egy felügyelete alatt álló igazságügyi hatóságtól kérték el a vádlottat. Ugyancsak kérte a külügyminiszter közbenjárását avégett, hogy a Szemenov (Szemjenov?) alezredes által elvitt iratokat legalább a másolás

---

²³ MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. 108294/1947. - Herpai Ferenc háborús bűnügye. 404. (Ljevuskín vezérőrnagynak írt levél fogalmazványa. 1947. május 23.)

²⁴ MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. 108294/1947. - Herpai Ferenc háborús bűnügye. 401. (Dr. Csánk Béla miniszteri osztályfőnök Herpai Ferenc háborús bűnügyének tárgyában. 1947. augusztus 26.)

²⁵ Az Egri Népbíróság működésébe nem először avatkozott bele a SZEB. Így az Egri Népbíróság megszervezését a SZEB elnöke személyesen sürgette 1945 áprilisában. LUKÁCS, 1979. 123.

²⁶ KRAUSZ-VARGA, 2013. 590.

erejéig átadják.²⁷ Domokos kéréseit a minisztérium tolmácsolta Puskin rendkívüli követ számára,²⁸ viszont láthatóan a magyar külügy nem akart konfliktust ebből az ügyből. Így a Külügyminisztérium leszögezte az igazságügyi miniszternek, hogy a többszöri megkeresés és a SZEB szeptember 15-i megszűnése ellenére sem látta szükségesnek azt, hogy a háborús bűnösök kiadatási eljárását megismételje.²⁹ Ezért az 1947. augusztus 21-én kelt 65922/1948. I. M. VII. sz. rendelettel a kiadatási engedélyt pótlólag adták ki.³⁰ Pruzsinszkyt, 1947. júliusi budapesti kihallgatását³¹ követően végül a Központi Hadseregcsoport katonai törvényszéke Somlay Zoltán és társai perének keretében³² 1947. szeptember 10-én 25 évi javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték, majd 1955. november 20-án mint háborús bűnöst átadták a magyar szerveknek. Az OF Katonai Főügyészsége 2003. július 30-i határozatával az ítéletet törvényesnek és megalapozottnak találta és azt helybenhagyta.³³

A Szovjetunióban háborús bűnöket elkövető magyar katonákkal kapcsolatos ügyekben a felelősségre vonás fóruma 1945 és 1947 között vitatott volt. Ugyan a fegyverszüneti egyezmény 14. pontja, illetve az ezt életbe léptető rendelet jogi keretet adott ennek, ám a jogi szabályozás tág teret engedett a kiadatás értelmezésének. A Szovjetunióval nem sikerült a Romániával kötöthöz hasonló kiadatási egyezményt tető alá hozni.³⁴ A Szovjetunió érdekeit a SZEB-en keresztül érvényesítette a frissen kiépült ál-

---

²⁷ MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. 107894/11-947 Pruzsinszky István kiadatása a Szovjet-Unió részére. 759-761. (Dr. Domokos József kérelme a külügyminiszterhez. 1947. szeptember 3.)

²⁸ MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. 107894/11-947 Pruzsinszky István kiadatása a Szovjet-Unió részére. 755-756. (Puskin követ számára írt levél fogalmazványa)

²⁹ MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. 107894/11-947 Pruzsinszky István kiadatása a Szovjet-Unió részére. 756. (A külügyminisztérium Igazságügyminiszterhez eljuttatott levelének fogalmazványa)

³⁰ MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob. 11. (Kiegészített kategória feljegyzések)

³¹ A jegyzőkönyvet lásd: KRAUSZ-VARGA, 2013. 245-246.

³² Uo. 11.

³³ Uo. 590.

³⁴ CSÁNK, 1946. 3.

lamvédelmi rendőrség segítségével.³⁵ Megállapítható, hogy a szovjet szervek általában nem voltak tekintettel sem a kiadatás jogszerűségére, sem a magyar hatóságok tevékenységére, annak ellenére sem, hogy a nemzetközi jogszabályok és a fegyverszüneti egyezmény a forum delicti commissi jogelvet részesítették előnyben a háborús bűnösök felelősségre vonásakor. A szovjet fél e lépéseinek indítékai még nem teljesen feltártak, de mindenképpen a magyar szervekkel szembeni bizalmatlanságból adódott.³⁶ Bizalmatlanságuk egyfelől a magyarok ismert háborús szerepéből, másfelől pedig abból fakadt, hogy továbbélt az 1945 előtti bírósági rendszer nem egy maradványa, s e "maradványok" keveredtek a koalíciós alapon szerveződő igazságszolgáltatás elemeivel, ezért e rendszer alapján nem látták biztosítva a szovjet területeken háborús bűnöket elkövetők megérdemelt felelősségre vonását.

A szovjet hatóságok jogsértő intézkedései ellen a Magyar Külügyminisztérium több alkalommal is felszólalt, amely elsősorban nem a vádlottak érdekeinek védelmére, hanem a kiadatás törvényesítésére, illetve a magyar eljárások lefolytatására vonatkozott.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

ÁBTL 4.1. A-1234.

MNL OL XIX-J-1-J Szovjetunió (1945-1964) 239. t. 51. dob.

MNL OLXX-4-a 1. dob. Elnöki iratok.

Szakirodalom

CSÁNK, 1946 = CSÁNK Béla: Háborús bűnösök kiadása. In: *Népbírósági Közlöny*, II. évf. 6. sz., 1946. február 9.

---

³⁵ ZINNER-NAGY, 2000. 52.; Az államvédelem az internálás intézményével is felülírhatta a népbírászkodás munkáját. Erről lásd PALASIK, 1997. 87-94.

³⁶ Például Vorosilov az alábbi kijelentést tett a SZEB 1945. június 5-i ülésén: „A 14. pont, vagyis a háborús bűnösök elfogása és bíróság elé állítása terén a magyar kormány nem sokat tett.” FEITL, 2003. 50.

- FEITL, 2003 = FEITL István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei. 1945-1947.* Napvilág Kiadó, Bp., 2003.
- FÖLDESI, 2002 = FÖLDESI Margit: *A megszállók szabadsága.* Kairosz Kiadó, Bp., 2002.
- GALÁNTHA, 2009 = GALÁNTHA Gergely: Adalékok a délvidéki háborús bűnösök Jugoszláviába irányuló kiadatási eljárásaihoz. In: *Limes*, 2009. (22. évf.) 3. sz. 177-202.
- KRAUSZ-VARGA, 2013 = KRAUSZ Tamás-VARGA Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941-1947).* L'Harmattan Kiadó, Bp., 2013.
- LUKÁCS 1979 = LUKÁCS Tibor: *A magyar népbírósi jog és a népbíróságok (1945-1950).* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó-Zrínyi Kiadó. Bp., 1979.
- MRT, 1945 = Magyarország Rendeletek Tára. 1945. (79. évf.)
- PALASIK, 1997 = PALASIK Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálásokról ügyében (1945). In: *Társadalmi szemle*, 1997. (52. évf.) 7. sz. 87-94.
- POLJÁNSZKIJ, 1946 = POLJÁNSZKIJ, N.: Igazságszolgáltatás a Szovjetunióban. In: *Népbírósi közlemények.* II. évf. 16. sz. 1946. augusztus 4.
- STARK, 2006 = STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban.* Lucidus Kiadó, Bp., 2006.
- SZAKÁCS-ZINNER, 1997 = SZAKÁCS Sándor-ZINNER Tibor: „A háború „megváltozott természete” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944-1948. Genius Gold Bt., 1997.
- VARGA, 2009 = VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941-1956) – Az oroszországi levéltári források tükrében.* Russica Pannonica, Budapest, 2009.
- ZINNER, 1984 = ZINNER Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra. In: *Budapest Főváros Levéltára közleményei*, 1984. (2. évf.) 1. sz.
- ZINNER-NAGY, 2000 = ZINNER Tibor-NAGY Zoltán: Adalékok a háborús és népellenes bűncselekményeket "elkövetők" felelősségre vonásához: (avagy miért kell a semmisségi törvény). In: *Büntetőjogi tanulmányok*, 2000. (2. évf.) 2. köt.

MÁTÉ ZSOLT

INTERJÚ SZERGEJ HRUSCSOVVAL

Szergej Hruscsov, Nyikita Hruscsov szovjet pártfőtitkár fia 1935. július 2.-án született. Elektronikai mérnöknek tanult Moszkvában. 1958-1968 között a szovjet rakéta- és űrprogramban dolgozott. 1968-tól a Szovjetunió felbomlásáig számítástechnikával foglalkozott. Napjainkban az Amerikai Egyesült Államokban él, a Brown University professzora és többek között nemzetközi kapcsolatok tanít. Többször szerepel nemzetközi konferenciákon, vállal televíziós és rádiós felkéréseket. Angol nyelven kiadta apja emlékiratait.¹

Az interjú 2013. szeptember 4.-én reggel 9 és 11 óra között készült a saját lakása nappalijában, angol nyelven. A terjedelmi korlátok miatt az interjút nem teljes hosszában közöljük.

– Úgy tudom, volt egy korábbi könyv a legutóbbi ön által szerkesztett memoárok előtt, a *Hruscsov visszaemlékezik*.²

• *Nem. Amikor megjelentették a könyvet, nem tartották a kapcsolatot a kiadóval. Az író egy brit egyetemen dolgozott és ő képességei szerint fordította, szerkesztette, ami végül tele lett hibával. A lakótársa egy fontos személy volt, aki még főzött is rá, úgy hívták, hogy Bill Clinton. [Nevet] Rengeteg hibával jelentették meg. Volt a Hruscsov visszaemlékezik, Az utolsó testamentum,³ a Glasznoszty kazetták,⁴ a Szovjetunió felbomlása után visszafordultunk a projekthez. 2002 és 2007 között megjelentettük a teljes memoárt.*

– Igen, mivel teljes, ezért több mint 3.000 oldal hosszú.

• *Igen, többé-kevésbé megegyező hosszúságúak. Még akkor is, ha Karthmanev nem küldte azt, ami szerinte nem fontos. Például háromszáz oldal volt a második világháborúról és ő leredukálta ötvenre. Mert az amerikaiaknak az európai háború nem volt háború. Ők az Atlanti-és*

---

¹ Sergei Khrushchev:
https://research.brown.edu/myresearch/Sergei_Khrushchev
(Letöltés ideje: 2013. október. 31.)

² TALBOTT, 1970.

³ TALBOTT, 1974a.

⁴ TALBOTT, 1974b.

Csendes-óceánnál háborúztak. Szóval mi készítettük a harmadik, negyedik köteteket. Az első kötet volt a Komisszár,⁵ a második kötet a Reformmer,⁶ a harmadik az Államférfi.⁷

– Hogy fogadták az amerikaiak? Kedvelték vagy elfogadták az apja állításait?

• *Híresség lett, mert mindenki olvasta akkoriban. Az volt az első könyv közvetlenül azoktól az emberektől [oroszoktól] és ugyanez volt az első Hruscsovról írt könyvemmel is, mert a kiadók is akarták. A második könyvnek nem volt könnyű kiadót találni, mert az már a Szovjetunió [felbomlása] után volt és azt mondták, hogy „elfogyott az érdeklődés”.*

– Igen, mert elfogadták a könyvben foglaltakat, és elég volt annyi.

• *Nem, ez megérzés volt. Megtudhattad már a Szovjetunióról, hogy mik történtek ott. Most Jelcin idejében más érzéseik vannak. Nem tudták, mit mond józanul és részegen.*

– Rendben, köszönöm, ezt szerettem volna kérdezni az emlékiratokról. Most a Sztálin halála után történekekről kérdeznék. Amikor olvastam az emlékiratokban az 1956-os magyar forradalomról/felkelésről, akkor az apjának még minden döntést Molotovval és Malenkovval kellett megvitatnia. Milyen gyors volt ez a folyamat, hogy egyedül is döntéseket meghozni képes vezető legyen?

• *Ő nem hozott egyedül döntéseket, mert hitt a demokráciába való átalakulásban. Megpróbálta bemutatni a demokratikus folyamatokat tíz éven át. Mert megmutatható a demokráciát gyorsabban olyan autoriter államnak, amelynek már voltak demokratikus történelmi hagyományai. Ilyen Németország, Magyarország vagy a többi kelet-európai ország, amik, bár nem mindig voltak demokratikusak, de egy fél-demokratikus rendszerben is volt egy demokratikus mentalitása a lakosságnak. Az orosz kultúrában ugyanaz volt, mint az ukránban vagy a pakisztánban. Mindig monarchiában éltek. Szóval az apám megpróbálta átalakítani egy demokratikusabb útra azzal, hogy két ciklusos a vezetőposzt, fontos a parlament. Valamit mindig elért, néhány dolgot meg nem. Kezdetben úgy érezte, hogy el kell kerülni a sztálinista típusú hatalomgyakorlást, ezen az úgynevezett kollektív vezetéssel a központi szerveknél és azt is mondta, hogy meg kell változtatni a Kelet-Európai szövetségeseink, mint Lengyelország vagy Magyarország feletti hatalomgyakorlást. De meg*

---

⁵ KHRUSHCHEV, 2005.

⁶ KHRUSHCHEV, 2006.

⁷ KHRUSHCHEV, 2007.

kellett hagyni őket, hogy saját döntéseket hozzanak. Persze minden szövetségesnél voltak korlátozások és akkoriban volt egy liberális szárny és egy konzervatív. Szóval akkoriban folyton vitatkozott Molotovval, aki sztálinista volt és nem értet egyet apám legtöbb, az ország reformálásával kapcsolatban tett kijelentéseivel. És Malenkov volt a miniszterelnök akkoriban, de gyenge vezetőnek bizonyult. Ő vezető volt, egy jó személyiséggel rendelkező személy. De neki kellett valaki, akit követhetett. Sztálinnal volt, majd Berijával, aztán Hruscsovval. Hruscsov támogatója volt 1957-ig, amikor úgy gondolta, hogy Hruscsovnak vége, mert az ellenzéke többsége szerzett a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségében. Nem értette, hogy négy év alatt az ország megváltozott és a vezető elit és a bürokrácia nem akart visszatérni a régi időkbe. A központi Legfelsőbb Tanács nem akarta az elnökség diktatúráját, szóval Hruscsovot támogatták a vezetőség többségével szemben, de akkor hibáztak. Volt mindig tárgyalás, nem csak velük. A magyar felkelés alatt is sok elutasítás Mikojanától, aki olyan személy volt, aki el akarta kerülni a komoly összeütközéseket, szóval akadályozta a döntéshozatalt.

–Úgy értem, sok konzervatív személy volt Sztálin halála után, de Berija gyors reformokat csinált. Például tárgyalt Kelet-Németországgal vagy tett sok egyéb kisebb dolgot. Letartóztatták. A konzervatívok miatt, vagy mert rosszat tett volna az országgal?

• Nem, ez egy legenda [mithology] Berijáról és reformjairól, amivel nem értek egyet. Mert ez történik napjaink Oroszországában is. Putyin és a titkosrendőrségének tagjai a magas pozíciók 70 %-ában jelen vannak, a kormányzati és üzleti érdekeltségek szintén tele vannak a titkosrendőrség embereivel. Ugyanazt akarják mutatni, mint Sztálin, szóval nem volt zsarnok, hanem egy eredményes vezető, ami szintén igaz Berija egyik oldalára, amit használt, a titkosrendőrség többi vezetőjét Sztálin kivégeztette. Szóval Sztálin jó volt, de nem mondhatjuk, hogy ő is jó volt. Megpróbált reformerként fellépni, de Berija próbált pár változást csinálni, aki egy okos ember volt, de valójában nem akarta megreformálni az országot, ahogy apám tette. Ő csak a támogatását akarta növelni és megragadni minden hatalmat [power] és visszatérni a titkosrendőrséghez, mert nem volt más tapasztalatuk, mint ahogy Sztálin idején ment a hatalomgyakorlás. Szóval, ha Berija ötleteiről beszélünk és megnézzük közelebbről, egyre nehezebb megállapítani, miről volt szó. Beszélünk a legnépszerűbb tettről, hogy kezdeni akart valamit Kelet-Németországgal. De nem tudjuk, hogy mit is akart tenni.

– Csak meglátogatta az országot.

- *Ha megnézed geopolitikai nézőpontból, nem adhatod fel Kelet-Németországot, mert kelet és nyugat egy lenne megint. Támogatták a német egyesítést, Amerika és a Szovjetunió, de Franciaország vagy Nagy Britannia nem, de kezdetben a Szovjetunió a német egységet keletről, Amerikaiak nyugatról [akarták elérni]. Szóval átalakulás volt, ha csak feladod Kelet-Németországot évekkal a háború után és visszavonulsz Európa közepéről. Ausztria pozíciója a szovjet geopolitikai érdekek ellen volt, így azt hitték, hogy Berija megteszi majd [a kivonulást]. De másik oldalról több mint hasonló volt, hogy véleményem szerint Berija és az apám volt a szovjet hatalom két birtokosa, és Berija gondolta, hogy ő irányítja az országot, ő irányítja a rendőrséget és titkosrendőrséget, Malenkov a támogatója és Hruscsov szövetséges vagy vesztes lehet. Ez harc volt a hataloméért, és az első hónapokban (márciustól júniusig) ő állt nyeresre, de aztán Hruscsov győzött, mert a legtöbb szovjet vezető jól ismerte Beriját és tudták, ha ő fogja irányítani az országot, ők koncentrációs táborba kerülnek a legjobb esetben vagy kivégzik őket, szóval féltek tőle. Szóval mikor látták, hogy valaki versenybe tud szállni vele, mint Hruscsov, őt támogatták, és Hruscsov megállította a reformokat, mert mikor Berija reformjairól beszéltél, sok hiba volt mindennel, valójában semmi nem volt mögöttük. Mert mikor mondják, hogy pár rabot szabadon engedett a koncentrációs táborokból, azok nem politikai foglyok voltak, hanem bűnözők, és ezt nem lehet megmagyarázni, mert Berija Moszkvából küldött parancsa volt. Rossz közbiztonságot teremtett az országban, sok kisebb bűncselekménnyel, amelyek elkövetőit le fogja tartóztatni és ő a közvélemény szemében hős lesz. Vagy ő mondta, hogy több erőt adok a köztársaságoknak. Az, hogy több erő, az nem volt világos, de ők támogatnák az onnan származó embereket, vagyis ők lennének hatalomban, visszavonták a szovjet kapcsolatokkal rendelkező öreg vezetőket. Szóval Berija a KGB mitológiájában volt reformer, mert nem volt tervek a reformok mögött, nem voltak komoly előterjesztések. Hruscsov valódi javaslatokat tett a gazdaság decentralizálásával és megadta a döntéshozási hatalmat az igazgatóknak. Ez olyan volt, mint amit Jelcin tett később az ország piacgazdasággá alakításakor. Azt mondta, hogy az alkotmányos rendszert meg kell változtatni a hatalomban és növelni kell a köztársaságok szabadságát és több szabadságot adni a kelet-európai országoknak, mert ezt ismételte ezen országok vezetőinek, hogy nekünk kell kivonulnunk tőlük. Ha nem támogatnak a saját embereid, az használhatatlan. Miért ülnél annál az asztalnál? Szóval ez egyfajta reform volt, de talán túl gyors.*

– Igen, több demokratikus elemhez jutottak az országok, például visszahívták a tanácsadókat, az országok vezetői találkozókon vettek részt Moszkvában. Ezt azért tették, mert antisztálinista dolgot kellett tenni, vagy jelentéseket kaptak az országokból, és a lakosság akarta például az életszínvonal, egészségügyi rendszer javítását?

• *Nem minden szólt arról, hogy sztálini vagy nem. Ő a zsarnokság szimbóluma volt. Apám ötlete szerint szövetség kell, és ennek független országokból kell felépülnie, és ezeket a független országokat nem irányíthatod kívülről. Magyarországot Moszkvából vagy Irakot Washingtonból. Különböző ez sikertelen lenne. Azt mondta, apámnak két tervezte volt. Először támogatókat kellett találnia a saját emberei közül. A második azt mondta, hogy az a politika tud nyerni, amely jobb életszínvonalat ad az embereknek, nem az az ország, amely erős katonai elnyomással sújtja a népet. Ez nem volt annyira antisztálinista, de persze döcögős átalakulás volt zsarnokságból egy demokratikusabb útra. Nem csak a keleti szövetségesekhez vagy szocialista országokhoz kapcsolható. Visszahívták a tanácsadókat, mert nem tanácsadók voltak, hanem titkos ügynökök, akik parancsoltak, és hogy tudnának parancsolni moszkvai rendőrök aki [nem] úgy érti az országot, mint Gomulka Lengyelországban vagy Kádár. [...]*

– Mikor írta le ezt az édesapja ezt egy dokumentumban a XX. Kongresszus előtt? Ott ő egy beszédet intézett hivatalos személyeknek. De volt előtte bármiféle javaslat vagy dokumentum bárkitől, hogy ezeket így kell csinálni?

• *Tudod, mikor reformokról beszélsz, nem ugyanúgy értjük a reformokat. A reform egy állandó folyamat. Nem mondhatod, hogy van egy könyvünk és ebből fogunk megreformálni [bármit is]. Mint Lenin mondta Karl Marxról. Lépésről-lépésre teszed. Sztálin halála után elkezdték ezeket a változtatásokat ideiglenes egyeztetésekkel a kelet-európai vezetőkkel. Ezek különbözők voltak, mert a hatalmat ők gyakorolták az egyes országokban. Persze Sztálin idejében hasonló szabályaik voltak, szóval zsarnokság volt. Ezek a vezetők, akik ott voltak, nem akarták elveszíteni a hatalmukat. Szóval ebben a harcban pár embert lecseréltek, mint Magyarországon, párat közülük nem. Például Albániában az ellenzék támogatta őket. Páran változtattak egy kicsit, más színben festettek, mint Ulbricht vagy Novotny, de ez változás volt. Például apám hangoztatta Novotny-nak, Csehszlovákia vezetőjének, hogy „figyelned kell a Slánský ügyre, minden eszközzel”, mondta Novotny-nak „most gyere Hruscsov-*

val". Ez egy kelet-európai ország volt. Ulbricht ugyanazt mondta. Más országokban a változás személycserével járt, mint Lengyelországban vagy Magyarországon. Szóval ez lépésről-lépésre ment, és aztán a rendszer nagyon más lett.

[...]

- Érintettük a XX. Kongresszust. Aki a beszédet hallotta, azt sokként érte. Volt egy írott változata, amit minden szocialista ország megkapott. Arról szeretnék kérdezni, hogy hogyan reagált az édesapja arra, amikor valahogy az amerikaiak megszerezték ezt. Mert pár hónap múlva a *New York Times* megjelentette. Ismeri a folyamatot?

• *Igen, benne van a legújabb könyvemben. Oroszul jelent meg és Reformer a címe. Az egész végig a frakciók közötti harc. Hruscsov ismereteni akarta Sztálin bűneit. Ez egy problémás dolog, mert értelmezhető nagyon pozitív dologként vagy egy nagy sokként az országnak, amelynek lehet, hogy jobb, hogy a sztálini út a mauzóleumban él tovább, lassú változásokkal, mint Mao Ce Tungé. Kína jó úton jár, és Oroszországban Sztálin népszerű. Putyin Sztálinként állítja be magát. És ne feledjük Mao Ce Tung Kínáját. Szóval ez egy másik dolog, de harc volt ott. Hruscsov [1955.] decemberben mondta, hogy mindannyian ismerjük ezeket a bűnöket. El kell mondani az igazságot az embereknek, bemutatni bűneinket. Az ellenzék, Vorosilov és Molotov mondta, hogy le fognak tartóztatni minket. [Apám] Azt mondta „Nem fogjuk rejtegetni ezeket a dolgokat, meg kell gyónni és az emberek döntenek, hogy mit kezdenek ezzel. De mi nem követhetjük ugyanazt az utat, mert hiszünk a jövőnkben. Szóval le kell mosnunk magunkról mindezt és menni előre.” Ez egy komoly vita volt. Hruscsovot mindenki támogatta és ajánlotta erre, aztán hátrébb léptek. „Igen, jelenteni fogjuk, de titokban.” Hruscsov ezt titokban jelentette a központi bizottság választása után, mert nyomást gyakorolt a konzervatívokra. Nem választották volna meg ezt követően, de a megválasztás után már hirdette ötleteit. Azt mondta utána, hogy „Jelentettük a gyűlésnek, de most informálni kell a Kommunista Párt tagjait, nem lehet nem tájékoztatni őket. Szóval a Szovjetunió 7 millió kommunistájának kell elmondanunk és elküldeni a szöveget a többi Kommunista Pártnak a szocialista országokba.” Meg is tették. Aztán közölte, „miért bízunk a kommunistákban, mikor fiataljaink is vannak, akik le fognak cserélni minket. Vagyis, fel kell olvasnunk ugyanazt a jelentést a Kommunista Liga tagjainak, ami minden 14-20 év*

közötti, összesen 18 millió embert jelentett.” Ezt követően megjegyezte: „Eltársak. Kész vagyunk a Kommunista Párt tagjaival, tájékoztattuk a kommunista ifjúságot, de nem bízunk a saját, szovjet embereinkben? Fel kell olvasni az aktív szovjeteknek, bárkinek, aki meg akarja hallgatni.” Szóval mikor megjelent a New York Timesban, nem az ő nézetei ellen volt, ez a része volt a kétfajta vezetőség különbségeinek. Amit írtam a könyvemben, hogy ez volt az első és utolsó alkalom, mikor Hruscsov és Alen Dullesnek közös célja volt, hogy a jelentés nyilvános legyen.

- Szóval Dullesnek is volt beleszólása ebbe. Most térjünk rá a kül- és geopolitikára. Sztálin külföldi útjai közül a második világháború alattiak a híresek, de azokon kívül nem igazán utazott külföldre. Az ön apja Sztálin halála után a világ több pontjára is eljutott. Volt Afganisztánban, Indiában, Nagy-Britanniában. Ez a nyitási politika a geopolitikai bezárkózásból való kitörésre irányult vagy a békés egymás mellett élés megvalósítása miatt jött létre?

• *Nem, Sztálin 1948 után biztos volt benne, hogy a háború elkerülhetetlen. Elkezdte a felkészülést a harmadik világháborúra. Átalakította a gazdaságot a normális, az emberek életét támogatóról hadigazdaságra. Megemelte a hadsereg létszámát 2,5 milliőről 4,5 millióra, és a szocialista és kelet-európai országoknak azt mondta, hogy nekik is készülni kell. Mikor apám megszerezte a hatalmat, döntenie kellett: Ez visszafordíthatatlan vagy tárgyalhatunk azokkal az emberekkel. El tudjuk kerülni a háborút, de erősnek kell lennünk, vissza kell tudnunk támadni. Ugyanez volt az amerikai oldalon Eisenhower következtetése, hogy tárgyalhatunk a kommunistákkal, de erősnek kell lenni és minden egyes ország félelmét növelte, hogy kevésbé tudnak változtatni a szuperhatalmak természetén, mert elkezdődött a konfrontáció és a békés egymás mellett élés. És továbbá a kezdete volt a nyitásnak, mert Sztálin egy zárt társadalomban élt, meg akarta akadályozni, hogy az országba információ áramoljon. Kevés külföldi látogató volt Sztálin Szovjetuniójában. Hruscsov a világ része akart lenni. Azt mondta, hogy egymás mellett élünk velük, ki kell találnunk, kölcsön kell vennünk megannyi tudást tőlük, nem csak technikai tudást, de politikait is, olyannak kell lenni, ahol a politikai rendszer elfogadható az amerikaiaknak és angoloknak. A legjobbat próbálta használni, szóval elkezdték az utazás új politikáját, a nyitást. Másodszor a személyes dolgok kezdete is volt. Sztálin uralma olyan volt, mint a többi keleti vezető, elmenni valahova a föld és ég közé, egy évben egyszer mondani valamit arról, hogy mit akar tenni, mint Krakkóban. Hruscsov*

nyugatiasabb ember volt, aki beszédeket tartott, ha nem is naponta, de hetente megjelent. Szóval az innovációk érdekelték, vagyis nem csak az országok megtekintéséért utazott. Nem csak politikusokkal vagy üzletemberekkel találkozott, de az újságírók próbálták a gondolkodásmódját is bemutatni. Sztálin félt a repülőgéppel történő utazástól, félt a repüléstől. Hruscsov eltért tőle. Azt mondta, hogy nem félt a repüléstől, a második világháborút végigrepülte és mondta a személyi testőreinek – amit egy KGB-s ismerősömmel mondott: **„Meg kell tennünk, te csak izolálnál engem az emberektől. Ha egy bérgyilkos meg akarna ölni, megölnének amúgy is. Nem hiszem, hogy sok ember vagy őrült meg akarna ölni itthon vagy más országokban.”** Szóval húzódjon odébb, mert a mi hivatásosainknak megvan a saját kockázatuk, és az én nálam lehetséges, hogy valaki meglő vagy megöl. Vagyis ez különböző mentalitású személyiséget jelentett, és hogy nagyon kommunikatív volt. Sokat tudott más országokról, ami segítette a Szovjetunióban véghezvitt reformokat. Szomorú történet, hogy a sikerei nem akartak ugyanúgy menni, mint a reformjaik, mert azt szoktam az óráimon mondani, ha követik Hruscsov útját, akkor talán most a Szovjetunió a legerősebb ország a világon a legjobb piacgazdasággal. Magyarország és Lengyelország nem lép be az Európai Unióba, de Németország és Franciaország belép a KGST-be, és ez igaz. Persze, ha megállítod a folyamatot, az azt jelenti, hogy a gazdasági környezet struktúrája változatlan, ha nem fektetsz a környezetbe és nem reformálsz az országot, ezen az úton 25 év alatt egy forradalommal szembesülsz. Komolyan gondolom, ha II. Sándor 1882-es megölése után, ha III. Sándor és II. Miklós folytatja ugyanazt a reformot és átfurmálja az Orosz Birodalmat politikailag, gazdaságilag és iparosít, talán ma is létezne Orosz Birodalom.⁸ Demokratikus állam lenne és birodalom, mint a briteknél, a király valahol egy Téli Palotában, és nem lett volna forradalom, mert a forradalom egy bomlasztó dolog volt. Ezt lerombolva és a rosszul érintett csoportok harcolni kezdenek egymással, mert nem volt semmi pozitív az életükben, csak negatív. Ő [apám] látta, mi történt az 1917-es forradalomban, aztán a hatalomért folyó harcban, mi történt Jelcin ellenforradalma után, ő ugyanúgy rombolta az országot. Vagyis ezt próbálom mondani a reformokról és a természetükről.

– Igen, értem mire gondol. Kivonult Ausztriából és egyezményt kötött Finnországgal és Tito Jugoszláviájával is javítani próbálta a kapcsolatokat. Miért tette ezt? Hogy biztosítsa a Szovjetunió határait? Ez egy geopolitikai védelmi...

---

⁸ Az említett reformokról lásd. BEBESI, 2011. 44-58.

• Van egy nagyon egyszerű geopolitikai szabály: Ha baráti országok vannak a határaidnál, kevesebb erőforrást kell költened a védelemre. Nem kell harcolnod a határaidért, és ezt a pénzt befektetheted az emberek életszínvonalának emelésére. Ez volt Finnországgal, Afganisztánnal. Apám azt mondta, mikor szidták azért, mert támogatta az afgán király útépítéseit. Azt mondta: **„Pár milliót adunk, de megmentünk százmilliókat, mert nincs szükségünk az összes katonai bázisra a határainkon.”** Ez volt Iránnal. Megpróbálta az iráni kapcsolatokat javítani és elment a sahhoz. Ugyanez történt Finnországgal. Ez volt továbbá a legfőbb javaslata, mert a külpolitika egyszerű szabályát követte. A jó külpolitika barátokat teremt, a rossz külpolitika ellenségeket. Éveken át mondta, hogy helyre kell állítanunk a kapcsolatokat Titoval, mert butaság volt Sztálintól, hogy megpróbálta megölni. Igen, Tito nem volt könnyű személyiség, de Tito a vezetője volt a saját országának. Meg kellett egyeznünk vele. Többször említette nekem, mikor néhány fekete ember jött hozzá és kérdezték, miért szakították meg a kapcsolatokat velük. Erre azt mondta, hogy nem, mert ha diplomataik vannak, befolyásolhatjuk őket. Ha megszakítjuk a viszonyt, nem hathatunk rájuk. Megpróbált találkozni mindegyikükkel. Tito, Adenauer – akinek nagyon eltérő személyisége volt – és a többi. Volt pár kivétel, mint Albánia vezetője, Enver Hodzsa, Mao ce Tung, de csak mert egy komoly konfrontáció kezdete volt a részükről. Megpróbálták elkerülni ezeket a találkozókat, Sztálinhoz hasonlóan, mert azt mondták, hogy a szabadság ezen vírusai és több demokrácia jön Oroszországból, ami nem fog jót tenni.

– Szóval pénzt és időt akart spórolni.

• Az emberek életén akart javítani. Azért tette ezt, mert azt mondta, hogy meg kell beszélünk mindezt és beszélünk kell Titoval. Ez után a támadás után az elnökségen az utolsó konzervatív, Molotov mondta, **„egyértünk, meg kell hívunk Titot Moszkvába”**. Apám úgy reagált, hogy **„nem, mi kezdeményezzük a krízis megoldását, mi rendelkezünk nagy erővel. Ha Tito jön hozzánk bocsánatért, rossz benyomást tennénk rá. Én megyek oda, én sajnálkozok ott, és az megváltoztatja a kapcsolatainkat”**. Ezt mondom az amerikaiaknak is. Tilos csak korlátozásokat tenni Iránra, mert képesnek kell lenned mondani **„Hello, én vagyok az amerikai elnök, jöhetnek-e tárgyalni ezekről a dolgokról, és talán pár változás történe a politikában”**. Talán Obama meg akarja csinálni.

[...]

- Ott volt az 1959-es moszkvai amerikai kiállítás megnyitó napján. Mi tetszett a legjobban?

• *Az autók. Mint mindenkinek. (Elmosolyodik)*

- De ott volt a kóla is. Olvastam az újságokban, hogy sok ember szerette azt is és meg akarták kóstolni, amit, ha nem tehettek meg, elégedetlenek voltak.

• *Nem hiszem, hogy szerették. Szerintem mindenki meg akarta kóstolni, mert politikailag és negatívan reklámozták és tovább reklámozták a Coca Colát, a Pepsi kóla különleges ital volt. Én is és mindenki meg akarta megkóstolni, mert ingyen volt, és te is kipróbálnád ezért. De nem emlékszem, hogy tetszett volna. Nem volt rossz, de nem is volt ismerős.*

- Igen, az volt az első alkalom, mikor kóstolta. A két tárlatnak eltérő népszerűsége volt. Egymillió amerikai kereste fel a szovjet kiállítást, miközben hárommillió orosz az amerikaiat. Mit gondol, mitől ilyen nagy a különbség?

• *Először is ez nem egy nagy különbség. Másodszor azt mondanám, mert az oroszok kíváncsiabbak, többet beszéltek amerikaiakról, és az amerikai emberek naívan hittek a propagandában. Vagyis ők a kommunistákra és a Szovjetunióra valamilyen ördöggént tekintettek, amit meg se akarunk nézni, mert ha meglátjuk, az bántani fog minket. A szovjetek nem igazán hittek a propagandában, nem valódi ellenségként tekintettek, mert mi közösen harcoltunk a háborúban a japánok, németek és magyarok ellen, de Amerika ellen nem [harcoltak a szovjetek]. Az amerikaiak mellettünk voltak, láttuk a sikereiket, autóikat, a sok érdekes dolgaikat, vagyis mindenkit érdekeltek a javaik és nézni, tapintani akarták, hogy milyenek az amerikaiak.*

- Úgy tudom volt egy másik kiállítás is akkor Moszkvában, amely a Szovjetunió legújabb ipari fejlesztéseit mutatta be.

• *A különféle köztársaságok vívmányait bemutató átmeneti kiállítás volt akkor, amit minden nyáron megrendeztek. Június elsején nyílt és novemberben zárult. Ez napjainkig megvan. Ez Hruscsov idejében volt, amiben az amerikai kiállítás része volt a sok tárlatnak. Szerintem három vagy négy kiállítás volt a Szokolniki parkban, angol, francia, cseh, német. A cseheknél volt cseh sör. Magyar kiállítás is volt mindig. Apám sokat meglátogatott ezen kiállítások közül, mert érdekelte az, amit a többi ember is látott. Azt mondta, hogy megnézem, mire képesek. Az amerikai azért volt egyedülálló, mert az első alkalom volt, hogy Amerika tényleg kapcsolatba lépett a Szovjetunióval, mert az Orosz Birodalom, a Szov-*

Interjú Szergej Hruscsovval

---

jetunió nem volt pozitív, egy negatív, barátságtalan és Sztálin rendelkezett kelet-európai és ázsiai országokkal. De Amerika messze volt.

– A Szovjetunió és Amerika a világ minden pontján szervezett kiállításokat. 1958-ban Brüsszelben volt orosz pavilon, egy hatalmas épület. Ez a külpolitikának volt fontos, hogy a békés egymás mellett élést elmagyarázza a nyugatnak vagy meg akarta magát mutatni az ország, hogy itt vagyunk és ezeket értük el, netán csak az egyes országok lakosságával akartak jó kapcsolatot építeni ezzel?

• *Mindegyik, mert ha a világ vérkeringésében vagy, részt kell venni mindenben. Kiállítások, divatbemutatók, sportversenyek, nem csak, mert nyerni akartál, persze mindenki nyerni akart, de hogy kapcsolatba kerülj és mutasd, hogy ugyanolyan emberek vagyunk, mint mindenki, és ezt láthatod. Ismétlem, hogy kétfajta politika van. Sztálin vagy Hitler és más általam nem ismert diktátorok, Mussolini, Franco, Horthy zárt társadalma, ahonnan nincs kiút és mindegyikük azért tette, hogy azt cselekedd, amit mondok. De egy nyitott társadalomban, amit Hruscsov próbált megteremteni, utaznod kell, látnod kell mindent, és ez sokk volt az embereknek, mikor az első hajókirándulások mentek Európába az első utazókkal. Ez volt a kezdete, hogy turisták meglátogatták az országunkat és mi felkerestük az ő országukat, s mindez része volt ezeknek a változásoknak.*

– Ezek hasznosnak bizonyultak.

• *Ez hasznos volt az ő életüknek. Megteremtetted a lehetőséget, hogy a világ része légy.*

– Frol Kozlov ment megnyitni a szovjet kiállítást, aztán egy körutazást tett. Washington D.C., San Francisco, Detroit, majdnem ugyanazt az utat, amit az ön és az apja tett meg pár hónappal később. Ez Eisenhower előkészülete volt, vagy csak véletlen egybeesés?

• *Az amerikaiakat kell megkérdezned, mert ők küldték a meghívót apámnak Kozlovon keresztül, és előtte apámnak nem volt tervben az Egyesült Államokba történő látogatás, és az útiterv szintén az Egyesült Államokból jött. Úgy gondolom, hogy a Külügyminisztériumban ugyanazok az emberek tervezték Hruscsov útját is. Ez nem a Szovjetuniótól, hanem az Egyesült Államokból jött.*

[...]

– Mi tetszett önnek a legjobban az 1959-es út folyamán?

• *Nem tudom. Szerintem tetszett minden, talán San Francisco volt a legérdekesebb nekem, mert emlékeztetnélek, hogy te busszal érkeztél. Ha egy hivatalos delegációban utazol, a legtöbb időt előadótermekben töltöd, hallgatva ugyanazokat a beszédeket, vagy a városházán állva, aztán este lefekszel. A legtöbb esetben nem látsz semmit a városból, de San Francisco-ban esélyem volt arra, hogy sétáljak a városban.*

- *Mindig a delegációval kellett maradnia vagy volt esély egyedül lenni?*

• *Persze, ha egy delegáció tagja vagy, velük kell maradni, mert egyszer Franciaországban elszöktem a küldöttségtől, mert lepkéket gyűjtöttem, és ott volt egy nagy lepkegyűjtemény Párizsban, amit fel akartam keresni. Nem volt szabadidő a programban, szóval elosontam és odamentem, amit visszaolvastam újságokban, hogy Hruscsov beszélt valahol és a fia megszökött, mert talán nem értett egyet vele. Apám tudta, hogy én voltam.*

[...]

- *Vissza a külföldi utazásokhoz. Arra akartam kérdezni a csapatok beavatkozásakor, hogy a memoárokban szerepel, tüntetések lesznek mindenhol a szovjet delegációk ellen. Ez történt 1959-ben és 1960-ban az Egyesült Államokban. Féltek a lengyel és magyar tüntetőktől ezeken az utakon?*

• *Mit jelent, hogy féltünk? Nem féltem, persze, ha vannak emigránsok, márpedig vannak, mert mikor erről beszélünk, nem szocialista kérdés. Sok tényező van itt, a történelemből jön és ismétlem, mikor mi lengyel-orosz ellenséges érzelmekről beszélünk, az mélyen gyökerezik a történelmükben. Talán a 950-es években kezdődik, mikor katolikusok lettek, a Kijevi Rusz pedig ortodox, aztán harcok voltak a lengyelek és oroszok között Rettegett Iván idején, aztán Ukrajna, Nagy Péter, a Napóleon seregében harcoló lengyelek, mármint Napóleon seregének nagy része lengyel volt, és ott volt az orosz-lengyel háború 1920-ban. Vagyis mélyen gyökerezik ez a történelemben, aztán a varsói felkelés, és ugyanez van Magyarországgal. Magyarország az osztrák-magyar birodalom része volt, amely elfoglalta Ukrajna egy részét és volt sok ellenséges ember, aztán a magyarok a németek legszorosabb szövetségese és sokkal kegyetlenebbek voltak, mint a németek a második világháború alatt. Nem azt mondom, hogy rossz emberek voltak. Sok magyar barátom van itt és ott, szóval lehetséges volt, hogy tüntetések lesznek, de nem csak tőlük, hanem a fogadó ország részéről is. Például sok magyar volt San Franciscó-ban. A város Hruscsov idején regnált polgármestere, akit*

Kristophernek hívtak és görög volt, azt mondta „**Eisenhower felhívott és mondta, hogy a legjobb fogadtatásban kell részesíteni Hruscsovot és próbáljuk meg a magyarokat nem kiengedni az utcákra.**” Nem emlékszem, hogy mit tett, de persze letartóztatta őket, de nem tudom, milyen cellákba rakták őket.

– Peter Carlson említette, hogy az apja látott egy nőt San Franciscóban Budapest hóhéra feliratú táblával. Tényleg tapasztalta a tüntetéseket vagy sikerült megóvni ettől?

• Persze, hogy látta a tüntetéseket. Sok tüntetés volt Amerikában, és erre számítottunk. Emlékszem, Santa Monicán egy tüntetőre, mert a táblájának egyik oldalán volt egy nagy felirat: Szabadságot Kazahsztánnak és mikor megfordította Üdvözljük Hruscsov. Szóval mindenre számítottunk és az apám készen állt minden eshetőségre. Én voltam a legmeglepettebb és fiatalabb, és mindazt átéltem, amit ő is.

– Mikor volt több tüntető ellene? 1959-ben vagy 1960-ban?

• Természetesen 60-ban, mert 60-ban a U2 lelövése után demonstráció volt az amerikaiaknak, hogy nem hívták meg, de mégis elmegyek hozzátok, és helyet kell biztosítaniuk és engedni a látogatásomat. Apám erről azt mondta, hogy reakció volt Eisenhowernek, amiért küldte ezt a gépet, mialatt barátságáról beszéltek minden szinten és ha megsértették a légterünket, nekünk is jogunk van ehhez a látogatásunkkal. „**Elmegyek és találkozunk, tárgyaljuk meg a dekolonizációt**”. Ebben nagyon szkeptikus volt, hogy ezt hogy teszi meg, ha senki nem jön el. [...] A harmadik világ országai elmentek, európai országok szintén eljöttek az Egyesült Államokba. Az Egyesült Államok megpróbált, amennyire lehet ellenséges lenni, ezt nem csak a szervezés demonstrálta, hogy nem engedtek őt [apámat] elhagyni bármilyen területet is, kivéve egy kis részét Manhattannek és ha elhagyta a Szovjet Missziót, akkor is rendőrségi biztosítás volt az ablaka alatt, hogy motorosok jöttek minden félórában egész éjszakán keresztül.

– A fő oka az Egyesült Nemzetek Közgyűlésére utazásnak az Egyesült Államok Open Skies projektjére válasz vagy dekolonizációban részt vevő országok vezetőivel, például Castroval és afrikai vezetőkkel való jó kapcsolatok kiépítése volt?

• Nem Castro. Az Open Skies része volt a második világháborús mentalitásnak, mert az amerikaiaknak ez Pearl Harbortól következett. El akarták kerülni az első csapást, hogy irányíthassanak. A Szovjetunió gondolkodásmódját a németek szovjet területek feletti átrepülései és a szovjeteknél jobb térképek határozták meg. Hogy ezt elkerülje, apám nem en-

gedte az amerikaiaknak a repülések irányítását, mert akkor megtudnák, milyen gyengék vagyunk az első csapás végrehajtására. 64-ben készen állt a megegyezésre, mert akkor erősek voltunk már a megtorlásra, aztán kitalálták, milyen erősek vagyunk. De ez a globális folyamatok része volt. Folyt a harc a késő ötvenes és hatvanas években az új országok támogatásáért, akik felszabadították magukat a gyarmati uralomból. Hruscsov tette az első lépést, mondván, megvitatja a kérdést az Egyesült Nemzetekben és felfedi, kik vannak ezen országok és a szabadság ellen. Az amerikaiaknak támogatni kellett és minden más fontos lépést, mert vannak klisék az amerikai politikában, de ha a valóságot nézzük, mikor a vietnámi háborúról beszélünk: Ki volt Ho Si Minh? Egy kommunista vezető. Igen. Nem, ő egy nacionalista volt, aki fel akarta szabadítani az országot a gyarmati uralomból és elkezdte a harcát a második világháború alatt Franciaország ellen. A negyvenes évek végén jelentkezett az Egyesült Államoknál, a világ legdemokratikusabb országánál, hogy segítsen a gyarmati állapot ellen. Az amerikaiak azt válaszolták, hogy a franciák a szövetségeseink és ez az ő gyarmatuk, szóval lenyomták őt. Ahogy Franciaországot támogatták, ellökték a Szovjetunióhoz, aztán Sztálin támogatta. Így vált kommunistává. Mao Ce Tung a másik különleges példa. Ugyanez történt Iránban, mikor 1953-ban Moszadikot választották meg és kommunistának nevezték. A trónra juttatták az amerikaiak és létrehozták a sah rendszerét, kipusztították az összes pozíciót és most középkeleti forradalomról beszélünk. Ki volt még ott? Nasser. Ő neokommunista volt, aki letartóztatta az összes kommunistát az országában, de először beszélt a Világbankkal Amerikában, mert szüksége volt hiteltre az Asszuáni gát megépítéséhez. És pénzt is akart a Szeziacsatornából, de Amerika nemet mondott, mert ők támogatták a gyarmatokat. Nassernak el kellett mennie Jemennel, Szíriával és Irakkal a Szovjetunióhoz, mert a két szuperhatalom között az egyik vagy másik oldalon lehetett lenni, és az amerikaiak ellökték a Szovjetunióhoz. Ugyanez volt Fidel Castroval. Fidel Castro átvette a hatalmat 1959. január 1-én és 1959 áprilisában ellátogatott Washingtonba. Ha Washington mondta volna, hogy „Hello Mr. Castro. Ön egy remek felszabadítója az országának a Battista rezsim ellen. Felemeljük, támogatjuk, megadunk mindent”, de ehelyett visszatért a Szovjetunióhoz. Vagyis az amerikai politika sikertelen volt a harmadik világban és a Szovjetunió ezt kihasználta és ez egy nagyon fontos tett volt, mert 60-ban Hruscsov eljutott Indiába, Indonéziába, erős barátság alakult ki Egyiptommal és középkeleti vezetőkkel, az indiaikkal és Indonéziát nem bővítette el, nem lett katonai szövetséges a háborúból való kimaradás miatt, de próbáltak

jó kapcsolatokat és véleményt kialakítani, amik a mai napig élnek. Most már kevésbé, Indonézia váltott az amerikai oldalra. Szóval ez a politika része volt, nincs kapcsolatban az Open Skies-szal.

[...]

– A Baltika nevű hajóval ment oda repülőgép helyett, mivel azt akkoriban szerelték.

• *Ő egy kíváncsi ember volt. Az ötlete volt. „Most hajóval megyek át az óceánon Amerikába, mint az emigránsok az én időmben. Az első és utolsó lehetőségem, próbáljuk meg.” Vagyis ő mondta, hogy a Baltikát használjuk, ez csak egy személyes ok volt.*

– De így több idő maradt a nyugati vezetőknek gondolkozni a részvételükkel kapcsolatban.

• *Nem, mindenki már ezelőtt döntött. Valójában ez a Baltika-út Hruscsovnak negatívabb volt, mint pozitív, mert ez a nyugati országoknak lehetőséget adott az izolációjára. Különleges ülésük volt a kongói konfliktusról Hruscsov nélkül és döntést is hoztak, mivel úgy vélték, ha Hruscsov is részt venne a vitában, több baj lenne. Vége lett, más dolgokat tárgyaltak, mert a kongói ügy is a dekolonizáció része volt. Harcolni próbálták Mobutu vezetésével, aki nem kommunista volt, hanem Belgium ellen harcolt.*

– Mert már megtárgyalták Kongót, és a nyugati befolyás erős lett a harmadik világban, mint az indonéz miniszternél, az apja mérges volt folyamatosan. Ez látványos reakciókat is eredményezett, mint a kézzel vagy cipővel történő asztalcsapkodás.

• *Nem volt hatással. De az cipő története az egy amerikai propaganda-történet, amit megpróbáltak. Hruscsov csak kiabálta, hogy „elpusztítunk”, ami talán hiba volt, de ami ezen a találkozón történt, az egy futballmérkőzésre hasonlított. Barátok az egyik oldalon, akik ütötték a kezükkel, kiabáltak, főleg Hruscsov és az angol miniszterelnök, MacMillen. Szóval a nyugati gyarmattartó országok elvesztették ezt a játékot, mert a harmadik világ országai a dekolonizációt támogatták. Vissza akartak ütni és bemutatták a fülöp-szigeteki delegációt támadóként és közölték, hogy a dekolonizációról beszélnek majd. „Az Egyesült Államokkal szabadulunk fel, ők hoztak ide, nem bántanak, sokkal sikeresebbek leszünk és beszéljük a valódi szabadságról, a kommunista kelet-európai országok szolgáiról.” Megcsinálták a botrányt, elkezdett beszélni a Közgyűlés elnöke, Boland, Írország nagykövete. Akkor Románia külügyminisztere felugrott a pódiumra és elkezdett kiabálni: „Hogy mondhatod, hogy szolgák, mi gyarmatosítók*

vagyunk, független országok.” Románia meg akarta mutatni, hogy követi a Szovjetuniót és szégyellje magát. Akkoriban az Egyesült Nemzetekben, ha fel akart szólalni valaki, kézfeltétellel kellett jelezni, aztán mehetett a pódiumhoz, ez technikai kérdés volt. Hruscsov sokszor használta és többször emelte fel a kezét. A nagykövet nem látta a kezét, a másik oldalra figyelt, de előtte volt Hruscsov cipője, szóval odament. Hoztak egy cipőt és elé rakták, de nem volt fizikailag képes felhúzni, ezért megragadta és integetett a cipőjével és jobban ütötte a dolgot, hogy lássák. Otthagytá a cipőjét, elment a pódiumhoz és közölte, hogy „**Brutálisan imperialista vagy**”, reagált Hruscsov a Fülöp-szigetieknek, akik nem tudtak mit mondani és panaszkodtak, hogy Hruscsov brutalitása primitív az ENSZ-hez. Hruscsov elkezdte megvitatni ezt és némi beszélgetés után a Fülöp-szigetiek egyetértettek, hogy nem volt brutális, mint a kapitalisták, de ez a történet vége. Nem volt kiabálás, nem volt cipő a pódiumon, ez a kép az interneten csak egy montázs. Aztán Hruscsov mellé ült, nem ment vissza a helyére, de az asztal mellett dolgozott egy ENSZ tiszviselő, egy örmény Franciaországból ,aki beszélt oroszul. Ő ült mellette és mondta „**melletted fogok ülni és tudom, hogy beszélsz oroszul.**” Csatlakozott MacMillen is és ő részesült belőle, ahova egyszerűbb volt onnan menni. Azt mondta, talán jó munkát mutatott, de a barátja Nehru, a miniszterelnök mondta, hogy ezt ellene fogják felhasználni, ami meg is történt.

- Az utolsó kérdésem a kelet-európai csoporthoz kapcsolódik. Az ENSZ-ben ott volt Gomulka, Kádár és más vezetők. Ez a saját döntésük volt, hogy elmenjenek oda, vagy kérték erre őket?

- Ő megkérdezett mindenkit. Hruscsov levelet küldött a világ összes vezetőjének, a japán miniszterelnöknek és persze a kelet-európai vezetőknek, mert a szovjetek meghívják őket. Elküldte ezt a világ vezetőinek és ők jöttek. Természetesen ez egy kezdeményezés volt, ő kérdezte és ők döntöttek a részvételről. Páran úgy döntöttek, hogy hajóval mennek, de a románok nem, mert ők repültek. Eisenhower szintén megkapta a levelet, és a Külügyminisztériumban dolgozó barátaim mondták, hogy sokat dolgoztak, hogy ne találkozzanak karibikkal az ENSZ-ben, és Hruscsov és Eisenhower sem. Szóval arra, hogy meghívóták-e őket, a válasz igen. Maguktól döntöttek-e, igen. Ugyanígy, mint ma. Obama elnök úr mindenkit meghívó Szíria megtámadására, de nem mindenki követi őt a tervében.

- Köszönöm szépen.

- Nagyon szívesen.

Felhasznált irodalom

BEBESI, 2011 = BEBESI György: A roszakatag kolosszus bukása: *Oroszország története a 19. században, 1801-1914*. MOSZT, Pécs, 2011.

KHRUSHCHEV, 2005 = KHRUSHCHEV, Sergei (szerk.): *Memoirs of Nikita Khrushchev: Commissar, 1918-1945*. Pennsylvania State University Press, University Park, 2005

KHRUSHCHEV, 2006 = KHRUSHCHEV, Sergei (szerk.): *Memoirs of Nikita Khrushchev: Reformer, 1945-1964*. Pennsylvania State University Press, University Park, 2006

KHRUSHCHEV, 2007 = KHRUSHCHEV, Sergei (szerk.): *Memoirs of Nikita Khrushchev: Statesman, 1953-1964*. Pennsylvania State University Press, University Park, 2007

TALBOTT, 1970 = TALBOTT, Strobe (szerk.): *Khrushchev remembers*. Little Brown & Company, New York, 1970.

TALBOTT, 1974a = TALBOTT, Strobe (szerk.): *Khrushchev Remembers: The Last Testament*. Little Brown & Company, New York, 1974.

TALBOTT, 1974b = TALBOTT, Strobe (szerk.): *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes*. Little Brown & Company, New York, 1974.

NAGY MÁRTON GÉZA

„TÖBBET, NAGYOBBAT, ERŐSEBBET!”

A SZOVJET HADITENGERÉSZET KIJEV OSZTÁLYÚ REPÜ-
LŐGÉP-HORDOZÓINAK TÖRTÉNETE ÉS GEOPOLITIKÁBAN
JÁTSZOTT SZEREPÜK

A hidegháborús fegyverkezési verseny kezdete

Greenwichi idő szerint 1945. május 8-án Németország feltétel nélküli kapitulációjával véget ért a második világháború az európai kontinensen,¹ bár a csendes-óceáni harcok még 1945. szeptember 2-ig zajlottak.²

Truman elnök határozata az A-fegyver használatáról nemcsak az amerikai veszteségek csökkentésére, illetve elkerülésére szolgált, hanem a háború gyors befejezésére is. A másik cél a szovjet térnyerés megakadályozása volt, erre mutat rá az 1946. január 5-én James Byrnes külügyminiszterhez íródott levele is: „[...] *Ha csak Oroszország nem kerül szembe vasökölrel, egy erőteljes nyelvezettel, újabb háború van készülóban. Úgy gondolom, már nem szabad kompromisszumokat kötnünk: belefáradtam az oroszok pátyolgatásába.*”³ Az elnök levele, majd Churchill ugyanez év március 5-i fultoni beszéde előrevetített egy újabb lehetséges konfliktust, amely hidegháború néven vonult be a történelembe.

1947-ben Truman elnök bejelentette Görögország és Törökország támogatását a március 12-i kongresszusi beszédében, valamint lefektette egy új külpolitikai elv alapjait: „*Az Egyesült Államok nem folytathat más politikát, mint hogy segíti azoknak a szabad népeknek a küzdelmét, amelyeket fegyveres kisebbségek vagy külső erők akarnak leigázni.*”⁴ (Truman-elv). A szovjet fél válasza nem sokáig késett. Andrej Alekszandrovics Zsdanov ugyanezen év októberében közzétette a két tábor elméletét, amely két tömbre osztotta a

---

¹ DAVIES, 2002. 984.

² FONT ÉS MTSAI, 2001. 654.

³ FISCHER, 2005. 66.

⁴ DAVIES, 2002. 1002.

világot: a népi demokráciák országai és az imperialista országok.⁵ Ez a két doktrína előrevetítette az elhidegülés árnyékát.

Az 1948-49-es berlini válság alatt az ellentétek még jobban kiéleződtek. A szovjetek megbízható adatokkal rendelkeztek az amerikai atomkutatások eredményeiről és tisztában voltak vele, hogy 1948-ban az USA nem rendelkezett elegendő számú bevetethető atombombával. Ez az információ minden idők legjobb szovjet kémhálózatától, az úgy nevezett „cambridge-i ötöktől” érkezett, akik magas beosztást foglaltak el brit kormánykörökben.⁶ A Szovjetunió azonban nem számolt a szövetségesek hatalmas légiszállító kapacitásával, amely lehetővé tette az utánpótlás biztosítását a légifolyosókon keresztül, így 1949. május 12-én kénytelen volt feloldani Nyugat-Berlin szárazföldi blokádját.⁷

Sztálin még 1945-ben parancsot adott Igor Vasziljevics Kurcsatov vezető atomfizikusnak a nukleáris kutatások felgyorsítására.⁸ A gazdaságilag legyengült Szovjetunió dollármilliókat költött a saját atombomba kifejlesztésére, és jelentős létszámú kémhálózat segítségével atomtitkokat loptak az Egyesült Államoktól. A munka gyorsan meghozta a gyümölcsét: a Szovjetunió 1949. augusztus 21-én felrobbantotta a kazahsztáni kísérleti telepen a saját nukleáris fegyverét,⁹ ezzel megszűnt az USA atommonopóliuma és kezdetét vette egy globális fegyverkezési verseny részben hagyományos, de főleg nukleáris fegyverekért.

A haditengerészetek szerepének átértékelődése a II. világháború után

„Aki a tengeren parancsol, az parancsol a kereskedelemben is, aki pedig a kereskedelemben parancsol, az rendelkezik a világ kincsei fölött, s ezáltal magának a világnak is parancsol.”¹⁰ Sir Walter Raleigh 1616-ban elhangzott szavai ma is megállják a helyüket, ám 1945 szeptembere után ezt sok haditengerészettel rendelkező állam nem vette figyelembe. A második világégés lezárásával a nagyhatalmak

---

⁵ FONT ÉS MTSAI, 2001. 555.

⁶ FISCHER, 2005. 111.

⁷ HAHNER, 2006. 271.

⁸ FONT ÉS MTSAI, 2001. 551.

⁹ FISCHER, 2005. 120.

¹⁰ TANGREDI, 2005. 153.

csökkenteni igyekeztek a hadi kiadásukat, ez a flottákat sem kímélte. Japán és Németország flottájának nagyrésze megsemmisült, a maradék hajóállomány a szövetségesek kezébe került. Anglia gazdasága a háború alatt megroppant, így a korábbi hatalmas flotta fenntartására nem volt már képes. Az Amerikai Haditengerészet megkezdte a leépítést, ellenben Szovjetunióval, ahol Sztálin parancsára nagyszabású flottaépítési program vette kezdetét. *„Hajók tucatjainak építését állították le, kétezret kényszerpihenőre küldtek, hétezret pedig ócskavasként selejteztek le. [...] A háború befejezésekor több mint 3.380.000 aktív állományú tengerész szolgált a haderőnemenél, számuk 1946 júliusára egymilliónál kevesebbre csökkent, 1950 elején pedig már csak 380.000-en voltak”*¹¹ írja Ronald H. Spector az Egyesült Államok haditengerészetéről. A leépítéstől nem csak a tengerészetnek kellett rettegnie, és ez marakodást szított a különböző fegyvernemek között. Az 1947-ben kiadott Nemzetbiztonsági törvény önálló és többivel egyenlő haderőnemmé tette az Egyesült Államok légierjét, amely folyamatosan próbálta saját hatáskörébe vonni a haditengerészet repülőerőit.¹²

A második világháború bebizonyította, hogy a hatalmas felszíni csatahajók szerepét átvették a szélesebb feladatkörben is alkalmazható repülőgép-hordozó hajók, így már nem a hajóágyúk űrmértéke volt meghatározó egy-egy ütközetben. A Pearl Harbor-i amerikai támaszpont elleni japán támadás 1941. december 7-én egy újfajta stratégiát vetített előre, amelyben a fő szerepet a hordozókról indított tengerészeti repülőgépek játsszák.¹³

Azon amerikai tisztek és politikusok csoportja, akik a haditengerészet fölött törtek pálcát, azzal érveltek, hogy az atombomba mellett felesleges fenntartani egy hatalmas flottát, mivel a stratégiai bombázók képesek célba juttatni az új fegyvert. Ezt az elméletüket azonban a koreai háború alatt és után újra kellett gondolniuk, mivel a konfliktusban bebizonyosodott, hogy a haditengerészetnek mindig is fontos szerep fog jutni, akár helyi háborúról, akár az USA védelméről legyen szó.¹⁴ De ebben az újragondolásban egy másik jelentős esemény is szerepet játszott, ami az

---

¹¹ SPECTOR, 2002. 279.

¹² HELFERS, 2003. 226-227.

¹³ BAK-SÁRHIDAI, 2006. 29.

¹⁴ SPECTOR, 2002. 291.

„admirálisok lázadása” néven vonult be a történelembe. A háború után megkezdték a szuper repülőgép-hordozók új osztályának tervezését és építését, amit az akkori nemzetvédelmi miniszter, Louis Johnson 1949-ben leállított, helyette pedig a B-36 típusú toló-légcsavaros stratégiai bombázó kapott fő prioritást. Forrest Sherman tengerészeti hadműveleti főnök és a Truman-kormány védelmi költségvetésének újraértékelése tette lehetővé, hogy a szuper repülőgép-hordozó-osztály ne tűnjön el a süllyesztőben.¹⁵

Ahogy a fentebbiekből kiderült, az Egyesült Államok bebizonyította, hogy egy tengerparttal rendelkező országnak mindig is szüksége lesz haditengerészetre, akár támadó, akár védelmi jellegű hadműveletről legyen is szó. *„Helytelen megkísérelni azt, hogy a flottát akár a legerősebb tengeri hatalom képére és hasonlatosságára hozzuk létre, és szükségleteit csak a mennyiségi kritériumoktól, a hajóállomány arányaitól vezérelve állapítsuk meg. A haditengerészeti erők tekintetében minden országnak sajátos szükségletei vannak, amelyek meghatározzák a flotta feladatait és csak ez szolgálhat alapul az erőnemek, a hajóosztályok és a fegyverzet fejlesztésére.”*¹⁶ A tengerészetben belül a legnagyobb szerepet a repülőgép-hordozók játsszák, valamint egyben ezek a felszíni hadihajók jelentik a legütőképesebb egységeket is, így amelyik állam megengedhette magának, igyekezett ezeket rendszerbe állítani a második világháború után: USA, Nagy-Britannia, Argentína, Ausztrália, Brazília, Franciaország, Hollandia, Kanada, India, Olaszország, Spanyolország, Szovjetunió és Thaiföld.¹⁷ A felsorolt országok haditengerészetei azonban nem kizárólag csak repülőgép-hordozókat, hanem a későbbiekben kifejlesztett helikopter-hordozókat is rendszeresítették a gazdasági lehetőségeik és a flottaalkalmazásuk függvényében.

A Szovjet Haditengerészet 1945 és 1962 között

A második világháborúban a Szovjet Haditengerészet legfőbb feladata a konvojok kísérete, a partvédelem, a folyóátkelések biztosítása és a háború utolsó éveiben a folyami harcászat volt. A tengerészgyalogság a Vörös Hadsereg kötelékein belül vett részt

---

¹⁵ Uo. 282.

¹⁶ GORSKOV, 1983. 419.

¹⁷ BAK-SÁRHIDAI, 59-102.

a szárazföldi ütközetekben. Ekkor a Szovjetunió négy flottával (Északi, Balti, Fekete-tengeri és Csendes-óceáni), valamint számos kisebb flottillával rendelkezett. Bár Sztálin meghirdette a 30-as években a Nagy Flottaprogramot, amelyben papíron a világ leghatalmasabb felszíni flottájának a terve körvonalazódott, ám stratégiai szempontból nem volt elég átgondolt. Az építéseket megkezdték a szovjet hajógyárak, de a program az 1941. június 22-i német támadás miatt soha nem valósult meg.¹⁸

*„Az már régen világossá vált, hogy országunknak szüksége van a földrajzi helyzetének, valamint nagyhatalmi politikai súlyának megfelelő haditengerészeti flottára. Ez különösen élesen vetődött fel a háború utáni években, amikor a világ küzdőterén az erők elhelyezkedésének megváltozása következtében a Szovjetunió és a többi szocialista országot ellenséges tengeri államok koalíciója vette körül, ami rakéta-atomtámadás komoly veszélyével fenyegetett a tengeri és az óceáni irányokból.”*¹⁹ – írja Gorskov admirális az 1983-ban megjelent könyvében, és a szovjet hajógyárak termelésének növekedésében is látszik ez a félelem.

A Szovjetunió a legerősebb szárazföldi hadsereggel rendelkező államként fejezte be a második világháborút, de a leszerelést ők sem kerülhették el. Ennek hatására a Szovjetunió Fegyveres Erőinek a létszáma 11,4 millió főről 1948-ra 2,9 millió főre apadt, ami megközelítőleg 75 százalékos leépítést jelentett, ebbe beletartozott a haditengerészet is.²⁰

Gorskov admirális a flottafejlődést két szakaszra bontja. Az első szakaszba a háború utáni tíz év tartozik, amikor a hangsúly a hagyományos felszíni hadihajókon, a dízel meghajtású tengeralattjárókon, a partvédelmi erőkön és a haditengerészeti repülőkön volt. Ekkor a hadászati doktrína szerint a feladat a Szovjetunió partjainak védelme volt egy esetleges nyugati támadás ellen. A második szakasz az atomenergia és a rakétakutatási eredmények felhasználására épült, ekkor jelentek meg az első hordozók a flottakötelékben. Az új doktrína már egy erős, óceánon is bevethető flotta kiépítését írta elő.²¹ A szovjet flotta vezetői a hangsúlyt inkább a kisebb cirkálókra, a tengeralattjárókra és a haditengerész-

---

¹⁸ HORVÁTH.

¹⁹ GORSKOV, 1983. 248.

²⁰ SÖRÖS, 1969. 466.

²¹ GORSKOV, 1983. 288-290.

szeti repülőgépek fejlesztésére helyezték.²²

Ezt támasztják alá a flotta főparancsnokának, N. G. Kuznyecov admirálisnak 1948-ban elhangzott szavai: „a szovjet haditengerészet célja az, hogy 1.200 tengeralattjárója legyen.”²³ A szövetségesekből ez nem kis riadalmat váltott ki, mivel még aktívan élt bennük az Atlanti-csata emléke. Az ötvenes évek közepére a Szovjet Flotta több mint 400 tengeralattjáróval rendelkezett, ám ezek még hagyományos dízelmeghajtással rendelkeztek.²⁴

Egyes források szerint „a flotta fejlesztése jóval gyorsabban történt, mint a háború előtti időszakban. Elegendő megemlíteni, hogy például az 1952-ben megépített és a flottának átadott hadihajók összes tonnatartalma 3,5-szeresen meghaladta az 1940-ben épített hadihajók tonnatartalmát.”²⁵ A fent leírt adatokra más szakirodalomban nem találtam megerősítést.

Hruscsov hivatali ideje alatt a haditengerészet a háttérbe szorult, mivel ő a rakéta-programok megszállottja lett, noha Sztálin haláláig nem is tudott ezek létezéséről.²⁶ Ezt a szemléletét egészen az 1962-es kubai rakétaválságig megőrizte.

Még 1957-ben két olyan esemény is történt, ami új mederbe terelte a fegyverkezési versenyt: augusztusban a szovjetek sikeres kilövést hajtottak végre a világ első többfokozatú interkontinentális ballisztikus rakétájával, majd októberben ugyanilyen típusú hordozórakétával földköri pályára állították az első műholdat, a Szputnyik-1-et.²⁷ Ez a két esemény az USA-t a védelmi berendezkedésének átgondolására készítette, valamint ekkor kapott zöld utat Werner von Braun is, ekkor már a Holdprogram és a NASA egyik vezetőjeként.²⁸ A sikeres szovjet kísérletek után Hruscsov még több támogatást vont meg a flottától, ennek ellenére a rakétahordozó-tengeralattjárók fejlesztése 1955-ben megkezdődött, majd a hatvanas években atomtöltetű rakétákkal szerelték fel őket. Érdekesség, hogy Gorskov az 1983-as könyvében csak az amerikai tengerészeti egységeket tárgyalja részletesen, a szovjet

---

²² HORVÁTH.

²³ SPECTOR, 2002. 280.

²⁴ Uo. 291.

²⁵ SÖRÖS, 1969. 474.

²⁶ FISCHER, 2005. 155.

²⁷ SÖRÖS, 1969. 492.

²⁸ FISCHER, 2005. 154.

egységekről semmilyen konkrét adat nincsen megadva.

A kubai rakétaválságtól a Szovjetunió összeomlásáig (1962- 1991)

A kubai rakétaválság bebizonyította, hogy a Szovjetunióknak szüksége van egy erős óceáni flottára, amely a világ bármely pontján, bármikor bevethető. Hruscsovnak muszáj volt belátnia, hogy csupán interkontinentális ballisztikus rakétákkal nem tudja kiterjeszteni birodalma határai, nem vívhat meg egy korlátozott háborút és nem tudja segíteni szövetségeseit. Az Egyesült Államok haditengerészetének Kuba köré vont gyakorlatilag hermetikus blokádjá megmutatta, hogy flotta nélkül nem lehet felvenni a versenyt egy tengeri állammal. Ekkor indult el teljes gőzzel a szovjet flottaépítés második szakasza, amit már fentebb megemlítettünk.

Szergej Georgijevics Gorskov admirális 1956-tól 1985-ig volt a Szovjet Haditengerészet főparancsnoka. Hivatali ideje alatt a flotta egy addig sohasem látott fejlődésen ment keresztül. Egyes nyugati szakírók sok párhozamot találtak az ekkori szovjet és az első világháború előtti német flottaprogramokban.²⁹ John E. Moore, a Brit Királyi Haditengerészet kapitánya írta 1976-ban: *„Moszkva flottája kétéltű tengeri erőként is a második helyre utasította az Egyesült Államok haditengerészetét. A szovjetek ma a földkerekség bármely pontján képesek nagyszabású partraszállási műveletekre.”*³⁰ Gorskov a korszerű és ütőképes tengeralattjárók, valamint egy erősebb felszíni hajókból álló flotta mellett érvelt,³¹ de elmélete 1962-ig süket fülekre talált.

Miután az 50-es évek végén járőrözni kezdtek az amerikai nukleáris ballisztikusrakéta-hordozó tengeralattjárók, a Szovjetunióknak új fenyegetéssel kellett szembenéznie, amelyre ekkor még nem volt ellenszere. A meggyorsított kutatások alapján azonban már 1962. december 15-én lefektették egy teljesen új hajóosztály első képviselőjének, a *Moszkvának* a gerincét.³² Míg a nyugati szakirodalomban az ilyen hajótípust helikopter-hordozó

---

²⁹ KENNEDY, 1992. 364.

³⁰ GOSZTONYI, 1993. 305.

³¹ LAVERY, 2005. 349.

³² TEMESVÁRI, 2006. 63.

néven azonosították, addig a szovjetek a tengeralattjáró-elhárító cirkáló megjelölést használták, így játszva ki az 1936-os Montreaux-i egyezményt, amelynek értelmében a Dardanellákon nem hajózhat át hordozó és csatahajó.³³ Hiába játszották ki azonban az egyezményt, a hadihajók javításra sem térhettek vissza a gyárba, ez a későbbiekben nagy problémát jelentett.

A tervezők úgy gondolták, hogy olyan hajóegységet építenek, amely egyaránt felveheti a harcot a tengeralattjárókkal és a felszíni hadihajókkal is.³⁴

A Kijev-osztály

Még folyamatban volt a *Moszkva* építése, amikor megkezdődtek egy új hordozó osztály tervezési munkálatai. A katonai vezetés belátta, hogy a tervezett három helikopterhordozó cirkáló (amelyből ténylegesen csak kettő épült meg 1969-ig) számbelileg és harcászatiilag kevés lesz, mivel az amerikaiak is egyre több SSBN³⁵ tengeralattjárót állítottak szolgálatba.

Az új hadügyminiszter, Dimitrij Fjodorovics Usztyinov és Gorskov admirális egy köztes megoldás teveit támogatták, amely gyakorlatilag ötvözte a klasszikus értelemben vett repülőgép-hordozók megoldásait és a *Moszkva*-osztály tervezésével nyert tapasztalatokat. A tervezés szintén a 70-es évek elején kezdődött, de fő prioritást csak 1976 után élvezett. Az elképzelés „[...] egy közepes méretű, erős beépített fegyverzettel is ellátott helikopter és V/STOL³⁶ repülőgépek alkalmazását lehetővé tévő hajóosztály létrehozását szorgalmazta.”³⁷

Összesen négy hajóegységet rendelt a haditengerészet ebből az osztályból, az építésre a nyikolajevi 444. számú hajógyár kapott megbízást, ahol a *Moszkva*-osztály egységei is készültek. Az első három hajó között csak kisebb eltérések voltak, a negyedik hordozó tervein azonban sok jelentős újítást hajtottak végre, erre

---

³³ MOSKVA.

³⁴ TEMESVÁRI, 2006. 63.

³⁵ SSBN: Ship Submersible Ballistic Nuclear (Ballisztikus rakétákkal felszerelt nukleáris meghajtású tengeralattjáró).

³⁶ V/STOL: Vertical/Short Take-off and Landing (Függőleges és rövid fel- és leszállási úthosszú repülőgép).

³⁷ TEMESVÁRI, 2006. 64.

a későbbiekben még kitérünk.³⁸

Fontos megemlíteni a V/STOL repülőgép létrehozására történő szovjet törekvéseket is. Mivel nem rendelkeztek klasszikus fedélzet-elrendezésű repülőgép-hordozókkal, így egy új technikai megoldást kellett találni a repülőgépek-hordozókon való üzemeltetésére. A Jak-38-as (NATO kódnevén Forger) típusú repülőgép tervezése gyakorlatilag a *Kijev*-osztály hajóival együtt kezdődött, első felszállásra 1972-ben került sor, a sorozatgyártás 1975-ben kezdődött.³⁹ Mivel a vadászgép sikertelensége, gyenge fegyverze-
te és korlátozott elektronikája hamar megmutatkozott,⁴⁰ szintén a Jakovlev tervezőiroda kapott megbízást egy ugyanilyen koncepción alapuló repülőgép tervezésére. A fejlesztést már 1975-ben elkezdték Jak-41 néven, azonban a felmerülő problémák és a pénzügyi nehézségek miatt a prototípus csak 1987-ben repült először. Mire a tesztek lezajlottak, és elkezdődött volna a sorozatgyártás, pénzügyi és a Szovjetunió összeomlása miatt a programot leállították.⁴¹ Egyes források szerint a szovjet V/STOL fejlesztések a hasonló brit Harrier vadászgépre adtak választ.⁴² Hajófedélzeten azonban csak a Jak-38-as vadászgépet alkalmazták.⁴³

Az új hordozóosztály első és egyben névadó egységének, a *Kijevnek* a gerincfektetésére 1970. július 21-én került sor, egyes források szerint a Nyikolajev melletti 101. számú hajógyárban,⁴⁴ más források szerint a 444. számú hajógyárban.⁴⁵ A *Kijev* aránylag gyorsan, majdnem két év alatt készült el, és 1972 decemberében bocsátották vízre, ahol a hajófedélzeti munkálatokat, a fegyverzet és a kommunikációs rendszerek beszerelését végezték el. 1975 januárjában a hordozó kihajózott és az Északi Flotta állományába került. Még 1972-ben, miután felszabadult a szárazdokk, lefektették az osztály második egységének, a *Minszknek* a gerincét. A hajótestet 1975 szeptemberében adták át, és a fedélzeti munkálatok után a Csendes-óceáni Flotta kötelékébe sorolták. A harmadik

---

³⁸ BAK-SÁRHIDAI, 2006. 96-97.

³⁹ YAK-38.

⁴⁰ TEMESVÁRI, 2006. 65.

⁴¹ YAK-141.

⁴² Uo.

⁴³ PEACOCK-MILLER, 1994. 160.

⁴⁴ BAK-SÁRHIDAI, 2006. 96.

⁴⁵ KIEV 2.

egység a *Novorosszijszk* nevet kapta, építése 1975-ben kezdődött, 1978-ban bocsátották vízre, és 1982 szeptemberében került szintén a Csendes-óceáni Flottához.⁴⁶ Az osztály első három egysége azonos tervek alapján készült, csak kis eltérések voltak közöttük. A negyedik hajóról külön kell szólni, mert jelentős módosításokat hajtottak végre rajta az előző három hordozóhoz képest.⁴⁷

A megépült hajók felépítése részben megegyezik a nyugaton épült társaikkal, bár feladatkörük eltérő volt. A hajótest jobb oldalán középen található a felépítmény, ezen helyezték el a kommunikációs és felderítő rendszereket, a parancsnoki hidat és a kéményt. Az orrban helyezkedett el a tekintélyt parancsoló fegyverzet, amelyekről a későbbiekben lesz szó. A felépítmény mögött egy „parkoló” lett kialakítva, a bevetésre várakozó repülőegységek ideiglenes tárolására. A repülőfedélzet a bal oldalon van, ez a hajótesttel 4,5 fokos szöveget zár be.⁴⁸ Mind a méretre, mind a teljesítményre vonatkozó paraméterek az egyes szakirodalmakban eltérőek, így az adatok egy orosz nyelvű, orosz haditengerészettel foglalkozó honlapról származnak. A *Kijev*, a *Minszk* és a *Novorosszijszk* alap vízkiszorítása 30.530 tonna, teljes terheléssel eléri a 41.370 tonnát. Hosszúságuk 273,1 méter, legnagyobb szélességük 49,2 méter, merülésük teljes terheléssel 11,05 méter. A 4 hajócsavar meghajtásáról 8 darab KVN 98/64-es típusú olajfűtésű túlnyomásos kazán, 4 darab GTZA TV-12-3-as típusú gőzturbina gondoskodott, ezek 180 ezer lóerő (132.000 kW-os teljesítmény) leadására voltak képesek, amik segítségével a három egység maximum 30,7 csomós sebességet érhetett el, ám így a hatótávolságuk korlátozott volt (4.000 tengeri mérföld, ez mintegy 7.400 km). A gazdaságos utazósebességet 18 csomóban határozták meg, így a legnagyobb megtehető távolság 8.000 tengeri mérföldre (14.800 km-re) nőtt. A legénység létszáma 1.433 fő, ebből 280 tiszt, valamint ehhez a számhoz járult hozzá a 430 fős repülő személyzet, akik a repülőeszközök kiszolgálását, karbantartását végezték.⁴⁹

---

⁴⁶ BAK-SÁRHIDAI, 2006. 96-97.

⁴⁷ PEACOCOK-MILLER, 1994. 160-170.

⁴⁸ KIEV 2.

⁴⁹ KIEV 3.

A fedélzeti fegyverzetet tekintve az osztály magas harcértéket képviselt. Ellenséges felszíni egységek ellen az 1975-ben kifejlesztett P-500/4K80 „Bazalt” (NATO kódnevén SS-N-12 Sandbox) közepes hatótávolságú cirkálórakéta (megközelítőleg 550 km) szolgált, jellegzetes indítótubusai a hajóorrban találhatóak, mind a háromban egységen 8 darab. A 2x5 darab 533 mm-es torpedóvető cső szintén a felszíni hajók elhárítására szolgált, de használhatóak voltak tengeralattjárók ellen is. A légvédelemről a radarirányítású SA-N-3 „Goblet” rakéta gondoskodik, ezt szintén a hajóorrba telepítették, 2 darab iker indítóállványra. Tüzérségnek a 2x2-es rendszerben elhelyezett AK-726 típusú, 76,2 mm-es többcélú ágyú lett integrálva, ez légi és földi célok ellen egyaránt használható volt. Mivel a szovjetek is felismerték a hajóelleni rakéták fenyegetését, így 8 darab, AK-630 típusú 30 mm-es közelharcú Gatling rendszerű gépágyút telepítettek a hordozókra, ami a körkörös védelemről gondoskodik. Kifejezetten tengeralattjáró elleni harcra a *Moszkva*-osztályra is telepített RBU-6000 rakéta-rendszer szolgált.⁵⁰

Repülőeszközök számában is eltérőek az adatok, és nem is egyezik meg az egyes hajókon. Tervek szerint egy 14 darab Jak-38-as repülőgépből álló századot telepítettek volna a hajókra, de például a *Novorosszijszkon* a gépállomány soha nem volt teljes.⁵¹ Helikopterek közül egyaránt alkalmazták a Ka-25 „Hormone”-t és annak továbbfejlesztett változatát, a Ka-27/29 „Helix”-et, a két típusból 1-1 hajó 14-17 darabot hordozott.⁵² A Ka-27-es is szintén a haditengerészet számára lett kifejlesztve, de jobb paraméterekkel rendelkezett, mint elődje. Elsődleges feladata a tengeralattjárók felderítése és megsemmisítése volt, de használták még szállító és futár feladatokra is. 1985-ben lett rendszeresítve.⁵³

Mint korábban megemlítettük, az osztály negyedik egysége jelentősen eltért az előző háromtól. Gerincfektetésére szintén a nyikolajevi hajógyárban került sor, 1978 decemberében, a hajó a *Baku* nevet kapta. 1982 áprilisában bocsátották vízre, azonban az

---

⁵⁰ Uo.

⁵¹ BAK-SÁRHIDAI, 2006. 96.

⁵² KIEV.

⁵³ HELIX.

átalakítások miatt csak 1987-ben állhatott szolgálatba.⁵⁴ A vezérkar úgy döntött, hogy ebben az utolsó hajóegységben a jövőben épülő, ekkor még *Riga* névre keresztelt új hordozó-osztály elektronikáját építik be.⁵⁵ Ez több mint hat évet vett igénybe a felmerülő problémák miatt. Ekkor szerelték be a „Cake Stand” légtérellelőző radart és a „Sky Watch” hagyományos, rögzített radart és az RSZBN navigációs rendszert.⁵⁶ A vízkiszorítás is változott, az alap 30.530 tonnáról 31.900 tonnára, a maximális tömeg pedig 41.370 tonnáról 43.220 tonnára.⁵⁷ A hajó fegyverzetét megnövelték, erősebb lett a társaiéhoz képest. Az SS-N-12 „Sandbox” rakétaindítók számát 12-re növelték, a légvédelmi rakétát lecserélték SA-N-9 „Gauntlet” rendszerre, ez már nem állványon volt elhelyezve, hanem a hajótestbe integrált függőleges silókba került. Ebből 48 darab került beszerelésre. További módosítás volt, hogy a 76,2 mm-es ikerágyúkat lecserélték két 100 mm-es egycsővűre. Tengeralattjáró-elhárításra a korábbi 12 csövű RBU-6000 rakéta-rendszer helyett a nagyobb teljesítményű, 10 csövű RBU-1200 típusú rendszer került beépítésre. További módosítás volt még, hogy a hajózállomány már a korszerű Ka-31-es helikoptereket kapta meg, amely a Ka-27-es modernizált változata.⁵⁸

A *Kijev*-osztály egységeinek a története érdekesen alakult, sorsukat a már sokat emlegetett nehéz gazdasági helyzet és a Szovjetunió felbomlása pecsételte meg. Forrásonként eltérőek az adatok a hajók kivonási idejét és sorsát illetően, az adatok a Bak-Sárhidai kötetből származnak. A *Kijevet* 1987-ben kivonták a hadrendből és 1993-ban lebontásra ítélték. Ez nem történik meg, hanem 1994-ben eladták Kínának, itt múzeummá alakították és 2003-ban átvontatták Tjan- Dzsing-be. A *Minszket* szintén 1987-ben szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították, 1993-ban törölték az aktív harcállományból, majd 1994-ben egy dél-koreai hajóbontó üzembe került. Itt azonban nem bontották le, hanem továbbadták Kínának. Felmérések és átalakítások után a hordozón kiállítás rendeztek be rajta Seny-Zseny-ben. A *Novorosszijszk* kicsit tovább

---

⁵⁴ TEMESVÁRI, 2006. 65.

⁵⁵ PEACOCK-MILLER, 1994. 161.

⁵⁶ Uo. 161.

⁵⁷ KIEV 3.

⁵⁸ TEMESVÁRI, 2006. 65-66.

bírta, mint testvérhajói. Miután 1991-ben javíthatatlan hibák léptek fel, a hordozó már nem futott ki, és 1994-ben szintén kivonták a hadrendből.⁵⁹ 1997-ben a hajó Kínába került, ahol sokáig Tiencsin kikötőjében állt, de nemrégén 148 szobás luxus szállodaként nyílt meg.⁶⁰

Egyedül az utolsó egység, az időközben *Admiral Gorskovra* átkeresztelt hordozónak jutott dicső sors. 1995-ben orosz-indiai tárgyalások kezdődtek, amelyek eredményeképpen India megvásárolta a hajót 2004-ben. Tervek szerint felújítás után a *Vikramaditya* névre keresztelt egység az Indiai Haditengerészet kötelékében áll szolgálatba, de folyamatos idő és költségtúllépések miatt ez csúszik. Ha a munkálatok a jelenlegi ütemben folynak tovább, 2012 végére elkészülnek a teljes felújítással és az átépítéssel.⁶¹

Erődemonstráció

„Flottánk még soha nem volt olyan hatalmas és nem képviselt akkora harci erőt, mint ma.”⁶²

A hadgyakorlatok minden állam fegyveres erejének az erődemonstrációjára szolgálnak, több célból is. Egyfelől az ellenfelek elrettentés a cél egy esetleges fegyveres konfliktustól, másfelől az ország haderejének, felkészültségi szintjének a felmérése. A hidegháború ideje alatt a szembenálló felek rendszeresen szerveztek hadgyakorlatokat a másik fél elriasztására.

A Szovjetunió a Varsói Szerződés tagállamaival együtt már az 1950-es évek végétől rendezett közös szárazföldi hadgyakorlatokat, amelyeken egy esetleges NATO elleni támadást vagy védekezést gyakoroltak. Miután a Szovjet Haditengerészet látványos technikai és számbeli fejlődésen ment keresztül, a flottának lehetősége nyílt arra, hogy a tengereken és az óceánokon is rendezzen hadgyakorlatokat.

„A kubai rakétaválság idején hasznavehetetlennek tűnő vörös hadiflotta az 1970-es évek közepére a világ legnagyobb haditengerészetévé vált. Ha csak a számokat és nem a tonnákat nézzük, a szovjetek hajó-

---

⁵⁹ BAK-SÁRHIDAI, 2006. 96-97.

⁶⁰ NOVOROSSZIJSK, 2012. 7.

⁶¹ VIKRAMADITYA.

⁶² GOSZTONYI, 1993. 305.

parkja két és félszer volt nagyobb az amerikaiakénál, és a szovjet hajók 90 százalékának életkora nem érte el a húsz évet.”⁶³ – írja Ronald H. Spector a Szovjetunió flottájáról. Ha az adatokat számszerűsíteni szeretnénk, akkor Brian Lavery könyvére hagyatkozhatunk, aki az 1970-es szovjet flotta állapotáról ír: „Az évtized végére 35 cirkálóval, 85 rombolóval és 159 más egységgel rendelkezett, ezen felül 2 helikopter-hordozóval és 2 Kijev-osztályú repülőgép-hordozóval, utóbbiakon 35-35 sugárhajtóműves repülőgéppel. Hadrendben állt még kis híján 70 ballisztikus rakétahordozó és több mint 300 hagyományos tengeralattjárója is.”⁶⁴

Ezzel szemben az Egyesült Államok haditengerészete a mélyponton volt. Az emberekben még élénken élt a vietnámi háború emléke, hallani sem akartak újabb fegyverkezésről. Ford és Carter elnök ideje alatt a Kongresszus tovább csökkentette a haditengerészet anyagi kereteit.⁶⁵ De ettől függetlenül az USA nukleáris meghajtású repülőgép-hordozó csoportjai még mindig félelmetes erőt képviseltek. Az amerikaiak előnyére szolgált még továbbá az a tény is, hogy gyakorlatilag a világ minden pontján rendelkeztek támaszponttal, és ez jelentősen megkönnyítette a logisztikai vonaluk zavartalan működését.⁶⁶ Reagan elnök 1980-as beiktatásával azonban jelentős fordulat történt. Az új haditengerészeti miniszter, John Lehman elhatározta, hogy visszaállítja az USA dominanciáját a tengereken és ehhez felállít egy 600 hajóból álló flottát. Reagan elnök jelentősen növelte a költségvetést, de ennek ellenére is „csak” 580 darabra sikerült bővíteni a flottát,⁶⁷ viszont haditechnikailag a legjobb fegyverekkel rendelkeztek, mint például a Tomahawk cirkálórakéta, a Harpoon hajó elleni rakéta vagy az új Aegis rendszerű légvédelmi cirkálók.⁶⁸

Ugyanekkor a szovjetek sem tétlenkedtek, sikerült támaszpontokat szerezniük a baráti országokban, valamint a harmadik világ egyes országaiban, így teljesen érthető, hogy az USA is fenyegetve érezte magát. 1975-ben Szovjetunióknak megtérült Észak-Vietnám támogatása, itt is megszerezték egy stratégiaileg

---

⁶³ SPECTOR, 2002. 331.

⁶⁴ LAVERY, 2005. 349.

⁶⁵ SPECTOR, 2002. 333.

⁶⁶ LAVERY, 2005. 349.

⁶⁷ HELFERS, 2003. 238-239.

⁶⁸ SPECTOR, 2002. 334.

is fontos támaszpontot, ahonnan a haditengerészeti repülők a Malakka-szorost is meg tudták figyelni.⁶⁹

A Szovjet Haditengerészet erejének demonstrálására két nagyszabású tengeri hadgyakorlatot is tartott, amelyek az elsők voltak a Szovjetunió történetében. 1970 tavaszán szervezték meg az első manőversorozatot, az „Óceánt”, amelyben gyakorlatilag az összes jelentős haditengerészeti egység részt vett a haditengerészeti repülőktől kezdve a tengeralattjárókon át a legnagyobb felszíni hadihajókig. A hadgyakorlat a világ minden pontján zajlott, amely a Szovjetunió érdekszférájába tartozott.⁷⁰ A nyugati elemzők számára bebizonyosodott, hogy Moszkva képes nagyarányú partraszálló hadműveletek lebonyolítására, tengeri blokádnak létrehozására és erőteljes fellépésre a világ óceánjain. Ezt a tudatot erősítette tovább az 1975-ben megrendezett „Okean-75” hadgyakorlat is. Leonyid Brezsnyev, a SZKP főtitkára a következő szavakkal indokolta a hadgyakorlatokat 1971-ben: *„Soha nem tartottuk és ma sem tartjuk ideálisnak az olyan helyzetet, amikor a nagyhatalmak hadiflottái hosszasan cirkálnak hetedhét országra saját partjaiktól. És mi készek vagyunk megoldani ezt a problémát, de egyenlő alapon.”*⁷¹

Több mint valószínű, hogy szovjet flotta hatalmas fejlődésének hatására adta ki az Egyesült Államok haditengerészete 1986-ban a Tengeri Stratégia nevű tanulmányát, amelyben meghatározza egy esetleges Szovjetunióval vívandó háborúban az amerikai flották stratégiai feladatait. A korábbi elvek szerint a NATO hadihajóknak az elsődleges feladata a tengeri kommunikációs vonalak védelme, valamint az európai szárazföldi haderő zavartalan utánpótlásának biztosítása volt. Ezzel szemben a Tengeri Stratégia elmélete szerint a szovjet flottát nem szabad kiengedi a honi kikötőikből, és ha lehetséges, akkor még a saját felségvizeiken kell elpusztítani őket.⁷² Az elméletnek voltak támogatói és ellenzői is egyaránt, így *„az amerikai haditengerészet 1986-os Tengeri stratégiája a flották háborús szerepéről folyó viták középpontjává vált.”*⁷³

---

⁶⁹ FISCHER, 2005. 295.

⁷⁰ Uo. 295-296.

⁷¹ Uo. 296.

⁷² TANGREDI, 2005. 165.

⁷³ Uo. 169.

Szálka volt még továbbá a nyugat szemében az a tény is, hogy a szovjetek elkezdtek építeni egy még nagyobb repülőgép-hordozó osztályt,⁷⁴ valamint megkezdték egy új ballisztikus rakétahordozó nukleáris meghajtású tengeralattjáró osztály, a Tájfun terveinek a kidolgozását.

Összegzés

*„... a geostratégiai jellegű lehetőségeket úton-útfélen felhasználják katonapolitikai előnyök kicsikarására. A vezérkarok mindig igyekeztek területileg előnyösebb katonai helyzetet elfoglalni a potenciális ellenfelekkel szemben, hogy ezzel alátámasszák politikai akcióikat, vagy pedig stratégiai pozícióikat illetően fölénybe kerüljenek...”*⁷⁵ D. M. Proektor 1985-ben ezekkel a szavakkal jellemezte az előnyös geostratégiai pozíció elérésére törekvő államokat.

Mint láthattuk, a Szovjetunió a nyugattal való szakítás után bekerítve érezte magát. Jelentős erőfeszítéseket tett az erőviszonyok megváltoztatására a hidegháború éveiben. Sikerült jelentős szárazföldi haderőt kiépítenie, ebbe beletartoztak a gépesített gyalogságtól kezdve a hatalmas tankhadosztályokon át a hadászati rakétás csapatok. A ballisztikus rakétákkal lehetővé vált az atomtöltetek egyre pontosabb célba juttatása, saját katonák kockáztatása nélkül. A légiernél alkalmazott sugárhajtású vadászgépek és bombázók addig soha nem látott távlatokat nyitottak meg a hadászatban, de még ez is kevés volt a dominancia kivívásához.

A kubai rakétaválság nyilvánvalóvá tette a szovjet politikai és hadvezetés számára, hogy erős haditengerészet nélkül még a világ legnagyobb haderejével rendelkező állam sem képes a további terjeszkedésre. Ekkor rendelték el egy nagyarányú flottaépítési programot, amely megváltoztatta a hagyományos hidegháborús fegyverkezési versenyt.

Az 1960-as évekre, de főleg a 70-es és 80-as évekre elkészült szovjet hadihajók és tengeralattjárók valószínűleg képesek lettek volna az anyaország megvédésére. Az új atommeghajtású vadász-tengeralattjárók, hajó elleni rakétákkal felszerelt nagy hadi-

---

⁷⁴ SPECTOR, 2002. 332.

⁷⁵ FISCHER, 2005. 295.

hajók és kisméretű parti naszádok a haditengerészeti légierő nagy hatótávolságú bombázó repülőgépeivel vállvetve már meg tudtak volna akadályozni bármilyen ellenséges partraszállást. Miután a szovjet flották kiegészültek a helikopter-, majd repülőgép-hordozókkal, a harcképességük tovább növekedett. Az amerikaiak több rakétahordozó tengeralattjáróval rendelkeztek, mint a Szovjet Haditengerészet,⁷⁶ és ezeknek a jelenléte rettegéssel töltötte el a szovjet vezetőket. A repülőgép-hordozókat kifejezetten a tengeralattjárók elhárítására építették, de erős fegyverzetüknek köszönhetően megállták volna a helyüket az ellenséges felszíni egységekkel szemben is.

A nyugati és a szovjet hadihajók összehasonlítása nehéz dolog. Bár egymással megegyező feladatkör betöltésére épültek, a fegyverzetük majdnem teljesen különbözött. Míg a nyugatiak inkább a légierőben és a tengeralattjárókban bíztak, mint a hadihajók elleni legcélszerűbb fegyverekben, addig a szovjetek a rakéta-fegyverrendszerek fejlesztésére helyezték a hangsúlyt, és ezzel olyan előnyre tettek szert ezen fegyverek terén, amelyet az USA csak az 1980-as évek közepére volt képes behozni. Az amerikaiak a második világháború alatt jól bevált klasszikus repülőgép-hordozók újításában és fejlesztésében látták a jövőt, ehhez nagy segítségükre volt a sok éves tapasztalat. A szovjet tervezőknek gyakorlatilag mindent a nulláról kellett kezdeniük. Az egyetlen „hordozó”, amit tanulmányozhattak és amiből tapasztalatokat nyerhettek, az 1945-ben elfoglalt német Graf Zeppelin volt, de 1947-ben célhajóként megsemmisítették.⁷⁷ A későbbiekben is a nyugati hordozóktól eltérő konstrukciójú hordozó típusokat állítottak szolgálatba, ezt mutatja a *Moszkva*-, majd a *Kijev*-osztály rendszeresítése.

Alapvetően a fegyverkezési versenyről a legtöbb embernek a nukleáris töltetű hordozórakéták jut az eszébe. De mivel a két szembenálló tömb legtöbb országa nem rendelkezett atombombával, valamint az amerikai és a szovjet fél is inkább egymás elrettentésére használta ezeket a fegyvereket, így a hagyományos fegyverek kifejlesztésének is fontos szerep jutott. Ez a tény a helyi háborúkban is bebizonyosodott, amelyek tapasztalatai alapján

---

⁷⁶ Uo. XXVI. SZ. TÁBLA.

⁷⁷ BAK-SÁRHIDAI, 2006. 46.

folyamatos újításokat eszközöltek a fegyverrendszereken, valamint egyre jobbkat és hatásosabbat fejlesztettek ki.

Geostratégiai szempontból a Szovjetunióknak muszáj volt flottát építeni, ha nem akart lemaradni az USA mögött és érvényesíteni szeretne volna akarátát az óceánon túli „baráti” országokban és területeken. A flottaépítési program eredményességét igazolja Fischer Ferenc is: *„A Szergej Gorskov tengernagy által képviselt „navalizmus” eredményeként a szovjet hadiflotta állandó dél-atlanti és indiai-óceáni jelenléte valósult meg. Növekedett a Kreml stratégiai mozgáster, alkupozíciója, miközben csekély nukleáris kockázattal kellett csak számolnia.”*⁷⁸ Ezzel a kijelentéssel nyugodtan egyetérthetünk. Más történészek és szakemberek is egyetértenek ezzel, például Paul Kennedy,⁷⁹ Gosztonyi Péter⁸⁰ vagy Szergej Gorskov admirális.⁸¹ Ezeket a törekvéseket az amerikaiak természetesen nem nézték jó szemmel és igyekeztek is gátolni ezeket. Hogy mennyire komolyan vették a szovjet fenyegetést, az világosan látható Zumwalt admirális, az amerikai haditengerészet főparancsnokának 1971-es kongresszusi beszámolójából, miszerint egy esetleges háború esetén a Szovjetunió kerülne ki győztesen, és Rickover admirális – aki az amerikai nukleáris tengeralattjárók parancsnoka volt – beszámolójából, aki kijelentette, hogy *„egy esetleges konfliktus esetén jobban szeretne a szovjet tengeralattjáró-flotta parancsnoka lenni.”*⁸²

Elmondhatjuk tehát, hogy a szovjet flottaépítési program jelentős előrelépés volt a geopolitikai célok eléréséhez és megvalósításához. A repülőgép hordozók nagy szerepet játszottak a flottakötelékekben, de a legfontosabb haditengerészeti egység továbbra is a nukleáris meghajtású rakétahordozó tengeralattjáró maradt, ellentétben az Egyesült Államok haditengerészetével, ahol a fő csapásmérő erők gerincét a nukleáris meghajtású szuper repülőgép-hordozók jelentették.

---

⁷⁸ FISCHER, 2005. 303.

⁷⁹ KENNEDY, 1992. 346.

⁸⁰ GOSZTONYI, 1993. 305.

⁸¹ GORSKOV, 1983. 344.

⁸² SPECTOR, 2002. 333.

Felhasznált irodalom

- BAK-SÁRHIDAI, 2006 = BAK József-SÁRHIDAI Gyula: *Repülőgép-anyahajók és repülőgép-hordozók, 1912-2006*. Zrínyi, Budapest. 2006.
- CRAWFORD, 2000 = CRAWFORD, Steve: *Csatahajók és repülőgép-hordozók*. Gabo, Budapest, 2000.
- DAVIES, 2002 = DAVIES, Norman: *Európa története*. Osiris, Budapest, 2002.
- FONT ÉS MTSAI, 2001 = FONT Márta-SZVÁK Gyula-NIEDERHAUSER Emil-KRAUSZ Tamás: *Oroszország története*. Pannonica, Budapest. 2001.
- FISCHER, 2005 = FISCHER Ferenc: *A kétpólusú világ 1945-1989. Tankönyv és atlasz*. Dialóg Campus, Pécs-Budapest, 2005.
- GORSKOV, 1983 = GORSKOV, Szergej Georgijevics: *Az állam tengeri hatalma*. Zrínyi, Budapest. 1983.
- GOSZTONYI, 1993 = GOSZTONYI Péter: *A Vörös Hadsereg. A szovjet fegyveres erők története 1917-1989*. Európa, Budapest. 1993.
- HAHNER, 2006 = HAHNER Péter: *Az Egyesült Államok elnökei*. Maecenas, Budapest, 2006.
- HELTERS, 2003 = HELTERS, John: *Alpha-Bravo-Delta kézikönyv. Az Egyesült Államok haditengerészetéről*. Sorozatszerk.: Boyne, Walter J. Kinizsi Nyomda Kft., Debrecen, 2003.
- HELIX = *Ka-27/28 and Ka-29 Helix, Russian Federation*.
<http://www.airforce-technology.com/projects/ka272829-helix-helicopters/> (Letöltés ideje: 2012.02.23)
- HORVÁTH = HORVÁTH Zoltán: *Sztálin csatahajói*.
<http://acelmonstrum.host22.com/szth.html> (Letöltés ideje: 2012.02.15.)
- KENNEDY, 1992 = KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása: gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500- 2000*. Akadémia, Budapest. 1992. 363-364.
- KIEV 2 = *Project 1143 Krechet, Kiev class*
<http://www.fas.org/man/dod-101/sys/ship/row/rus/1143.htm> (Letöltés ideje: 2012.02.22.)
- KIEV 3 = *Тяжелые Авианесущие крейсера типа "Киев". Проект 1143 "Крекет"*.

http://www.atrinaflot.narod.ru/2_mainclassships/01_takr_1143/0_1143_1.htm (Letöltés ideje: 2012.02.23.)

KIEV = *Project 1143 Kiev class*

<http://www.globalsecurity.org/military/world/russia/1143.htm> (Letöltés ideje: 2012. január 31.)

LAVERY, 2005 = LAVERY, Brian: *Hajók. Hajó és történelem ötezer éves kalandja*. Ikar, Prága, 2005.

MOSKVA = *Project 1123 Kondor, Moskva class*

<http://www.globalsecurity.org/military/world/russia/1123.htm> (letöltés ideje: 2012. január 31.)

NOVOROSSZIJSZK, 2012 = Lokátor. In: *Aranysas*, 2012/2. XII. évfolyam, 2. sz. Budapest. 7.

PEACOCK-MILLER, 1994 = PEACOCK, Lindsay-MILLER, David: *Anyahajók: emberek és gépek*. Victoria, Pécs. 1994.

SÖRÖS, 1969 = SÖRÖS Lajos őrnagy (szerk.): *A Szovjet Fegyveres Erők ötven éve*. Zrínyi, Budapest, 1969.

SPECTOR, 2002 = SPECTOR, Ronald H.: *Háború a tengereken. Tengerészek és tengeri csaták a 20. században*. Kossuth, Budapest. 2002.

TANGREDI, 2005 = TANGREDI, Sam J.: *Tengeri hatalom: elmélet és gyakorlat*. In: *A stratégia a modern korban. Bevezetés a stratégiai tanulmányokba*. Szerk.: Baylis, John-Wirtz, James- Cohen, Eliot-Gray, Colin S. Zrínyi, Budapest. 2005. 149-177.

TEMESVÁRI, 2006 = TEMESVÁRI Péter: *Többet, nagyobbat, erősebbet! – A szovjet haditengerészet helikopter- és repülőgéphordozói*. *Aranysas*, 2006/4. VI. évfolyam, 4. sz. Budapest. 2006. 62-67.

VÍGH, 2012 = VÍGH István: *A Szu-33 és a MiG-29K haditengerészeti harci repülőgépek*. *Haditechnika*, 2012/1, XLVI. évfolyam, 1. sz. Budapest, 2012. 22-25.

YAK-141 = *Yakovlev Yak-141 VTOL multi-role fighter*. http://www.military-today.com/aircraft/yak_141.htm (Letöltés ideje: 2012.02.22.)

Yak-38 = *Yak-38 Forger*.

<http://www.fiddlersgreen.net/models/aircraft/YAK-38.html> (Letöltés ideje: 2012.02.22.)

GALICZA GYÖRGY

A SZOVJETUNIÓ FELBOMLÁSA ÉS A FÜGGETLEN ÁLLAMOK KÖZÖSSÉGÉNEK MEGALAKULÁSA DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Oroszország geopolitikai szerepének, Moszkva és a Nyugat kapcsolatainak előtérbe kerülésével, valamint az eurázsiai eszme reneszánszával napjainkban különös figyelmet kap az orosz birodalmi gondolat vizsgálata. Az orosz tudat részéről ennek megélése a történelem során meglehetősen ambivalensen alakult, ami jól nyomon követhető mind a geopolitikai tanulmányokban, mind a hivatalos megnyilvánulásokban. Moszkva az évszázadok során domináns hatalomként, a világ folyamatait meghatározó tényezőként definiálja magát, ugyanakkor hódító, expanzív, főként agresszív törekvéseit rendre tagadja.

Az impérium történelmének egyik legsúlyosabb kataklizmája kétségkívül a Szovjetunió szétesése, a legnagyobb területi veszteség¹ volt. A kezdeti sokkot, a birodalmi tudat meggyengülését egy újfajta birodalomépítés követte, amely a XXI. század elejétől, Vlagyimir Putyin hatalomra kerülésével intenzívebbé vált. A napjainkban is tartó folyamat, mely hol akadozik, hol újabb lendületet kap, számos ok miatt nem hozott áttörő sikereket.

A Szovjetunió hosszú évekig tartó széthullása számos geopolitikai, gazdasági, ideológiai okra vezethető vissza, ám ezek elemzése túlmutat jelen írás keretein. A folyamatban meghatározó szerepet játszottak az etnikumközi konfliktusok is. A Hegyi Karabah Autonóm Terület például a nyolcvanas évek közepétől kezdve számos alkalommal, több formában is jelezte a moszkvai központnak, hogy az Azerbajdzsáni helyett az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaság (a továbbiakban SZSZK) része kíván lenni. A térség azóta is a nemzetiségi konfliktusok egyik forró pontja. A Szovjetunió széthullásához vezető jogi folyamat első állomása mindazonáltal a három balti tagköztársaság elszakadása volt,

---

¹ <http://www.infokart.ru/interaktivnaya-karta-territorii-rossii-na-protyazhenii-vekov> (Letöltés ideje: 2015. április 10.)

ezért azok, valamint Oroszország függetlenedésének folyamatát vizsgáljuk részletesebben.

Jelen tanulmány célja, hogy dokumentumokon keresztül mutassa be a szovjet birodalom végnapjait és a posztszovjet térség (re)integrációs folyamatainak első momentumait. Az események lendülete és bonyolultsága, valamint a részes felek nagy száma miatt metodikailag a kronológiai, a földrajzi és a tematikus szempontok ötvözése mutatkozik a leglogikusabbnak.

Első lépések a dezintegráció felé: a balti államok szuverenitásának deklarálása

A balti államok közpolitikai-közjogi gondolkodásában meghatározó tényező, hogy a politikum és a társadalom egy része nem ismerte el és agresszív aktusnak tekintette a köztársaságok Szovjetunióhoz csatolását. Az erős nemzeti öntudattal rendelkező rétegek tiltakoztak az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktum ellen, és érvényesnek, jogfolytonosnak tartották országaik 1918-1920 között megszületett önálló államiságát. Ezek a vélemények azonban egészen a nyolcvanas évek közepéig rejtve maradtak. A Mihail Gorbacsov által meghirdetett peresztrojka nyomán egyre élesebben törtek felszínre az önállósodást szorgalmazó hangok. A balti államokban az első jelentősebb megmozdulásokra 1987 nyarán került sor. Augusztus 23-án Észtországban megalakult az MRP–AEG (Molotov–Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp, Észt Csoport a Molotov–Ribbentrop-paktum Publikálásáért), amely a dokumentum titkos záradékainak nyilvánosságra hozatalát is követelte.² Ugyanazon a napon, a Paktum aláírásának évfordulóján a balti államok fővárosaiban függetlenségi tüntetések szerveződtek.³ 1987 végén pedig Észtországban döntés született egy olyan politikai párt létrehozásáról, amelynek célja az ország függetlenségének helyreállítása. 1988 januárjában 14 személy aláírta az Észt Nemzeti Függetlenségi Párt (Eesti Rahvusliku Sõltumatusse Partei) létrehozására vonatkozó javaslatot. Az MRP–

---

² <http://eesti.eu.delfi.ee/viljandimaa/elu/kaitseleit-otsib-tarvastuseruhmajuhete?id=64959668> (Letöltés ideje: 2015. április 13.)

³ <http://www.gorby.ru/cccp/crisis> (Letöltés ideje: 2015. április 12.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

AEG alapjain létrejövő párt alapító kongresszusát 1988 augusztusában tartották.⁴

Az elszakadás első lépéseként az adott szubjektum deklarálta Szovjetunió belüli szuverenitását, majd a későbbiekben független államként definiálta magát. Elsőként az Észt SZSZK Legfelsőbb Tanácsa (a továbbiakban ÉLT) adott ki nyilatkozatot a szuverenitásról⁵ 1988. november 16-án. A dokumentum leszögezi, hogy az észt nép több mint öt évezrede műveli a földet és ápolja kultúráját a Balti-tenger partján. Amikor az észt állam 1940-ben a Szovjetunió részévé vált, biztosítottak látszott szuverenitásának megőrzése, azonban a sztálinizmus és a pangás időszakának politikája figyelmen kívül hagyta ezeket a garanciákat. A tősgyökeres észt etnikum számára kedvezőtlen demográfiai helyzet alakult ki saját földjén és a gazdaság folyamatos destabilizációja negatívan hatott a lakosság életszínvonalára. A nyilatkozat értelmében az ÉLT úgy látja, az egyetlen kiút ebből a nehéz helyzetből, ha Észtország a továbbiakban szuverén keretek között fejlődik. Ez azt jelenti, hogy észt területen a hatalmi és a bírói szervekben megtestesülő főhatalom az Észt SZSZK-t illeti meg. A köztársaság Szovjetunió belüli státuszát szövetségi megállapodás hivatott szabályozni. Az ÉLT a fentiek mellett kifejezi, nem ért egyet a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának (a továbbiakban SZLT) ösztársadalmi vitára bocsátott alkotmánymódosításaival, amelyek kizárják az Észt SZSZK alkotmányos jogát az önmeghatározáshoz. Az Észt SZSZK legfőbb népképviselői szerve, a Legfelsőbb Tanács deklarálja a köztársaság törvényeinek primátusát Észtország területén. A Szovjetunió alkotmányának módosításai a továbbiakban akkor lépnek hatályba, ha azokat az ÉLT is jóváhagyja és átvezetik a köztársaság alkotmányába. A dokumentum végül felszólítja az Észtország sorsa iránt elkötelezetteket, hogy egyesüljenek egy demokratikus szocialista társadalom felépítése nevében.

A Litván SZSZK Legfelsőbb Tanácsa (a továbbiakban LiLT) 1989. május 26-án adta ki az állami szuverenitásról szóló nyilat-

---

⁴ <http://www.erakonnad.info/erakond/reg/vana/ersp.html> (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

⁵ http://hpc-strategy.ru/suverenizaciya_respublik_sssr/deklaraciya_estonii_o_suverenitete (Letöltés ideje: 2015. április 19.)

kozatát.⁶ Az észti nyilatkozatnál élesebb hangvételű dokumentum a történelmi gyökerek hangsúlyozása mellett kitér arra, hogy Litvánia 1918-ban újjászületett államiságát más országok mellett 1920-ban Szovjet-Oroszország is megerősítette és szerződésben mondott le a litván államra vonatkozó követeléseiről. Ennek ellenére „a Németország és a Szovjetunió által 1939-ben elfogadott paktum és a kiegészítő titkos megállapodások alapján [Molotov–Ribbentrop-paktum] a szuverén litván államot 1940-ben erőszakkal és törvénytelenül csatolták a Szovjetunióhoz”. (Az Oroszország és Litvánia között létrejött, 1920. július 12-én aláírt békeszerződésben az orosz fél – az összes nemzet szabad önmeghatározására vonatkozó kinyilatkoztatására hivatkozva – feltétel nélkül elismeri a Litván Állam önállóságát és függetlenségét, és önszántából, örök időkre lemond minden, a litván népre és területére irányuló jogáról.)⁷ Az észti nyilatkozattal szemben a litván deklaráció az állami szuverenitás *visszaállításáról* szól és szintén kimondja, hogy a Litván SZSZK-ban csak a LiLT által elfogadott vagy ratifikált törvények bírnak jogi erővel.

A Lett SZSZK Legfelsőbb Tanácsának 1989. július 28-án kelt deklarációja⁸ a litván nyilatkozathoz nagyon hasonló hangvételben, az eseményeket a Litvánia esetében ismertett történelmi keretek közé helyezve, de valamelyest részletesebben szól az állami szuverenitás visszaállításáról.

A Szovjetunióból való kilépés jogi szabályozása

A jogi vákuum rendezése érdekében, Litvánia függetlenségi nyilatkozatára (ld. később) reagálva az SZLT 1990. április 3-án elfogadta a Szövetségből való kilépéssel kapcsolatos kérdések rendezésére vonatkozó, 1409-I sz. törvényt,⁹ amelynek legfontosabb tartalmi elemeit ezen a ponton érdemes áttekinteni:

---

⁶ http://hpc-strategy.ru/suverenitety_respublik_sssr/19890526_litva_deklaraciya (Letöltés ideje: 2015. április 19.)

⁷ <http://www.worldlii.org/cgi-bin/sinodisp/int/other/treaties/LNTSer/1920/2.html?query=Lithuania> (Letöltés ideje: 2015. április 19.)

⁸ http://www.saeima.lv/4maijs/docs/d_28julijs.htm (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

⁹ <http://constitution20.ru/documents/59> (Letöltés ideje: 2015. április 22.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

- A szövetségi köztársaságok polgárai szabad véleménynyilvánítással, népszavazás útján döntenek a Szovjetunióból való kilépésről. A referendum megrendezéséről szóló döntést a szövetségi köztársaság legfelsőbb tanácsa hozza meg saját vagy állampolgári kezdeményezésre. A népszavazáson a köztársaság területén állandó lakhellyel és szavazójoggal rendelkező szovjet állampolgárok (a továbbiakban szavazópolgárok) vehetnek részt.
- A szövetségi köztársaságon belüli autonóm köztársaságok, autonóm területek és autonóm körzetek (a továbbiakban szubjektumok) külön-külön bonyolítják le a népszavazást és önállóan döntenek a Szovjetunióhoz, illetve a kilépő köztársasághoz tartozásról.
- Az SZLT az érintett szövetségi köztársaság legfelsőbb tanácsával egyeztetve dönt arról, hogy a Szovjetunió, a szövetségi és az autonóm köztársaságok képviselői megfigyelőként jelen legyenek-e a népszavazáson. Az SZLT - ha szükségesnek találja - a szavazás lebonyolításának idejére meghívhatja az ENSZ képviselőit a köztársaság területére.
- A kilépésről szóló, népszavazás útján hozott pozitív döntés akkor érvényes, ha arra a szavazópolgárok legalább kétharmada szavazott. A referendum eredményét a szövetségi köztársaság legfelsőbb tanácsa vizsgálja.
- A szövetségi köztársaság legfelsőbb tanácsa benyújtja az eredményt (szubjektumonként, ha ilyenek vannak) az SZLT-nek. Amennyiben megállapítást nyer, hogy a népszavazást a törvényeknek megfelelően bonyolították le, az SZLT elbírálásra benyújtja a kérdést a Szovjetunió Népi Képviselőinek Üléséhez. Törvénysértés esetén az SZLT a referendum megismétlését írja elő három hónapos határidővel.
- A referendum eredményét az SZLT tanulmányozásra és értékelésre megküldi az összes szövetségi köztársaság és más szubjektumok legfőbb államhatalmi szerveinek. A Szovjetunió Népi Képviselőinek Ülése megvizsgálja a népszavazás végeredményét és a szubjektumok véleményét, majd - az SZLT-nek a kiválni szándékozó köztársaság Legfelsőbb Tanácsával egyeztetett kezdeményezésére - legfeljebb ötéves átmeneti időszakot határoz meg. Ez alatt rendezni kell a kiválással kapcsolatos

- kérdéseket, és az elszakadó köztársaság területén hatályosak maradnak a Szovjetunió alkotmánya és törvényei.
- Amennyiben a népszavazás eredményeként nem születik meg a kiválásról szóló döntés, tíz évnél hamarabb ebben a kérdésben nem lehet újabb referendumot kiírni.
  - A köztársaság kilépésével kapcsolatban felmerült kérdések tisztázása érdekében az SZLT, a szövetségi köztársaságok legfelsőbb tanácsai és az önállósodó köztársaság legfőbb államhatalmi szerve egyeztető bizottságot hoznak létre az átmeneti időszakra.
  - A kilépő köztársaság köteles betartani a nemzetközi jog általánosan elfogadott normáit, valamint azon emberi és szabadságjogokat, amelyek a Szovjetunió nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettségeiből erednek. A Szovjetunió által megkötött, a köztársaság kilépésekor hatályban lévő több- és kétoldalú szerződések – amennyiben nem kötnek ellentétes értelmű megállapodást – érvényesek maradnak az elszakadó köztársaság vonatkozásában.
  - A tulajdonjogi és az anyagi-pénzügyi elszámolással kapcsolatos kérdéseket az átmeneti időszakban az SZLT, a köztársaságok és a szubjektumok államigazgatási szervei a kilépő köztársaság kormányával közösen tekintik át és rendezik. Emellett a törvény előírja, hogy a távozó köztársaság tulajdonjogi, pénzügyi és elszámolásbeli kérdésekben rendezze viszonyrendszerét a Szovjetunióval, valamint a többi köztársasággal és szubjektummal.
  - A kilépő köztársaság területén élő szovjet állampolgároknak joguk van megválasztaniuk állampolgárságukat, lakó- és munkahelyüket. A leváló köztársaságnak kompenzálnia kell az összes olyan költséget, amelyek az állampolgároknak a köztársaságból való elköltözésével járnak.
  - Az elszakadó köztársaság mindenfajta diszkrimináció nélkül biztosítja a továbbra is a területén élők állampolgári, politikai, szociális, gazdasági, kulturális és egyéb jogait.
  - Az átmeneti időszak utolsó évében a kilépő köztársaság legfőbb államhatalmi szervének kezdeményezésére egy alkalommal ismételt népszavazás rendezhető a Szovjetunióról való leválás támogatásának kérdéséről. Ez kötelező, ha a köztársaság szava-

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

zópolgárainak egytizede követeli. Amennyiben a szavazópolgárok kevesebb mint kétharmada szavaz a kiválásról szóló döntés megerősítésére, akkor a döntés érvénytelen és a folyamat lezárul.

- Az átmeneti időszak végén az SZLT összehívja a Szovjetunió Népi Képviselőinek Ülését, hogy meghozza a távozó köztársaság, valamint a Szovjetunió, a többi köztársaság és szubjektum érdekeinek egyeztetéséről, továbbá igényeik kielégítéséről szóló folyamat lezárulását megerősítő döntést. Ennek elfogadásától kezdve véglegesnek tekintendő a köztársaság kiválása és népi képviselői elveszítik mandátumukat.

Egy tagköztársaság kilépését tehát igen bonyolult és hosszadalmas jogi folyamat szabályozza, amelyben meghatározó szerepe van a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának és a Népi Képviselők Ülésének. A gyakorlatban azonban az események felgyorsultak, és az ötéves átmeneti időszak alkalmazására már nem kerülhetett sor: a Szovjetunió 1991. szeptember 5-én alakult szerve,¹⁰ a köztársaságközi alapon szerveződő Államtanács¹¹ például már másnapi (szeptember 6-i) határozatával elismerte a balti államok függetlenségét.

A balti államok útja a függetlenség kikiáltásáig

Litvánia

Még azelőtt, hogy a Szovjetunió többi tagköztársasága kimondta volna birodalmon belüli szuverenitását, 1990 tavaszán elsőként Litvánia (1990. március 11.), majd Lettország (1990. május 4.) kikiáltotta függetlenségének *helyreállítását*. A LiLT vonatkozó dokumentuma¹² kimondja, hogy a Litván Tanács 1918. február 16-i függetlenségi nyilatkozata és az Alkotmányozó Nemzetgyűlés (Seimas) 1920. május 15-i határozata a demokratikus litván állam helyreállításáról soha nem veszítette el jogi erejét, ezen dokumen-

---

¹⁰ <http://www.rusarchives.ru/statehood/09-42-postanovlenie-organy-gosvlasti.shtml> (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

¹¹ A Szovjetunió Államtanácsa a Szovjetunió elnökéből és a tagköztársaságok legfőbb közjogi méltóságából állt.

¹² <http://www.lrs.lt/datos/kovo11/signatarai/aktas.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 21.)

tumok a Litván Állam alkotmányos alapját jelentik. Az 1990-es függetlenségi nyilatkozat értelmében a Litván Állam területe egész és oszthatatlan, azon nem hatályos egyetlen más ország alkotmánya sem. (Ez a kitétel nyilvánvalóan a Szovjetunió fennhatóságát volt hivatott kizárni.) A Litván Állam hangsúlyozza elkötelezettségét a nemzetközi jog általánosan elfogadott normái iránt, elismeri a határok Helsink-i Záróokmány által meghatározott sérthetlenségét, valamint garantálja az emberi, állampolgári és kisebbségi jogokat.

Litvánia elszakadására a Szovjetunió Népi Képviselőinek III., rendkívüli ülése¹³ – amelynek legfontosabb szerepe a Szovjetunió elnöki posztjának létrehozása és az alkotmány módosítása illetve kiegészítése volt¹⁴ – gyorsan reagált: 1990. március 15-én kimondta, hogy a LiLT döntése nélkülözi a törvényes jogi alapot, így a Szovjetunió alkotmányának hatálya továbbra is kiterjed a tagköztársaság területére. A népi képviselők Litvánia függetlenedésével kapcsolatos határozata¹⁵ ugyanakkor megerősíti, hogy a Szovjetunió alkotmányának 72. cikke értelmében minden köztársaságnak joga van szabadon kilépni a Szövetségből, azonban ameddig nem rendelkezik törvény a kilépés rendjéről és következményeiről (a joganyag egy hónapon belül megszületett, ld. fent), érvénytelenek a LiLT egyoldalú, a Szovjetunió Alkotmányának 74. és 75. cikkének ellentmondó döntései. (74. cikk: A Szovjetunió törvényei ugyanolyan jogerővel bírnak az összes szövetségi köztársaság területén. Abban az esetben, ha a szövetségi köztársaság törvénye ellentmondásban van a szövetségi törvénnyel, a Szovjetunió törvénye a hatályos. 75. cikk: A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének területe egységes és magában foglalja a szövetségi köztársaságok területét. A Szovjetunió szuverenitása kiterjed az ország egész területére.)¹⁶ Emellett Mihail Gorbacsov – immár a Szovjetunió elnökeként – március 30-i keltezéssel a LiLT-hez for-

---

¹³ A Szovjetunió Népi Képviselőinek ülése 1989 és 1991 között a legfőbb államhatalmi szerv volt.

¹⁴ JELISZEJEVA, 2010.

¹⁵ http://hpc-strategy.ru/konflikty_v_sssr/19900315_postanovlenie_sezda_narodnyh_deputatov_sssr_o_resheniyah_vs_litvy/ (Letöltés ideje: 2015. április 21.)

¹⁶ http://prohistory.ru/ckeditor_assets/attachments/46/konstitutsiya_sssr_1977.pdf (Letöltés ideje: 2015. április 21.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

dult.¹⁷ A szovjet vezető elítéli, hogy a litván vezetés – figyelmen kívül hagyva a népi képviselők III. ülésén hozott döntést – egyoldalú lépéseket tesz, amelyek szembe mennek a Szovjetunió alkotmányával. Gorbacsov zsákutcának nevezi a litván fél magatartását és felszólítja a képviselőket, hogy ők is ismerjék el ezt, valamint történelmi felelősségüket Litvánia népei, biztonsága, valamint a világ stabilitása iránt. Ennek alapján azt javasolja, hogy a LiLT haladéktalanul törölje el a jogellenes aktusokat.

Moszkva Vilnius függetlenedésére 1990 áprilisában gazdasági, majd 1991 januárjában katonai blokáddal reagált. Litvániának csaknem egy évet kellett várnia arra, hogy nemzetközi szinten független államként ismerjék el: ezt elsőként Izland tette meg a vilniusi véres megtorló intézkedéseket követően, 1991. február 11-én.¹⁸ (Leszámítva a Moldovai SZSZK-t, amelynek Legfelsőbb Tanácsa 1990 májusában elismerte Litvánia függetlenségét, azonban az SZLT érvénytelenítette Kisinyov döntését.)¹⁹ Az Egyesült Államok 1991. szeptember 2-án ismerte el Litvániát.²⁰ Az ország – a másik két balti állammal egy időben – 1991. szeptember 17-én vált az ENSZ tagjává.²¹

Eközben – különleges módon már a függetlenség kikiáltását követően – 1991. február 9-én, a március 17-i össz-szövetségi referendumot (ld. később) megelőzően általános közvéleménykutatást (nem népszavazást!) rendeztek a Litván Köztársaság függetlenségéről, melyen a szavazásra jogosultak 84,74%-a vett részt, és 90,24% a függetlenség mellett tette le voksát.²²

---

¹⁷ <http://www.bestpravo.ru/sss/gn-pravila/a7a.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 21.)

¹⁸ <http://www.mfa.is/minister/speeches-and-articles/nr/6138> (Letöltés ideje: 2015. április 22.)

¹⁹ <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/kodel-pamirstama-kad-lietuvos-nepriklausomybe-pirma-pripazino-moldova.d?id=67506198> (Letöltés ideje: 2015. április 22.)

²⁰ <http://ria.ru/spravka/20150311/1051901618.html> (Letöltés ideje: 2015. április 22.)

²¹ <http://www.un.org/en/members/> (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

²² <http://www.vrk.lt/documents/10180/432503/1991referendumas.pdf/03b9da20-6d0a-4e20-8b82-c90d0973362a> (Letöltés ideje: 2015. április 22.)

A Szovjetunió Államtanácsa végül 1991. szeptember 6-i 1. sz. határozatával²³ ismeri el a Litván Köztársaság függetlenségét. Ugyanezen a napon, ugyanolyan szövegű határozattal ismeri el Lettország (2. sz. határozat) és Észtország (3. sz. határozat) függetlenségét is. A dokumentum kimondja, hogy a Szovjetunió Népi Képviselőinek V., rendkívüli ülésén hozott határozat értelmében tárgyalásokat kell folytatni az érintett köztársasággal, hogy rendezzenek számos, az állampolgári jogok biztosításával és a Szovjetunió érdekeivel kapcsolatos gazdasági, politikai, katonai, határőrizeti és humanitárius kérdést. Ennek érdekében meg kell alakítani a Szovjetunió állami delegációját, amelybe – különleges érdekelttségük miatt – be kell vonni a Lettországgal határos Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság (OSZSZSZK) és a Belarusz SZSZK képviselőit is. A köztársaság függetlenségének elismerésével kapcsolatos kérdések megoldásakor figyelembe kell venni a Szovjetunióknak a nemzetközi közösséggel szembeni kötelezettségeit, a nemzetközi jog általánosan elismert normáinak betartását, valamint a Szovjetunió által aláírt nemzetközi szerződésekben rögzített emberi és szabadságjogokat és kisebbségi jogokat. Az államtanácsi határozat leszögezi, mind a Szovjetunió, mind az állampolgárság szerinti köztársaság jogi védelmét élvezik a Szovjetunió azon állampolgárai, akik kifejezték szándékukat, hogy a kilépő köztársaságban maradnak, és azok is, akik elköltöznek a Szovjetunióba. A Szovjetunió Külügyminisztériuma támogatja a távozó köztársaság belépését az ENSZ-be és csatlakozását az Európai Együttműködési és Biztonsági Értekezlethez (EBEÉ).

Lettország

Az 1990. május 4-én kelt lett függetlenségi nyilatkozat²⁴ – a litvánhoz hasonlóan – az 1918. november 18-i függetlenséggel létrejött, nemzetközileg elismert államiság kontinuitását hangsúlyozza. Kiemeli, hogy 1921-ben Lettország a Nemzetek Szövetségének egyenrangú tagjává vált. A lett nemzet 1920 áprilisában határozta

---

²³ <http://www.bestpravo.ru/sssr/eh-praktika/f3o.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 23.)

²⁴ http://www.saeima.lv/4maijs/docs/d_4maijs.htm;
<http://constitutions.ru/?p=2945> (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

meg önazonosságát, amikor általános és egyenlő választásokon bizalmat szavazott az Alkotmányos Nemzetgyűlésnek. A dokumentum – igen erősen hangsúlyozva és részletezve a lett államiság jogfolytonosságát – kimondja, hogy a Lett Köztársaság 1922. február 15-én elfogadott alkotmánya de jure hatályos maradt. A Szovjetunió kormányának a lett kormány leváltására irányuló, 1940. június 16-án kézbesített jegyzéke és a június 17-i fegyveres agresszió nemzetközi bűncselekménynek, Lettország okkupációjának és a szuverén államhatalom likvidálásának tekintendő. A lett kormány a Szovjetunió kormányának utasításai alapján alakult meg, így a nemzetközi jog szempontjából nem volt a Lett Köztársaság szuverén államhatalmának végrehajtó szerve. Nem a Lett Köztársaság, hanem a Szovjetunió érdekeit képviselte. 1940. július 14-én és 15-én az okkupált ország területén a politikai terror légkörében, jogszerűtlenül elfogadott alkotmányellenes törvény alapján rendezték meg a választásokat. Az ennek eredményeként megalakult törvényhozás (Saeima) nem volt a szuverén népakarat kifejezője, ezért nem volt alkotmányos joga eldönteni az államberendezkedés megváltoztatásáról és a lett állam szuverenitásának likvidálásáról szóló kérdéseket. A nemzetközi jog értelmében tehát nem jogerős a Lett Köztársaság Szovjetunióhoz csatolása, és a Lett Köztársaság, mint a nemzetközi jog szubjektuma de jure nem szűnt meg létezni. A dokumentum leszögezi, hogy az ország a szabad, demokratikus és független Lett Köztársaság helyreállításának útjára lépett. Törvényellenesnek tekinti a Szovjetunió és Németország 1939. augusztus 23-i megállapodását és annak következtében a szuverén lett államhatalom 1940. június 17-i, a Szovjetunió fegyveres agressziója általi likvidálását. Elfogadásának pillanatától kezdve törvényen kívülinek nevezi a lett törvényhozás 1940. július 21-i deklarációját, amely kimondja Lettország belépését a Szovjetunióba. A függetlenségi nyilatkozat egész Lettország területén felújítja az Alkotmányozó Nemzetgyűlés által 1922. február 15-én elfogadott alkotmány hatályát. Garancia a Lettország területén élők számára a szociális, gazdasági és kulturális jogokat, amelyeket hangsúlyozottan kiterjeszt a Szovjetunió összes állampolgárára, akik Lettországban kívánnak élni. A dokumentum leszögezi, hogy a Lett Köztársaság és a Szovjetunió közötti viszonyokat az Oroszország és Lettország által 1920.

augusztus 11-én aláírt, hatályban lévő békeszerződés szabályozza, amely örök időkre elismeri a lett állam függetlenségét. A Szovjetunióval folytatandó tárgyalások érdekében kormánybizottságot hoznak létre.

1991. március 3-án Lettországból is általános közvéleménykutatásra került sor a függetlenség kérdésében. 87,56%-os részvétel mellett 73,68% pozitív, 24,69% pedig negatív választ adott.²⁵

1991. augusztus 19-21-én, amikor Gorbacsov szabadságra utazott a Krimbe, puccskísérletre került sor Moszkvában. Szovjet felső vezetők egy csoportja – kihasználva a szovjet elnök távollétét – arra hivatkozott, hogy Gorbacsov betegsége miatt képtelen ellátni feladatait, és rendkívüli állapotot vezetett be. A lett törvényhozás augusztus 21-én egy ún. alkotmányos törvényt²⁶ fogadott el, amely megállapítja, hogy a fordulat eredményeként a Szovjetunió államhatalmának alkotmányos szervei megszűntek létezni, így nincs lehetőség az 1990. május 4-i nyilatkozat által meghatározott tárgyalásos úton rendezni Lettország függetlenségének helyreállítását. A jogszabály megerősíti, hogy Lettország független, demokratikus köztársaság, melynek nemzetközi jogi státuszát az 1922-es alkotmány határozza meg. Hatályát veszti a függetlenségi nyilatkozatnak az a cikke, amely az államhatalom helyreállítására megszabott átmeneti időszakra vonatkozik. A megszállás, az annexió felszámolásáig és a Saeima összehívásáig a főhatalmat a Lett Köztársaság Legfelsőbb Tanácsa gyakorolja. Lettország területén kizárólag az állam legfőbb szerveinek törvényei és határozatai vannak hatályban.

Észtország

Az Észt SZSZK Legfelsőbb Tanácsa 1990. március 30-án határozatot fogadott el Észtország állami státuszáról²⁷. A dokumentum immár megerősíti, hogy az Észt Köztársaság Szovjetunió általi 1940. június 17-i okkupációja de jure nem szüntette meg az Észt Köztársaság létezését, amelynek területe megszálltnak tekintendő. Az ÉLT – figyelembe véve az észt nép akaratát az önállóság

---

²⁵ <http://web.cvk.lv/pub/public/27555.html> (Letöltés ideje: 2015. április 23.)

²⁶ <http://likumi.lv/doc.php?id=69512> (Letöltés ideje: 2015. április 23.)

²⁷ <http://ed-glezin.livejournal.com/413690.html> (Letöltés ideje: 2015. április 24.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

visszaállítására – létrejöttének pillanatától kezdve törvénytelennek ismeri el a Szovjetunió államhatalmát Észtországban és bejelenti az Észt Köztársaság helyreállításának megkezdését (restitutio ad integrum). Emellett egy átmeneti időszakot hirdet meg, amely az Észt Köztársaság államhatalma alkotmányos szerveinek megalakításával zárul. Az átmenet során jogi garanciákat biztosítanak az összes lakos számára, nemzetiségre való tekintet nélkül. A Szovjetunió elnöke válaszul – jöllehet, jelentős késéssel reagálva – 1990. május 14-i 164. sz. rendeletében²⁸ érvénytelennek nyilvánította az ÉLT határozatát, és törvénytelennek minősített bármely cselekedetet, amelyet ennek alapján valósítanak meg akár az állami szervek, akár az állampolgárok. Az elnöki rendelet arra hivatkozik, hogy az ÉLT egyoldalúan, a Szovjetunióban kialakult gazdasági, politikai, kulturális és jogi kapcsolatokat figyelmen kívül hagyva fogadta el határozatát. Ezzel megsértette a Szovjetunió alkotmányának több pontját, valamint a Szovjetunió-nak a szövetségből való kilépéssel kapcsolatos kérdések rendezésére vonatkozó törvényét.

A másik két balti államhoz hasonlóan Észtországban is általános közvélemény-kutatást rendeztek a függetlenségről, 1991. március 3-án, Lettországgal egy napon. A jogutód Észt Köztársaság állampolgárai (nagy részét észt nemzetiségűek, valamint az Észt Kongresszus ún. zöld kártyájával rendelkező személyek) vehettek részt, és 83%-os részvétel mellett 78% támogatta a függetlenséget.²⁹

A szuverenitását elsőként deklaráló Észtország végül csak 1991. augusztus 20-án kiáltotta ki állami függetlenségét. A függetlenségi dokumentum³⁰ szintén kimondja az Észt Köztársaság, mint a nemzetközi jog alanyának jogfolytonosságát és az állami függetlenség helyreállítását. (Észtország 1918. február 24-én kikiáltott függetlenségét *de jure* először az OSZSZSZK ismerte el és garantálta az 1920. február 2-án aláírt Tartui Békeszerződéssel.)³¹

²⁸ <http://www.bestpravo.ru/sssr/gn-pravila/t2w.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 24.)

²⁹ <http://kurlandia.ru/istoriya-estonii-nezavisimost>; <http://www.russkie.org/index.php?module=fullitem&id=23970> (Letöltés ideje: 2015. április 24.)

³⁰ http://vm.ee/sites/default/files/content-editors/web-static/192/Postanovlenije_venekeelne_1991.pdf (Letöltés ideje: 2015. április 24.)

³¹ <http://vm.ee/sites/default/files/content-editors/web-static/439/Mart>

A nyilatkozat hivatkozik az 1991. március 3-i népszavazás eredményére, valamint az ÉLT 1990. március 30-i, az állami státuszról szóló határozatára, továbbá az ÉLT nyilatkozatára a Legfelsőbb Tanács és Észtország Kongresszusának együttműködéséről. Leszögezi, hogy a Szovjetunióban bekövetkezett puccs komoly fenyegetést jelent az Észtországban zajló demokratikus folyamatokra, és lehetetlenné tette az állami függetlenség helyreállítását a Szovjetunióval folytatott kétoldalú tárgyalások útján. Az Észt Köztársaság Alaptörvényének kidolgozása és népszavazásra bocsátása érdekében a nyilatkozat Alkotmányozó Nemzetgyűlés megalakítását mondja ki. Az új Alkotmány alapján lebonyolítandó parlamenti választásokat 1992-re tűzi ki.

A balti tagköztársaságokat az Azerbajdzsáni SZSZK követte, amely 1989. szeptember 23-án immár ún. „alkotmányos törvényt” fogadott el a köztársaság szuverenitásáról. A korábbi nyilatkozatoknál részletesebb joganyag konkrétan hivatkozik arra, hogy az Azerbajdzsáni SZSZK-nak joga van szabadon kilépni a Szovjetunióból, amely jogát a Legfelsőbb Tanács döntése alapján megrendezett népszavazás útján érvényesítheti.³²

Felsorolás szintjén álljon itt időrendi sorrendben, mikor és milyen jogi szabályozóval kiáltotta ki függetlenségét a Szovjetunió többi tagköztársasága:

- 1990. augusztus 23 – Örményország (Az Örmény SZSZK Legfelsőbb Tanácsának deklarációja.)³³
- 1991. április 9. – Grúzia (Okmány Grúzia állami függetlenségének helyreállításáról a Grúz Köztársaság Legfelsőbb Tanácsa és Kormánya tagjainak aláírásával;³⁴ az 1918. május 26-án létrehozott Grúz Köztársaság Függetlenségi Nyilatkozatának jogfolytonosságára hivatkozik.)

_Nutt.pdf (Letöltés ideje: 2015. április 24.)

³² http://hpc-strategy.ru/suverenitet_y_respublik_sssr/19890923_azerbajdzhan_deklaraciya/ (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

³³ <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=2602&lang=rus&sel=show> (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

³⁴ <http://constitutions.ru/?p=5921> (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

Az 1991. augusztusi puccsot követően:

- 1991. augusztus 24. – Ukrajna (A Verhovna Radának az Ukrajna függetlenségét kinyilvánító okmánya.)³⁵
- 1991. augusztus 25. – Belarusz (A Belarusz SZSZK Legfelsőbb Tanácsának határozata a Belarusz SZSZK politikai és gazdasági önállóságának biztosításáról.)³⁶
- 1991. augusztus 27. – Moldova (A Moldovai Köztársaság Parlamentjének számos történelmi utalást tartalmazó deklarációja a Moldovai Köztársaság függetlenségéről.)³⁷
- 1991. augusztus 30. – Azerbajdzsán (Az Azerbajdzsáni Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának 179–XII. sz. határozata³⁸ az állami függetlenség *visszaállításáról*. Ebben az esetben is az 1918 és 1920 közötti köztársaság jogfolytonosságáról van szó. A függetlenedést részletesebben szabályozza az Azerbajdzsáni Köztársaság állami függetlenségéről szóló, 1991. október 18-i 222–XII. sz. Alkotmányos Törvény.)³⁹
- 1991. augusztus 31. – Üzbegisztán (Az Üzbég Köztársaság 336–XII. sz. törvénye.)⁴⁰ és Kirgizisztán (A Kirgiz Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának 578–XII. sz. deklarációja.)⁴¹
- 1991. szeptember 9. – Tádzsikisztán (A Tádzsik Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának nyilatkozata.)⁴²
- 1991. október 27. – Türkmenisztán (Türkmenisztán Alkotmányos Törvénye a függetlenségről és az állami berendezkedés alapjairól.)⁴³

---

³⁵ gorby.ru/userfiles/akt_ukraina.pdf (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

³⁶ gorby.ru/userfiles/belorussia.pdf (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

³⁷ <http://www.presedinte.md/rus/declaration> (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

³⁸ <http://www.myazerbaijan.org/index.php?p=Azerbaijan/5> (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

³⁹ www.azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/ru/09.pdf (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

⁴⁰ http://www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=127879 (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

⁴¹ <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/913?cl=ru-ru> (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

⁴² [gorby.ru/userfiles/tadgikistan\(1\).pdf](http://gorby.ru/userfiles/tadgikistan(1).pdf) (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

- 1991. december 16. – Kazahsztán (A Kazah Köztársaság 1007–XII. sz. alkotmányos törvénye.)⁴⁴

Az orosz tagköztársaság szuverenitása

Az OSZSZSZK Népi Képviselőinek I. ülése 1990. június 12-én fogadta el az állami szuverenitásról szóló deklarációt.⁴⁵ (Ez a nap az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Tanácsának 1992. évi 2981-1 sz. határozata⁴⁶ értelmében 1992 óta ünnepnap, Oroszország napjának, illetve a Függetlenség napjának is szokták nevezni.) A nyilatkozat síkra száll egy demokratikus jogállam létrehozása mellett *a megújuló Szovjetunió keretein belül*. Kimondja, hogy az OSZSZSZK területén beszüntetik a Szovjetunió azon joganyagának alkalmazását, amely ellentétbe kerül a köztársaság szuverén jogaival. Az OSZSZSZK fenntartja magának a jogot, hogy szabadon kilépjen a Szovjetunióból. A népi képviselők ülése megerősíti, szükség van arra, hogy jelentősen kiszélesítsék az OSZSZSZK autonóm köztársaságainak, autonóm területeinek és autonóm körzeteinek jogait. A konkrét kérdésekről jogszabályoknak kell rendelkezniük. A nemzetiségeknek biztosítják törvényes politikai, gazdasági, etnikai és kulturális jogait. Az OSZSZSZK területén a köztársaság állampolgársága érvényes, de egyúttal minden lakosnak megmarad a szovjet állampolgársága. A deklaráció alapját képezi az OSZSZSZK új alkotmánya kidolgozásának.

Az OSZSZSZK 1990. október 31-i 293-I. számú, „Az OSZSZSZK szuverenitása gazdasági alapjának biztosításáról” szóló törvénye⁴⁷ – hivatkozva a szuverenitási deklarációra – kimondja, hogy a köztársaság területén található föld, az annak mélyében rejlő ásványkincsek, színes- és nemesfém-tartalékok, a légtér, a vizek, erdők, az élővilág, valamint a művészeti és kultu-

---

⁴³ http://thelib.ru/books/niyazov_saparmurat/ruhnama-read-4.html (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

⁴⁴ http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000798#pos=1;-289&sel_1ink=1000001088 (Letöltés ideje: 2015. április 25.)

⁴⁵ <http://constitution.garant.ru/act/base/10200087/> (Letöltés ideje: 2015. április 17.)

⁴⁶ http://constitution20.ru/ckeditor_assets/attachments/363/1992_06_11_postvs_rf.pdf (Letöltés ideje: 2015. április 17.)

⁴⁷ <http://www.bestpravo.ru/federalnoje/eh-dokumenty/q3o.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 17.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

rális értékek a köztársaság népeinek nemzeti kincsét képezik. Tulajdonlásukat és használatukat az OSZSZSZK és a hozzá tartozó tagköztársaságok törvényei szabályozzák. Szintén az OSZSZSZK-t illetik a területén található, állami tulajdonban lévő objektumok. A szövetségi köztársaságokat illeti – megállapodás szerinti arányban elosztva – a Szovjetunió arany-, gyémánt- és valutaalapja. A tagköztársaságoknak joguk van benyújtani igényüket a másik köztársaság területén lévő objektumokra. Az állami (köztársasági) vagyon felet az OSZSZSZK Minisztertanácsa rendelkezik, privatizálása úgy lehetséges, ha a tulajdon egy része állami, illetve önkormányzati tulajdonban marad. Az állami vállalatok részvénytársasággá vagy más tulajdoni formává alakulását az OSZSZSZK törvényei szabályozzák. Ezek elfogadása előtt a köztársaság területén nem hajthatók végre a Szovjetunió anyagi és pénzügyi értékeinek kivonására vonatkozó törvények. Érvénytelennek tekintendők a Szovjetunió szerveinek azon döntései, amelyeket az OSZSZSZK illetékes szerveivel folytatott egyeztetés nélkül hoztak meg.

Össz-szövetségi népszavazás a Szovjetunió egységének megőrzéséről

A Szovjetunió államhatalmi szervei Litvánia, Lettország és Örményország függetlenségének kikiáltását követően is hittek (reménykedtek?) abban, hogy a birodalom egyben tartható. A Népi Képviselők IV. ülésének (1990. december) egyik központi témája a Szovjetunió egységének megőrzése volt. Az ülés december 24-i 1853-I. sz. határozata⁴⁸ szükségesnek nevezi a Szovjetunió, mint egyenjogú szuverén köztársaságok megújított föderációjának megőrzését, ahol teljes mértékben garantálják bármely nemzeti-ség emberi és szabadságjogait. Az ugyanezen a napon kelt, 1856-I sz. határozat⁴⁹ a Szovjetunió egysége megőrzésének fontosságát hangsúlyozva, az ország sorsáért aggódó nagyszámú dolgozóra (!) hivatkozva népszavazás lebonyolítását írja elő. A referendum a megújított Szövetségnek, mint egyenjogú szuverén köztársaságok föderációjának a megőrzéséről hivatott dönteni. Megrendezéséért

⁴⁸ <http://constitution20.ru/ru/documents/148> (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

⁴⁹ <http://constitution20.ru/ru/documents/150> (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

az SZLT felelős. A december 25-i 1858-I. sz. határozat⁵⁰ „Az új Szövetségi Szerződés általános koncepciójáról” síkra száll a Szovjetunió egységének és elnevezésének megőrzéséért, azért, hogy a soknemzetiségű állam szuverén köztársaságok önkéntes, egyenjogú szövetségévé – demokratikus föderatív állammá – alakuljon.

A népszavazás megszervezésének technikai részleteit az SZLT 1991. január 16-i, 1910-I. sz. határozata⁵¹ tartalmazza. Eszerint a Szovjetunió megőrzéséről szóló referendumra 1991. március 17-én kerül sor, és a szavazólap a következő kérdést tartalmazza: *„Szüükségesnek tartja-e Ön a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének megőrzését, mint egyenjogú, szuverén köztársaságok megújított föderációját, amelyben teljes mértékben garantálva lesznek bármely nemzetiségű személy emberi és szabadságjogai? «IGEN» vagy «NEM»”* A határozat kitér arra, hogy a Szovjetunió népszavazásról szóló törvénye értelmében a referendum útján hozott döntés végleges, kötelező erővel bír az egész Szovjetunió területén és csak egy újabb népszavazás által törölhető el vagy változtatható meg.

A Szovjetunió Központi Népszavazási Bizottságának jelentése⁵² szerint a Grúz, a Litván, a Moldovai, a Lett, az Örmény és az Észt SZSZK-ban, valamint a Grúz SZSZK-hoz tartozó Adzsár Autonóm SZSZK-ban nem alakultak meg a központi köztársasági népszavazási bizottságok. (Figyelemre méltó, hogy Litvánia, Lettország és Örményország addigra már kinyilvánította függetlenségét, mégis a Szovjetunió tagköztársaságaként említi őket a dokumentum.) Az összes szavazásra jogosult 80%-a vett részt a referendumon, 76,4% «IGEN», 21,7% «NEM» szavazatot adott le, a voksok 1,9%-a érvénytelen volt. A tagköztársaságokra lebontott eredmények alapján volt a Türkmén SZSZK-ban volt a legmagasabb (97,7%), az Azerbajdzsáni SZSZK-ban pedig a legalacsonyabb (75,1%) a részvétel. Az igenek aránya szintén a Türkmén SZSZK-ban volt a legmagasabb (97,9), a nemeké pedig az Ukrajnai SZSZK-ban (28%). A jelentés tehát megállapítja, hogy a refe-

---

⁵⁰ <http://iv.garant.ru/SESSION/PILOT/main.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

⁵¹ <http://constitution20.ru/ru/documents/123> (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

⁵² gorby.ru/userfiles/file/referendum_rezultat.pdf (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

rendumon résztvevő állampolgárok többsége a Szovjetunió megőrzésére szavazott. A népszavazás eredményéről az SZLT 1991. március 21-i 2041-I. sz. határozata rendelkezett.⁵³

Abban a hat köztársaságban, amelyben nem alakultak meg a bizottságok, az állampolgárok egy része mégis tudott szavazni. Számos helyi népképviselői tanács, munkáskollektívák és vállalatok társadalmi egyesülései valamint katonai csapategységek az SZLT határozatára hivatkozva önállóan kialakították a szavazóköztereket és -helyiségeket továbbá a bizottságokat, amelyeket a Szovjetunió Központi Népszavazási Bizottsága nyilvántartásba vett.⁵⁴

A népszavazást követően intenzív munka kezdődött az új Szövetségi Szerződés (a továbbiakban Szerződés) előkészítése érdekében. 1991. április 23-án Mihail Gorbacsov szovjet elnök kezdeményezésére kilenc köztársaság vezetője (Ukrajna, Belarusz, Üzbegisztán, Kazahsztán, Azerbajdzsán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán vezetője, valamint Borisz Jelcin, az OSZSZSZK LT Legfelsőbb Tanácsának elnöke) közös nyilatkozatot adott ki „Haladéktalan intézkedések az ország helyzetének stabilizálása és a válság leküzdése érdekében” címmel. A politikusok ebben – hivatkozva az Össz-szövetségi Népszavazás eredményére – síkra szállnak az alkotmányos rend visszaállítása és a Szerződés és a Szövetség Alkotmányának elfogadása, valamint a Szövetség hatalmi szerveinek megválasztása mellett. Elismerik a három balti köztársaság továbbá Grúzia, Moldova és Örményország jogát, hogy önállóan döntsék el, csatlakoznak-e a Szerződéshez. A nyilatkozat szükségesnek nevezi, hogy a Szerződést aláíró államok az egységes gazdasági térség keretein belül megteremtsék a legnagyobb kedvezmény elvét. Kiemelt feladatként jelöli meg a lakosság élelmiszer-ellátását és az állampolgárok szociális védelmét. A vezetők felszólítják a bányászokat és az összes munkást, hogy gazdasági és politikai szempontokból hagyjanak fel a sztrájkkal, és megengedhetetlennek nevezik a politikai célok megvalósítását sztrájkra, polgári engedetlenségre,

⁵³ <http://www.bestpravo.ru/sss/gn-akty/y0o.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

⁵⁴ <http://ria.ru/infografika/20110317/344858037.html> (Letöltés ideje: 2015. április 20.)

a törvényes államhatalmi szervek megdöntésére való felbujtás útján.⁵⁵ Az SZLT 1991. május 22-i, 2187-I sz. határozata⁵⁶ kinyilvánítja, hogy a Szerződés szövegét összhangba kell hozni a március 17-i referendum eredményével, és kitér a Szerződés előkészítésének technikai részleteire.

Július 5-én az OSZSZSZK Legfelsőbb Tanácsa (1548-I. sz.),⁵⁷ július 12-én pedig az Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa (2335-I. sz.)⁵⁸ fogadott el határozatot a Szuverén Államok Szövetségéről (A továbbiakban Szövetség) szóló Szerződés tervezetéről, melyet a Szovjetunió elnöke június 18-án nyújtott be megvitatásra. A határozatok pozitívan értékelik a Szerződés kidolgozása során elért eredményeket és a benyújtott módosításokkal lehetségesnek tartják a dokumentum aláírását, egyúttal kijelölik a szöveg egyeztetésén és az aláíráson részt vevő delegációkat. Az oroszországi delegációnak a határozat előírja, a tárgyalásokon képviselje azt az álláspontot, hogy a Szövetség költségvetése a részes köztársaságok rögzített befizetéseiből áll, valamint hogy a szuverén köztársaságok határai sérthetetlenek. Július 23-án a delegációk vezetői egyeztették a Szerződés szövegét, és az aláírást augusztus 20-ra tűzték ki.⁵⁹

Az augusztusi puccs ellehetetlenítette a Szerződés aláírását a kijelölt időpontban. Ennek ellenére továbbra is folytak az egyeztetések, világossá vált azonban, hogy jelentős változtatások szükségesek a dokumentum szövegében. Gorbacsov szovjet elnök többször hangoztatta az aláírás szükségességét, végsőkéig kitarva és bízva abban, hogy a birodalom egyben tartható. Eközben a tagköztársaságok folyamatosan deklarálták függetlenségüket. A Szerződés tervezetét augusztus és november között több alkalommal, számos fórumon egyeztették, átdolgozták és kiegészítették. November 17-én egy Gorbacsovnál folytatott értekezleten

---

⁵⁵ http://gorby.ru/userfiles/file/23_04_1991_ssr.pdf (Letöltés ideje: 2015. április 29.)

⁵⁶ <http://www.bestpravo.ru/sssr/gn-postanovlenija/i1b.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 29.)

⁵⁷ <http://www.bestpravo.ru/rossijskoje/eb-praktika/o5n.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 30.)

⁵⁸ <http://www.bestpravo.ru/sssr/gn-postanovlenija/r4a.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 30.)

⁵⁹ <http://www.gorby.ru/cccp/process/> (Letöltés ideje: 2015. április 30.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

megerősítették a Szerződés aláírásának menetrendjét: eszerint november 25-én parafálták volna a dokumentumot, december 10-ig jóváhagyta volna az SZLT, ezt követően kerülhetett volna sor az aláírásra. Végül november 27-én tették közzé az utolsó szövegtervezetet, és az SZLT december 3-án jóváhagyta a Szerződés tervezetét. A dokumentumot nem írták alá, azt a felgyorsult történelmi folyamatok elsodorták.

Az új birodalom építése szempontjából annak ellenére érdemes áttekinteni a Szövetségi Szerződés tervezetét, hogy az végül nem valósult meg. A szöveg utolsó változata⁶⁰ alapján a Szerződést aláíró államok az általuk kikiáltott szuverenitásból kiindulva elismerik a nemzetek önrendelkezési jogát, és kinyilvánítják, hogy új alapokra helyezve létrehozzák a Szuverén Államok Szövetségét (A továbbiakban SZÁSZ). (A július 23-án egyeztetett, augusztus 15-én nyilvánosságra hozott tervezet⁶¹ Szovjet Szuverén Köztársaságok Szövetsége néven említette a szervezetet.) A dokumentum szuverén köztársaságok által létrehozott konföderatív demokratikus államként definiálja az új alakulatot. A részes tagok önállóan döntenek fejlődésük minden kérdésében, azonos jogokat garantálva a területükön élő összes nép számára. A legfontosabb alapelvnek az emberi jogokat, a demokráciát és a civil társadalom kialakítását tartják. A SZÁSZ a nemzetközi jog önálló alanya, a Szovjetunió jogutódja. Ilyen minőségében legfőbb célja a nukleáris és más tömegpusztító fegyverek megsemmisítése. Ugyanakkor a tagállamok is a nemzetközi jog alanyait képezik, közvetlenül hozhatnak létre diplomáciai kapcsolatokat, köthetnek nemzetközi szerződéseket és vehetnek részt nemzetközi szervezetek tevékenységében – oly módon, hogy ne károsítsák a többi részes fél érdekeit. A szervezet nyitott a Szerződést elismerő demokratikus államok előtt és a tagállamok szabadon kiléphetnek a Szövetségből. A SZÁSZ közös fegyveres erővel rendelkezik. A részes államok egységes politikai és gazdasági térséget képeznek. A Szerződésből eredő feladatok végrehajtása érdekében a tagállamok a szövetségi szervekhez delegálják a szükséges hatáskörö-

⁶⁰ http://www.gorby.ru/userfiles/file/08_soyuznyy_dogovor_25_11_91.pdf
(Letöltés ideje: 2015. május 2.)

⁶¹ http://hpc-strategy.ru/dokumenty_rossii_o_gkchp/19910723_proekt_dogovora_o_soyuze_suverennyh_gosudarstv/ (Letöltés ideje: 2015. május 2.)

ket. A Szerződés a költségvetési-finanszírozási kérdésekről anynyiban rendelkezik, hogy azokat egy külön megállapodás hatáskörébe utalja. A SZÁSZ alkotmányos alapját maga a Szerződés képezi, az azonban szinte egyáltalán nem rendelkezik a Szövetség jogalkotási folyamatáról, a jogi hatáskörök megosztásáról a tagállamok és a Szövetség között. A Szerződés ugyanakkor részletesen kifejti a szövetség szerveinek összetételét, létrehozását és működési mechanizmusait. A SZÁSZ törvényhozó szerve a Szövetség Legfelsőbb Tanácsa, amely kétkamarás, a Köztársasági Tanácsból és a Szövetségi Tanácsból áll, ez utóbbi tagjai általános szövetségi választásokon nyerik el mandátumukat. A konföderatív állam élén a közvetlen választás útján hatalomra kerülő elnök áll. A legfontosabb kérdésekben a polgárok által választott szövetségi elnökből és a tagállamok legfőbb közjogi méltóságaiból álló Államtanács egyeztet. A végrehajtó hatalom szerve a szövetségi elnöknek alárendelt, a tagállamok kormányfőiből álló Szövetségi Kormány, amely a Szövetség Legfelsőbb Tanácsának felelős. A SZÁSZ önálló állami szimbolikával rendelkezik. A dokumentum szinte egyáltalán nem tér ki a tagállamok együttműködésének területeire és szabályozására.

A Szövetségi Szerződés kudarca mellett 1991. október 18-án a belorusz, a kazah, a kirgiz, az orosz, a tádzsik, a türkmén, az üzbég és a szovjet elnök aláírta a Gazdasági közösségről szóló megállapodást⁶² (a továbbiakban GKM). A három évig érvényes, más államok számára nyitott egyezmény alapvető célja, hogy a válságból való kilábalás és a piacgazdasági átalakulás körülményei között a felek kihasználják a gazdasági integráció és az egységes gazdasági térség előnyeit, megőrizték gazdasági és kereskedelmi kapcsolataikat. A cél egységes piac kialakítása és a válság leküzdése érdekében a gazdaságpolitikák egyeztetése számos szférában. A Megállapodás érinti a vállalkozások tevékenységét, kimondja az áruk és szolgáltatások szabad, vámmentes mozgását továbbá a tagállamok polgárainak vízummentes utazását. A munkaerő szabad mozgása csak törekvésként jelenik meg. Egyeztetett lépéseket ír elő a tagállamok pénzügy-, hitel-, költségvetési és adópolitikájában és a rubelt nevezi meg az egységes pénzügyi

---

⁶² <http://constitution20.ru/documents/19> (Letöltés ideje: 2015. május 4.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

rendszer közös valutájaként. A tagállamok meg kívánják teremteni annak belső konvertibilitását. A felek – önálló tagállami szabályozás mellett – koordinálják külgazdasági tevékenységüket. A GKM részletesen rendelkezik továbbá banki unió, államközi emissziós bank, valamint a közös kiadások fedezése érdekében közösségi költségvetés létrehozásáról. Bizonyos feltételek mellett ugyanakkor lehetőséget ad nemzeti valuták bevezetésére. A dokumentum előírja, hogy a tagállamok kössenek megállapodást a Szovjetunió belső államadosságának felosztásáról. A Közösség a Szovjetunió gazdasági kötelezettségeinek jogutódja. A részes országok megőrzik az egységes vámtérséget és egyeztetett vámpolitikát alkalmaznak harmadik országokkal szemben. A GKM országaiban saját jogrendjük primátusa érvényesül, de közelítik egymáshoz gazdasági jogi normáikat. Amennyiben a közösségi jog ellentétbe kerül a nemzeti jogrenddel, az előbbi élvez prioritást. A Közösség legfőbb koordináló szerve a Tagállamok Kormányfőinek Tanácsa, végrehajtó szerve pedig az Államközi Gazdasági Bizottság. A GKM kimondja, hogy az együttműködés számos kérdése külön szerződésben szabályozandó.

A birodalom széthullása és az új államközösség építésének első kísérletei

Az újfajta birodalom építésének (és a Szovjetunió szétesésének) első dokumentuma voltaképpen a Szovjetunió széteséséről szóló nyilatkozat,⁶³ melyet 1991. december 8-án a Belovezsi erdőben található Viszkuli vadászkastélyban írtak alá. (Viszkuli Minszktől több mint 300 kilométerre nyugatra fekszik, a lengyel határ mellett. A dokumentum aláírásának helyszíne de jure Minszk.) Több visszaemlékezés szerint azért választották ezt a helyszínt, mert Gorbacsov szovjet elnök bosszúja esetén a tagállamok vezetői át tudtak volna menekülni Lengyelországba.⁶⁴ Az aláírók Sztanyiszlav Suskevics, a Belarusz Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának elnöke, Borisz Jelcin, az OSZSZSZK elnöke valamint Leonyid Kravcsuk, Ukrajna elnöke. Suskevics visszaemlékezései alapján Nurszultan Nazarbajev kazah államfőt is meghívták az

---

⁶³ SAKLEINA, 2002. 12-13.

⁶⁴ ALKSZNYISZ, 2012; SUSKEVICS, 2011.

aláírásra, ő azonban technikai okokra hivatkozva nem vett részt. Az egykori belorusz elnök szerint kazah kollégája, még ha el is utazott volna, akkor sem írta volna alá a dokumentumot. (Egyes feltételezések szerint ennek oka lehetett az is, hogy Gorbacsov felkínálta Nazarbajevnek az SZLT elnöki posztját.)⁶⁵

A nyilatkozatban a három állam vezetője elismeri, hogy az új Szövetségi Megállapodás előkészítésével kapcsolatos tárgyalások kudarcot vallottak; realitássá vált, hogy a részes köztársaságok kívánnak a Szovjetunió kötelékéből és független államok jönnek létre. A nyilatkozat szerint a központ rövidlátó politikája mély gazdasági és politikai válsághoz, az ipari termelés összeomlásához és az életszínvonal katasztrofális csökkenéséhez vezetett a társadalom szinte minden rétegében. A dokumentum kitér arra is, hogy a volt Szovjetunió számos régiójában megnövekedett a szociális feszültség, ami nagyszámú emberáldozattal járó etnikai konfliktusokhoz vezetett. A Szovjetunió felbomlását kimondó nyilatkozat ugyanakkor kitért a politikai és gazdasági reformok szükségességére, amelynek érdekében deklarálja a Független Államok Közösségének (a továbbiakban FÁK) megalakulását. Erről a felek ugyanazon a napon külön egyezményt írtak alá. A nyilatkozat értelmében a FÁK nyitott arra, hogy a Szovjetunió összes tagja, valamint a szervezet céljait és elveit osztó más államok csatlakozzanak. Az alapítók emellett garantálják, hogy teljesítik azon nemzetközi kötelezettségeket, amelyek a volt Szovjetunió által kötött szerződésekből és megállapodásokból erednek, biztosítva ezáltal a nukleáris fegyverzet egységes ellenőrzését és terjesztésének korlátozását.

A belorusz, az orosz és az ukrán fél szintén december 8-án írta alá a Független Államok Közösségének (a továbbiakban FÁK) Megalapításáról szóló Megállapodást⁶⁶ (Belovezsi vagy Minszki Megállapodás). Ebben a Szovjetunió létrehozásáról szóló 1922-es szerződést aláíró három szubjektum⁶⁷ vezetője megállapítja, hogy a Szovjetunió, mint a nemzetközi jog alanya és geopolitikai realitás megszűnt létezni. A dokumentum a népek között a történelem

---

⁶⁵ SUSKEVICS, 2011.

⁶⁶ SAKLEINA, 2002. 13-16.

⁶⁷ Az 1922-es szerződés negyedik aláírója, a Kaukázusi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság jogutód nélkül megszűnt.

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

során kialakult kapcsolatokra hivatkozva az együttműködés alapjának nevezi az állami szuverenitás kölcsönös elismerését, az egyenjogúságot, valamint a belügyekbe való beavatkozás, az erőszak és nyomásgyakorlás (gazdasági jellegű is) tilalmát. Elismerik egymás területének épségét és a meglévő határok sérthetlenségét. A felek hozzá kívánnak járulni a kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásának megőrzéséhez és fejlődéséhez. A Megállapodás az együttműködés szféráiként többek között a politikát, a gazdaságot, a kultúrát, az oktatást, az egészségügyet és a tudományt jelöli meg. Kitér arra, hogy a tagállamok egyesített parancsnokság alatt fogják őrizni a közös katonai-stratégiai térséget. Az egyenlő jogokon alapuló, a FÁK intézményeinek koordinálásával megvalósuló közös tevékenységek a következő területeket érintik:

- külpolitikák koordinálása
- közös gazdasági térség, összeurópai és eurázsiai piacok kialakítása és fejlesztése
- vámpolitika
- közlekedési és telekommunikációs rendszerek fejlesztése
- környezetvédelem
- migrációs politika
- szervezett bűnözés elleni harc.

A szerződő felek kiléphetnek a Megállapodásból vagy egyes pontjaiból, erről egy évvel korábban értesíteniük kell a többi részes államot. A FÁK-hoz nyíltan csatlakozhat bármely, a célokat és alapelveket osztó ország (nem csak a volt Szovjetunió tagja). Külön elemzés tárgyát képezi, hogy mennyiben valósultak meg a Megállapodás egyes pontjai.

A Belovezsi Megállapodást az OSZSZSZK Legfelsőbb Tanácsa (amely a Köztársasági Tanácsból és a Nemzetiségek Tanácsából állt) 2014-I. számú, 1991. december 12-én kelt határozatával⁶⁸ ratifikálta. (Viktor Alksznysz, aki akkor a Szovjetunió népi képviselőjeként jelen lehetett az LT ülésén, úgy értékeli, hogy mivel az állami berendezkedést érintő kérdéstről volt szó, amelyhez

---

⁶⁸ http://constitution20.ru/ckeditor_assets/attachments/532/1991_12_12_obrazsng.jpg (Letöltés ideje: 2015. május 3.)

alkotmánymódosításra volt szükség, a döntést csak az OSZSZSZK Népi Képviselőinek Ülése hozhatta volna meg. A politikust megrázta, hogy a képviselők szinte egyhangúan megszavazták ezeréves birodalmuk megsemmisülését.⁶⁹ A név szerinti voksoláson 201 képviselő szavazott (akkor az LT 247 tagból állt), ebből 188 elfogadta a megállapodást, hat ellene volt, hét pedig tartózkodott.⁷⁰

A belovezsi találkozón a három ország miniszterelnöke nyilatkozatot adott ki gazdaságpolitikájuk koordinálásáról,⁷¹ amelyben hitet tesznek a piaci mechanizmusok létrehozására irányuló radikális gazdasági reformok, a rubel alapú elszámolás, az árliberalizáció, valamint a gazdasági térség egysége mellett. A negyedik belovezsi dokumentum az államfők nyilatkozata a moldovai események kapcsán.⁷² Ebben a politikusok aggodalmuknak adnak hangot a Moldovai Köztársaságban történetek miatt, kifejezik meggyőződésüket, hogy a problémákat – ide értve a nemzeti kisebbségek jogainak tiszteletben tartását – békés eszközökkel, a nemzetközi jog normáinak megfelelően kell rendezni és felszólítják a feleket, hogy üljenek tárgyalóasztalhoz.

December 9-én Mihail Gorbacsov nyilatkozatot adott ki a Belovezsi Megállapodásról,⁷³ melyben a pozitívumok említése mellett (ukrán aktivitás, utalás a dokumentumban az egységes gazdasági térség létrehozatalának szükségességére, együttműködési készség kifejezése számos területen) aláhúzza, olyan jelentőségű eseményről van szó, amely sokoldalú politikai és jogi értelmezést igényel. A soknemzetiségű állam sorsát nem határozhatja meg három köztársaság vezetőjének akarata, a kérdést csak alkotmányos úton, az összes szuverén állam részvételével, népeik akaratának figyelembe vételével lehet rendezni. Nem jogszerű és veszélyes a szövetségi normák hatályának megszűnéséről nyilatkozni; ez csak a káoszt és az anarchiát erősíti. Gorbacsov szerint értetlenséget vált ki a dokumentum sietős elfogadása, mivel azt

---

⁶⁹ ALKSZNYISZ, 2012.

⁷⁰ <http://comstol.info/docs/stenogramma.pdf> (Letöltés ideje: 2015. május 3.)

⁷¹ SAKLEINA, 2002

⁷² http://yeltsincenter-archive.ru/upload/newspaper/1991/rs12_10_91/index.html (Letöltés ideje: 2015. május 3.)

⁷³ http://www.gorby.ru/userfiles/file/zayavlenie_prezidenta_sssr_09_12_91.pdf (Letöltés ideje: 2015. május 5.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

sem az aláíró köztársaságok lakossága, sem Legfelsőbb Tanácsai nem vitatták meg. Szükség van tehát arra, hogy az összes tagköztársaság és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa áttekintse mind a Szuverén Államok Szövetségéről szóló Szerződés tervezetét, mind a Minszki Megállapodást. Mivel az államforma átalakulásáról van szó, össze kell hívni a kompetens szervezetet, a Szovjetunió Népi Képviselőinek Ülését, valamint felmerülhet össznépi referendum megszervezése is a kérdésben. A fentiekből jól látszik, hogy a szovjet elnök még ezen a ponton is hitt a Szovjetunió egyben tartásában valamilyen formában. Ezt december 12-én újságíróknak nyilatkozva is megerősítette: „Nemzeti érdekeinknek az felel meg, hogy a szövetségi államot megreformálva, de megőrizzük. Egyébként is, milyen jögon szeleteljük fel a hazát, mint egy tortát?”⁷⁴

Miután három európai tagköztársaság aláírta a Minszki Megállapodást, az öt közép-ázsiai köztársaság (Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán) vezetője december 13-án találkozott a türkmenisztáni Aşgabatban. A felek nyilatkozatot⁷⁵ adtak ki, amely szerint „megértéssel viszonyulnak” a három állam azon törekvése iránt, hogy szövetségbe tömörülő független jogállamokat hoznak létre. A dokumentum értelmében a minszki kezdeményezés Ukrajna részvételével pozitív jelenség. Az aláírók ugyanakkor megjegyzik, váratlanul érte őket a Minszki Megállapodás. Egyetértenek azzal, hogy a volt Szovjetunió szubjektumainak új integrációja zsákutcába jutott, és kijelentik, a FÁK létrehozása érdekében szükség van az erőfeszítések koordinálására. Mindazonáltal biztosítani kell a volt tagköztársaságok egyenjogú részvételét a FÁK-ról szóló dokumentumok és döntések kidolgozásában, az összes tagállamot alapítóként kell elismerni. A dokumentumokban, a döntéseknél és a megállapodásoknál tiszteletben kell tartani a közép-ázsiai köztársaságok történelmi és szociális-gazdasági reáliáit, amit a Megállapodás kidolgozásakor nem vettek figyelembe. Az öt közép-ázsiai vezető a dokumentumban kifejezi készségét, hogy egyenjogú társalapítója legyen a FÁK-nak, elismerve az összes szubjektum érdekeit.

---

⁷⁴ GORBACSOV, 2007

⁷⁵ http://www.ni-journal.ru/archive/2001/n5_6_2001/94defb0f/ecc8ccfc/index.htm (Letöltés ideje: 2015. május 5.)

Az Aşgabati Nyilatkozathoz csatolták a Minszki Megállapodás módosítására tett, a türkmenisztáni találkozón egyeztetett javaslatot.

December 18-án Gorbacsov szovjet elnök üzenetben fordult a három nappal később Almatiban (korábbi nevén Alma-Ata) megrendezendő FÁK-találkozó (ld. később) résztvevőihöz.⁷⁶ A történetet tudomásul véve kihangsúlyozta, gyökeresen megváltoztatta a helyzetet a Belovezsi Megállapodás és a közép-ázsiai tagállamok szándéka, hogy a FÁK alapító tagjainak sorába lépjenek. A birodalom új történelmet kezd, területén új, független államok alakulnak. Az egységes ország létrehozásának hosszadalmas folyamatát felváltja a szétagozódás kolosszális mértékű fordulata, amely népek és polgárok életének alapjait érinti. Gorbacsov kitér arra, hogy a peresztrojka kezdetétől fogva lépésről lépésre haladtak a tagállamok függetlensége felé, de ragaszkodott ahhoz, hogy nem szabad megengedni a birodalom széthullását. Fontos tehát, hogy a FÁK realitássá válásával ne erősödjenek fel a társadalomban a romboló folyamatok. Egyértelmű ugyanis, hogy az átalakulás mély gazdasági, politikai és etnikumközi válság, az életszínvonal jelentős csökkenése közepette fog végbemenni. Komolyan véve a breszti és az aşgabati dokumentumokat, a szovjet elnök felhívja a figyelmet néhány szempontra:

- Pontosán rögzíteni kell a Közösség, mint soknemzetiségű képződmény fogalmát, ahol nem csak az államok, hanem a bennük élő nemzetiségek, vallások, hagyományok is abszolút egyenlők. Gorbacsov szerint az új alakulat legmegfelelőbb neve „Európai és Ázsiai Államok Közössége” lenne.
- A stabilitás szempontjából döntő szerepe van a szociális piacgazdaság létrehozásának.
- Meg kell teremteni a közös „eurázsiai piac” feltételeit.
- A katonai-stratégiai biztonság szempontjából a rendszer dezintegrálására irányuló legapróbb kísérlet is nemzetközi méretű problémával fenyeget.
- Ha van Közösség, kell, hogy legyen politikai képviselője a nemzetközi közösségben – például a nemzetközi jog alanyát képező Európai Közösségek mintájára.

---

⁷⁶ http://gorby.ru/userfiles/file/poslanie_prezidenta_sssr_18_12_.pdf (Letöltés ideje: 2015. május 4.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

- Nehéz elképzelni a közös stratégiai védelem fenntartását a közös külpolitika minimuma nélkül.
- Az új dokumentumok ratifikálását követően célszerű sort keríteni az SZLT utolsó ülésére, amely határozatot hozna a Szovjetunió megszűnéséről, valamint törvényes jogainak és kötelezettségeinek átadásáról az Európai és Ázsiai Államok Közösségének.

A december 21-i Almati találkozón a volt Szovjetunió tagköztársaságai – a három balti államot és Grúziát leszámítva – nyilatkozatot írtak alá (Almati Deklaráció),⁷⁷ melyben hitet tesznek az erőszak alkalmazásának mellőzése, egymás területi épségének és a határok sérthetlenségének tiszteletben tartása mellett. Elkötelezték a Független Államok Közösségének Megalapításáról szóló Megállapodás céljai és alapelvei mellett, és a koordinációs intézményeken keresztül, az egyenjogúság alapján valósítják meg az együttműködést. *A FÁK sem nem állam, sem nem államok feletti képződmény. A nemzetközi stratégiai stabilitás biztosítása érdekében fennmarad a katonai-stratégiai erők egyesített parancsnoksága és az atomfegyverek feletti egységes ellenőrzés. A FÁK létrejöttével megszűnik létezni a Szovjetunió. Az almati találkozón a 11 tagállam vezetője protokollt írt alá a FÁK-megállapodáshoz,⁷⁸ amelyben rögzítik, hogy ezen országok, a Közösség alapítói – Magas Szerződő Felek – egyenjogú alapon képezik a Független Államok Közösségét. (Grúzia végül 1993-ban vált a szervezet tagjává és 2009 augusztusában – a grúz-orosz háború következtében – kilépett. Türkmenisztán semlegessége miatt 2005 óta társult tag.)⁷⁹*

Mihail Gorbacsov számára a történelem után nem maradt más hátra, minthogy december 25-én este az állami televízióban bejelentse lemondását. Az alapítványának honlapján szereplő krónika szerint aznap 19:38-kor a Kreml zászlórúdján levonták a Szovjet-

---

⁷⁷ <http://www.mid.ru/bdomp/ns-rsng.nsf/8c21fbc45f12ec6d432569e700419ef3/58caf0553344458343256b0b00267ef7!OpenDocument>
(Letöltés ideje: 2014. február 21.)

⁷⁸ SAKLEINA, 17–18

⁷⁹ <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/printPreview/text?id=1813&> (Letöltés ideje: 2015. május 5.)

unió zászlaját és felvonták az Oroszországi Föderáció lobogóját.⁸⁰

Másnap megszületett az SZLT Köztársasági Tanácsának 142-H számú deklarációja⁸¹ a FÁK létrejöttével kapcsolatban. A Szovjetunió történelmét végleg lezáró dokumentum a FÁK-ot alapító felek legfelsőbb állami szervei által kifejezett akaratot figyelembe véve megállapítja, hogy *a Független Államok Közösségének létrejöttével megszűnt létezni a Szovjetunió*. A deklaráció javasolja áttekinteni a jogutódlás kérdését, kezdeményezi továbbá parlamentközi szerv felállítását annak érdekében, hogy a tagállamok területén fennmaradjon az egységes jogi, gazdasági humanitárius és ökológiai térség. Felszólítja a tagállamok legfőbb államhatalmi szerveit és államfőit, hogy tegyenek meg minden lehetséges intézkedést az emberi és szabadságjogok biztosítása érdekében, nemzetiségre való tekintet nélkül.

Felhasznált irodalom

A felhasznált dokumentumok forrásai

SAKLEINA, 2002 = SAKLEINA, T.A. (szerk.): Vnyesnyjaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991–2002 v 4-h tomah. Tom IV. ROSZSZPEN, Moszkva, 2002

<http://www.bestpravo.ru>

www.azerbaijan.az

<http://cbd.minjust.gov.kg>

<http://www.cis.minsk.by>

<http://comstol.info>

<http://constitution.garant.ru>

<http://constitutions.ru>

<http://constitution20.ru>

<http://www.cvk.lv>

<http://www.delfi.lt>

<http://ed-glezin.livejournal.com>

<http://eesti.eu.delfi.ee>

<http://www.erakonnad.info>

<http://www.gorby.ru>

---

⁸⁰ <http://www.gorby.ru/cccp/act/> (Letöltés ideje: 2015. május 3.)

⁸¹ <http://vedomosti.ssr.su/1991/52/#1561> (Letöltés ideje: 2015. május 2.)

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének..

<http://hpc-strategy.ru>
<http://www.infokart.ru>
<http://iv.garant.ru>
<http://kurlandia.ru>
<http://www.lex.uz>
<http://likumi.lv>
<http://www.lrs.lt>
<http://www.mfa.is>
<http://www.mid.ru>
<http://www.myazerbaijan.org>
<http://www.ni-journal.ru>
<http://online.zakon.kz>
<http://www.parliament.am>
<http://www.presidente.md>
<http://prohistory.ru/>
<http://ria.ru>
<http://www.rusarchives.ru>
<http://www.russkie.org/>
<http://www.saeima.lv>
<http://thelib.ru/>
<http://www.un.org>
<http://yeltsincenter-archive.ru>
<http://vedomosti.ssr.su>
<http://vm.ee>
<http://www.vrk.lt>
<http://www.worldlii.org>

A visszaemlékezések forrásai

ALKSZNYISZ, 2012 = ALKSZNYISZ, Viktor: Anatomija raszpada. <http://svpressa.ru/politic/article/61697>. (Letöltés ideje: 2015. április 16.)

GORBACSOV, 2007 = GORBACSOV, Mihail Szergejevics: Szozuz mozhno bylo by szohranity. http://www.e-reading.club/bookreader.php/1019697/Loginov_-_Soyuz_mozhno_bylo_sohranit.html (Letöltés ideje: 2015. április 18.)

JELISZEJEVA, 2010 = JELISZEJEVA, Natalija Viktorovna: Polityicseskaja desztabilizacija v SZSZSR. 1989–1990 gody.

Európa perifériáján

---

http://www.ru-90.ru/node/1128#_ftn10 (Letöltés ideje: 2015. április 16.)

SUSKEVICS, 2011 = Suskevics hvalit «vosztocsnuju mudroszty»
Nazarbajeva v dnyi razvala SZSZSZR.
http://rus.azattyq.org/content/stanislav_shushkevich_nazarbayev_/24299934.html. (Letöltés ideje: 2015. április 17.)

LENGYEL GÁBOR

**OROSZORSZÁG, KELET-KÖZÉP-EURÓPA ÉS A NATO
KELETI BŐVÍTÉSÉNEK VITÁJA AZ 1990-ES ÉVEKBEN**

A NATO keleti bővítésének kérdése meghatározta az 1990-es évek diplomáciatörténetét. A kérdés nem csak Moszkva számára volt döntő fontosságú, hanem a NATO (főleg az USA szerepvállalása miatt) és a frissen függetlenné váló kelet-közép-európai országok számára is meghatározó jelentőséggel bírt.

Mivel ez esetben nagyon sokrétű, összetett, többszereplős kérdésről van szó, elkerülhetetlen, hogy minden érdekelt szereplő helyzetét, törekvéseit röviden bemutassuk. Ezek egyike maga az Észak-atlanti Szerződés Szervezete, amely a kétpólusú világ megszűntével egy sajátos válságba került önmaga meghatározását illetően, illetve a „hogyan tovább?” szempontjának tekintetében. A NATO és Oroszország mellett a harmadik felet maguk a kelet-közép-európai országok csoportja¹ alkotja, amelyek a legközvetlenebbül voltak érintettek a folyamatban. Ehhez képes viszont sokszor úgy tűnhetett, hogy az észak-atlanti katonai szövetség határainak kelet felé történő esetleges elmozdulása csupán egy stratégiai harc Moszkva és a szervezet között.

Először is fontos volt a NATO tagállamok számára meghatározni azt, hogy mi lesz a szervezet feladata a hidegháború időszaka után. A Varsói Szerződés felbomlásával ugyanis többen úgy érezték – mind Brüsszelben, mind Moszkvában –, hogy a

---

¹ Mivel a Kelet-Közép-Európa kifejezés nagyon képlékeny, változó fogalom, s a történelem során sokszor sokan meghatározták, szükségesnek érzem hangsúlyozni, hogy ebben az esetben ez a régió azokat a magukat közép-európainak tartó országokat foglalja magába, amelyeket bizonyos kulturális, történelmi és vallási kapcsolatok Nyugat-Európához kötnek, de ezek a szálak az évszázadok során több esetben megszakadtak (legutóbb 1945 és 1990 között). Azok az országok tehát, amelyek a második világháború után a szovjet blokkhoz tartoztak, de kívül estek az Oroszországhoz történelmileg és kulturálisan szorosan kötődő országok csoportján. A bővítés első körét figyelembe véve tehát elsősorban Magyarország, Csehország és Lengyelország. BALOGH, 1997. 3.

szervezet funkcióját veszítette, mivel az teljesítette alapvető hidegháborús funkcióját, amire még 1949-ben életre hívták.²

A NATO korai kelet-közép-európa-politikáját, illetve annak bizonytalanságát egy fontos körülmény alapvetően meghatározta: a 80-as évek elején-közepén még semmi jele nem mutatkozott annak, hogy az évtized végére alapvető változások fognak következni a nemzetközi rendszer viszonyaiban. Míg a második világháború idején már 1943-tól sokan elmélkedtek arról, hogy hogyan lehetne utána új gazdasági- és politikai rendszert kialakítani, addig a 80-as években erről szó sem volt.³ Ez azzal magyarázható, hogy az egyértelmű válságjelek és a gorbacsovi bel- és külpolitikai változtatások ellenére senki nem számolt a Szovjet Birodalom ilyen hirtelen összeomlásával. Minden bizonnyal ez a váratlan fordulat volt az oka annak, hogy az 1990-es évtized közepéig nem beszélhetünk a szervezet részéről kiforrott, határozott Kelet-Európa-politikáról, csak az éppen alakuló viszonyokhoz való alkalmazkodásról. Az 1995. szeptemberi *Tanulmány a NATO bővítéséről* című dokumentum megjelenéséig bizonyos jelek utaltak ugyan arra, hogy Brüsszelben komolyan foglalkoznak a térség országainak teljes jogú tagságával, de a határozott elköteleződés hiányzott.

A NATO hivatalos dokumentumai között elsőként az 1990. júliusi londoni nyilatkozat hangsúlyozta, hogy a szervezetnek alkalmazkodnia kell a végbement változásokhoz. A nyilatkozatban kijelentik: *„Tudatában vagyunk annak, hogy az új Európában minden egyes állam biztonsága elválaszthatatlanul kapcsolódik szomszédja biztonságához. [...] Az atlanti közösség tagjainak Kelet-Európa országai felé kell fordulniuk, amelyek ellenfeleink voltak a hidegháborúban, és baráti jobbot kell nyújtani feléjük.”*⁴

A NATO részéről a következő fontos lépésnek – amikor a partnerségnek már kézzelfogható eredménye volt – az 1991. novemberi római nyilatkozat tekinthető, ahol amellet, hogy meghírdették a szervezet új stratégiai koncepcióját, döntöttek a térség

---

² Orosz részről is megjelent az a javaslat, hogyha már a Varsói Szerződés is megszűnt, oszlassa fel magát a NATO is. Ez egyébként Moszkva szempontjából kontraproduktív módon inkább a tagállamok közötti kapcsolat megerősödéséhez vezetett. Ld. SZEMERKÉNYI, 1997. 93.

³ VALKI, 1995a. 64.

⁴ LONDONI NYILATKOZAT, 1990. 101.

országaival kialakult kapcsolat intenzívebbé tételéről és intézményesítéséről. Ez az Észak-atlanti Együttműködési Tanács (NACC) felállításával valósult meg.⁵ Ebbe a szervezetbe a NATO 16-ok képviselői mellett a kelet-közép-európai, valamint a balti államok képviselői kaptak meghívást. Ez a fórum mindenképp előrelépést jelentett abban az értelemben, hogy szervezeti keretet biztosított az együttműködésnek.⁶ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a résztvevő országok nem élvezhették semmilyen formában a NATO biztonsági garanciáit. Ennek ellenére nem lehet alábecsülni a NACC létrehozásának jelentőségét, hiszen a későbbiek figyelembe véve is, ez a szervezet adott először megfelelő kereteket ahhoz, hogy a hidegháború időszaka alatt egymással ellenségesen szemben álló katonai elitik közvetlenül érintkezzenek egymással.⁷

Visszatekintve a történetekre úgy tűnhet, hogy mind a NATO, mind a kelet-közép-európai országok számára egyetlen út létezett, mégpedig a bővítés, illetve a csatlakozás. A kilencvenes években azonban ez korántsem volt így. A legalapvetőbb dilemmát az okozta, hogy milyen változásokat jelentené az újonnan felvett országok a NATO kialakult katonai doktrínájára, haderő struktúrájára vagy döntéshozatali mechanizmusára nézve. Azaz röviden: a kompatibilitás problémája, vagyis hogy olyan haderőket kellene a szervezetbe integrálni, amelyek hosszú időn keresztül nem csak hogy más, de ellenséges katonai kultúrában nevelkedtek. Mivel már ekkor tudni lehetett, hogy a bővítés több körben fog zajlani, felmerült olyan érv is, miszerint a felvettek és a kívül maradók között feszültség alakulhat ki. Sokkal valószínűbb volt azonban, hogy az első körben kimaradt államok haragja in-

---

⁵ GORKA, 1997. 194.

⁶ A NACC tagjai rendszeresen összejöttek, tanácskozásokon vettek részt a NATO Katonai Bizottságával, az Észak-atlanti Tanáccsal (NAC), amely a NATO legmagasabb döntéshozó szerve. Emellett konzultációs lehetőséget biztosított olyan speciális kérdésekben mint például a haderő felépítése, parancsnoki struktúra, vagy a légi forgalmi irányítás, de szerepet kapott a NATO-val kapcsolatos információk terjesztésének elősegítése is. (*Nyilatkozat az Észak-atlanti Tanács ülésén résztvevő állam- és kormányfők csúcsértekezletéről.* 137-144., 141.)

⁷ VALKI, 1995a. 72.

kább fordult volna a brüsszeli döntéshozók, mint a felvett országok irányába.⁸

Meghatározó dilemma volt a NATO részéről, hogy az újonnan felvett országok teljes jogú tagsága milyen mértékben járulna hozzá az észak-atlanti térség egészének biztonságához.⁹ Nagyon sokan fogalmazták meg véleményüket azzal kapcsolatban, hogy az új államok csatlakozása inkább növelné a kockázatokat, és újabb veszélyforrásokat teremtene (ebben a tekintetben Jugoszlávia felbomlási folyamata precedensértékű volt). A legmeghatározóbb érv azonban – ahogy később látni fogjuk – végig az orosz diplomácia változó hozzáállása volt, ami nagyon hosszú utat járt be az elutasítástól az elfogadásig.

A kelet-közép-európai államok csatlakozási szándékát is több tényező determinálta, az ő részükről azonban a kezdetektől egyértelmű volt a szándék. Ebben meghatározóak voltak a rég- és a közelmúlt történelmi tapasztalatai. Ezek az államok ugyanis az elmúlt évszázadokban csak nagyon rövid időszakokban dönthettek saját sorsuk felől. Igaz ez különösen a hidegháború évtizedeire, amikor a blokkpolitika határozta meg külpolitikájukat. Ezzel összefüggésben a függetlenség kezdeti időszakában ösztönzőleg hatott, hogy az orosz belpolitikai viszonyok igencsak rendezetlenek voltak, s számolni lehetett akár a szovjet birodalmi külpolitika visszatérésével is. A legmeghatározóbb érv azonban az volt, hogy ezek az országok nagyon sok tekintetben inkább a nyugat-hoz kötődnek, s ez határozta meg csatlakozási szándékukat.

Az 1989-1990-es fordulat és a függetlenségük elnyerése utáni eufórikus hangulatban elvileg több lehetőség is adódott volna külpolitikai konstrukciójuk kialakítása tekintetében. Alapvetően három olyan kül- és biztonságpolitikai nézetrendszert kell megemlítenünk, amelyek – eltérő időszakokban és intenzitással – lehetőségként bukkantak fel a térség országaiban. Az egyik a „semlegesség”, amelyet a Varsói Szerződés felbomlása, illetve az észak-atlanti integráció közeli elérhetetlensége támasztott alá.

---

⁸ VALKI, 1997. 170.

⁹ Ez azért is volt meghatározó kérdés, hiszen a szervezetet megalapító Washingtoni szerződés 10. cikkében ez alapfeltételként szerepel: „10. cikk. A Felek egyhangú megegyezéssel a Szerződéshez való csatlakozásra hívhatnak meg minden más európai államot, amely képes arra, hogy elősegítse a Szerződés elveinek továbbfejlesztését és hozzájáruljon az észak-atlanti térség biztonságához. [...]”

Ennek egyik alternatívájaként jelentkezett a „közép-európai” opció, amely a térség államainak együttműködését próbálta szorosabbra fogni (ld. Visegrádi Együttműködés), s intenzív együttműködéssel regionális biztonságpolitikát kialakítani. Végül pedig a több tekintetben összefüggő „nyugat-európai”, illetve „észak-atlanti” elköteleződés.¹⁰ Az utóbbi kettő azért is függ össze, mert a kelet-közép-európai országok a nyugati integrációt komplex folyamatnak fogták fel. Az évtized kezdetén, a gazdasági-társadalmi átalakulás korai időszakában egyértelmű volt, hogy az Európai Közösséghez való csatlakozás nagyon távoli, de belátták, hogy az integrációt nagyban elősegíti, ha az észak-atlanti térség katonai szövetségének tagjaivá lesznek.

A 90-es évek elején még nem úgy tűnt, hogy a keleti bővítés kérdése konfliktusforrássá válhat Oroszország és a Nyugat között. Sőt, a kezdeti időszakban, a politikai és gazdasági átmenet legnehezebb periódusában inkább érdekközösség állt fent Oroszország és az érintett országok között, ugyanis mindannyian elsősorban a Nyugattól vártak segítséget a megindult folyamatok támogatásában.¹¹ A NATO-ban sem volt kérdőjel az ügy kapcsán. Nem volt közvetlen célja, hogy növelje tagjai számát, orosz részről pedig ekkor volt a legnagyobb a bizalom a Nyugat irányában. 1993. augusztus közepén Jelcin elnök ki is jelentette Varsóban, hogy nem látja akadályát annak, hogy Lengyelország vagy bármely kelet-közép-európai ország a NATO tagja legyen.¹² Az ekkor közzé tett hivatalos nyilatkozat szerint: *„Az elnökök érintették Lengyelország NATO-ba való belépése szándékának kérdését. L. Wałęsa elnök ismertette az erre vonatkozó ismert lengyel álláspontot, amit B. N. Jelcin megértéssel fogadott. Perspektívikusan a szuverén Lengyelország ilyen irányú döntése, amely az összeurópai integrációra irányul, nem áll ellentétben más országok érdekeivel, beleértve Oroszország érdekeit is.”*¹³ Ezzel ellentétben alig egy hónap elteltével az amerikai elnöknek írt, szeptember 15-én kelt levelében már teljesen más hangon nyilatkozik az orosz elnök:¹⁴ *„Kétségtelen, hogy nemcsak az ellenzék,*

---

¹⁰ Ld. erről részletesen: TÁLAS, 1997. 229-260.

¹¹ SZ. BÍRÓ, 2008. 68.

¹² NAGY, 1994.

¹³ A nyilatkozatot idézi: PÓTI, 1997. 214-215.

¹⁴ COHEN, 1993.

hanem a mérsékeltek is úgy tekintenének egy ilyen lépésre, mint az ország újbóli elszigetelésére, amely akadályozza az utóbbi csatlakozását az euro-atlanti térséghez... Általában véve azt szeretnénk, ha a NATO-hoz való viszonyunk valamivel magasabb hőfokú lenne, mint a NATO viszonya Kelet-Európával.”¹⁵

Az orosz elnök véleményének hirtelen változása mögött az állt, hogy a Szovjetunió széthullását is megért orosz diplomataék egyre nagyobb része kezdett visszaemlékezni egy megegyezésre, amely szerint a német egyesítés létrejötte után a NATO vállalja azt, hogy nem terjeszkedik túl az Odera-Neisse vonalon, vagyis az egységes Németország fogja képezni a szervezet keleti határát.¹⁶

A vita, illetve az orosz ellenkezés alapja az volt, hogy a bővítési szándékot Nyugaton és Moszkvában különbözőképpen ítélték meg. Clinton elnök a kelet-közép-európai országok támogatását, integrálását párhuzamos folyamatként képzelte el azzal, hogy Oroszországot stabil, demokratikus állammá tegyék.¹⁷ Tudta jól, hogy az oroszországi reformok sorsa bizonytalan, de egy pillanattig sem gondolta azt, hogy Moszkva rövidtávon katonai fenyegetést jelentene akár Európa, akár az USA számára. Nem egy új feltartóztatási politika állt az amerikai elképzelések központjában, hanem egy demokratikus Oroszországgal kialakított új, együttműködésen alapuló kapcsolat megteremtése. Az amerikai demokratapárti kormányzat olyan stratégiát szeretett volna kialakítani, amely lehetővé teszi a NATO-bővítést a demokrácia megszilárdítása érdekében is, egyszersmind támogatja a demokratikus reformokat Oroszországban. Ezzel pedig létrehozná egy olyan struktúra alapjait, amely képes szembeszállni a hidegháború utáni világban fellépő új fenyegetésekkel.

Ezzel szemben az orosz politikai elit általános véleménye teljesen más alapokon állt. A majd 1996 januárjában a külügyminiszeri poszton Kozirjevet váltó Primakov, aki ekkor a Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének volt az igazgatója, azon a véleményen volt, hogy ha a NATO a kelet-közép-európai országokat tagjai közé fogadja, Moszkva katonai válaszlépéseket

---

¹⁵ Idézi: VALKI, 1995/b. 116.

¹⁶ NAGY, 1994.

¹⁷ ASMUS, 2003. 61.

fog tenni, ugyanis az orosz nép ezt hidegháborús reflexből ellene intézett támadásként fogja értékelni.¹⁸ Vagyis az orosz diplomáciai körökben az a vélemény vált uralkodóvá, hogy a bővítés a Nyugat geopolitikai offenzívája, azzal a céllal, hogy geopolitikailag is kiaknázzák a hidegháborús győzelmet, s a kialakult „semleges” zóna országait a saját katonai szervezetükbe integrálják.

Jelcin 1993. augusztusi, Varsóban elhangzott nyilatkozata a kezdetét, és hosszú időre egyben a végét is jelentette a bővítéssel kapcsolatos pozitív orosz hozzáállásnak. Az 1993. szeptemberi Jelcin-levéllal tehát megindult a NATO-ellenes politikai offenzíva. Ezt követően novemberben katonai doktrína formájában jelent meg a bővítés elutasítása. Ez a doktrína az Orosz Föderációt kívülről érintő katonai veszélyek létező és potenciális forrásai közé sorolja a katonai tömböknek és szövetségeknek Oroszország érdekei kárára való kiszélesítését.¹⁹ Ez az állásfoglalás ugyan nem nevezi meg konkrétan a NATO-t, de az adott körülmények között egyértelmű, hogy a szervezet tervezett bővítésére utal.

Fontos állomást jelentett 1993 végén az Orosz Föderáció Hír-szerző Szolgálatának NATO-jelentése, más néven a Primakov-jelentés. Ez pro-kontra vizsgálja a NATO-bővítés kérdését, illetve annak esetleges hatásait. Összességében arra a megállapításra jut, hogy a szervezet bővítése még egyáltalán nem eldöntött folyamat, túl sok bizonytalanság és érdekellentét van az érintettek között. A NATO megítélése kapcsán a legnagyobb problémának azt tekinti, hogy a szervezet nem változtatta meg alapvető hidegháborús jellegét, illetve a szövetségnek továbbra is az a fő célja, hogy fenntartsa a stratégiai egyensúlyt Európában.²⁰

A jelentés által szintén a NATO-nak tulajdonított jellemző, hogy a szervezet feladatának tekinti a kelet-európai mellett a közép-ázsiai térség biztonságának szavatolását is, ami pedig Oroszország számára nagyon kedvezőtlen geopolitikai helyzetet teremthet.²¹ Ezekre a kihívásokra Oroszországnak mindenképp reagálnia kell. Vagy úgy, hogy növeli katonai erejét, vagy pedig

---

¹⁸ NAGY, 1994.

¹⁹ *Az Oroszországi Föderáció katonai doktrínájának alapelvei. 1993. november 2. 149-163., 150.*

²⁰ NAGY, 2006. 40.

²¹ PÓTI, 1997. 216.

megbékél a biztonsági egyensúly megbomlásával. Moszkva számára a bővítés katonai szempontból megkövetelte a védelmi koncepció teljes átgondolását. A dokumentum fő jelentősége az volt, hogy véget vetett az Oroszország pozíciójának tisztázatlanságából felmerülő problémáknak, s először sorolja fel a bővítés Oroszországra gyakorolt lehetséges hatásait, illetve számba veszi az elképzelhető válaszlépéseket.²²

Az orosz külpolitikában a bővítés kapcsán megjelenő erőteljesebb retorika sikeresnek bizonyult. 1994 januárjára a csatlakozás átmenetileg lekerült a NATO napirendjéről. A csatlakozási tárgyalások elindítása helyett hozták létre a PfP-programot (Partnership for Peace – Partnerség a békéért). Ennek az volt a fő célja, hogy a lehetséges csatlakozásig valami perspektívát kínáljon az érintett országoknak. Ahogy John Major akkori angol miniszterelnök fogalmazott: *„nesze semmi, fogd meg jól”*.²³ A Békepartnerség programja azonban mégis jelentős lépésnek tekinthető több szempontból is. A deklaratív megnyilvánulások után ugyanis a NATO részéről bizonyos gyakorlati irányba történő elmozdulás történt. Egyrészt először jelentek meg a katonai szervezet részéről bizonyos garanciák. A felhívás kimondja, hogy a *„NATO kész konzultálni a Békepartnerség bármely aktív résztvevőjével, ha az úgy véli, hogy közvetlen veszély fenyegeti területi épségét, politikai függetlenségét vagy biztonságát.”*²⁴ Ezt sokan úgy értelmezték, hogy a szervezet kész beavatkozni a térség országaiban akár katonailag is, ha biztonságuk forog kockán. A legfontosabb változást azonban a NACC létrehozása után az jelentette, hogy a PfP-ben résztvevő országokat meghívták közös hadgyakorlatok tartására.²⁵ Ezek összehangolására pedig felkérték a programban résztvevő országokat, hogy küldjenek állandó összekötő tiszteket a NATO brüsszeli központjába, illetve a belgiumi Monsban létesített Partnerségi Összehangoló Sejthez.²⁶

---

²² NAGY, 2006. 40.

²³ LIPOVECZ, 1994.

²⁴ PARTNERSÉG A BÉKÉÉRT: FELHÍVÁS, 1994. 297.

²⁵ A NACC létrehozása a szervezeti keretek kialakítását tekintve ugyan jelentős állomás volt, mivel azonban csak konzultációs szerepet töltött be, egyszerűen csak mint *„talking shop”*-ot emlegették.

²⁶ PARTNERSÉG A BÉKÉÉRT: FELHÍVÁS, 1994. 298.

A Pfp keretdokumentumában egyik legfőbb célként azt emelik ki, hogy annak feladata előmozdítani a NATO-val folytatott együttműködés katonai kapcsolatainak fejlesztését olyan fontos területeken, mint a közös tervezés, kiképzés és gyakorlatok.²⁷ Nagy jelentősége volt annak is, hogy minden egyes országnak a NATO-val együttműködve kellett kidolgoznia az egyéni partnerségi programot, ami bizonyos szempontból versenyhelyzetet teremtett az országok között, s úgy érezhették, hogy sorsuk a saját kezükben van. Ez a tárgyalási forma a csatlakozni kívánó országoknak bizonyos manőverezési lehetőséget kínált. A benyújtott dokumentumnak ugyanis tartalmaznia kellett, hogy *„milyen lépésekkel kívánja megvalósítani a partnerség politikai céljait, és milyen katonai és egyéb képességeket ajánl fel a partnerségi tevékenységekhez.”*²⁸ Ez pedig azt jelentette, hogy nem mint országcsoportha tekintenek a régió országaira Brüsszelben, hanem mindenki lehetőségei szerint alakíthatja ki integrációs politikáját.

A Pfp-vel azonban nem érték el a kívánt eredményt. Az 1994-es év folyamán mind a csatlakozni kívánó kelet-közép-európai országokban, mind Moszkvában nőtt a felháborodás. Az orosz diplomácia úgy értékelte, hogy az új elnevezésű program az érintett országok automatikus csatlakozását jelenti.²⁹ A kelet-közép-európai országok pedig azzal szembesültek, hogy a NATO-ban még mindig komolyan veszik Moszkva véleményét, s nem mernek határozott lépéseket tenni. Úgy ítélték meg, hogy a NATO különleges viszonyt kezdett kialakítani Moszkvával a fejük felett.³⁰ Ráadásul azzal az Oroszországgal, amely a kezdeti bizonytalanság után, újfent kezdi hangoztatni nagyhatalmi ambícióit.³¹ Hamar felismerték: annak ellenére, hogy az oroszok kerültek ki vesztes félként a hidegháborúból, s gazdasági erejük is harmad-

---

²⁷ PARTNERSÉG A BÉKÉÉRT: KERETDOKUMENTUM, 1994. 299.

²⁸ Uo. 300.

²⁹ NAGY, 1994.

³⁰ A speciális kapcsolat kialakítására Moszkvában is megvolt az igény. Jelcin elnök egyik beszédében hangsúlyozza, hogy *„megoldandó feladat a NATO-val kötendő megállapodás paraméterei gyakorlati kidolgozásának meggyorsítása azzal a céllal, hogy ne csak ne maradjunk le a többi országtól, de az élre kerüljünk, különösen a katonai együttműködés kialakításában.”* Részlet Jelcin elnök 1994. február 24-ei beszédéből a Szövetségi Tanácsban. 289-292., 291.

³¹ NAGY, 1994.

rangú volt, jelentős atomarzenállal rendelkeztek. Ezt az Egyesült Államokban is tudták, ezért a Nyugat fő célja is az lett, hogy finoman egyensúlyozva a felek között, úgy valósítsák meg a bővítést, hogy az ne vezessen szakításhoz Moszkvával.³²

A viszonylagos enyhülést a NATO–oros–amerikai kapcsolatrendszerben az jelentette, hogy Moszkva végül is 1994. június 22-én csatlakozott a PFP-programhoz. Ez egyben arra is utalt, hogy az orosz diplomácia a beletörődés jeleit mutatta a szervezet bővítésének kapcsán, s a kérdés már nem úgy merült fel, hogy „lesz-e?”, hanem hogy „mikor és hogyan?”. A csatlakozási dokumentum aláírása azért is tűnt viszonylagos győzelemnek Moszkva számára, mert az több helyütt is kiemeli Oroszország jelentőségét a felépítendő európai biztonsági struktúrában. Az egyezmény második cikke pedig kimondja: *„A Szövetség és Oroszország megállapodott abban, hogy továbbfejlesztik a széles körű egyéni partnerségi programot Oroszország méreteinek, jelentőségének és képességeinek megfelelően.”*³³

Ezek után azonban megismétlődni látszottak az 1993. augusztusi és szeptemberi események. Az 1994. júniusi megállapodással ugyanis úgy tűnt, hogy az orosz diplomácia számára viszonylag megfelelő pozícióba jutott, s még az annyira vágyott nagyhatalmi szerepét is elismerték (még ha csak deklaratív formában is). Mindezek ellenére azonban Jelcin elnök az 1994. decemberi, Budapesten rendezett EBEÉ csúcstalálkozón³⁴ újfent bírálta a NATO keleti bővítésének tervét, s vissza is vonult a Békepartnerségtől.³⁵ Ez ismételten az álláspontok megmerevedéséhez vezetett, de mindegyik fél igyekezett megoldást találni.

Mindent összevetve, az orosz külpolitikában 1994-1995 fordulójára két álláspont kezdett kirajzolódni a bővítés kapcsán. Az első szerint a visegrádi országok csatlakozása már eldőlt, az csak idő kérdése, ha pedig így van, akkor az orosz külügynek is igazodnia kell ehhez a helyzethez.³⁶ Ez tehát azt jelenti, hogy olyan

---

³² ASMUS, 2003. 164.

³³ Az Észak-atlanti Tanács és Andrej Kozirjev orosz külügyminiszter közötti tárgyalások következtetéseiének összefoglalása. 124-125., 125.

³⁴ Az EBEÉ a budapesti csúcstalálkozón alakul át szervezetté. A neve ekkortól Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ).

³⁵ NAGY, 1995.

³⁶ SZ. BÍRÓ, 1999. 125.

biztonsági garanciákat kell kialakítani, melyek Moszkvának kellő védelmet nyújtanak. Ilyen kikötés lenne például a balti és a FÁK-országok NATO-csatlakozásának kizárása, vagy az új tagállamok területén állomásoztatható csapatok és fegyverfajták korlátozása (ami azt jelentené, hogy a szervezet katonai struktúrája nem kerül közelebb az orosz határokhoz, csak a politikai). Az orosz kompromisszumos javaslat szerint 1994 nyarára az az álláspont vált meghatározóvá, hogy a NATO keleti bővítése megengedhetetlen, viszont a volt szocialista országok Európai Unióhoz való csatlakozását Oroszország hajlandó támogatni, ugyanis a térség országainak stabilitása, gazdasági föllendülése Moszkva számára is biztonsági érdek (ebből újfent az tűnik ki, hogy a politikai integrációt nem kívánta akadályozni Moszkva, azonban egy katonai szervezet közeledése alapvetően más megítélés alá esett).³⁷ Szintén fontos diplomáciai cél volt orosz részről, mely szerint azt kell mindenekelőtt elérni, hogy az európai békefenntartás ügyét az EBESZ felügyelete alá helyezzék.³⁸ Ebben az időszakban ugyanis az volt az orosz diplomácia legfontosabb célja, hogy olyan javaslatokat fogalmazzon meg, amelyeket a bővítés alternatívájának szánt. Ezek között a legnagyobb hangsúlyt arra helyezték, hogy reformálják meg az EBESZ struktúráját, illetve alakítsák át az Észak-atlanti Együtműködési Tanács működését is.³⁹ „Oroszország előterjesztette és védelmezni fogja az összeurópai partnerségre vonatkozó saját koncepcióját. Az új Európa felépítményének alapvető eleme politikai téren az EBEÉ, katonapolitikai szempontból az Észak-Atlanti Együtműködési tanács (NACC) kell, hogy legyen.”⁴⁰ Ezekkel a lépésekkel Moszkva azt szerette volna elérni, hogy olyan európai biztonsági rendszert építsenek ki, amelyikben Oroszország jelentős befolyásra tesz szert, és megkerülhetlenné válik.

A másik, bizonyos szempontból sokkal radikálisabb nézőpont szerint, ha a nyugati országok ilyen mértékben figyelmen kívül hagyják Moszkva érdekeit, akkor az oroszoknak le kell számolni-

---

³⁷ SZ. BÍRÓ, 2008. 74.

³⁸ SZ. BÍRÓ, 1999. 125.

³⁹ DEÁK, 2005. 104.

⁴⁰ *Részlet Jelcin elnök 1994. február 24-ei beszédéből a Szövetségi Tanácsban.* 289-292., 291.

uk minden a Nyugat iránt táplált illúzióval, s saját önálló külpolitika kialakítására kell törekedniük.

A retorikai szinten egyre erősödő orosz ellenkezésnek részben ellentmond, de egyben megfelelően bizonyítja az orosz diplomácia bizonytalanságát és a külpolitikai döntéshozatalban meglévő rendezetlen állapotokat, valamint a hangzatos kijelentések és a tényleges diplomáciai lépések közötti különbségeket, hogy az egyre elutasítóbb moszkvai hangnem ellenére, 1995 májusában Noordwijckban elfogadták az NATO és Oroszország közötti kibővített párbeszéd és együttműködés dokumentumát. Ebben gyakorlatilag lefektetik a sokrétű együttműködés alapelveit. Olyan fontos problémákat érintettek, mint például az európai biztonság kérdései, a védelmi ipar konverziója és a kölcsönös egyeztetés a katonai doktrínákkal, illetve stratégiákkal kapcsolatban.⁴¹ Legnagyobb jelentősége azonban mégis abban állt, hogy a Békepartnerségben résztvevő többi államhoz képest minőségileg magasabb szintű kapcsolatok kialakítása volt a cél. Ezt tükrözi, hogy „16+1” jellegű, ad hoc konzultációkat tartanak, azaz a szervezet külön szereplőként tárgyal Oroszországgal, ami óhajtott nagyhatalmi rangjának elismerését jelentette. Ennek hatására Kozirjev külügyminiszter határozott magabiztossággal tért vissza Moszkvába a noordwijcki ratifikációról, s ki is jelentette, hogy a kelet-európai országok csatlakozása lekerült a napirendről.⁴²

1995 szeptembere azonban mindegyik érintett számára sorsdöntőnek bizonyult. Ekkor jelent meg Brüsszelben a *Tanulmány a NATO bővítéséről* című dokumentum.⁴³ Érdeemes részletesebben megvizsgálni ennek szövegét, hiszen egyrészt mindegyik fél pozíciójával, álláspontjával részletesen foglalkozik, másrészt pedig a szervezet a maga részéről ellentmondást nem tűrően kötelezi el magát az új tagok felvételére, részletesen megadva annak feltételeit és pontos menetrendjét. A bevezetőben az egyik legfontosabb kijelentés – leginkább Moszkva szempontjából –, hogy a

---

⁴¹ A NATO és Oroszország közötti kibővített párbeszéd és együttműködés területei. 122-124.

⁴² HVG, 1995. 25-27.

⁴³ A teljes dokumentum szövege angol nyelven: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_24733.htm
magyarul: TANULMÁNY A NATO BŐVÍTÉSÉRŐL, 1995. 157-181.

NATO továbbra is tisztán védelmi célokat szolgáló szövetség marad.⁴⁴ (A korábbi tárgyalásokon az orosz fél többször javasolta, hogy a szervezet védelmi szövetségből alakuljon át biztonsági szervezetté.) A csatlakozó országokra vonatkozóan a bővítés egyik legfontosabb alapelve, hogy „egészítse ki párhuzamos folyamatként az Európai Unió bővítését, mely a maga részéről ugyancsak jelentősen hozzájárul a keleti új demokráciák biztonságának és stabilitásának növeléséhez.”⁴⁵ A dokumentum legnagyobb részében természetesen a csatlakozás körülményeivel foglalkozik. Többek között részletezi a Békepartnerség szerepét, foglalkozik a bővítés katonai és védelmi következményeivel, valamint azzal is, hogy hogyan kell haladni a bővítés folyamatának.

A tanulmányban külön fejezet foglalkozik a NATO és Oroszország közötti kapcsolatokkal. Ennek bevezetőjében megállapítják, hogy milyen kapcsolat alakult ki a két fél között az 1995. május 31-én aláírt noordwijki megállapodásig. Ezek után pedig a későbbi kapcsolatok alapelveiről esik szó, melyeknek egyik fundamentuma az kell, legyen, hogy a kapcsolatoknak, „a kölcsönös tisztelet és bizalom elvén kell alapulniuk, és el kell kerülniük az olyan 'meglepetésszerű' döntéseket bármely fél részéről, amelyek a másik fél érdekeit érinthetik”.⁴⁶ A NATO pedig – Moszkva aggodalmaira való tekintettel is – a maga részéről igyekszik a dokumentumban egyértelművé tenni, hogy a bővítés nem fenyeget senkit, s fő célja, hogy széleskörű együttműködésen alapuló európai biztonsági rendszert hozzon létre.⁴⁷

Véleményem szerint, ha kicsit alaposabban vizsgáljuk a dokumentumot, akkor könnyen megakadhat a szemünk egy sajátos ellentmondáson. A dokumentum 1/b. *A bővítés alapelvei* című fejezet hetedik pontjában kijelenti, hogy „a szövetségen kívül egyetlen államnak sincs vétőjoga vagy beleszólása a folyamattal és a döntésekkel kapcsolatban.”⁴⁸ Ezzel szemben a 2/a. *Bevezetés – A NATO-bővítés átfogóbb megközelítésben* című részben arról van szó, hogy a „NATO kapcsolatai más európai országokkal, legyenek azok akár együttmű-

---

⁴⁴ Uo. 157.

⁴⁵ Uo. 159.

⁴⁶ Uo. 165.

⁴⁷ Uo. 165.

⁴⁸ Uo. 159-160. („No country outside the Alliance should be given a veto or droit de regard over the process and decisions.”)

*ködési partnerek, akár nem, fontos tényezői a bővítési folyamattal kapcsolatos döntések meghozatalának [...].*⁴⁹ Még szintén ezen a fejezeten belül hangsúlyozzák, hogy Európában nem lehet szó „befolyási övezetéről”.⁵⁰ Az előző példa – ha nem is az Oroszországgal kapcsolatos részben és burkoltan is –, egyértelműen Oroszországra utal. Ez jól érzékelteti a szervezet „bizonytalan magabiztosságát”, amely jelen volt a brüsszeli döntéshozók körében. Másrészt bizonyítja azt is, hogy tisztában voltak azzal: Moszkvát nem lehet kihagyni egy stabil európai biztonsági rendszerből. Az első kijelentés arra utal ugyan, hogy megvan a kellő határozottság, a későbbiekben azonban jól kivehető az együttműködési szándék és egyben kényszer.

1996 első felétől jelentkezett újfent a kompromisszumos megoldás lehetősége. Az 1996 januárjában Kozirjevet váltó Primakov külügyminiszter nyilatkozata szerint létezik kompromisszumos megoldás, ha a szervezet katonai struktúrája nem kerül közelebb Oroszország határaihoz. Úgy fogalmaz, hogy „*Oroszország számára csupán egyetlen elfogadhatatlan körülmény van: a NATO katonai infrastruktúrájának határaitra való kijutása. Minden más kompromisszum tárgyat képezheti.*”⁵¹

Még 1995 végén napvilágot látott egy nemzetbiztonsági doktrínatervezet. Az *Oroszország nemzetbiztonsági politikája (1996-2000)* címet viselő dokumentum szintén szélsőségektől mentes álláspontot tükröz.⁵² A bővítés kérdése nem áll a fejtegetések középpontjában, de több vonatkozásban is utalnak rá. A tervezet kimondja: Oroszország nem hagyhatja, hogy más hatalmak dominánssá váljanak – különösen katonai-politikai értelemben – a volt Szovjetunió területén.⁵³ Ami azonban leginkább a NATO-ra utal, az az, hogy meg kell akadályozni Oroszországgal szemben ellenséges koalíciók formálódását, beleértve Oroszországnak a volt Szovjetunió területén végrehajtott akcióival szemben formálódó-

---

⁴⁹ Uo. 161. („NATO's relations with other European states, whether cooperation partners or not, are important factors to consider in taking any decision to proceed with the enlargement process [...].”).

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Idézi: PÓTI, 1997. 223.

⁵² NAGY, 2006. 45.

⁵³ PÓTI, 1997. 220. (Ebből is jól látszik, hogy a 90-es évek közepére Moszkva részéről újfent megjelenik a befolyási övezetben való gondolkodás.)

kat is.⁵⁴ Az ehhez hasonló, poszt-szovjet térségre utaló kitételek elsősorban a három balti állam NATO-tagságát próbálják kizárni. Ezt látszik igazolni egy későbbi állítólagos Jelcin-levél, amely szerint az oroszok nem gördítenek akadályt a három közép-európai ország tagsága elé a balti államok kizárásáért cserében.⁵⁵ Az orosz elnök javasolta még azt is, hogy az országok csak a szervezet politikai testületeihez csatlakozzanak.

1996 első felében az orosz diplomácia reálisan mérte fel saját lehetőségeit, aminek hatására megszülethetett a kompromisszum. Moszkva részéről ennek legfontosabb állomása az 1997 májusában *A NATO és Oroszország közötti kölcsönös kapcsolatok, együttműködés és biztonság alapokmánya* című dokumentum aláírása volt. Ebben több hangzatos kijelentést olvashatunk a két fél kölcsönös viszonyáról, együttműködéséről a nemzetközi élet legfontosabb területein, valamint ekkor hozzák létre a NATO–Oroszország Állandó Közös Tanácsot is. A szerződés preambulumban kijelentik: „A NATO és Oroszország nem tekintik egymást ellenségnek. Közös céljuk a múlt örökségét jelentő korábbi szembenállás és versengés felszámolása, valamint a kölcsönös bizalom és együttműködés erősítése. [...] E kötelezettség-vállalásnak a legmagasabb politikai szinten történő vállalása jelzi egy alapvetően új kapcsolat kezdetét a NATO és Oroszország között.”⁵⁶

Ami a szervezet és a kelet-közép-európai államok kapcsolatát illeti, 1997 nyara ebben a relációban is meghatározónak bizonyult. A kitartó orosz ellenkezés dacára az 1997. júliusi madridi NATO-csúcson meghívták Magyarországot, Csehországot és Lengyelországot, hogy kezdjék meg a csatlakozási tárgyalásokat. Ezek végpontja 1999 márciusa, amikor az érintett országok minden problémától mentesen a szervezet teljes jogú tagjai lettek.

Utólag visszatekintve az eseményekre érdekes kettősség figyelhető meg orosz részről, ami leginkább a fogatlan oroszlán (medve) szerepére emlékeztet. Sok esetben ugyanis retorikai szinten nagyon határozottan ítélték el a katonai szervezet orosz határokhoz

---

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo. 224.

⁵⁶ *A NATO és Oroszország közötti kölcsönös kapcsolatok, együttműködés és biztonság alapokmánya*. 383-394., 383.

való közeledését, azonban tényleges tettek, határozott fellépések soha sem követték ezeket. Úgy tűnhet, hogy az orosz diplomácia jelentősen szerepet tévesztett, s az ország valós helyzete, ereje nem volt szinkronban a sokszor kemény kijelentésekkel. Ehhez persze nagyban hozzájárult az, hogy az 1990-es évek Oroszország történetében minden területen a hanyatlást jelentették, de a frissen elvesztett birodalmiság emléke még elevenen élt a fejekben, aminek következtében a jelentős nemzetközi súlyvesztés ellenére is próbált erősnek mutatkozni. Kitekintés gyanánt fontos utalnunk arra, hogy a 2000-es években egy fokozatosan stabilizálódó Oroszország tűnik fel a nemzetközi rendszerben, amelyik egyre inkább valós erőt képvisel, s megfelel annak a képnek, amelyet a 90-es években, a NATO keleti bővítése kapcsán próbált kialakítani magáról.

Felhasznált irodalom

Dokumentumok

A NATO és Oroszország közötti kibővített párbeszéd és együttműködés területei. Noordwijk Aan Zee, 1995. május 31. In: *NATO dokumentumok 1994-1999.* (Szerk.: Gazdag Ferenc) Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999. 122-124.

A NATO és Oroszország közötti kölcsönös kapcsolatok, együttműködés és biztonság alapokmánya. In: *Az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok.* (Szerk.: Dunay Pál-Tálas Péter). Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1997. 383-394.

Az Észak-atlanti Tanács és Andrej Kozirjev orosz külügyminiszter közötti tárgyalások következtetései összefoglalása. Brüsszel, 1994. június 22. In: *NATO dokumentumok 1994-1999.* (Szerk.: Gazdag Ferenc) Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999. 124-125.

Az Oroszországi Föderáció katonai doktrínájának alapelvei. 1993. november 2. In: *Oroszország. Tények és adatok 1995.* (Szerk.: Nanovszky György) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 149-163.

LONDONI NYILATKOZAT, 1990 = Nyilatkozat az Észak-atlanti Tanács ülésén résztvevő állam- és kormányfők csúcsértekezletéről. London, 1990. július 5-6. In: *A változó NATO. Dokumentumok 1989-1994.* Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1994. 100-105.

Nyilatkozat az Észak-atlanti Tanács ülésén résztvevő állam- és kormányfők csúcsértekezletéről. Róma, 1991. november 7-8. In: *A változó NATO. Dokumentumok 1989-1994.* Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1994. 137-144.

PARTNERSÉG A BÉKÉÉRT: FELHÍVÁS, 1994 = Partnerség a békéért: felhívás. Brüsszel, 1994. január 10-11. In: *NATO dokumentumok 1994-1999.* (Szerk.: Gazdag Ferenc) Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999. 297-298.

PARTNERSÉG A BÉKÉÉRT: KERETDOKUMENTUM, 1994 = Partnerség a békéért: keretdokumentum. In: *NATO dokumentumok 1994-1999.* (Szerk.: Gazdag Ferenc) Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999. 299-301.

Részlet Jelcin elnök 1994. február 24-ei beszédéből a Szövetségi Tanácsban. In: *Oroszország. Tények és adatok 1995.* (Szerk.: Nanovszky György) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 289-292.

Study on NATO Enlargement.

http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_24733.htm

TANULMÁNY A NATO BŐVÍTÉSÉRŐL, 1995 = Tanulmány a NATO bővítéséről. In: *Külpolitika*, 1995/3-4. 157-181.

Szakirodalom

ASMUS, 2003 = ASMUS, D. Donald: *A NATO kapunyitása.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2003.

BALOGH, 1997 = BALOGH András: Kelet-Közép-Európa és a NATO-bővítés. In: *Külpolitika*, 1997/3. 3-17.

COHEN, 1993 = COHEN, Roger: *Yeltsin Opposes Expansion of NATO in Eastern Europe.*

<http://www.nytimes.com/1993/10/02/world/yeltsin-opposes-expansion-of-nato-in-eastern-europe.html>

DEÁK, 2005 = DEÁK András: *Az orosz külpolitikai gondolkodás története (1992-1997).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.

- GORKA, 1997 = GORKA Sebestyén: Az Észak-atlanti Együttműködési Tanács és a Békepartnerség. In: *Az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok.* (Szerk.: Dunay Pál-Tálas Péter). Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1997. 193-209.
- LIPOVECZ, 1994 = LIPOVECZ Iván: NATO-csúcs. In: *HVG*, 1994. január 15. (2. szám.) 7-10.
- NAGY, 1994 = NAGY Gábor: A NATO és Oroszország. In: *HVG*, 1994. május 27. (21. szám.) 22-23.
- NAGY, 1995 = NAGY Gábor: Orosz-amerikai csúcs Moszkvában. In: *HVG*, 1995. május 6. (18. szám.) 23-25.
- NAGY, 2006 = NAGY László: *Oroszország és a NATO együttműködése.* Híd Európában Közhasznú Egyesület, Budapest, 2006.
- HVG, 1995 = Oroszország és a NATO. Időre játszanak. In: *HVG*, 1995. június 10. (23. szám) 25-27.
- PÓTI, 1997 = PÓTI László: Potenciális tagból potens opponens: a NATO bővítés egyhangú orosz vitája. In: *Az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok.* (Szerk.: Dunay Pál-Tálas Péter). Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1997. 211-227.
- SZ. BÍRÓ, 1999 = SZ. BÍRÓ Zoltán: In: *Kelet-Közép-Európa az ezredfordulón. Euroatlanti könyvtár II.* Budapest, Magyar Atlanti Tanács, 1999. 89-138.
- SZ. BÍRÓ, 2008 = SZ. BÍRÓ Zoltán: Oroszország és Kelet-Közép-Európa. In: Sz. Bíró Zoltán: *Oroszország visszatérése.* Russica Pannonicana, Budapest, 2008.
- SZEMERKÉNYI, 1997 = SZEMERKÉNYI Réka: Az átalakuló NATO. In: *Az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok.* (Szerk.: Dunay Pál-Tálas Péter). Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1997. 91-156.
- TÁLAS, 1997 = TÁLAS Péter: A visegrádi országok és a NATO. In: *Az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok.* [Szerk.: Dunay Pál-Tálas Péter]. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1997. 229-260.
- VALKI, 1995a = VALKI László: A NATO keleti politikájának alakulása. In: *Külpolitika*, 1995/1. 63-80.
- VALKI, 1995b = VALKI László: Szeret, nem szeret... A NATO-kibővítés kérdőjelei. In: *Külpolitika*, 1995/3. 97-125.

Oroszország, Kelet-Közép-Európa és a NATO...

VALKI, 1997 = VALKI László: Érvek és ellenérvek. In: *Az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok.* (Szerk.: Dunay Pál-Tálas Péter). Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1997. 159-192.

БЕАТА ВАРГА

**ЧЕРНОМОРСКИЕ КАЗАКИ – ПРЯМЫЕ НАСЛЕДНИКИ
„ЗАПОРОЖСКИХ ТРАДИЦИЙ”**

Запорожская Сечь в 1775 году прекратила своё историческое существование, но в форме Черноморского войска делится его огромное наследство.

В половине XVIII века Запорожская Сечь хотя и признавала верховную власть русского царя, но имела довольно обособленное устройство и жила особой политической жизнью. Силами запорожцев царскому правительству приходилось пользоваться особенно в войнах с Турцией, что и сохранило Запорожью свою *сравнительную независимость*. Запорожцам, однако, принадлежали в Новороссии¹ обширные земли, представлявшие собой плодородный чернозём, в котором русское правительство уже остро нуждалось.²

В основе действий царского правительства относительно запорожцев и их земель³ легли с одной стороны *недоверие к запорожцам за участие в измене Мазепы*⁴, с другой – намерение через их пустыни, путём заселения последних и постройки в них укреплений приблизиться постепенно к берегам Чёрного и Азовского морей.

Просвещённый абсолютизм, приверженцем которого была Екатерина II., подразумевал *централистическое и даже бюрократическое устройство государства*. Существовавшая в украинских землях *„тень политических прав”*⁵, как противоречащая идеи самодержавия, должна была быть

---

¹ МАРКЕВИЧ, 1901. 36-44.

² МАРКЕВИЧ, 1893. 8-9.

³ Инструкция азовского губернатора Василия Черткова относительно раздела б. Запорожских земель. Материалы для истории б. Запорожья // Киевская старина. 1882 Т. III. С. 327-330.

⁴ ЧУХЛИБ, 2009. 477-478.

⁵ МАРКЕВИЧ, 1893. 12.

уничтоженной.⁶ С заключением *Кючук-Кайнарджийского договора* (1774)⁷ Россия получила выход в Чёрное море и Крым, таким образом, дальнейшая необходимость в сохранении присутствия казаков на их исторической родине для охраны южных российских границ,- отпала. 5 июня 1775 г. *Запорожская Сечь была уничтожена*,⁸ и 3 августа Екатерина II. издала манифест, в котором провозгласила, что „Сечь Запорожская вконец уже разрушена с истреблением на будущее время и самого названия Запорожских казаков...“⁹.

Когда русские войска окружили Сечь и предлагали казакам разойтись, среди них многие были за вооружённое сопротивление, но большинство - с кошевым атаманом во главе - покорились скорбной необходимости.¹⁰ Запорожцам, которые остались на территории России, предложили *или превратиться в мирных обывателей Новороссии, или поступить на царскую службу, на что многие из казаков согласились. После „руйнуваня“ Запорожской Сечи этот край окончательно примкнул к Российской Империи и здесь начали вводить общерусские порядки: земли бывшей Запорожской Сечи вошли в состав Новороссийской и Азовской губерний, объединённых в Екатеринославское наместничество.*¹¹

Возникновение Черноморского войска было связано с деятельностью *Г.А. Потемкина-Таврического*: с одной стороны он хотел быстро покончить с запорожцами, ущемить их исторические права и значение, но с другой стороны для осуществления его планов – через степи и моря добраться до Константинополя¹² – то лучших посленцев чем запорожцы не могло быть. Таким образом спустя семь лет после разрушения Запорожской Сечи, Потемкин почувствовал острую необходимость в запорожцах и через посредство старшин он стал вновь приглашать их в козацкую службу под своим личным предводительством. Объезжая

---

⁶ ШЕБЧУК-ТАРАНЕНКО, 1999. 137-138.

⁷ BODNÁR, 2008. 111-112.

⁸ СКАЛЬКОВСКИЙ, 1994. 550.

⁹ Летописное повествование о Малой России и её народе и казаках вообще Ч. IV. Москва. 1847. С. 31-33.

¹⁰ ХОРОШИХИН, 1881, 29-30.

¹¹ ГОЛОВУЦКИЙ, 1957. 422.

¹² BEVESI, 2007. 261.

подвластные земли, малороссийский губернатор замечал, что многие участки границы России с Турцией, Крымом и Польшей слабо укреплены, и тогда по его совету 1 июля 1783 года вышла следующая прокламация:

*„...кои в бывшем войске Запорожском служил и... приглашать из них охотников к служению в казачьем звании...”*¹³

Часть разсеянных запорожцев были собраны в одно „войско” во главе Сидора Белого, который носил звание войскового атамана, также частично были возвращены часть регалий Запорожской Сечи – знамена, булава кошевого и перначи. К 1784 году собралось 5300 человек, и первоначально войско называлось „Кошем верных казаков”¹⁴, а с 1789 года - *Черноморским казачьим войском*.¹⁵ Черноморское казачье войско, было сформировано в ходе русско-турецкой войны 1787-1791 гг. из бывших казаков Запорожской Сечи, а потом царское правительство разрешило набирать добровольцев из свободных людей. По образцу Запорожской Сечи оно состояло из трех подразделений - пехотного (пешего), конного и флотилии. Возглавлял его кошевой атаман, а в остальном структура войска повторяла Запорожскую Сечь.¹⁶ Административный центр располагался в селении Слободзе, казаки получали привилегии на пользование рыбными промыслами, добычу соли, занятие хлебопашеством и скотоводством¹⁷. Но в то же время у войска не было надлежащей точки опоры для самостоятельного существования – не было своей собственной земли.¹⁸ Вместе с тем черноморское войско сохранило

---

¹³ СКАЛЬКОВСКИЙ, 1994. 573.

¹⁴ Новое казачье войско, получившее сначала название Войско верных казаков в отличие от войска тех запорожцев, которые, не захотев мириться с великорусскими порядками и нововведениями, бежали в Турцию.

¹⁵ Впоследствии к названию „верных казаков” было прибавлено название Черноморские, данное казакам в память тех подвигов, которыми они себя ознаменовали на Черном море в бывшую во время русско-турецкой войны.

¹⁶ В войске числились: 1 войсковой атаман, 1 войсковой есаул, по 5 полковников, есаулов, хорунжих, 6 полковых старшин, 38 куренных и один артиллерийский атаманы. ДМИТРИЕНКО, 1896. Т. 3. 6.

¹⁷ ГАКК Ф. 670. Коллекция документов по истории Кубанского казачьего войска Оп. 1. Д. 17. 82; ЩЕРБИНА, 1913. Т.1. 565-572.

¹⁸ Только в 1790 году было черноморцам отведена под поселение земля между рр. Днестром и Бугом.

основные формы сечевого устройства. Всего в войске насчитывалось 40 куренных селений (с 1842 года – станиц), которые имели те же названия, что были до этого в Запорожской Сечи.

По Ясскому миру Россия достигла в Черномории природных границ и южные степи стали прочным достоянием государства. После второй русско-турецкой войны запорожцы были переселены на далёкую Кубань¹⁹, где они полностью *сохранили малороссийский быт*. В русско-турецкой войне 1787-1791 гг. черноморцы воевали как верные солдаты в составе русской армии²⁰, за что им 30 июня 1792 года были пожалованы земли Прикубанья.²¹ Черноморцы получили приказ переселиться из-за Буга на Таманский²² и Фанагорийский полуостров и заложили в 1793 году военной город *Екатеринодар*.²³ Здесь сосредоточилось главное

---

¹⁹ По времени колонизации Кубанскую область можно разделить на четыре района: 1. Черномория. 2. Старая Линия. 3. Новая Линия. 4. Закубанский край.. Старая Линия служила первоначально только военной демаркационной линией между русскими владениями и землями кавказских горцев. Заселение Старой Линии станицами началось одновременно с заселением Черномории куренями в 1794 году. К концу сороковых годов в составе Старой Линии числилось всего 36 станиц, но между тем как в Черномории колонизирующим элементом были малороссы, на Старой линии перевес был за великороссами. Заселение Новой Линии началось с 1841 года и в течении двадцати лет было основано там 32 станицы. Главным и почти единственным колонизирующим элементом в этом случае послужили казаки старых станиц бывшего кавказского линейного войска, т. е. Старой Линии.

²⁰ ФЕЛИЦЫН, 1896. Т. XIX. 28-34.

²¹ Черноморское войско обязано было переселиться на Кубань в полном составе, где должно было получить около четырех миллионов десятин (десятина = 1,1 га), большое пространство на берегу Азовского моря, а также все казачьи льготы и привилегии.

²² Всеподданнейшая просьба преобразованных из б. Запорожцев черноморских козаков о поселении их на Тамани. Материалы для истории б. Запорожья // Киевская старина 1882. Т. III. 332-334.

²³ В 1794 году два черноморских полка участвовали в подавлении восстания польских сепаратистов. В 1796 году два полка были направлены в «персидский поход», в результате чего от голода и болезней потеряли половину своего состава. Это вызвало в 1797 году, так называемый «персидский бунт» вернувшихся на Кубань черноморцев. В Отечественной войне 1812 года участвовали 9-ый пеший полк, 1-ый сборный конный полк и Лейб-Гвардии Черноморская казачья сотня. Активно участвовали черноморцы в войне с Персией 1826-1828 гг. и с Турцией в 1828-1829 гг. 12

войсковое начальство, здесь же, в крепости, как и в Запорожском Коше, были выстроены *курени*, казармы, где жила бездомная холостая сирота и служивые казаки. Затем остальное казачество было расселено по всей остальной территории Черноморского войска. И так, собственно две поселочные формы – курень и хутор легли в основу колонизации бывшей Черномории. *Курень был одновременно поселением административным и хозяйственным, а хутор был преимущественно хозяйственным. Это были поселения чисто казачьи, до известной степени военные, но приспособленные к гражданским и хозяйственным целям в духе малорусских порядков и обычаев.*²⁴

На новом месте черноморским казакам помогла *привычка к самоуправлению и желание добиваться, во что бы то ни стало, самостоятельной жизни.*²⁵ Черноморцы при устройстве своих первых поселений придерживались того, что выработала в этом отношении раньше Запорожская Сечь, но в их жизнь входят *новые обстоятельства*. Последняя Запорожская Сечь состояла из бездомного, безсемейного „товариства“, а принадлежащие им земли были разделены на „паланки“, и заселены преимущественно семейным казачеством или „подданством“. *А в Черномории, с самого начала её существования, не было ни господствовавшего „товариства“, ни зависимого подданства, а было лишь однообразное, если не считать конечно чиновной старшины, семейное казачество, в состав которого входили и безсемейные казаки, „сирота.*

Русское правительство, населяя Черноморию, искало в её поселенцах того живого оплота против здешних врагов²⁶ и таким издавна считало казачество. *Этой-то двойственной ролью казачества, как военного сословия, поставленного в военную*

июня 1828 года они приняли участие в победоносном штурме турецкой крепости Анапа. Во время Крымской войны 1853- 1856 гг. черноморские казаки отважно отражали вылазки англо-французских десантов у берегов Тамани, а 2-ой и 8-ой пластунские (пешие) батальоны проявляли чудеса военной хитрости и отваги во время героической обороны Севастополя.

²⁴ ЩЕРБИНА, 1883. Т. VII. 530.

²⁵ ЩЕРБИНА, 1884. Т. VIII. 225.

²⁶ Во время заселения Черномория представляла собой край дикий и незаселённый даже инородцами, а рядом с ней находились земли черкесов, народа хищного и воинственного.

обстановку, и как населения пограничного, обуславливалась необходимостью ещё третьего рода поселочных форм, начало которым уже было здесь положено царским правительством в виде военных укреплений. Такими исключительно военными поселочными формами были у Черноморцев – *кордоны или посты*, т.е. небольшие казачьи крепости и пикеты.

С первых же шагов заселения Черномории начался и постоянный приток сюда беглых элементов. Для казачества, заинтересованного в увеличении своего народонаселения, всякий пришелец был желанным гостем, и *главную массу переселенческого люда давало Черномории всё таки само правительство*. Оно в три приёма – в 1808, 1820 и 1848 годах, распорядилось о переселении в Черноморию более 100.000 человек обоего пола из малороссийских губерний. (из Полтавской и Черниговской). *В 1808 году правительство разрешило поселиться в Черномории 500 запорожцам, вернувшихся из Турции.*²⁷ В течении пятидесяти лет, первоначальное население Черномории, состоявшее из 25.000 человек обоего пола, благодаря действиям правительства мероприятиям, было увеличено в пять раз.²⁸

Однако, первоначально административное устройство Черноморского Войска не имело правового выражения в

---

²⁷ 1778 году турецкий султан решил воспользоваться казаками и сформировать из них казачье войско, но начавшаяся в то время русско-турецкая война 1787–1792 разделила казаков, и часть из них вернулась в Российскую империю.

²⁸ В 1791 г. состав войска значительно вырос. В ведомости 30 ноября 1791 г. численность черноморцев указана в 12620 человек. (ГАКК Ф. 249. Оп. 1 Д. 112. 1.) На начало 1797 г. из общей численности Черноморского войска 14416 человек, годных к службе, насчитывалось 9498. (ДМИТРИЕНКО, 1896. 84.) Августовская перепись населения Черномории 1800 г. зарегистрировала 23474 мужчин и 9135 женщин. (ГАКК Ф. 249. Оп. 1. Д. 442. 52.) Из этого числа годными к службе считались 15573 казака. За первые 8 лет жизни на Кубани численность войска возросла почти в два раза по сравнению с 1791 г. Произошло это не за счет естественного прироста, а в результате мощного потока переселенцев - и разного рода беглых людей с Украины и южных губерний России. (Флоров: Строевой состав Черноморского казачьего войска в конце XVIII века)

центрального законодательстве.²⁹ Результатом хлопот черноморцев в Петербурге императрица выдала две жалованные грамоты от 30 июня и 1 июля 1792 года,³⁰ в которых были выражены те начала, которые легли потом в основу общинного самоуправления черноморских казаков и таким образом наступил период юридического оформления организации власти и управления.

На основе первой из этих грамот говорится, что черноморское войско представляет собой коллективное юридическое лицо: войску положено было определённое жалованье, дарована свободная внутренняя торговля и вольная продажа вина на войсковых землях; пожалованы войсковое знамя и литавры, а также подтверждено использование и других регалий бывшей Запорожской Сечи. В административном отношении войско подчинено было таврическому губернатору, но имело своё собственное начальство, так называемое „войсковое начальство“, состоявшее из войскового атамана, судьи и писаря. Вторая грамота охватывала вопрос о переселении казаков из-за Буга на Кубань и о пожаловании старшинам патентов на офицерские чины.

На основе этих грамот стало ясным, что намерение царского правительства привести управление Черноморским Войском в соответствие с учреждениями о губерниях не давало ни малейшей надежды казакам на восстановление такого самоуправления, которое существовало в Запорожской Сечи. В то же время, отсутствие указания на порядок замещения должностей и характер местной администрации разрешало некоторые формы демократии.

В 1794 черноморская казацкая старшина разработала «Порядок общей пользы»³¹, регламентирующий

---

²⁹ По приговору войсковой рады, судья Антон Головатый с несколькими войсковыми товарищами были избраны в депутаты к Екатерине для ходатайствования прав „на вечно спокойное потомственное владение“ той землю, которую присмотрели себя черноморцы.

³⁰ ПСЗРИ Т. XXIII. 342, 346.

³¹ ГАКК Ф. 249. Канцелярия наказного атамана Кубанского казачьего войска Оп. 1. Д. 2830. 1-8.

административно-территориальное устройство³², формы землевладения и землепользования, управление и правила несения службы в Черноморском казачьем войске конца XVIII века.³³

Войсковая старшина черноморцев была убеждена, что для казаков необходимо приобрести правовое обеспечение. Первой статьей «Порядка» в Черноморском войске учреждалось *Войсковое правительство, «управляющее Войском на точном и непоколебимом основании всероссийских законов»*. В его состав входили кошевой атаман, войсковой судья и войсковой писарь.³⁴ Третья статья «Порядка» предписывала *«ради собрания войска... и прибежища бездомных казаков» выстроить в Екатеринодаре сорок куреней*.³⁵ Седьмая статья «Порядка» всю войсковую землю разделяла на пять округов со следующими окружными правлениями во главе: Екатеринодарским, Фанагорийским, Бейсугским, Ейским, Григорьевским.³⁶ В восьмой статье инструкции просилось следующее: *«Порядок учреждения сего Войска по роду службы, на каком положении ему быть»*.³⁷ Документ получил одобрение в правительственных кругах.

*«Порядок общей пользы»*³⁸ во многом отвечал интересам черноморской старшины, закрепляя её имущественное и

---

³² По этому акту для управления Войском учреждалось правительство, в котором заседали атаман кошевой, войсковой судья и войсковой писарь. Кроме этого было создано пять окружных правлений, которые подчинялись войсковому правительству и назначались им. В каждое окружное правление назначалось по одному полковнику, писарю, есаулу и хорунжему. Под их руководством находилось пять округов, на которые была разделена в административном отношении войсковая территория: Екатеринодарский, Тамано-Фанагорийский, Бейсугский, Ейский, Григорьевский.

³³ ФЛОРОВ: http://www.cossackdom.com/articles/f/frolov_porjadok.htm 2013.10.02.

³⁴ Фактически юридически существование Войскового правительства было узаконено грамотой Екатерины II от 30 июня 1792 года. Об этом говорит и один из указов Войскового правительства: «... и по обзаведении города Екатеринодара в коем и войсковое правительство по силе высочайшей грамоты данной войску учреждено» - ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 294. 56.

³⁵ «Собрание войска» нельзя понимать как сбор всех казаков, речь идет о казаках, высылаемых на действительную службу.

³⁶ ГАКК Ф. 249. Оп. 1. Д. 338. 3.

³⁷ КОРОЛЕНКО, 1868. 22

³⁸ Ряд статей «Порядка» написаны явно на основе «Учреждения для управления губерний», изданного в 1775 года.

правовое превосходство над массой рядового казачества, сосредотачивая в их руках экономическую и политическую власти. Хотя черноморцы выработали свою особую организацию казачьего самоуправления, однако элементы самоуправления, затронули лишь низшие ступени военной и административной сферы, в частности - выборы куренного атамана. Таким образом, давая черноморской старшине некоторую самостоятельность в вопросах внутреннего устройства, царское правительство вводило ограничения в области казачьего самоуправления.

Сравнивая эти порядки с тем, чем пользовалась в этом отношении Запорожская Сечь, нельзя конечно не заметить, что права козачества были значительно ограничены. В Запорожьи широко практиковалось выборное начало, в то же время в Черномории то право было оставлено только для отдельных единиц – куреней. Но вместе с этим за козачеством были оставлены право войсковой собственности и куренное самоуправление. Таким образом, в Черномории в первый раз ясно обозначилась та дифференцировка автономных функций казачества, благодаря которой одна часть этих функций перешла к центральному правительству, а другая - осталась за войском в форме специальных его прав.

Такое „сечевое устройство“ черноморского казачества существовало без изменений только до конца XVIII века, когда произошли важные изменения в определении лиц на должность войскового атамана. На эту должность указом царя от 27 июня 1797 года был назначен подполковник Т.Т. Котляревский³⁹, который стал первым атаманом Черноморского войска, назначенный императором, а не избранный в среде товарищества.⁴⁰ До 1855 года войсковые атамань назначались правительством из среды козаков, а после назначение войсковых атаманов начало производиться и из лиц не казачьего происхождения.

---

³⁹ СУЩИНСКИЙ, 1998. 657.

⁴⁰ Первые три кошевые атамана – Белый, Чепега и Головатый – были ещё избраны казачеством по старинному обычаю на войсковой раде и только утверждены царским правительством.

16 февраля 1801 года грамотой Павла I⁴¹ в Черноморском войске упразднялось войсковое правительство и учреждалась войсковая Канцелярия,⁴² значительно изменившая прежнее казачье устройство и убравшая из употребления даже некоторые названия должностей и учреждений, заимствованных черноморцами из Запорожской Сечи. Грамотой императора Павла I. были уничтожены здания войскового судьи и писаря. От Запорожской Сечи осталось одно куренное самоуправление.⁴³ В аппарате войсковой власти появились два представителя царского правительства - "доверенная от императора особа" и прокурор, благодаря которому усилился контроль за деятельностью черноморской войсковой администрации. С этого времени управление в Черноморском войске строилось на «основании общих узаконений Всероссийской империи»⁴⁴

Во время правления Александра I., указом от 25 февраля 1802 года вновьдолжны были учредить „войсковое правительство“ с таким же числом присутствующих, как и в донском войске”.⁴⁵ Благодаря этому узаконению был сделан как-бы шаг назад к прежнему казачьему устройству, а указом от 20 марта 1802 года войсковое правление на Кубани было реорганизовано, с этого времени оно состояло из атамана, двух членов и шести ассессоров. По гражданской части казаки находились в ведении Сената, а по военной - Военной коллегии.⁴⁶

---

⁴¹ Копии всех императорских грамот и других письменных актов, принадлежащих Кубанскому казачьему войску // Кубанский сборник. Екатеринодар. 1901. Т. 8. 287.

⁴² Войсковая канцелярия подразделялась на шесть экспедиций: первая - для «дел криминальных», вторая - для «гражданских и тяжбных», третья - для «казенных», четвертая — для «межевых», пятая - для «полиции» и шестая — «сыскное начальство, соответствующее земскому суду»

⁴³ Куренный атаман был лицом выборным и ежегодно сменяемым.

⁴⁴ РГИА. Ф. 1374. Фонды Сената. Канцелярия генерал-прокурора. Оп. 3. Д. 2299. 4.

⁴⁵ ПСЗРИ. Т. XXVII. 54.

⁴⁶ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА) Ф. 643. Войсковое правление Кубанского казачьего войска Оп. 2. Д. 1. 75.

Ещё во время царствования Александра I курени, как военно-административные единицы, были упразднены⁴⁷, а в военном отношении войско стало делиться на полки. 13 ноября 1802 г. императором был утверждён доклад Военной коллегии „Об устройстве Черноморского войска“. Административный аппарат Черномории по-прежнему имел ярко выраженный военно-административный характер.⁴⁸ Этот доклад фактически стал первым Положением, регламентирующим порядок несения воинской повинности Черноморским войском.

Такая организация власти и управления на Кубани просуществовала в течение 25 лет.⁴⁹ Следующий этап значительных административных преобразований в Черномории приходится на конец 20-х годов XIX века. 26 апреля 1827 года на Кубани вводилось новое положение⁵⁰, которое управление Черноморским войском передавало войсковой канцелярии. По «*Положению о Черноморском казачьем войске*», утвержденному Николаем I 1 июля 1842 года управление черноморским войском было подразделено на военное и гражданское:⁵¹ В военном и гражданском отношении черноморцы подчинялись военному министерству и непосредственным начальником на Кубани оставался

---

⁴⁷ С упразднением куренных атаманов их функции были переданы сельским атаманам, также носившим названия куренные.

⁴⁸ ФРОЛОВ: http://www.cossackdom.com/articles/f/frolov_admin.htm 2013. 10. 02.

⁴⁹ В знак благодарности за охрану границ от закубанских народов император счел нужным вручить черноморцам знамя и высочайшей грамотой от 27 июля 1803 года Александр I подтверждал данные казакам Екатериной II и Павлом I права на: землю, пользование ее недрами (охота, рыбная ловля, добыча соли), свободную внутреннюю торговлю, вольную продажу вина.

⁵⁰ ГАКК. Ф. 249. Канцелярия наказного атамана Кубанского казачьего войска Оп. 1. Д. 1924. 1150.

⁵¹ К войсковым учреждениям относились 1. войсковое правление, 2. войсковая врачебная управа, 3. войсковая прокуратура, 4. торговый словесный суд, 5. полиция города Екатеринодара. Окружное гражданское управление в свою очередь распадалось 1. на окружной суд, 2. окружное сыскное начальство, 3. словесный мировой суд, 4. окружную прокуратуру.

наказной атаман, назначавшийся приказом императора и Правительствующего Сената.⁵²

В 1860 году на карте Российской империи появилась новая административная единица - Кубанская область⁵³, которая организовалась из слияния двух самостоятельно существовавших до того казачьих войск - черноморского и части кавказского линейного. Новое образование получило название - Кубанское. 19 ноября 1860 года царское правительство Черноморское войско переименовало в Кубанское казачье войско⁵⁴. Своеобразным до 1917 г. было положение Кубанского казачьего войска и в административно-политической структуре Российского государства.⁵⁵ Дела по военному и гражданскому устройству Кубанского войска находилась в ведении Главного Управления Казачьих Войск Российской Империи.⁵⁶

Кубанские казаки делились на несколько социальных групп.⁵⁷ Кроме чиновной старшины отчетливо выделены зажиточное, среднее казачество и казацкая беднота.⁵⁸ Закон от 29 апреля 1868 года разрешивший лицам вневойскового сословия селиться и приобретать недвижимую собственность на казачьих землях, открыл широкие возможности для заселения Кубани переселенцами из других губерний

---

⁵² К тому времени, когда было издано Положение 1842 года, черноморское войско уже окончательно сложилось в сословном отношении: прежняя старшина превратилась в панов, в дворянское сословие; рядом с этим сословием вышло из той-же среды рядового козачества и козачье духовенство.

⁵³ С 1888 года Кубанская область была разделена на 7 отделов, во главе которых стояли атаманы, назначаемые наказным атаманом. Во главе станиц и хуторов стояли выборные атаманы, утверждавшиеся атаманами отделов. До 1870 года исполнительную власть в кубанских станицах осуществляло станичное правление, состоявшее из атамана и двух избранных судей. С 1870 года суд стал независимым и отделен от правления, в которое входили атаман, его помощник, писарь и казначей.

⁵⁴ МАЛУКАЛО, 2003. 1-10.

⁵⁵ ФЕЛИЦЫН, 1883. 250-284; ЩЕРБИНА, 1883. 529-545.

⁵⁶ ХОРОШИХИН, 1881. 61.

⁵⁷ КУЛИЩ, 1930. 97-123.

⁵⁸ ДИАНОВ: <http://www.slavakubani.ru/print.php?table=1&type=1&id=419> 2013. 10. 02.

России, благодаря которому казаки перестали составлять большинство населения. Хотя реформой 1861 г. было уничтожено главное отличие казака от крепостного крестьянина, правительство сохранило за казачеством ряд прав, которых не имели другие сословия, в частности: 1. Общественное самоуправление, выбор администрации вплоть до округа; 2. Земля оставалась в общественном пользовании, участки предоставлялись в пожизненное или срочное владение, исключение составляли земли донских помещиков; 3. Казачье население освобождалось от платы государственных податей и рекрутской повинности.

Заключение

Учреждение Черноморского войска на границе Российской империи считалось государственной потребностью, но она должна была терпима не как нормальное положение. Только война с турками и настоятельная нужда в испытанных казачьих войсках вызвали необходимость снова организовывать казачества из разрозненных и разсеянных запорожцев.

С конца XVIII в. по 1860 год в системе управления Черноморским Войском проводились преобразования, во многом соответствовавшие интересам царского правительства. Эти изменения были тесно связаны с внутренней и внешней политикой центральных властей, видевших в лице казачества орудие для достижения своих целей.

На самом деле черноморцы перенесли с собой на новое местожительство порядки бывшего Запорожья. Элементы самоуправления, заложенные еще в период существования Запорожской Сечи, продолжали существовать на уровне местной администрации и выражались в выборности местной администрации из казаков населенного пункта, деятельности народного собрания, суда, существованием определенных государством прав и привилегий. Спецификой казачьего самоуправления было полувоенное состояние, которое сказывалось во всем: в названиях местных структур власти, в направлениях и регламенте их деятельности, в положении граждан-казаков и неказаков. Данные документы подтверждали нерушимость и неприкосновенность существовавших казачьих преимуществ,

важнейшими из которых были земельная собственность и право внутреннего самоуправления.

До начала XX века огромные территории, требующие колонизации, были своеобразным "гарантом" существования казачества. В то же время надо осознать и неизбежность исчезновения казачества по мере продвижения российских границ и превращения казачьих областей во внутренние территории. При переселении черноморских казаков на Кубань правительство особо не вмешивалось во внутреннее устройство, порядок жизни, но в середине XIX в. на завершающем этапе Кавказской войны задачи правительства изменились кардинально – необходимо было регион Причерноморья освоить в хозяйственно-экономическом отношении. По мере укрепления государственности и экспансии русского государства на приграничные территории у казачества не было иного выхода, как войти в государственные структуры на условиях отбывания службы. Впоследствии казачество как сословие, казачьи войска как социально-экономический и военно-политический институты неизбежно должны были исчезнуть. Что и происходило в пореформенный период, а завершились эти процессы в годы гражданской войны и сталинской модернизации.

Рассмотрев вопрос, касающийся самоуправления Черноморского войска в XVIII - первой половине XIX веков отмечаем, что многие элементы демократического уклада жизни, заложенные еще в период существования Запорожской Сечи, были сохранены на Кубани. Это подтверждается фактом 1. *выборностью станичного правительства из казачьей среды путем открытого общинного голосования;* 2. *деятельностью сбора (в разные времена назывался по-разному: рада, круг, сход, собрание...), где населением решались важнейшие вопросы жизни станиц;* 3. *существованием дарованных черноморцам прав и привилегий на землю.*

Использованная литература

- АНЦИУНОВ, 1997 = АНЦУНОВ, И.А.: Казаки и военные поселенцы на Днестре и Буге XVIII-XIX веков // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. 1997. № 1.
- ДИААНОВ = ДИААНОВ, И. И.: Социальные противоречия среди казачества и народов Кубани в конце XIX-начале XX вв. - Конференция «Ф.А. Щербина и народы Юга России. История и современность», 2006 г., февраль, Краснодар <http://www.slavakubani.ru/print.php?table=1&type=1&id=419>
- ДМИТРИЕНКО, 1896 = ДМИТРЕНКО, И. И.: Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: Т. 1. Кубанский край. Кавказская линия. Черноморское войско казачье. Хоперские казаки: 1737-1801 гг СПб, 1896.
- ГОЛОБУЦКИЙ, 1957 = ГОЛОБУЦКИЙ, В. А.: Запорожское козачество Киев, 1957.
- КОРОЛЕНКО, 1868 = КОРОЛЕНКО, П.П.: Черноморцы за Бугом. /Военный сборник, 1868. № 5.
- КУЛИШ, 1930 = КУЛИШ, И.: Классовое расслоение кубанского казачества в конце XIX и начале XX в.в. // Труды Кубанского пед. института. Т. I (IV). Краснодар, 1930.
- МАЛУКАЛО, 2003 = МАЛУКАЛО, А. Н.: Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг. – Краснодар: Кубанькино, 2003.
- МАРКЕВИЧ, 1901 = МАРКЕВИЧ, А. И.: Суворов в Новороссийском крае // Зап. Одес. о-ва истории и древностей. 1901. - Т. XXIII. - Отд. 5.
- МАРКЕВИЧ, 1893 = МАРКЕВИЧ, А. И.: Южная Русь при Екатерине II. Одеца, 1893.
- Н. С., 1897 = Н. С.: К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина 1897 Т. LVII.
- РУКОСУЕВ, 1998 = РУКОСУЕВ, Е.В.: Казачество: права и обязанности сословия // Вопросы истории. 1998. № 5.
- СКАЛЬКОВСКИЙ, 1994 = СКАЛЬКОВСКИЙ, А. О.: Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького Дніпропетрівск, 1994.
- СУЩИНСКИЙ, 1998 = СУЩИНСКИЙ, Богдан: Козацькі вожді України Одеса, 1998.

ФЕЛИЦЫН, 1896 = ФЕЛИЦЫН, Е.Д. : О материалах для истории войны с Турцией 1788-1791 гг., хранящихся в Кубанском Войсковом архиве // Зап. Одес. о-ва истории и древностей. - 1896. - Т. XIX.

ФЕЛИЦЫН, 1883 = ФЕЛИЦЫН, Е.: Краткий очерк заселения Кубанской области. (Пояснительная записка к 20-верстной карте Кубанской области)//ИКОРГО. Т. 8. Кн. 2. Тифлис, 1883. С. 250-284;

ФЛОРОВ = ФРОЛОВ, Б. Е.: «Порядок общей пользы»: опыт исторического комментария
http://www.cossackdom.com/articles/f/frolov_porjadok.htm

ФЛОРОВ = ФРОЛОВ, Б. Е.: Административно-территориальные преобразования Черномории начала XIX в.

ХОРОШИХИН, 1881 = ХОРОШХИН, М.: Казачьи войска. СПб. 1881.

ЧУХЛІБ, 2009 = ЧУХЛІБ, Тарас: Козаки і Монархи – Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721рр. Київ, 2009.

ШЕВЧУК, 1999 = ШЕВЧУК, В. П.-Тараненко, М. Г.: Історія української державності Київ, 1999.

ЩЕРБИНА, 1910 = ЩЕРБИНА, Ф. А.: История Кубанского казачьего войска: История края Т. 1 Екатеринодар: Тип. Кубан.обл. правл., 1910.

ЩЕРБИНА, 1883 = ЩЕРБИНА, Ф. А.: Колонизация Кубанской области//Киевская старина 1883 т. VII.

ЩЕРБИНА, 1884 = ЩЕРБИНА, Ф. А., : История самоуправления у кубанских казаков // Киевская старина 1884 Том VIII.

VEBESI, 2007 = VEBESI György: Orosz Birodalom, 1725-1801 //„Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000-1800 - Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? (szerk.: Sas-halmi Endre) Pécs, 2007.

BODNÁR, 2008 = BODNÁR Erzsébet: Oroszország keleti törekvései, 1792-1830 // Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében Budapest, 2008.

Источники

ГАКК – Государственный архив Краснодарского края Ф. 670.
ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской Империи
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив Ф. 643. Войсковое правление Кубанского казачьего войска Оп. 2. Д. 1.

РГИА – Российский государственный исторический архив Ф. 1374. Фонды Сената. Канцелярия генерал-прокурора Оп. 3. Д. 2299.

Всеподданнейшая просьба преобразованных из б. Запорожцев черноморских козаков о поселении их на Тамани Материалы для истории б. Запорожья // Киевская старина 1882 т. III.

Инструкция азовского губернатора Василия Черткова относительно раздела б. Запорожских земель – Материалы для истории б. Запорожья // Киевская старина 1882 т. III.

Коллекция документов по истории Кубанского казачьего войска Оп. 1. Д. 17.

Копии всех императорских грамот и других письменных актов, принадлежащих Кубанскому казачьему войску // Кубанский сборник. Екатеринодар, 1901. Т. 8.

Крючков И.В.

**ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ВЕНГРИИ В ДОНЕСЕНИЯХ
РОССИЙСКИХ ДИПЛОМАТОВ В НАЧАЛЕ XX В.**

Процессы, происходившие в Австро-Венгрии, всегда занимали одно из ведущих мест в деятельности МИД Российской империи. Центрами сбора информации о стране пребывания традиционно являлись посольства, но при этом нельзя игнорировать роль консульств, которые были зачастую ближе к эпицентру событий, что позволяло им давать интересные аналитические материалы.

В сообщениях Генерального консульства России в Будапеште и консульства в Фиуме доминировала информация о положении национальных меньшинств в Венгрии, характере национальной политики венгерского правительства, особое место в этой связи отводилось ситуации вокруг Триединого королевства, «вечной» темой являлись проблемы взаимоотношений Венгрии с Австрией. В начале XX в. в связи с дестабилизацией ситуации на Балканском полуострове дипломатов, прежде всего, интересует реакция венгерской общественности на данные события. Партийно-политической жизни Венгрии уделялось значительно меньше внимания.

Сотрудники консульств собирали информацию о Венгрии из самых различных источников. Сюда входят материалы венгерской периодической печати, парламентских дебатов, выступлений ведущих политиков страны, статистика, документы политических партий, общественных организаций, бизнес-сообщества Венгрии и другие источники, которые можно было добыть легальным способом. Важным средством сбора информации служили личные встречи сотрудников консульств с некоторыми венгерскими политиками, как правило, принадлежавших к числу представителей национальных меньшинств. В основном эти встречи носили конфиденциальный характер.

Характер дипломатических донесений из Венгрии российских дипломатов во многом зависел от личности руководителя дипломатической миссии России в Венгрии и его личных пристрастий. Следует подчеркнуть, что МИД Российской империи долгое время относился с некоторым пренебрежением к своим дипломатическим миссиям в Венгрии, полагая, что центром сбора информации об империи Габсбургов является посольство России в Вене. Поэтому консулы в ряде случаев были не совсем компетентными людьми, которые приезжая в Венгрию абсолютно не знали специфики исторического развития страны и ее современности. К числу такого рода дипломатов, в частности относится генеральный консул России в Будапеште А.Львов. В 1894 г. А.Львов, желая получить место в МИД России, не останавливался перед выбором средств. Один из руководителей МИД России того времени и будущий Министр иностранных дел Российской империи В.Н. Ламздорф дал будущему консулу не очень высокую оценку: «Князь Львов приехал из деревни, чтобы просить у князя Лобанова поддержки в деле назначения на должность генерального консула в Будапеште. Хотя данный пост не являлся вакантным! Славный парень произвел на меня довольно слабое впечатление»¹.

Яркой противоположностью А.Львова был Г. Маврокордато, который прекрасно знал Венгрию, относясь с симпатией к этой стране и ее людям. Изданная им уже в годы первой мировой войны книга, до наших дней является одним из лучших исследований по истории Венгрии в российской историографии².

В посольстве в Вене и в консульствах России в империи Габсбургов были уверены в том, что развитие политических событий в Венгрии во многом зависела от ситуации в Австрии. Неслучайно, что российские дипломаты фиксировали рост интереса в Будапеште к событиям, происходившим в Австрии. В Венгрии понимали, что будущие страны во многом будут зависеть от развития

---

¹ ЛАМЗДОРФ, 1991. 50.

² МАВРОКОРДАТО, 1916. 252.

Политическое развитие Венгрии в донесениях российских...

ситуации в Цислайтании. В донесениях генерального консула в Будапеште князя А.Львова в 1900-1901 гг., констатировалось, что правящая элита Венгрии с призраком и тревогой смотрела на развитие политической ситуации внутри Австрии, где отсутствовало стабильное правительство большинство в парламенте, а Цислайтания погрязла в череде политических и национальных конфликтов³. По мнению венгерских политиков и журналистов, Австрия вступила на опасный путь славянизации, так как после заключения дуалистического соглашения в австрийской половине империи австро-немцы постепенно сдавали свои позиции в пользу славян⁴. Это обстоятельство вызывало большую обеспокоенность в Будапеште.

В целом политическую систему, существовавшую в Венгрии, Генеральное консульство России в Будапеште оценивало довольно скептически. В июле 1907 г. генеральный консул князь А.Львов в одной из депеш дал свое видение особенностей внутриполитического развития Венгрии. По его мнению, избирательная система Венгрии очень несовершенна, она оказалась под контролем сельских «джентри», отличавшихся крайним национализмом и консерватизмом. «Джентри» проводили узкоклассовую политику в ущерб интересам Австро-Венгрии в целом. Они были абсолютно не приспособлены к новым видам экономической деятельности, поэтому вынуждены были идти либо на государственную службу и в политику, либо заниматься сельским хозяйством. В результате промышленность и финансы были отданы на откуп евреям. «Сеи последние (евреи - прим. И.К.) в силу своего материального благосостояния, завладели всеми функциями как экономической, так и политической жизни королевства...ведут государственную политику в желательном для них направлении», – отмечал А.Львов⁵.

---

³ Архив внешней политики Российской империи (далее АВПРИ) Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 575. 50.

⁴ Там же. 2.

⁵ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 581. 105.

А.Львов полагал, что спасением для Венгрии могло бы стать введение всеобщего избирательного права. Это уничтожило монополию на власть «джентри» в интересах всех классов и народов страны. Евреи относились на взгляд консула к данной реформе безразлично, так как она не затрагивала их экономические интересы⁶. Но «джентри» сделали все от них зависящее, чтобы не допустить введение в стране всеобщего избирательного права. В лучшем случае они дадут право голоса всем гражданам, умеющим читать и писать с сохранением границ избирательных округов в пользу венгров.

Особые нарекания вызывала работа венгерского парламента. По мнению российских дипломатов, венгерские парламентарии явно увлеклись межпартийными склоками и выяснением отношений с Австрией, забывая о насущных проблемах самой Венгрии. В этой связи неслучайно частое использование в донесениях в Санкт-Петербург всяких курьезных фактов из жизни парламента Венгрии (драки, дуэли, коррупционные скандалы и т.д.). Отсутствие реальной оппозиции в парламенте и кризис либеральной партий привели к росту популярности в Венгрии радикальных сил, прежде всего в лице националистов и социал-демократов. Ненормальным явлением на взгляд консульства являлась и ситуация в результате которой национальные меньшинства имели в парламенте незначительное представительство по сравнению с их удельным весом в структуре населения страны⁷. Это не мешало некоторым российским дипломатам восхищаться отношением венгров к своему парламенту, конституции и их желанием отстаивать свои права и привилегии⁸.

Исполнительную власть Венгрии российские дипломаты также особо не жаловали. По их мнению, правительство страны также погрязло в политиканстве, не имея представления о реальных процессах, происходящих в стране и реальных нуждах населения. Главными проблемами

---

⁶ Там же.

⁷ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 578. 79.

⁸ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 575. 275.

Политическое развитие Венгрии в донесениях российских...

Венгрии, по мнению дипломатов, являлись нищета населения и безработица⁹.

К политическим партиям Венгрии российские дипломаты относились еще с большим недоверием. Они отмечали аморфность и маргинальность партийно-политической структуры страны. Партии не имели четкой социальной базы, ясных и убедительных программ, они зачастую возникали вокруг ярких политических лидеров или в результате внутрипартийных разногласий. Поэтому российские дипломаты призывали Санкт-Петербург не преувеличивать роль партий в политической жизни Венгрии.

Консульство не вникало в бесконечный процесс дробления и объединения венгерских партий. Для условности все политические силы страны оно разделило в начале XX в. на либералов, национальную оппозицию, крайних националистов и социалистов.

Особое место консульство на рубеже XIX-XX вв. уделяло кризису традиционной либеральной партии Венгрии. По мнению дипломатов, работавших в Генеральном консульстве в Будапеште кризис либеральной партии в начале XX в. был закономерен. Венгерский либерализм во многом погубили К.Тиса и его сторонники, которые, отойдя от принципов, заложенных в 1867-1868 гг. перешли на позиции крайнего национализма и консерватизма. Кстати законы 1868 г. дипломаты считали либеральными и здесь они не боялись писать в МИД, используя этот термин в позитивном значении. Согласно донесениям дипломатов, Законы 1868 г. при правильном толковании открывали возможности для равноправного развития всех народов Венгрии¹⁰. Либеральная партия вопреки заветам Ф.Деака оказалась среди сторонников политических привилегий венгерских джентри, что не отвечало реалиям жизни. Политика либералов оценивалась в российском дипломатическом корпусе весьма негативно.

Неслучайно, что в апреле 1902 г. консульство подготовило сообщение по поводу смерти бывшего премьер-министра

⁹ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 575. 56-57.

¹⁰ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 582/1. 140.

Венгрии и лидера либералов, К.Тиса. Депеша в МИД была подготовлена в довольно резких тонах. Не выражая особого сожаления по факту его смерти, дипломаты дали нелицеприятную оценку деятельности политика. Тиса был назван автором и главным проводником политики мадьяризации, направленной против немадьярской части населения Венгрии и, прежде всего славян и румын¹¹. Так как Тиса еще относился и к числу рьяных друзей Германии в Дунайской империи, данные оценки навсегда оставили К.Тиса в «черном списке» ведущих недругов России в Венгрии.

Апофеозом развала либеральной партии, по мнению дипломатов, стал острый конфликт К.Селля с И.Тисой. Все это закончилось выходом из партии К.Селля и его сторонников¹². Это привело к серьезному поражению либералов на выборах 1904 г. Причинами поражения И.Тисы и его партии в 1904 г., по мнению российских дипломатов, стали, два фактора. Первый - желание венгерского народа полностью прервать союз с Австрией, ограничившись только личной унией, а И. Тиса стоял на позициях дуализма. Второй - активное участие в выборах представителей национальных меньшинств, которые оттянули значительное количество голосов у либералов¹³.

Политическим лидером и главным идеологом венгерских крайних националистов в начале XX в. консульство считало Д.Банфи. Российские дипломаты очень внимательно отслеживало деятельность Д. Банфи на посту премьер-министра Венгрии, и после его отставки. МИД Российской империи подозревал, что Банфи принадлежит к числу крайних шовинистов. Этому же мнения придерживалось и консульство. В качестве доказательства в депеше от 5 декабря 1902 г. приводилось следующее высказывание Д.Банфи: «Для Венгрии необходимо из многоплеменного государства обратиться в одноплеменное; для достижения этой цели все меры пригодны, лишь бы они (национальные меньшинства-

---

¹¹ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 577. 30.

¹² АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 579. 146.

¹³ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 580. 7.

прим. И.К.) склонялись к мадьяризации, хотя бы и насильственной...»¹⁴. Князь Львов полагал, что Банфи активно поддерживают лидеры еврейской общины Венгрии, не случайно Банфи был председателем Еврейского клуба Будапешта¹⁵.

В 1904 г. успехи Д.Банфи насторожили Генеральное консульство. Он создал свою партию, которая быстро набирала политические очки. Сам Банфи был избран в парламент от г. Сегед, который традиционно считался оплотом проправительственных сил. Причину популярности Банфи дипломаты усматривали в просчетах венгерского правительства и ведущей партии страны - либеральной. Премьер-министр К.Селль в своей политике, сообщали дипломаты, недостаточно учитывал национальные интересы Венгрии во время диалога с Веней. Поэтому шовинисты и часть избирателей либералов поддержали партию Банфи, причем большинство сторонников Д.Банфи принадлежало к числу кальвинистов¹⁶. Залог успеха сторонников Д.Банфи, как и в 1902 г., А.Львов усматривал и в пресловутом «еврейском факторе». Он в этой связи выделял активную поддержку партии Д.Банфи со стороны еврейской части населения Венгрии¹⁷. Львов находил рациональное объяснение причин поддержки евреями Д.Банфи и его программы. Д.Банфи выступал за экономическое отделение Венгрии от Австрии. Этого же, по мнению консула, хотело и большинство торгово-финансовых кругов страны, костяк которых как раз и составляли евреи¹⁸.

Антироссийские высказывания Банфи также во многом объяснялись пресловутым еврейским вопросом. А.Львов вообще полагал, что вся антироссийская компания, ведущаяся в венгерской прессе, организована евреями, так как именно им принадлежал контроль над прессой. Критика России особенно усилилась после кишиневского

---

¹⁴ Там же. 175.

¹⁵ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 578. 113.

¹⁶ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 579. 9.

¹⁷ Там же. 9, 95.

¹⁸ Там же. 95.

погрома¹⁹. На его взгляд, сами венгры пережили комплекс 1849 г. и принципиальной вражды к России не испытывали. «Само собой разумеется, что сближение России с Венгрией должно встретить серьезные здесь препятствия и самое трудное из них - отношение к нам всеильного здесь еврейства...», - отмечал Генеральный консул²⁰.

Но даже это препятствие он считал вполне преодолимым. Полагая, что МИД и Генеральное консульство должны развернуть мощную пропагандистскую кампанию в Венгрии с целью доказательства миролюбивых настроений России по отношению к Венгрии, вплоть до создания в Будапеште специального информационного бюро которое снабжало венгерских политиков и всех желающих необходимой информацией. Более того, венгерских евреев следовало привлечь на свою сторону, обещанием выгодных экономических контрактов²¹. Для формирования положительного политического имиджа России в Венгрии, консул предлагал использовать и венгерские политические партии, но не посредством подкупа партийных лидеров, что могло быстро стать достоянием общественности и принести России только вред, а посредством разъяснения позиции России по злободневным проблемам ее внутренней и внешней политики.

Обострение отношений венгерской национальной оппозиции с короной стимулировали интерес генерального консульства к деятельности оппозиции. Саму венгерскую национальную оппозицию в Генеральном консульстве России не очень жаловали. По мнению российских дипломатов, национальная оппозиция повела себя крайне вероломно по отношению к представителям национальных меньшинств, используя их в своем противостоянии с короной и обещая им серьезные уступки. Однако когда исчезла необходимость в поддержке национальных меньшинств, национальная оппозиция продолжила

---

¹⁹АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 578. 191; АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 579. 14.

²⁰ Там же. 5.

²¹ Там же.

политику наступления на права немадьярских народов страны, в некоторых случаях превзойдя «достижения» либералов, в частности в вопросе о «железнодорожной прагматики».

Большое внимание российские дипломаты уделяли развитию венгерской социал-демократии. Из года в год они отмечали рост популярности социал-демократов в венгерском обществе, особенно среди рабочих. С 1901 по 1907 гг. консульство отмечало стремительный рост численности СДПВ с 10 тыс. до 130 тыс. чел. Правда затем наступает некоторый кризис СДПВ, который привел к сокращению численности членов партии до 95 тыс. чел²². Дипломаты не давали своих комментариев по этому поводу, ограничившись только констатацией факта. Генеральное консульство признавало ограниченность влияния социал-демократов на рабочее движение страны. Так весной 1904 г. провалилась попытка проведения всеобщей забастовки в стране. За этой акцией стояли социал-демократы, но большинство населения оказалось на стороне правительства, и забастовка провалилась, что нашло отражение в одном из донесений консульства²³.

Особенно социал-демократы привлекали внимание Генерального консульства своей борьбой за всеобщее избирательное право и проведением очередных массовых антиправительственных акций²⁴. По мнению дипломатов именно борьба социал-демократов за всеобщее избирательное право способствовало росту их популярности в обществе. В данной связи социал-демократов поддерживали те слои, которые к марксизму относились равнодушно, в частности средний класс. Этим же объяснялась поддержка социал-демократов и представителями национальных меньшинств. В 1913 г. консульство сообщало, что любое расширение числа избирателей в Венгрии, тем более введение всеобщего избирательного права приведет к падению политической

---

²² АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 585. 50.

²³ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 579. 37-39.

²⁴ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 585. 59.

роли джентри и росту значения СДПВ в политической жизни страны²⁵.

В Санкт - Петербурге не понимали почему социал-демократы в 1907 г. приветствовали Франца- Иосифа, когда он приехал в условиях острого политического кризиса в стране в Будапешт на сорокалетие своей коронации. Ответ консульства на этот запрос был прост. Оно отмечало, что СДПВ в короле видело силу, которая сможет по австрийскому образцу ввести в Венгрии всеобщее избирательное право, поэтому радушно встречая короля в Будапеште²⁶.

В марте 1912 г. большой резонанс в Венгрии и за ее пределами вызвала неожиданная отставка премьер-министра страны К.Куэн-Хедервари. Многие венгерские газеты писали о происках эрцгерцога Франца-Фердинанда и «бельведерской клики», стремившихся уничтожить дуализм и широкую автономию Венгрии в интересах Австрии. Представитель Петроградского телеграфного агентства, а по сути, еще и агент российской разведки В.Сватковский скептически относился к таким рассуждениям в своем докладе под броским названием «Значение венгерского вопроса»²⁷. По мнению В.Сватковского император не доверял наследнику престола, в то время как К.Куэн-Хедервари его недоброжелатели называли «холопом императора». К.Куэн-Хедервари сам себя скомпрометировал в глазах императора, начав самостоятельные переговоры с оппозицией, затронув прерогативы короны. Недруги сразу довели эту информацию до императора, предрешив отставку венгерского премьер-министра. В К.Куэн-Хедервари будапештская элита видела сильного противника введения в стране всеобщего избирательного права. После его отставки в Будапеште опасались повторения австрийского сценария, означавшего введение в Венгрии всеобщего избирательного права²⁸. Поэтому В.Сватковский не верил во все теории о

---

²⁵ АВПРИ Ф. 151 Политархив Оп. 482. Д. 585. 189.

²⁶ АВПРИ Ф. 151 Политархив Оп. 482. Д. 581. 116.

²⁷ АВПРИ Ф. 135. Особый политический отдел Оп. 474. Д. 309. 1.

²⁸ Там же. 3.

заговоре императорского двора против Венгрии и начала ее нового поглощения Австрией.

Кстати К.Куэн-Хедервари российские дипломаты «недолюбливали». Когда ему в начале 1912 г. сделали операцию по удалению катаракты, генеральный консул в Будапеште М.Приклонский полагал, что МИД России не должен направлять соответствующую поздравительную телеграмму венгерскому премьер-министру по ряду обстоятельств. Первое – это отсутствие у К.Куэн-Хедервари симпатий к России. Второе – в условиях возможного сближения России и Венгрии первый шаг к сотрудничеству должна была делать не «Великая Россия», а «Скромная Венгрия»²⁹.

В отличие от В.Сватковского, М.Приклонский отставке К.Куэн-Хедервари придавал больше значение. В этом событии он даже усматривал начало краха самой Австро-Венгрии, к чему Россия должна была подготовиться³⁰. Генеральный консул в Будапеште констатировал ослабление позиций Венгрии перед Австрией в годы борьбы национальной оппозиции с короной и после отставки К.Куэн-Хедервари, но это не означало, что России не следовало развивать отношения с Будапештом. Консул полагал, что Венгрия сможет оправиться после понесенных потерь³¹.

Таким образом, политическая система Венгрии вызывала значительную критику со стороны российских дипломатов. Они подчеркивали ее антидемократизм, нацеленность на ущемление прав национальных меньшинств и классовую ограниченность, поскольку вся власть в стране оказалась в руках дворянства. Выходом из сложившейся ситуации могло только стать избирательная реформа и демократизация страны.

---

²⁹ АВПРИ Ф. 151. Политархив Оп. 482. Д. 586. 7.

³⁰ Там же. 20-21.

³¹ Там же. 78.

Использованная литература

ЛАМЗДОРФ, 1991 = ЛАМЗДОРФ В. Н.: Дневник 1894-1896 гг. Москва., 1991.

МАВРОКОРДАТО, 1916 = МАВРОКОРДАТО, Г.Д.: Описание Венгрии. Т.1. Париж: Унион, 1916.

Источники

АВПРИ – Архив внешней политики Российской империи

Ф. 151. – Политархив

Ф. 135. – Особый политический отдел

ГЕННАДИЙ БОРДЮГОВ

БОЛЬШОЙ ТЕРРОР В ПРОСТРАНСТВЕ ПАМЯТИ

*...На свете нет ничего более низкого,
чем стремление «забыть» эти преступления.*

Варлам Шаламов

Большой террор имеет давнюю историю реконструкции и осмысления, однако крайне редко эта трагедия помещается в пространство памяти, постигается через воспоминание или забвение. По горячим следам, с конца 1970-х годов, когда многие жертвы (и палачи) террора еще были живы, собирал воспоминания и материалы Стивен Коэн¹. На последствиях террора, включая его следы в исторической памяти, сконцентрировано внимание Нэнси Адлер². На двойственность позиции государства в отношении жертв террора указывают Кэтлин Смит и Марк Юнге³. Воспоминания о сталинской эпохе тех, кто пережил ГУЛАГ, и приверженцев Сталина сопоставляет А. Хошчайд⁴. Нормативность российских исследований с указанием, что «следует помнить», непродуктивность использования международных моделей и сравнений, в частности аналогию с постнацистской Германией, критикует Михаил Габович⁵. На отражение в дискурсе террора не травмы, а желания вернуться после смерти Сталина к старой ленинской программе обращает наше внимание Полли Джонс⁶. Наработки общества «Мемориал», его создателей и сотрудников заслуживают особого рассмотрения, что будет делаться по ходу доклада.

---

¹ См. подробнее: КОЭН, 2009., КОЭН, 2011.

² ADLER, 2002., издание на русском: АДЛЕР, 2005.

³ См.: SMITH, 1996., ЮНГЕ, 2003.

⁴ HOCHSCHILD, 1994.

⁵ См.: ЛЬЮИС, 2012. 314–316.

⁶ Там же.

С учетом этих и других подходов мне бы хотелось предложить новые аспекты анализа проблемы, связанные с пространством памяти. Пространственный подход использовался мной при анализе памяти в СССР/России об Октябрьской революции, Сталине и Победе в Великой Отечественной войне⁷. Смысл его заключается в том, что память, словно луч прожектора, выхватывает из тьмы минувшего сокрытые там объекты, которые часто смотрятся искаженными. Трехмерность становится условной. Властвует в пространстве памяти тот, кто направляет свет, — власть, историк, писатель или очевидец событий. Способ, каким властвующий субъект преподносит прошлое, локализуя его или, напротив, увеличивая зону освещения, регулируя яркость «прожектора», а также направленность и интенсивность его лучей, можно назвать проектом памяти. В данном случае я акцентирую внимание на том или ином режиме власти, который проектирует не только настоящее и будущее, но и прошлое. Точнее, не само по себе прошлое, но его интерпретации и восприятие.

Проект памяти расчленяет прошлое на две части — актуализируемую (то есть «освещаемую») и игнорируемую (как правило, преднамеренно). В свою очередь, актуализируемая часть также неоднородна. В ней можно выделить два отличающихся друг от друга начала, которые следует обозначить культурным героем памяти и субъектом памяти. Культурный герой памяти — это некий образ, отдельная персона или несколько личностей (а то и целая большая группа людей, выделенных из остальной массы по какому-то признаку), наконец, определенная идея или тенденция, которые преподносятся тем или иным проектом памяти в качестве главного творца «высвечиваемого» прошлого.

Однако при таком «высвечивании» под лучами волей-неволей оказываются не только подобные культурные герои, но и другие сопряженные с ними субъекты памяти, которые, однако, не вписываются в сценарий реализуемого властью

---

⁷ Там же.

проекта. Отсюда очевидное стремление «осветителя» минимизировать роль и значение этих субъектов.

В результате на «высвеченном» участке прошлого разворачивается противостояние между культурными героями и субъектами памяти. Первые должны отрабатывать свой исключительный статус, вторым же просто приходится отстаивать собственное право на историческое существование. Данное противостояние невозможно скрыть: ведь оно происходит под лучами, направленными на культурных героев, но попадающими одновременно (и неизбежно) и на субъекты памяти.

Противостояние между культурными героями и субъектами свойственно любому проекту памяти, то есть виртуальной реконструкции прошлого. Именно поэтому в исторической действительности подобной конкуренции могло вовсе не быть. Правда, для проекта памяти это обстоятельство не играет никакой роли. Наблюдая за схваткой культурных героев и субъектов, мы созерцаем отнюдь не картины прошлого, но лишь отраженную в реалиях минувшего конъюнктуру настоящего.

Не «высвеченная» властью территория прошлого — это зона антипамяти; бесполезная или нежелательная для «проектировщика» область, в которую он норовит переместить неудобные ему субъекты, чтобы те не мешали «правильному» восприятию действий культурного героя.

Такова принципиальная модель пространства памяти, в которую мы можем помещать то или иное историческое событие.

Проект памяти по Сталину

Память о той цепи событий, которая известна в истории под названием «Большой террор», складывалась буквально по живым следам чудовищных преступлений, совершенных государственной властью против тех слоев, которые якобы нарушали политическую и социальную «гомогенность» советского народа.

Власть представляла официальный образ того времени так: к 20-летию Советского государства в стране установилось

спокойствие, потому что безжалостно были ликвидированы классовые враги, уничтожены вредители, двурушники и троцкисты. Все факты выстраивались как подтверждение реализации революционных устремлений большевиков. В то же время «враждебное окружение» остается, «иностранные шпионы» не дремлют. Для поддержания уверенности власть все время сравнивала новый строй и старые царские времена. На этом фоне главному культурному герою памяти — партии Ленина-Сталина — придавались религиозно-мифологические черты. Она, высвободившая народ из рабства, — в центре «священной истории», со своими «канунами», своими демиургами и пророками, подвижниками и мучениками, своими ритуалами и обрядами. Эта партия разгромила право-троцкистский блок, разоблачила заговор против Ленина и Советского государства, приняла самую демократическую в мире сталинскую Конституцию и одержала триумфальную победу на выборах 1937 года в Верховный Совет.

Тотальная регламентация прошлого, надсадно вдалбливаемые в головы нужные акценты, оценки и интерпретации, стерилизация представлений о революции в соответствии с конъюнктурой борьбы с «внутренними врагами» — все это свидетельствовало о том, что режим создает требовавшийся ему проект памяти. Насколько твердо расположились в нем субъекты памяти, предположить было крайне трудно. К примеру, если внимательно присмотреться к групповой фотографии членов Политбюро, стоящих на Мавзолее и приветствующих колонны ноябрьской демонстрации 1937 года, то можно заметить, что в самом центре находится улыбающийся Николай Ежов и правее — сам Сталин. Никто не мог представить, что год спустя его начнут задвигать в зону антипамяти, а террор будет обозначен как «ежовщина».

Политика массового террора дискредитировала революцию, сделала невозможной опору на память о Гражданской войне или раскрестьянивании, когда противостояние было открытым и понятным. Перед угрозой внезапной репрессии был каждый человек, впервые

Политическое развитие Венгрии в донесениях российских...

перестали работать любые возрастные, классовые, национальные и другие перегородки между людьми. Катов террора перемешал все. У Александра Твардовского, чьи родители-крестьяне были сосланы как кулаки, есть такие строки:

...За одной чертой закона
Уже равняла всех судьба:
Сын кулака иль сын наркома,
Сын командира иль попа...
Зато уж вот где без изъятия
Все классы делались равны,
Все люди — лагерные братья,
Клеймом единым клеймлены.

Общая память разбивалась на куски в результате быстрого изменения служебной и бытовой среды — члены семей «врагов народа», как правило, ничего не знали о судьбе арестованного: куда он был сослан, жив или мертв, родным репрессированного трудно было найти работу, перед ними закрывались двери так называемых «приличных» квартир. Нередкими были случаи бегства из дома кого-то из супругов, разводов, разлучения детей с родителями.

Исчезала, стиралась и овеществленная память. В отчаянной, но тщетной попытке спасти свою жизнь жена одного арестованного начальника изуродовала семейный фотоальбом — повырезала из карточек все изображения мужа с другими политическими деятелями, пока пребывавшими в фаворе⁸. Чужие личные вещи, домашняя утварь, мебель, предметы искусства при аресте конфисковывались, а потом делились в НКВД или продавались через спецмагазины, присваивались дома, дачи, земельные участки высокопоставленных жертв.

То, как все это делалось, то, как выстраивался стерильный образ памяти, на самом деле свидетельствовало о политической нестабильности ситуации. Центральный

---

⁸ См.: КОЭН, 2011. 38.

элемент террора — приказ наркома внутренних дел Ежова от 30 июля 1937 года за № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов» (на чекистском жаргоне «кулацкая операция») — разрабатывался в строго секретной обстановке и был известен ограниченному кругу руководителей. В этом же кругу постепенно осознавалась неэффективность репрессий и той социальной политики, в которой установка на «перевоспитание преступников через труд» сменилась суровостью уголовного законодательства, а инициатива и энергия работников тормозятся атмосферой недоверия и подозрительности.

Пятнадцать с половиной месяцев (с августа 1937-го по ноябрь 1938-го) понадобилось Сталину и его окружению, чтобы прийти к запрету арестов и депортаций «врагов народа», ликвидировать тройки — внесудебные чрезвычайные органы, составлявшие центральное звено репрессивного института Большого террора. Теперь аресты формально могли проводиться только по решению суда или с санкции прокурора. Однако ни тогда, ни после смерти Сталина о тройках как инструменте государственного насилия старались не вспоминать. То, что подобные органы являлись незаконными и сами порождали беззаконие, никогда не обсуждалось. Преданным забвению оказалось и самое грубое нарушение законности — вынесение тройками смертных приговоров за проступки, которые даже тогдашним Уголовным кодексом РСФСР карались, в самом крайнем случае, наказанием в виде лишения свободы на короткий срок.

Тем не менее, прозвучавшая резкая критика НКВД и прокуратуры вызвала большие надежды на реабилитацию сотен тысяч несправедно осужденных граждан, загнанных в зону антипамяти. Однако в официальных циркулярах и директивах понятие «реабилитация» отсутствовало. Высшей заповедью оставалось стремление избежать всякого политического или социального риска. Поэтому саморазоблачения производились только верхушкой власти. Подводя 17 ноября 1938 года итоги кампании репрессий,

Сталин и Молотов признали, что полная победа над врагами не достигнута. Кто воспрепятствовал? Оказывается, НКВД и прокуратура, совершенные ими «ошибки». Так выглядел механизм приписывания вины, использовавшийся в сталинском дискурсе 30-х годов. Если рассматривать решение 17 ноября не просто как осуждение ошибок, искажений, превышения компетенции и эксцессов, а как запрет, казалось бы, обычной, считавшейся законной практики НКВД и милиции, то можно получить и реальное представление о полномочиях, которыми были наделены эти органы в течение почти полутора лет начиная с августа 1937 года. Они пронизали страхом все сферы жизни, и это надолго отпечаталось в индивидуальной и коллективной памяти.

Но как это ни парадоксально, именно со Сталиным многие люди связывали надежду уцелеть в царстве всеобщего страха. Родилась технология «децимации наоборот»: не уничтожение каждого 10-го, а сохранение жизни каждому 10-му. Может, потому не было сопротивления террору, что каждый считал: я буду тем самым десятком, которого не накажут? Отсюда усиление магнетизма фигуры Сталина: сначала он, подобно Бонапарту, балансировал между классами, теперь — между аппаратом и массой, между разобщенными служащими государства, между членами первичных ячеек общества, охваченных страхом и надеждой людей. Для кого-то — каждого десятого, оставшегося невредимым после террора, — он навсегда в памяти останется прав.

Окончательные черты проект памяти о Большом терроре обрел в 1939 году. Именно тогда, в год своего шестидесятилетия Сталин, положительно оценив результаты террора, раскритиковал НКВД и прокуратуру за «ошибки», которые воспрепятствовали «полной победе над врагами». Запретом на проведение массовых арестов и депортаций, ликвидацией внесудебных органов (троек) Большой террор объявлялся законченным. При этом снималась ответственность с партийного и государственного руководства за массовые репрессии. Просьба наркома НКВД

Николая Ежова об отставке была весьма кстати, а новый нарком — Лаврентий Берия — сразу же заявил о «возвращении к законности». Часть жертв «ежовщины» — тех, кого не расстреляли и кто сумел дожить в лагерях и тюрьмах до 1939 года, освободили как «необоснованно репрессированных». По различным оценкам, выйти на свободу позволили в общей сложности от 110 до 300 тысяч заключенных⁹. Точной цифры никто не знал, но этого было достаточно, чтобы создавать образ несправедливого террора, а значит, все видящего Сталина, которого все-таки обманывают сподвижники. А вот о людях с клеймом «враг народа» исподволь стал складываться стереотип, который утвердился надолго, — «органы не ошибаются».

Свойственная сталинскому проекту памяти своего рода инверсивность, вывернутость наизнанку рано или поздно даст о себе знать. На культивирование правильных образов субъектов памяти и на изоляцию зон антипамяти затрачивались колоссальные силы и ресурсы, что неизбежно приводило к тому, что подобному негативу уделялось намного больше внимания, чем позитивным культурным героям, которых чествовали и превозносили как бы по умолчанию. А значит, последние просто не развивались, не обретали в пространстве памяти новые — отвечавшие запросам времени — черты и характеристики, «бронзовели», утрачивали былую привлекательность. Зато их оппоненты по пространству памяти непрестанно совершенствовались — пускай и в отрицательном ключе. Но уже в силу такого движения они привлекали к себе гораздо больше внимания, чем омертвевшие культурные герои.

Обновление проекта памяти «духом XX съезда»

В памяти многих людей запечатлелся момент возвращающихся домой после смерти Сталина зеков. Истощенные и состарившиеся до срока, в телогрейках и с потрепанными чемоданами, они не могли не заставить вспомнить 1937-й, но еще важнее — задуматься о том, о чем

---

⁹ См., например: РОГОВИН, 1997. 457.

предупреждала Анна Ахматова: «...Теперь арестанты вернутся, и две России глянут друг другу в глаза: та, что сажала, и та, которую посадили». Первые «дрожат за свои имена, должности, квартиры, дачи. Весь расчет был: оттуда возврата нет»¹⁰. По существу, в этих словах и заключался основной конфликт послесталинского проекта памяти о Большом терроре.

Что сообщила власть уцелевшим жертвам трагедии? В своей речи на XX съезде партии Никита Хрущев «проделал сложное балансирование». В пространстве памяти о терроре одновременно как его жертвы высвечивались находившиеся под политическим запретом троцкисты, зиновьевцы и бухаринцы, так и лояльные коммунисты, по отношению к которым были применены несоразмерные репрессии¹¹. Иерархия выстраивалась Хрущевым следующим образом: лидеры оппозиции, а затем лояльные коммунисты. О целевых группах массового террора речи вообще не было.

Итак, используется тот же прием: в 1938–39 годах во всех преступлениях обвинялся Ежов, теперь — персонально Сталин. Вопрос о его соучастниках (и сообщниках), включая Хрущева, никак не обсуждался. Надо было поверить, что диктаторская система на самом деле держалась на воле одного человека. Вопрос о том, насколько неизбежно преступления сталинизма определялись самим типом режима, в какой степени отдельные личности или группы личностей использовали этот режим в собственных интересах, всячески обходился. И последовавшее за XX съездом постановление ЦК «О преодолении культа личности и его последствий» (30 июня 1956 года) подтвердило: власть не готова сделать уступки в оценке советской истории, не говоря уже о том, чтобы открыть доступ к архивам.

Проект памяти, отработанный в 1937–1939 годах, устоял и сейчас. Партия, вплоть до ее высших органов, осталась вне критики и сохранила позицию культурного героя. Однако теперь она предстала жертвой хорошо смоделированного обманного маневра не только НКВД, но и самого Сталина,

---

¹⁰ ЧУКОВСКАЯ, 1980. 115, 137.

¹¹ ЮНГЕ, 2003. 34.

который вступил в заговор с этим наркоматом, а также и с прокуратурой. Причины столь противоречивого проекта памяти о терроре Хрущев в своих воспоминаниях объяснял так: «За три года после смерти Сталина... мы не смогли разорвать с прошлым, мы не могли набраться мужества, внутренней потребности и приоткрыть полог и заглянуть, что же там за этой ширмой, что кроется за тем, что было при Сталине. Мы сами, видимо, были скованы своей деятельностью под руководством Сталина и еще не освободились от его давления»¹².

Новая картина памяти не могла обрести ясные черты из-за непоследовательных действий власти после XX съезда. К примеру, в директивном письме местным парторганизациям от 19 декабря 1956 года ЦК потребовал решительных мер по отношению к тем антисоветским элементам, которые «под флагом борьбы с последствиями культа личности... допускают демагогические выпады против партии». В письме указывалось, что из мест заключения возвратилось значительное число амнистированных и реабилитированных, а среди них и те, кто «злбно настроены против советской власти». С ними предписывалось «поступать так, как мы всегда поступали с враждебными нашему строю людьми»¹³. Произвол чиновников, «обозленных сталинистов», в отношении трудоустройства реабилитированных приобрел масштабы социального и политического явления. Поэтому к концу 1950-х годов положение бывших политзаключенных усугубилось. Они почувствовали себя чужими в новом проекте памяти, поскольку их трагические воспоминания вступили в конфликт с официальной версией, транслируемой по всем пропагандистским каналам, включая школу. Многие из них признавались: «мода на нас прошла». Именно так выразилась одна из реабилитированных женщин, рассказавшая, что, окончив в 1960 году пединститут, долго не могла найти

---

¹² ХРУЩЕВ, 1999. 197.

¹³ См.: Реабилитация, Т. 2. 2003. 210, 213.

работу, хотя избытка школьных учителей вроде бы не наблюдалось¹⁴.

Картину памяти осложняли и другие факторы. Арсений Рогинский указывает на противопоставление «гласности ареста» (открытости, с которой проводились аресты) «тайне реабилитации» — чуть ли не по секретному процессу. Когда государство подвергало свою жертву репрессиям, это становилось широко известно; когда же государству приходилось признавать свою «ошибку», это оставалось частным делом реабилитируемого. Но в обеих процедурах жертвы неизменно шельмовались. Они являли собой политическое недоразумение, поскольку сам факт реабилитации ставил власть лицом к лицу с прошлым. Реабилитированные являли собой укор — как прошлому, которое власть не могла защитить, так и настоящему, к которому она еще не приспособилась. Одна из бывших заключенных отметила: «Даже если бы нас приняли радушно, мы знали, что государство в целом все еще живет по прежним законам. Ничего существенного не изменилось... Нам вернули нашу свободу, но сделали это очень тихо»¹⁵. Реабилитация часто рассматривалась как условное прощение, и условие это: не вспоминать, обязательно молчать¹⁶. Существовал «неписанный, но часто упоминаемый общественный договор», который предлагали заключить прошедшим ГУЛАГ: «Мы вас освободили, поможем с работой и с некоторыми льготами и оставим в покое. За это вы должны не предъявлять политических требований и не разглашать обстоятельств прошлого»¹⁷.

Однако немало было и таких пострадавших, которые вслед за Константином Рокоссовским могли повторить: «Товарищ Сталин мне святой»¹⁸. Маршал, которому в тюрьме сломали ребра и выбили восемь зубов, отказался участвовать в антисталинской кампании Хрущева. Этой кампании

---

¹⁴ АДЛЕР, 2005. 205.

¹⁵ Там же. 216–217.

¹⁶ См., к примеру: РЫБАКОВ, 1978. 66.

¹⁷ КОЭН, 2009. 36.

¹⁸ Советская Россия. 2008. 6 марта.

пассивно или активно противостояла большая группа обывателей, которая не видела разницы между освобожденными уголовниками и политическими заключенными, которая не доверяла людям с «нечистым» прошлым: «Клеймо снято, а пятно осталось», — обращался один чиновник к реабилитированному зеку¹⁹. Балерина Майя Плисецкая была потрясена, когда дворничиха, наблюдающая за арестом ее отца, воскликнула: «Скорее бы вас всех перестреляли, сволочи проклятые, враги народа»²⁰.

И тем не менее, значительная часть общества участвовала в судьбе жертв террора, всячески помогала им, более того, нередко видела в зеках «нечто романтическое», «факелоносцев правды и чистоты», принимала их «как героев»²¹. Под влиянием таких людей в 1961 году на XXII съезде Хрущев попытался скорректировать свой проект памяти, предложил убрать тело Сталина из Мавзолея, освободить города от памятников Сталину, установить памятник жертвам террора. Власть не могла не учитывать и идейное брожение среди молодежи. Новое поколение, выросшее в других социальных условиях, не захотело принимать ту картину прошлого, которую ей предлагали сверху. Отсюда духовные поиски, борьба за «чистоту» марксизма-ленинизма, за «возвращение к ленинским нормам» и «заветам» первого поколения большевиков. Молодые писатели открыто призывали привлечь отцов к ответу, пропагандировали пренебрежение к «историческому опыту» в пользу опыта «личного», в пользу самостоятельного изучения истории и жизни, без оглядки на идейные схемы и предписания сверху²².

Несмотря на то что власть не сумела взять в свои руки инициативу по обновлению проекта памяти о революции и Большом терроре «духом XX съезда», это произошло само собой и даже где-то вопреки стремлению режима локализовать борьбу с «культом личности» и не допустить

---

¹⁹ КОЭН, 2011. 75.

²⁰ ПЛИСЕЦКАЯ, 1994. 51.

²¹ КОЭН, 2009. 93.

²² См., к примеру: АКСЕНОВ, 1964.

тотального пересмотра советской системы ценностей и приоритетов. Субъекты памяти и зоны антипамяти не то чтобы были радикально пересмотрены — просто о них стали говорить по-другому, а общество, в свою очередь, восприняло подобное изменение тональности как свидетельство приближающихся радикальных перемен. Обнародование последних ленинских работ в каком-то смысле «реанимировало» окончательно «забронзовевших» культурных героев. Более того, на какое-то время эти культурные герои — оживленные XX съездом и по-новому понятые — вновь стали привлекать к себе большее внимание, чем их антиподы.

Лукавая хрущевская десталинизация предопределила брежневскую стыдливую ресталинизацию. Борьба Хрущева с культом Сталина изобиловала невнятными шагами и недосказанными до конца разоблачениями. В каком-то смысле брежневская ресталинизация явилась, пускай стыдливой, неуверенной, с бесконечными оглядками на мировое общественное мнение, попыткой вернуть пошатнувшуюся советскую систему в равновесное положение. В отношении сталинской эпохи ужесточалась цензура. Доклад «комиссии Шверника» и материалы Ольги Шатуновской о массовом терроре были спрятаны в архив. Реабилитация свернута, забыта была и инициатива Хрущева по строительству мемориала жертвам сталинского террора.

При доминировании официальной истории, задвинувшей Большой террор в зону антипамяти, пережившие его начали писать мемуары или собирать материал для будущих исследований — Сурен Газарян, Анна Ларина, Евгений Гнедин, Лидия Гинзбург, Лев Копелев, Рой Медведев, Антон Антонов-Овсеенко и др. «Свидетельская психотерапия» помогала преодолевать страдания памяти. С середины 1970-х годов Арсений Рогинский, Михаил Гефтер, Александр Даниэль, Лариса Богораз и другие уже постоянно занимались сбором и обработкой документов, которые проясняли историю репрессий. Тревожат читателей произведения Юрия Трифонова, проникает в СССР книга

Роберта Конквеста «Большой террор» 1974 года издания²³, распространяется бесцензурная литература – тамиздат.

Перемены в политике власти по отношению к сталинской эпохе и к террору позволяет лучше понять судьба писателя Варлама Шаламова. Он остро реагировал на все колебания и отступления в этой политике. К примеру, в 1964 году, столкнувшись при оформлении пенсии с необходимостью обратиться в лагерные архивы, он узнал, что доступ к ним фактически закрыт, и на основании этого пришел к выводу, что все дела заключенных уничтожены. Продолжение работы над «Колымскими рассказами» получило в связи с этим особую мотивацию. Тема памяти, ее податливости ходу времени и необходимости постоянно перебарывать свойственную человеку тягу к скорейшему забыванию плохого, становится для писателя главенствующей. «Искусство жить, – пишет Шаламов, – если таковое имеется, есть по существу искусство забывать»²⁴. Но он не желает принять эту истину по отношению к себе, а тем более, по отношению к социальной памяти общества: «на свете нет ничего более низкого, чем стремление “забыть” эти преступления».

В сущности, все шаламовские рассказы, которые с 1966 года писались «в стол», являют собой протест против забвения, санкционированного государством, но особенно громко и отчетливо эта тема звучит в рассказе «Перчатка» (1972), открывающем его последний сборник:

«Документы нашего прошлого уничтожены, караульные вышки спилены, бараки сровнены с землей, ржавая колючая проволока смотана и увезена куда-то в другое место. На развалинах Серпантинки²⁵ процвел иван-чай – цветок пожара, забвения, враг архивов и человеческой памяти.

---

²³ В Советском Союзе слова «Большой террор» впервые вышли из-под печатного станка в сентябре 1989 года в сентябрьском номере ленинградского журнала «Нева», напечатавшего книгу Р. Конквеста.

²⁴ Шаламовский сборник. Вып. 1. 1994. 36.

²⁵ Лагерь «Серпантинка» – лагерное подразделение Севвостлага и следственная тюрьма НКВД, организованные в середине 1930-х годов. Находился примерно в двадцати километрах северо-восточнее районного центра Магаданской области.

Были ли мы?

Отвечаю: “были” — со всей выразительностью протокола, ответственностью, отчетливостью документа»²⁶.

Возвращение памяти

В 1987 году Михаил Горбачев резко радикализирует отвергнутый хрущевский антисталинизм и предлагает новый проект памяти о терроре. Начинается второе возвращение пострадавших, мертвых и живых. В сентябре 1987 года ЦК создает Комиссию по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30–40-х и начала 50-х годов (сначала ее возглавлял Михаил Соломенцев, а с июля 1988 года Александр Яковлев). За два года (1988–1989) было реабилитировано более 1 млн сталинских жертв, тогда как при Хрущеве за восемь лет — 700 тыс. человек. В 1991 году был издан указ о реабилитации всех оставшихся.

Однако новый проект памяти о трагедии встретил серьезное сопротивление, причем по линиям, отличным от хрущевского времени. В среде «послушных» историков были заметны колебания и использование различных уловок: да, были массовые репрессии и преступления, но одновременно — трудовые рекорды, всеобщие выборы и энтузиазм; да, был террор, но не заключается ли причина жестокости и репрессий в тайной, никогда не диагностированной душевной болезни Сталина? По мере расширения гласности противники обратились к тяжелой артиллерии — письмо Нины Андреевой «Не могу поступиться принципами», направленное на историческую реабилитацию Сталина, а значит, и созданной им системы²⁷, внесло смятение в ряды сторонников подлинной памяти о терроре и его жертвах. Последовавший меньше чем через месяц — 5 апреля — редакционный ответ «Правды» обостряет проблему разоблачения Сталина и сталинизма.

---

²⁶ Шаламовский сборник. Вып. 2. 1997. 65.

²⁷ Советская Россия. 1988. 13 марта.

Популярные публицисты размышляли о том, что в рождении сталинизма и присущего ему насилия в той или иной мере участвовали представители всех уровней государства и общества, что причины этого не могут быть сведены только к личному страху или эгоизму. Они (эти причины) связаны и с определенными амбициями (личными, патриотическими или другими), влиянием идеологической обработки и даже просто с привычкой почитать «начальство». Ясно, что сталинский режим в проведении террора опирался, по крайней мере, на пассивное сотрудничество представителей различных общественных слоев. Поэтому в феномене Сталина и проводимой им политики Большого террора необходимо отличать то, что являлось специфичным для этой личности, и то, что определялось системой и от Сталина не зависело.

Тогда еще мало кто подозревал о коварных ловушках преобразования пространства памяти, о потенциальной опасности, которая коренилась в историческом сознании, — опасности того, что на деле оно окажется суммой стереотипов, своего рода трансформером, открытым для любых манипуляций. То есть деконструкция тоталитаризма способна оборачиваться его реконструкцией под флагом возвращения к «исторической правде». Горбачевская десталинизация походила на десталинизацию хрущевскую в том, что она точно так же поменяла местами культурного героя и субъектов, оставив при этом нетронутыми заповедные зоны антипамяти. Конечно, таких зон на излете 80-х стало гораздо меньше, чем на излете 50-х, да и уровень закрытости был уже гораздо слабее. Однако они сохранялись — причем уже самим фактом своего существования в виде аморфных и легко проницаемых сегментов пространства памяти такие зоны как бы провоцировали действия, направленные на слом в принципе всего советского проекта памяти о Большом терроре, а значит, и о Сталине.

Судьба этого проекта оказалась весьма противоречивой. Во-первых, у нового режима не было ни сил, ни желания полностью уничтожить этого культурного героя и связанную с ним политику. Во-вторых, официальному, пускай слабому

и половинчато, проекту антипамяти был противопоставлен мощный и хорошо организованный контрпроект, отражавший настроения значительной части общества и его элит. Серьезным осложнением, в частности, являлись попытки идеологов национализма дискредитировать лидеров общественного мнения, обвинив их в «европеизме», отсутствии патриотизма и даже антикрестьянских настроениях²⁸.

В этих условиях у общественных организаций впервые появляется возможность самым серьезным образом вмешаться в формирование нового проекта воспоминаний о терроре и направлять луч прожектора в пространство памяти. То, что было невозможным в 1960-е, случилось в конце 80-х. Немногочисленные структуры гражданского общества все заметнее перехватывали инициативу у власти, а значит, мутация пространства памяти стала лишь делом времени. Направление мутации было предзадано — рокировка культурных героев и субъектов памяти при превращении зон антипамяти в своего рода «зоны исторической истины». Подобная мутация означала не создание другого проекта памяти, а вытеснение существовавшего на протяжении десятилетий проекта откровенным антипроектом.

В 1988–1989 годах списки жертв политических репрессий стали публиковаться в газетах, чуть позже во многих регионах стали издавать «Книги памяти», куда вносились биографические справки пострадавших. Эти книги действительно стали одной из опорных точек памяти о сталинизме и терроре. Издающиеся в большинстве регионов России, они образовали библиотеку объемом почти в 300 томов, в них содержится в общей сложности более полутора миллионов имен казненных, приговоренных к лагерным срокам, депортированных.

Однако для наглядной, образной демонстрации повседневности и массовости Большого террора первоначально не хватало предметов овеществленной

---

²⁸ См., к примеру: КУЗЬМИН, 1988. 158.

памяти. Целенаправленное комплектование документов и материалов велось практически только историко-просветительским обществом «Мемориал», официально учрежденным в январе 1989 года. Ярким примером публичного представления личной памяти явились «недели совести» в сотнях клубов по всей стране. В ходе их проведения открывались «стены памяти», на которые каждый мог повесить или приклеить, что хотел: документ, письмо, фотографию. Восстановление памяти включало в себя такие болезненные моменты, как идентификация забытых жертв в тысячах отчетах и безымянных захоронений. В конце 1980-х – начале 90-х знание о тайных могилах выплеснулось наружу и оказалось востребованным общественным сознанием. В разных регионах возникли поисковые и инициативные группы. Часть массовых захоронений была выявлена; некоторые из них обозначились в общественном сознании как «основные» для данного региона. Но как справедливо подчеркивает директор научно-исследовательского центра «Мемориала» Ирина Флиге, лишь небольшая часть «выявленных» и статусных, с точки зрения массового сознания, захоронений подтверждена документально и/или имеет официальный статус. Далеко не все из достоверно известных на сегодняшний день мест массовых захоронений посещаемы и имеют памятные знаки. Более того, этим местам угрожает забвение, как вследствие сознательных действий местных властей и землепользователей, так и по естественным причинам: уходит поколение носителей личной памяти о погибших²⁹.

Общество возвращалось и к таким безответным вопросам, как массовая вина, как вовлечение 5% населения (по некоторым оценкам) в число тайных информаторов и не менее миллиона людей на работу в системе ГУЛАГа. Раздался призыв найти палачей и судить их. Однако попытка вывести виновных на авансцену пространства памяти вызывала неоднозначную реакцию: ведь их было немного, в престарелом возрасте, они апеллировали к выполнению

---

²⁹ ФЛИГЕ, 2007.

приказов. Да и жертвы террора уже не хотели никакого суда. Вслед за Роем Медведевым они поддерживали «Суд истории», который вынесет палачам свой вердикт.

Борис Ельцин своими указами еще сильнее изменил пространство памяти о терроре: реабилитировал всех граждан, пострадавших от политических репрессий, начиная с октября 1917 года, т.е. не только сталинских; признал статус жертв за миллионами детей репрессированных родителей, распространив на них право на компенсации³⁰; объявил 30 октября днем национальной скорби по жертвам советских политических репрессий; допустил бывших репрессированных и их родственников к их делам в архиве ФСБ.

Но затем, неожиданно для многих, пространство памяти стало усложняться. Экономические меры, введенные в начале 1990-х годов и получившие название «шоковая терапия», вызвали невиданный экономический кризис. Приватизация для «своих», коррупция и мафиозная преступность, гиперинфляция, выведшая 75% людей за черту бедности, социальная несправедливость, беспризорность детей, нищенство сделали воспоминания о Большом терроре неактуальными. Новая эпоха породила миллионы своих жертв. В этих условиях в центр пространства памяти снова стала выдвигаться фигура Сталина: «вопиюще незаслуженные богатства и привилегии заставили взглянуть на его репрессии как на адекватное наказание реальных врагов народа»³¹. Под занавес правления Ельцина в декабре 1998 года в Государственной Думе даже голосовался вопрос о возвращении на Лубянскую площадь памятника Феликсу Дзержинскому³². В одном из интервью член правления

---

³⁰ См. подробнее: Реабилитация, Т. 3. 2004. 600–606.

³¹ КОЭН, 2009. 142.

³² Примером дезориентации памяти могут служить и такие факты. Руководитель Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий Александр Яковлев без должных доказательств неоднократно заявлял, что численность одних только погибших в результате государственного террора превышает двадцать (до тридцати) миллионов человек, более пяти миллионов — в 1930-е годы, а еще десятки миллионов прошли лагеря, ссылку или депортации. См.: ЯКОВЛЕВ, 2000. 265. В то же время писатель и

«Мемориала» Никита Петров не скрывал своего разочарования: «Это... симптоматично, это и есть знамение нашего времени: начиная с середины 1990-х годов говорить о преступлениях советского режима стало немодным — не запрещено, но непопулярно. Власть, в частности, препятствует в доступе к архивам, которые содержат сведения об этих преступлениях... Приостановлен процесс рассекречивания документов, связанных с репрессиями. И это вопреки указу Ельцина, принятому еще в 1992 году, — о рассекречивании всех материалов, связанных с массовыми репрессиями. Указ есть, но его не выполняют. Ничего не делают! Увы, к сожалению, и научно-историческая общественность, и общество в целом с этим мирятся»³³.

Борьба проектов памяти

Начиная с 2004 года новый режим власти попытался избрать миф в качестве познавательного инструмента советского прошлого. Старые знания и законы можно опровергнуть новыми, а мифы не дают такой возможности, они повторяют канонические объяснения. Именно с этой стороны и стали предприниматься попытки ресталинизации. Одновременно с экранизациями произведений Анатолия Рыбакова, Александра Солженицына и Шаламова, показывающих Сталина как преступника и тирана, в сериалах типа «Сталин. Live» выстраивался образ победителя, архитектора порядка и справедливости. Акцент на предзаданной Победе в войне должен был вытеснить память о репрессиях.

Прощание с советским и имперским прошлым или попытки реанимации его в новых формах так или иначе связаны с процессом десталинизации или ресталинизации. В навязываемых сверху учебных пособиях и учебниках

историк Владимир Жухрай в книге, изданной 20-тысячным тиражом, пытался убедить читателей, что никаких необоснованных массовых политических репрессий в СССР не было, сведения о них — «шизофренический бред». По данным Жухрая, за 1937–1938 годы за контрреволюционные преступления осудили якобы «всего 3572 человек». См.: ЖУХРАЙ, 1996. 59.

³³ ПЕТРОВ, 2001. 18–33.

обосновывалась ускоренная модернизация СССР как высшая цель, достигаемая «любой ценой». ГУЛАГ трактовался как досадный, побочный продукт эффективной сталинской политики, а Большой террор объяснялся стремлением верховной власти «не потерять контроль над страной»³⁴. Курс на позитивную идентичность, в которой нет места памяти о терроре и постыдных страницах прошлого, подкреплялся действиями образованной Кремлем Комиссии по противодействию фальсификации истории для защиты традиционных для советского периода исторических оценок.

Казалось бы, стал отчетливо проступать новый проект памяти о терроре. Однако его четкость странным образом размывалась позицией первых лиц государства. На состоявшейся в июне 2007 года встрече с историками и обществоведами Владимира Путина явно покоробил призыв создать «заповедники» в отношении прошлого, он призвал не забывать о Большом терроре, быть добросовестными в подходе к фактам. Через два года, в День памяти жертв политических репрессий 30 октября Дмитрий Медведев заявил о том, что террору и преступлениям Сталина не может быть оправдания. В этом русле находилась и представленная в 2011 году президентским Советом по правам человека программа «Об увековечивании памяти жертв тоталитарного режима и о национальном примирении». Она продемонстрировала очевидный разрыв с той исторической политикой, которая была намечена с 2004 года. Однако по методам действий и те и другие инициаторы старо-новых проектов памяти мало чем отличаются друг от друга. Представители обеих сторон предусматривают политизацию истории, запреты, надзор, наказуемость за инакомыслие, унификацию подходов к прошлому, причем уже на стадии обучения истории в школе. Поэтому, когда читаешь, что десталинизация — «невежество, инквизиция и гражданская война», сразу хочется узнать, а к чему вела программа, связанная с «эффективным менеджером»,

---

³⁴ ФИЛИППОВ, 2007.; Обществознание, 2007.; ФИЛИППОВ-ДАНИЛОВ-РЫБКИН, 2009.

забвением и снятием ответственности с политических режимов за «счастливое прошлое».

Свой проект памяти о терроре последовательно развивал в последнее десятилетие «Мемориал». «Виртуальный музей ГУЛАГа» объединил разные музейные и выставочные инициативы в разных точках России и странах бывшего Советского Союза³⁵. «Некрополь ГУЛАГа» – впечатляющий реестр около 800 памятных мест, связанных с расстрелами и захоронениями, лагерными кладбищами и кладбищами спецпоселков. К сожалению, эта память практически ничем не защищена на будущее: у мемориальных кладбищ террора нет ни регламентов, ни юридического статуса³⁶. Завершается многолетний проект «Топография террора» – исследования, объединенные идеей «привязки» материалов об истории репрессий к местности (по аналогии с известным немецким проектом *Topographie des Terrors*), в частности, карательные институции советского периода на карте Москвы³⁷. Образовательные проекты общества «Мемориал» связаны с подготовкой учебных пособий для учителей истории и обществознания «Большой террор и его отголоски». 30 октября, в День памяти жертв политических репрессий, педагогам из разных городов России предлагается проводить по его материалам уроки для старшеклассников. Начиная с 1999 года среди школьников России ежегодно проводится исторический конкурс «Человек в истории. Россия – XX век». В 2011 году он был посвящен 75-й годовщине Большого террора. Организаторы конкурса руководствуются тем, что сегодняшние ученики становятся не только свидетелями того, что происходит с памятью о репрессиях и ГУЛАГе, но и

---

³⁵ Издан первый выпуск CD-диска с материалами и экспонатами 30 музеев, состоялось четыре практических семинара «Музеи ГУЛАГа – проблемы и перспективы» в городах Республики Коми и Перми, готовится второй выпуск с материалами около 100 музеев, в том числе Украины, Литвы, Латвии. Открыт интернет-сайт проекта – www.gulagmuseum.org (стартовал в октябре 2005 года).

³⁶ См.: ФЛИГЕ, 2007.

³⁷ См.: РАЧИНСКИЙ, 2010.

жертвами интенсивного процесса новой мифологизации и инструментализации советского прошлого³⁸.

Таким образом, в пространстве памяти о терроре сегодня в неразрывное целое сплелись сразу три проекта – старый советский, новый официальный антипроект (риторика носителей верховной власти, программы советов и комиссий) и общественный контрпроект.

Опасности забвения

Двадцать лет назад не было сомнений в том, что память о Большом терроре станет общенациональной. Сейчас, по оценке многих экспертов, пространство этой памяти приобретает противоречивые очертания и все больше сужается. Чтобы эта память не стала раздробленной, фрагментарной, вытесненной на периферию массового исторического сознания, необходимы общие усилия государственных и общественных институтов. Подлинная память о Большом терроре 1937–1938 годов не должна зависеть от политизации прошлого, от электоральных баталий, вносящих раскол в общество. Преступления, совершенные сталинским режимом, «вне профессионального исторического описания могут оказаться в преисподней забвения, если не войдут в долгосрочную индивидуальную память»³⁹.

Дан Динер обращает наше внимание на то, что в Германии мемориальные места и ритуалы, предостерегающие от повторения преступлений нацизма, явно отличаются от пассивной дани памяти жертвам сталинской диктатуры в бывшем Советском Союзе. Причины этого расхождения очевидны: преступления Гитлера вошли в коллективную память немцев и хранятся в памяти других народов как преступления немецкой нации. В отличие от этого, преступления Сталина и коммунистического режима едва ли могут быть представлены в форме преступлений,

---

³⁸ «Совсем по-другому я теперь смотрю на историю...» // <http://www.urokiistorii.ru/2254>

³⁹ GEYER, 1985. 36–38.

совершенных русскими⁴⁰. С этим можно было согласиться до момента, пока не развернулись на постсоветском пространстве «войны памяти»⁴¹. И тем не менее, вопросы, которые ставит Динер, заслуживают серьезных размышлений, поскольку формирование на постсоветском пространстве исторической памяти, в которой подобающее им место заняли бы преступления Сталина, довольно проблематично. Как можно удержать в голове преступления, которые ускользают из этнической, а тем самым и долгосрочной памяти? Можно ли сохранить воспоминания о преступлениях, совершенных не во имя такой общности, как нация, а во имя какого-то социального образования, например класса? Какие предшествовавшие этим событиям этнические образы необходимо активизировать с тем, чтобы обеспечить вхождение происшедшего в историческую память⁴²?

Как никогда актуальным в подлинном пространстве памяти становится не только чувство вины перед жертвами террора, но и предостережение от повторения подобной трагедии. Думается, неслучайно в тезисах общества «Мемориал», посвященных 75-летию Большого террора, подчеркиваются пугающие аналогии с эпохой 1937 года, которые можно найти в сегодняшней России. В тезисах отмечается «рефлекторная неприязнь сегодняшнего государственного аппарата к независимой общественной активности, непрекращающиеся попытки поставить ее под жесткий государственный контроль», обращение к концепции «враждебного окружения» как одному из главных оправданий сталинского террора. Действительно, последние законы о митингах, клевете, иностранных агентах, цензуре в Интернете, планирующиеся законы о волонтерах, клевете на судей, о богохульстве — все это подталкивает к историческим аналогиям.

---

⁴⁰ ДИНЕР, 2010. 47.

⁴¹ См. подробнее: БОРДЮГОВ, 2011.

⁴² ДИНЕР, 2010. 50-53.

Однако есть и другая опасность в обращении с памятью о прошлом. Два месяца назад в российском медийном пространстве произошел неприятный казус. Продюсер рекламных спецпроектов телеканала «Дождь» Илья Техликиди придумал и реализовал серию социальных принтов (плакатов), на которой Иосиф Сталин сравнивается с самыми модными hi-tech компаниями современности. Сравнение вызвало скандал в социальных сетях: большинство их обитателей считают, что в проекте форма затмила содержание, а попытка познакомить online-поколение со страшными страницами отечественной истории, включая Большой террор, обернулась популяризацией образа Сталина. К примеру, в плакатной серии Сталин сравнивается с социальной сетью Facebook, поскольку он тоже «призывал делиться информацией»; с сервисом коротких сообщений Twitter, так как «был краток»; с «Яндексом», потому что «отправлял поисковые запросы».

На других плакатах Сталина сравнивают с YouTube – «позволял загружать и отправлять», «ВКонтакте» – «пленил миллионы», «Foresquare» – «показал, где чье место» и Apple – «дорого обошелся».

Внизу каждого плаката мелким шрифтом приводится соответствующая историческая справка, например, на плакате про «Яндекс»: «2 июля 1937 года Сталиным была подписана резолюция “Об антисоветских элементах” о незамедлительном поиске, аресте и расстреле самых активных “кулаков и уголовников” в срок до пяти дней. Этот документ положил начало Большому террору, или “ежовщине”, – периоду массовых репрессий и политических преследований людей, неугодных советской власти»⁴³.

Самое же примечательное, что в публикации журнала «Большой город», которую процитировали многие СМИ, сказано, что серию плакатов сделала Российская общественная организация жертв незаконных политических репрессий к 75-летию начала Большого террора. Логотип организации, действительно, есть на каждом плакате. Однако

---

⁴³ БЕР, 2012.

в самой организации ни одного из этих плакатов в глаза не видели. А если бы увидели, то стало бы очевидно, что на мелкий шрифт о Большом терроре из пояснений к плакатам мало кто обратит внимание: в памяти останется яркий образ того, что Сталин — это современно и прикольно!

Данный пример хорошо иллюстрирует тот факт, что память о Большом терроре и его организаторе каталогизируется сегодня в качестве товара в супермаркете идеологического ширпотреба. Выбор при таком раскладе становится делом вкуса, а не притяжения или непритяжения рациональных доводов из прежде закрытых для доступа зон антипамяти. Само противостояние культурных героев и субъектов памяти теряет всяческий смысл, когда выбор диктуется жадной разнообразия, скоропреходящей модой или котирующимся стилем. Любое морализаторство становится бессмысленным, когда оценке подвергается не феномен памяти, а рыночный товар.

Использованная литература

статьи, монографии

- ADLER, 2002 = ADLER, N.: The GULAG Survivor: Beyond the Soviet System. New Brunswick and London, 2002.
- GEYER, 1985. = GEYER, D.: Klio in Moskau und die sowjetische Geschichte // Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophische-historische Klasse. 1985. № 2.
- HOCHSCHILD, 1994 = HOCHSCHILD, A.: The Unquiet Ghost: Russian Remember Stalin. N.Y., 1994.
- SMITH, 1996 = SMITH, K. E.: Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR. Ithaca, N.Y., 1996;
- АДЛЕР, 2005 = АДЛЕР, Н. Трудное возвращение. Судьбы советских политзаключенных в 1950–1990-е годы. М., 2005.
- АКСЕНОВ, 1964 = АКСЕНОВ, В.: Звездный билет // Юность. 1964. № 6, 7.
- БЕР, 2012. = БЕР, И.: Сталин. Facebook, Twitter... Расстрелы и ссылки//<http://ria.ru/analytics/20120704/691602588.html>
- БОРДЮГОВ, 2011 = БОРДЮГОВ, Г.: «Войны памяти» на постсоветском пространстве. М., 2011.

- ДИНЕР, 2010 = ДИНЕР, Д.: Круговороты. Национал-социализм и память. М., 2010.
- ЖУХРАЙ, 1996 = ЖУХРАЙ, В. М.: Сталин: правда и ложь. М., 1996.
- КОЭН, 2009 = КОЭН, С.: Долгое возвращение. Жертвы ГУЛАГа после Сталина. М., 2009;
- КОЭН, 2011 = КОЭН, С.: Жизнь после ГУЛАГа. Возвращение сталинских жертв. М., 2011.
- КУЗЬМИН, 1988 = КУЗЬМИН, А.: К какому храму ищем мы дорогу? // Наш современник. 1988. № 3.
- ЛЬЮИС, 2012 = ЛЬЮИС, С.: Международная конференция «Теория и память в Восточной Европе» (Кингс-колледж, Кембридж, 4–5 июля 2011 г.) // НЛЮ. 2012. № 113.
- ПЛИСЕЦКАЯ, 1994 = ПЛИСЕЦКАЯ, М.: Я, Майя Плисецкая. М., 1994.
- РАЧИНСКИЙ, 2010 = РАЧИНСКИЙ, Я.: Как помнят о прошлом в России: «Топография террора» и Книги памяти // urokiistorii.ru/current/view/2010/04/rachinskii-tt
- РОГОВИН, 1997 = РОГОВИН, В. З.: Партия расстрелянных. М., 1997.
- РЫБАКОВ, 1978 = РЫБАКОВ, В.: Враг // Время и мы. 1978. № 35.
- ПЕТРОВ, 2001 = ПЕТРОВ, Н. В.: Десятилетие архивных реформ в России // Досье на цензуру. 2001. № 14
«Совсем по-другому я теперь смотрю на историю...» // <http://www.urokiistorii.ru/2254>
- ФИЛИППОВ, 2007 = ФИЛИППОВ, А. В.: Новейшая история России. 1945–2006. М., 2007.
- ФИЛИППОВ–ДАНИЛОВ–РЫБКИН, 2009 = ФИЛИППОВ, А.–ДАНИЛОВ, А.–РЫБКИН, А.: История России. 1945–2007. М., 2009.
- ФЛИГЕ, 2007 = ФЛИГЕ, И.: Современное историческое знание о Большом терроре и публичная память о нем заметно разошлись. Выступление на конференции в Горбачев-фонде «1937: память и ответственность» (26 сентября 2007 г.) // www.gorby.ru/activity/conference/show-685/view-27418

ХРУЩЕВ, 1999 = ХРУЩЕВ, Н.С.: Время. Люди. Власть. Воспоминания в 4-х книгах. Кн. 2, часть 3. М., 1999.

ЧУКОВСКАЯ, 1980 = ЧУКОВСКАЯ, Л.: Записки об Анне Ахматовой. Т. 2. Париж, 1980.

ЮНГЕ, 2003 = ЮНГЕ, М.: Страх перед прошлым. Реабилитация Н. И. Бухарина от Хрущева до Горбачева. АИРО-XX, М. 2003.

ЯКОВЛЕВ, 2000 = ЯКОВЛЕВ, А. Н.: Крестосев. М., 2000.

сборники

Обществознание, 2007 = Обществознание: глобальный мир в XXI веке. (ПОЛЯКОВА, Л. В. /под ред./) М., 2007.

Реабилитация, Т. 2. 2003 = Реабилитация: как это было. Т. 2. (АРТИЗОВ, А. Н. и др. /ред./), М., 2003.

Реабилитация, Т. 3. 2004 = Реабилитация: как это было. Т. 3. (АРТИЗОВ, А. Н. и др. /ред./), М., 2004.

Шаламовский сборник. Вып. 1. 1994 = Шаламовский сборник. Вып. 1. (ЕСИПОВ, В. В. /сост./), Вологда, 1994.

Шаламовский сборник. Вып. 2. 1997 = Шаламовский сборник. Вып. 2. (ЕСИПОВ, В. В. /сост./) Вологда, 1997.

газеты

Советская Россия, 1988. 13 марта.

Советская Россия, 2008. 6 марта.

KRISZTIAN BENE

LES ATROCITES COMMISES PAR LA LVF EN URSS¹

Introduction

Le phénomène de la collaboration militaire française est méconnu et très peu populaire en France, mais appartenant à l'histoire française, il mérite d'être connu. La France connaît une situation particulière en 1940. Malgré le fait qu'elle est l'adversaire de l'Allemagne et possède une armée puissante, la France est vaincue et son territoire est occupé par cet ennemi. L'armée française subit une défaite complète lors de la campagne de 1940 et le gouvernement est obligé de signer un armistice dont les conditions sont sévères. Le pays est divisé en deux, le Nord et la côte atlantique sont occupées par les Allemands, l'effectif de l'armée d'armistice est limité en 100 mille personnes et le gouvernement doit financer les frais de l'armée d'occupation allemande. La plupart des Français optent pour la neutralité, quelques-uns choisissent la résistance en étranger ou en France et il y en a certains qui voient une grande opportunité dans la collaboration avec les autorités allemandes.

Dans le cadre de cette étude, on essaie de présenter un élément très important de ce phénomène : le parcours de la *Légion des volontaires français contre le bolchevisme* (LVF) créée en 1941, déployée comme unité combattante en URSS de 1941 en 1944 et son implication dans les atrocités commises contre la population civile soviétique.

La naissance de la LVF

Les chefs des partis collaborationnistes demandent au Maréchal Pétain l'autorisation de créer une Légion antibolchevique française le 23 juin 1941, c'est-à-dire le lendemain de l'invasion

---

¹ Cette étude a été subventionnée par la bourse de recherche János Bolyai de l'Académie hongroise des sciences.

Cette étude est basée sur les résultats des recherches publiés dans mon livre abordant le sujet de la collaboration militaire française. Cf. BENE, 2012.

allemande de l'URSS,. Cette unité spéciale serait destinée à participer aux combats sur le front de l'Est aux côtés de l'armée allemande. Le chef du Parti populaire français (PPF), Jacques Doriot, réclame à cette occasion: « [...] nous demandons le droit pour les volontaires de combattre aux côtés des Espagnols, des Finlandais, des Roumains »².

Cependant, Vichy n'a pas l'intention de supporter la création ou l'équipement de cette formation spéciale. Par conséquent, bien que le gouvernement français autorise les engagements dans la Légion, il refuse catégoriquement de donner l'aide matérielle nécessaire à la réalisation de cette entreprise³. En même temps, c'est l'ambassadeur allemand à Paris, Otto Abetz, qui soutient le projet et obtient l'autorisation d'Hitler à l'établissement de l'unité⁴. Les conditions posées par les Allemands sont toutefois sévères. Les volontaires ne peuvent s'engager qu'à titre individuel, leur nombre ne peut dépasser quinze mille et ils doivent être exclusivement recrutés en zone occupée. Ces restrictions doivent naturellement garantir une incontestable tutelle allemande sur l'unité française⁵.

Les chefs des partis collaborationnistes les plus influents sont convoqués par Abetz à l'Hôtel Majestic à Paris, siège du gouvernement militaire allemand en France, le 7 juillet 1941. L'ambassadeur informe les participants (notamment Jacques Doriot, Marcel Déat, Marcel Bucard, Pierre Costantini, Pierre Clémenti, Jean Boissel et Paul Chack⁶) des conditions du gouvernement allemand. Les chefs collaborationnistes les acceptent à l'unanimité et fondent la *Légion des volontaires français contre le bolchevisme* sous la forme d'une association privée à but non lucratif, conformément à la loi de juillet 1901. Son objectif premier est la participation à la lutte contre le bolchevisme⁷.

---

² AN F 60 235. Étude sur la LVF, 2-3.

³ IHTP 72 AJ 258, 232. Texte de Henri Michel, 10-11.

⁴ LAMBAUER, 2001, 401-402.

⁵ IHTP 72 AJ 258, 232. Soldats français sous uniformes allemands, 1941-1945, 3.

⁶ Ce dernier est le fondateur du Comité d'action antibolchevique.

⁷ AN F 60 235. Statuts de la Légion des volontaires français contre le bolchevisme.

Le recrutement

Après l'annonce de la création de l'unité par un communiqué dans la presse et à la radio le 8 juillet, le secrétariat général de la LVF, agissant sous la tutelle d'un comité central composé par les fondateurs et présidé par Eugène Deloncle, commence le recrutement. L'activité des 170 bureaux de recrutement est soutenue par un comité d'action établi en zone non-occupée⁸. Pour son recrutement, l'association utilise les bureaux des partis collaborationnistes ainsi que des boutiques ayant appartenu à des Juifs et réquisitionnées⁹.

Malgré l'immense campagne de propagande en faveur de la LVF, le montant important des soldes, les indemnités et les allocations généreuses, le nombre des volontaires ne dépasse pas 2 500 à 3 000 hommes à l'été 1941. Les chiffres importants annoncés par la presse et les promesses grandioses des partis n'ont aucune réalité. Par ailleurs, l'examen médical réalisé par des médecins allemands et français est extrêmement sévère : environ la moitié des volontaires est éliminée. Cela n'empêche pas les chefs des partis collaborationnistes à faire enrôler des hommes qui leur sont favorables malgré la condition physique souvent discutable de ces derniers au regard des exigences allemandes¹⁰.

L'effectif de la LVF, selon un rapport officiel du 4 janvier 1943, est de 42 officiers, 260 sous-officiers et 2 400 hommes de troupe sur le front ; tandis que 49 officiers, 130 sous-officiers et 425 hommes de troupe se trouvent dans les dépôts de Versailles et de Guéret¹¹. Selon des estimations basées sur l'analyse de différentes sources, on estime que 13 400 personnes se sont engagées dans la LVF. Parmi elles, 4 600 ont été refusées lors de la visite médicale et 3 000 ont été écartées pour des antécédents judiciaires douteux. Par conséquent, le nombre des volontaires retenus n'est que de 5 800 hommes en trois ans¹².

La plupart des volontaires ont entre 20 et 30 ans, mais les officiers et les sous-officiers sont généralement plus âgés. Parfois,

---

⁸ AN F 60 235. Étude sur la LVF, 4-5.

⁹ SHD 2 P 14. Rapport du lieutenant Ourdan, 3-6.

¹⁰ BAMA N 756/201. Die französische Freiwilligen-Legion, 4.

¹¹ SHD 2 P 14. Rapport du 4 janvier 1943.

¹² SHD 2 P 14. Divers rapports.

ils dépassent les 40 et même les 50 ans. Le lieutenant Ourdan explique : « *En ce qui concerne la question "âge", le colonel Labonne a 68 ans. L'âge des capitaines oscille de 45 à 65 ans et celui des lieutenants de 25 à 55 ans, avec une forte proportion de ces derniers se situant entre 40 et 50 ans. Moi-même, avec mes 35 ans, je peux passer pour un benjamin* »¹³.

Bien qu'il y ait des hommes motivés par des convictions politiques, idéologiques ou un goût de l'aventure au sein de la Légion, leur plupart sont motivés par le montant de la solde : « *La Légion Française contre le Bolchevisme se compose de 70 pour cent de pauvres hères et traîne-savates et d'hommes à tous faire* »¹⁴.

L'instruction des volontaires

Bien que l'instruction de base des volontaires commence à Versailles, l'état-major allemand envoie très vite les engagés à l'instruction dans le camp de Deba (Debica en polonais), en Pologne occupée. Le cadre d'instruction du camp qui se trouve à 150 kilomètres à l'Est de Cracovie est constitué de 213 officiers, sous-officiers et hommes de troupe allemands sous les ordres du commandant Hjalmar Hammerschmidt. Parmi eux, 61 soldats francophones sont responsables de la formation des Français¹⁵.

La LVF constitue officiellement le 638e régiment d'infanterie de la Wehrmacht (*Französische Infanterie-Regiment 638*) sous les ordres du colonel Roger Labonne. Appréciant sa neutralité vis-à-vis des partis politiques français, l'état-major allemand lui confie le commandement du régiment. Malgré la confiance des Allemands, l'avis d'un de ses hommes est sans appel : « *un militaire inconnu qui eût gagné à le demeurer [...] parce qu'il s'avéra notoirement incapable* »¹⁶.

Le premier contingent, comptant 25 officiers, 803 sous-officiers et hommes de troupe, arrive au camp de Deba le 8 septembre et constitue le Ier bataillon du régiment. Le deuxième contingent de volontaires formé de 17 officiers et 150 sous-officiers et 619 hommes de troupe arrive le 20 et forme le IIe

---

¹³ SHD 2 P 14. Rapport du lieutenant Ourdan, 10.

¹⁴ AN F 60 1688. Rapport du 15 mai 1942.

¹⁵ BAMA RH 53-23/50. Légion française, 103-104.

¹⁶ Cité par BROCHE, 2002. 213.

bataillon¹⁷. Un troisième (21 officiers, 125 sous-officiers et 498 hommes) et un quatrième (3 officiers, 224 sous-officiers et hommes du rang) contingents les suivent le 12 et le 28 octobre¹⁸. Tandis que les premiers constituent la compagnie d'état-major, les 13e et 14e compagnies, les derniers, n'ayant aucune instruction militaire, sont distribués parmi les différentes unités de la Légion à la veille du départ au front¹⁹.

Un autre problème important est le moral des engagés qui apprennent seulement après leur arrivée qu'ils seront obligés de porter l'uniforme de l'armée allemande. Apparemment, un certain nombre d'engagés ont protesté et refusé le port de l'uniforme allemand. Bien que théoriquement la loi militaire allemande sanctionne sévèrement ce manque de discipline, les premiers réfractaires (une soixantaine de personnes dont huit officiers) ne sont pas condamnés mais simplement renvoyés en France le 18 octobre²⁰.

La prestation de serment à Adolf Hitler constitue aussi une épreuve pour les légionnaires qui ne peuvent y échapper dans la mesure où Hitler est le chef suprême de l'armée allemande. Il existe indéniablement une forte réticence dans les rangs des volontaires, mais ceux-ci n'ont pas le choix : soit la prestation de serment, soit la prison²¹.

L'instruction militaire assurée par les cadres allemands est rude mais efficace : des connaissances théoriques, des exercices de maniement des armes et de longues marches²². Cependant cet entraînement accéléré ne dure que quelques semaines et ne donne que des résultats modestes. Les connaissances militaires des hommes de la troupe restent limitées²³.

La situation des officiers est semblable. Les cadres de qualité font cruellement défaut²⁴. Les restrictions au recrutement en France ne permettent pas l'enrôlement des cadres nécessaires à la

---

¹⁷ BAMA RS 3-33/3. 7.

¹⁸ RH 53-23/49. 75.

¹⁹ SHD 2 P 14. Rapport du lieutenant Ourdan, 20-21.

²⁰ BAMA RS 3-33/3. 8.

²¹ DELARUE, 1968. 182.

²² BAMA RH 53-23/49. 7-10.

²³ SHD 2 P 14. Rapport du 24 juin 1943 du commandant Simoni, 2.

²⁴ SHD 2 P 14. Rapport du lieutenant Ourdan, 10.

Légion car le gouvernement français n'autorise pas les officiers en congé d'armistice à s'engager dans la LVF. Le colonel Labonne est donc obligé de nommer des officiers à partir des éléments disponibles dans le camp de Deba²⁵.

Le front et la chasse aux partisans

Ces hommes forment le 638e régiment d'infanterie de la Wehrmacht qui, après une instruction hâtive et incomplète, doit partir au front de l'Est pour participer aux combats devant les portes de Moscou²⁶. Les soldats français relèvent une unité bavaroise dans la première ligne à la fin du mois de novembre et participent à la dernière offensive de grande envergure lancée pour prendre la capitale soviétique le 1er décembre qui se solde par un échec sanglant²⁷. Cette faible performance et les pertes importantes (50 morts, environ 600 blessés et malades) nécessitent la relève de l'unité qui doit quitter la première ligne pour recevoir une instruction supplémentaire à l'arrière-pays²⁸.

La LVF est dirigée au camp de Kruszyna en Pologne occupée où elle subit une réorganisation, une dépolitisation et une épuration à côté de l'instruction militaire nécessaire²⁹. En été 1942, les soldats des deux bataillons français contrôlés et dirigés par des états-majors de liaison allemands sont déployés séparément en Russie et en Biélorussie pour participer aux opérations lancées contre les partisans³⁰. Malgré le fait que cette mission est peu glorieuse et en même temps très dangereuse, les Français luttent efficacement contre les partisans. Ce fait est reconnu et récompensé par le commandement allemand qui ordonne la reconstitution du régiment français à trois bataillons en octobre 1943, ainsi tous les soldats de la LVF luttent ensemble en Biélorussie³¹. Ce combat difficile, mais souvent victorieux, cause des pertes importantes, ainsi la relève de l'unité devient

---

²⁵ BRUNET, 1986. 368.

²⁶ LARFOUX, 2008. 15-16.

²⁷ BRUNET, 1986. 372-373.

²⁸ BAMA RH 26-211/43b.

²⁹ BROCHE, 2002. 218.

³⁰ RUSCO, 1998. 32-35.

³¹ LABAT, 2006. 184-185.

nécessaire en juin 1944. Malgré l'ordre de retraite, la LVF participe aux luttes défensives menées contre les troupes de l'Armée rouge et elle est capable de stopper l'avance des unités soviétiques pendant deux jours³². Cependant elle subit de graves pertes qui entraînent la dissolution du régiment dont les survivants sont versés d'office à la Waffen-SS³³.

Les atrocités

On est dans une situation difficile quand on essaye de présenter le rôle de la LVF dans les atrocités commises contre la population civile soviétique lors de son engagement de trois ans aux arrières du front. D'une part, on possède des documents prouvant la responsabilité de certains officiers des massacres de civils lors des opérations de ratissage réalisées par les légionnaires français.

Un dialogue beaucoup de fois cité semble bien illustrer le rôle de la LVF dans les atrocités commises sur le front de l'Est :

« - Vous opérez contre les partisans, n'est-ce pas ? Comment ça se passe-t-il ?

- A chaque coup, y décrochent, se perdent dans la nature. C'est grand là-bas. Les forêts... Alors on brûle les villages d'où y sont sortis, où y pourraient y revenir se ravitailler. Ça brûle bien, tout en bois.

- Les habitants de ces villages ?

- On les zabralize...

- Comment dis-tu ?

- On les rectifie, quoi !

- Tous ?

- Tout le paquet.

- Les mômes ?

- Les mômes aussi. On ne va pas les laisser seuls sur la neige.

On est humain ! Dans l'ensemble, c'est un boulot plutôt marrant. »³⁴

Si on ajoute les informations venant des archives, cette image sombre est apparemment confirmée par des rapports officiels

---

³² SAINT-LOUP, 1963, 445-446.

³³ DELARUE, 1968, 232-233.

³⁴ Cité par AMOUROUX, 1978, 331.

écrits par le commandant Simoni, officier le plus farouche dans les combats menés contre les partisans. Comme il a remarqué dans un de ses rapports : « *Dans ces régions, tout le monde est ennemi. Il n'y a pas, il ne peut pas y avoir des neutres... [...] La plupart des habitants mâles (de 18 à 45 ans) étaient eux-mêmes des partisans, et leurs femmes étaient d'un fanatisme égal. Le chef du village (en somme, la starostyna) du Sytch était une femme bolchevick. Les enfants avaient pour mission, lors de l'arrivée des troupes dans un village, d'aller prévenir les autres villages et les occupants du camp.* »³⁵

Les conséquences de cette conviction sont évidentes : des atrocités commises contre la population locale et le massacre de civils décrits par le même rapport. « *Le lendemain au départ, je fis incendier le village... [...] Là également, je fis exécuter les hommes. Il se peut que dans le feu de l'action, des légionnaires, indisciplinés par essence et d'ailleurs pour la plupart extrêmement impulsifs, aient abattu des femmes et des enfants. Tout ce que l'on peut dire à ce sujet, est qu'il s'agissait de femmes aussi fanatiques et aussi déterminées que les hommes.* » Le nombre de ces derniers est estimé à une trentaine.³⁶

Outre cette preuve évidente, on possède aussi une lettre du commandant écrit pour le chef de l'état-major de liaison allemand pour expliquer le comportement de ses subordonnés accusés de viol, de vol et de meurtre : « *2. Toutes les affirmations, sans exception des femmes et des filles russes prétendant avoir été violées sont radicalement fausses. Je m'en porte personnellement garant, ayant assisté aux interrogatoires. L'affaire de la fille à laquelle "un Français enfonce avec le crâne de son fusil" est tellement grotesque, que l'on se demande comment la G.F.P. peut prendre au sérieux des mensonges aussi monumentaux et classiquement russes. 3. Au sujet des effets volés – ou prétendument volés, je m'étonne qu'il n'y ait pas davantage de réclamations. Voyant qu'il leur est donné raison, les Russes réclament tous et reconnaissent partout des objets leur appartenant. Bien entendu, il n'y a jamais eu de vols à main armée. [...] 5. Je couvre entièrement mes subordonnés quels qu'ils soient, si la G.F.P. a l'intention de faire passer quelqu'un devant un Tribunal Militaire, ce sera donc moi-même, seul responsable de tout ce qui a été commis à Dubowoje, où j'ai agi dans l'intérêt du Reich, et non dans le mien ; où j'ai arrêté des amis de*

---

³⁵ SHD 2 P 14. Rapport du 29 juin 1943 du commandant Simoni, 3.

³⁶ Ibid. 6.

partisans et pris des chevaux, mais où personne n'a été ni tué ni violé.³⁷ »

Un autre cas similaire est lié au nom du lieutenant Dagostini qui mène une opération de représailles contre les habitants du village Kotovo où son unité était embusquée dix jours plus tôt et exécute plusieurs paysans. Il est traduit devant un conseil de guerre allemand qui l'acquitte, mais le rapatrie immédiatement.³⁸

Même le commandant Simoni qui ne se sent pas coupable essaye d'expliquer les causes de tels actes et il cherche des excuses en évoquant les instructions allemandes reçues lors de l'entraînement : « Conduite à tenir dans un village suspect. Ayant pénétré dans un village suspect, convoquer le staroste, otage à priori. Rassembler la population mâle et femelle et enfants aussi sous la menace des mitrailleuses. Ne pas hésiter à abattre le staroste s'il semble mentir. Le remplaçant parlera aussitôt. Conduite à tenir envers les partisans capturés et envers leurs complices : "Les pendre uniformément, les femmes comprises après un interrogatoire – (motif : éviter le gaspillage de munitions). Faire creuser leur tombe, auparavant par les intéressés. Laisser les pendus exposés pendant 24 heures et les faire enterrer ensuite. Les unités de SS qui avaient opéré des nettoyages dans la région de Borissow, en septembre-octobre 1942, avaient entièrement détruit par le feu les villages ennemis ou suspects, et exécuté militairement tous les éléments suspects des populations. »³⁹

Cette défense n'est appréciée ni par le commandement allemand, ni par celui français, ainsi le colonel Puaud, récemment nommé à la tête du régiment reconstitué, le relève et le rapatrie : « Le commandant Simoni, relevé de son poste et que je vais réilier de la LVF pour atrocités (je vous rendrai compte de mon enquête au retour) avait été remplacé par le capitaine Poisson... »⁴⁰

Conclusion

En même temps, il faut admettre qu'on ne possède d'autre document officiel concernant les abus d'autres officiers que ceux

---

³⁷ AN 3W63. Lettre du 11 février 1943 de Simoni.

³⁸ BAMA RS 3-33/3. 26-27.

³⁹ SHD 2 P 14. Rapport du 29 juin 1943 du commandant Simoni, 3.

⁴⁰ AN 3W63. Lettre du 7 juin 1943 du colonel Puaud adressée au général Bridoux, 2.

par rapport à Simoni et Dagostini. Naturellement, l'historien généralise souvent à partir des informations partielles pour arriver à des conclusions générales, mais dans ce cas, le manque d'autres dossiers similaires nous oriente vers la constatation que ces excès honteux pouvaient être plutôt des actes particuliers liés au comportement de ces personnes et pas ceux généraux caractérisant les quotidiens de la Légion en Union soviétique.

Ça ne veut pas dire que la LVF aurait des relations chaleureuses avec les populations locales (malgré le fait qu'au début il y en avait des exemples⁴¹), mais dans la majorité des cas les civils étaient indifférents aux différents camps et ont coopéré avec les partisans et les soldats de l'armée d'occupation sans faire la différence entre eux. Même parfois il y avait des courtes périodes de cessez-le-feu de fortune entre ces derniers quand, selon certaines rumeurs mentionnées en plusieurs sources, ils buvaient ensemble lors d'une rencontre par hasard.⁴²

Malgré cette situation ambiguë et le manque des actes violents de grande envergure, les vols et les pillages sous prétexte de réquisition sont tout à fait quotidiens, par conséquent le « butin » des légionnaires est tellement considérable que tous les légionnaires possèdent un propre chariot pour le transporter. Même ils emploient des conducteurs soviétiques (souvent des jeunes filles) pour s'occuper du véhicule et des chevaux. La colonne d'une seule compagnie a une longueur de plusieurs kilomètres et parfois même le commandement allemand ne peut pas distinguer la Légion portant des vêtements locaux (des chapkas et des manteaux de fourrure) et des armes soviétiques (surtout des mitraillettes PPSH-41) des partisans opérant dans la région.⁴³

Si on les compare avec leurs homologues hongrois présents sur le front de l'Est pendant à peu près la même période (fin de 1941-milieu de 1944), on constate que l'incendie des villages et le massacre de la population civile sont des crimes récurrents. Selon les données officielles, 80-90 pour cent des partisans éliminés sont des civils qui sont massacrés lors des actions de représailles, ainsi les soldats hongrois sont responsables de l'assassinat de plus de

---

⁴¹ ANONYME, 1948. 33-34.

⁴² *Idem.*

⁴³ DUPONT, 2002. 150.

15 mille citoyens civils soviétiques. Malgré le fait qu'un grand nombre de soldats sont impliqués dans ces crimes de guerre, ils ne sont pas traduits devant le tribunal pour leurs actions pendant et après la guerre. Dans le cas des unités hongroises, ces atrocités sont liées aux opérations militaires et elles sont causées avant tout par le manque de possibilités de lutter efficacement contre les partisans. Selon les statistiques, ces excès disparaissent à partir d'automne 1942 quand la nature du déploiement des troupes change et elles commencent à assurer la protection des voies ferrées.⁴⁴

Pour conclure, on peut voir que les légionnaires de la LVF sont responsables de certaines atrocités commises contre la population civile soviétique (comme par exemple les membres de l'armée d'occupation hongroise avec qui les Français ont servi ensemble lors de certaines opérations)⁴⁵, mais les abus les plus graves ont été réalisés par quelques officiers et leurs subordonnés directs, ils ne faisaient pas partie d'un phénomène général. Par conséquent, selon l'état actuel des recherches, on ne peut pas accuser l'organisme français comme auteur de majeures crimes de guerre.

Bibliographie

Sources d'archives

Archives nationales (Paris) :

AN F 60 1688. Les groupements collaborationnistes, LVF, Légion tricolore, Waffen-SS français.

AN F 60 235. Groupements et partis politiques, LVF, Légion tricolore.

Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg) :

BAMA N 756/201. 638. Infanterie Regiment, Légion française (LVF).

BAMA RH 26-221/43b. 221. Sicherungsdivision.

BAMA RH 53-23/49. Légion française.

---

⁴⁴ UNGVÁRY, 2005. 132-135., 142-144.

⁴⁵ P. ex. dans les grandes opérations de ratissage lancées en 1942. BAMA N 756/201. 638. Rapport du 19 août 1942 sur les plans de l'opération « Greif » .

BAMA RH 53-23/50. LVF.
BAMA RS 3-33. Waffen-Grenadier-Division der SS
"Charlemagne" (französische Nr. 1.).
Institut d'histoire du temps présent (Paris) :
IHTP 72 AJ 258, 232 14.
Service historique de la défense (Vincennes) :
SHD 2 P 14. Légion tricolore, LVF.

Livres

AMOUROUX 1978 = AMOUROUX, Henri: *Les Beaux Jours des Collabos*. France Loisirs, Paris, 1978.
ANONYME 1948 = ANOYME: *Vae victis ! Ou deux ans dans la LVF*. Le jeune parque, Paris, 1948.
BENE, 2012 = BENE Krisztián: *L'histoire de la collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale*. Codex, Talmont St-Hilaire, 2012.
BROCHE 2002 = BROCHE, François: *L'armée française sous l'Occupation, tome 1*. Presses de la Cité, Paris, 2002.
BRUNET 1986 = BRUNET, Jean-Paul: *Jacques Doriot: du communisme au fascisme*. Balland, Paris, 1986.
DELARUE 1968 = DELARUE, Jacques: *Trafics et crimes sous l'Occupation*. Fayard, Paris, 1968.
DUPONT 2002 = DUPONT, Pierre Henri: *Au temps des choix héroïques*. L'Homme libre, Paris, 2002.
LABAT 2006 = LABAT, Éric: *Les places étaient chères*. Éditions du Lore, Paris, 2006.
LAMBAUER, 2001 = LAMBAUER, Barbara: *Otto Abetz et les Français ou l'envers de la Collaboration*. Fayard, Paris, 2001.
LARFOUX, 2008 = LARFOUX, Charles: *Carnet de campagne d'un agent de liaison. Russie hiver 1941-1942*. Éditions du Lore, Paris, 2008.
RUSCO 1998 = RUSCO, Pierre: *Stoi! 40 mois de combat sur le front russe*. Grancher, Paris, 1998.
SAINT-LOUP 1963 = SAINT-LOUP: *Les Volontaires*. Presses de la Cité, Paris, 1963.
UGNVÁRY = UNGVÁRY Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris, Budapest, 2005.

АЛЕКСАНДР СТЫКАЛИН

ПОЛЬСКИЙ КРИЗИС 1980-1981 гг. и СИТУАЦИЯ в РУМЫНИИ

Польские события 1980-1981 гг. сильно напугали румынского лидера Чаушеску, опасавшегося возникновения в Румынии протестного движения рабочих, и способствовали ужесточению внутренней политики, укреплению режима личной власти. При этом экономическая политика команды Чаушеску вела к дальнейшему усугублению кризиса в стране.

*польский кризис 1980-1981 гг. «Солидарность» Румыния
Чаушеску Брежнев Горбачев*

Подъем забастовочного движения в Польше в августе 1980 г. совпал по времени с серьезными трудностями, переживавшимися экономикой Румынии. На первую половину 1970-х годов пришелся относительный экономический подъем, произошло определенное повышение жизненного уровня населения, но все острее стояла задача модернизации производства: без этого невозможно было рассчитывать на расширение экспорта производимых товаров не только на Запад, но даже в страны «третьего мира». До 25% доходов в госбюджет приносил экспорт продукции традиционно развитой нефтехимической отрасли¹, а потому зависимость румынской экономики от конъюнктуры цен на нефть была очень велика. Экономический кризис 1974 г. привел к сокращению объема экспортируемых Румынией товаров. Не менее негативно сказалась на общей экономической ситуации в стране революция 1979 г. в Иране, нарушившая выполнение обязательств этой важной нефтедобывающей

---

¹ Румыния обладала собственными нефтезапасами и в 1930-е годы была одним из главных в Европе добытчиков и экспортеров нефти. Ее значение как нефтедобывающей страны резко упало после Второй мировой войны на фоне значительного роста поставок нефти из ближневосточных стран.

страны по поставкам нефти на мировой рынок, что вынудило страны ОПЭК поднять цены на 10%. Некоторый подъем в румынской экономике в начале 1970-х годов позволил возобновить крупномасштабный проект по строительству канала Дунай – Черное море («великая стройка коммунизма» в Румынии, начатая в конце 1940-х годов, была приостановлена после смерти Сталина, поддержавшего этот проект и интересовавшегося ходом работ²). Ухудшение положения на нефтяных рынках поставило под угрозу реализацию этого крайне дорогостоящего проекта, равно как и осуществление в сколько-нибудь полном объеме принятой в начале 1970-х годов программы перевооружения румынской армии³, а также программы развития некоторых новых отраслей промышленности, призванной уменьшить зависимость Румынии от партнеров по Совету экономической взаимопомощи (СЭВ). Заметно прибавило трудностей и сильное землетрясение 4 марта 1977 г., разрушившее значительную часть исторической застройки Бухареста. Вдобавок, на рубеже 1970-х-1980-х годов Румыния пережила две холодные зимы, потребовавшие больших расходов электроэнергии. Для того, чтобы компенсировать перебои с поставкой нефти из Ирана, надо было расширять разработку сохранившихся нефтяных запасов в собственной стране (вкладывая в это немалые средства), договариваться о расширении поставок с Саудовской Аравией, но также и с СССР. Усиление зависимости от поставок нефти и газа из СССР в немалой мере объясняет отсутствие публичного осуждения Румынией (диссидентом в социалистическом

---

² См.: ОРЛИК, 2002. 97.; ВОЛОКИТИНА, 2009. В конце 1970-х годов на строительстве канала работали уже не заключенные, а солдаты и вольнонаемные рабочие. Открыт для прохождения судов в 1984 г.

³ Эта программа, направленная на повышение обороноспособности страны и достижение максимально возможной автономии румынской армии в рамках объединенных вооруженных сил Организации Варшавского договора, была принята под влиянием чехословацкого кризиса 1968 г., когда Румыния оказалась в остром конфликте с СССР, решительно выступив против силовой акции ряда стран-участниц ОВД в отношении Чехословакии.

содружестве) советской военной акции в Афганистане. Правда, в марте 1980 г. на совещании Политического Консультативного Комитета (ПКК) Организации Варшавского договора (ОВД) с румынской стороны в очередной раз демонстрировалась особая позиция – на этот раз при обсуждении вопроса об обеспечении единого командования армий стран-участниц ОВД в условиях войны⁴. Однако слишком педалировать свои разногласия с СССР румынская сторона не хотела. 1980-й год был довольно спокойным в очень непростых, начиная с первой половины 1960-х годов, советско-румынских отношениях⁵. На состоявшемся в середине мая следующем совещании ПКК ОВД Румыния, насколько можно судить по имеющимся документам, не проявила особой позиции по принципиальным вопросам⁶. Приоритетом в деятельности идеологических органов румынской компартии было проведение в Бухаресте в августе 1980 г. очередного всемирного конгресса историков. Его предполагалось в полной мере использовать для донесения до западной высокопрофессиональной аудитории концепций, утверждающих не только континуитет проживания румын в Дунайском бассейне со времен Древнего Рима и преемственность современной румынской государственности государственным традициям даков⁷ и Римской империи, но и исторические права Румынии на земли, принадлежащие другим странам (это касалось в первую очередь территории СССР – Молдавской ССР и части Украины). Посольство СССР в Румынии в своей записке в МИД рекомендовало разработать для советской делегации на съезде определенные инструкции подготовиться к жесткому

---

⁴ Свидетельство генерала армии А. И. Грибкова, тогдашнего начальника штаба объединенных войск ОВД: ГРИБКОВ, 1998. 31-32. См. также: OPRIȘ, 2009. 138-150. О некоторых проблемах и разногласиях в советско-румынских отношениях в этот период см. подробно: BUGA, 2004. 101-128.

⁵ См.: СТЫКАЛИН, 2011./А 129-149.; СТЫКАЛИН, 2011./В 367-398.

⁶ Пленум ЦК КПСС 23 июня 1980 г. с удовлетворением констатировал единство в Организации Варшавского договора. См.: РГАНИ Ф. 89. Пер. 42. Док. 15.

⁷ В 1980 г. в Румынии широко отмечалось 2050-летие дакского государства.

отпору, при этом в качестве естественных союзников назывались истории Венгрии и Болгарии⁸. Еще за несколько месяцев до съезда, 12 марта 1980 г., посол СССР в Румынии В.И. Дрозденко в беседе с членом Политисполкома, секретарем ЦК РКП В. Казаку выразил недовольство попытками отдельных румынских изданий обосновать «исторические права» на некоторые территории СССР, поставить под сомнение правомерность вхождения Бессарабии и Северной Буковины в СССР и, кроме того, «оправдать действия правящих кругов королевской Румынии» на бессарабском направлении в условиях Второй мировой войны и «при этом в ложном свете представить советскую внешнюю политику»⁹. И это вопреки заверениям Чаушеску «раз и навсегда покончить с подобными публикациями», сделанным во время встречи с советским лидером Л. И. Брежневым в Крыму в августе 1979 г., в условиях начавшегося ухудшения ситуации на нефтяных рынках. Конгресс историков прошел, однако, без серьезных скандалов, способных омрачить советско-румынские отношения. Внимание Чаушеску и его окружения вообще было в эти дни приковано не к съезду, а к начавшимся в Польше (в Гданьске) забастовкам. Слишком велик был страх, что румынские рабочие последуют польскому примеру. Основания для опасений, безусловно, были – наметившуюся в конце 1970-х годов тенденцию к снижению жизненного уровня невооруженным глазом замечали члены делегаций, приезжавших в Румынию из СССР по межпартийному обмену. «По сравнению с 1974 и даже 1978 годом, когда руководитель нашей группы посетил Ботошанский уезд, наблюдается острая нехватка некоторых продовольственных товаров (мясо, растительное масло, сахар), длинные очереди

---

⁸ См. записку посольства СССР (январь 1980 г.), подписанную 1-м секретарем посольства М. Мунтяном, «О некоторых новых тенденциях в румынской исторической науке в связи с подготовкой в СРР к 2050-летию первого дакского централизованного государства и подготовкой в Румынии всемирного конгресса историков» – экземпляр, направленный для ознакомления ЦК компартии Молдавской ССР: AOSPRM F. 51. In. 54. D. 7. F. 13-19.

⁹ См. запись беседы: Там же. F. 48-54.

в продовольственных магазинах», – отмечалось в записке секретаря Фалештского райкома КПСС в ЦК КП Молдавской ССР (декабрь 1980 г.)¹⁰. Обращалось внимание на дефицит бензина, что вызывало удивление в стране с развитой нефтеперерабатывающей промышленностью. Однако в день, когда информация о событиях в Польше попала в румынскую печать (как и в печать других социалистических стран), Чаушеску позволил себе закатить грандиозный банкет для участников всемирного конгресса историков. Ломившиеся от изобилия угощений столы были призваны продемонстрировать интеллектуалам-гуманитариям со всего мира процветание социалистической Румынии¹¹. Впрочем, звучащие на фоне гданьских забастовок фанфары не слишком адекватно отражали реальное настроение Чаушеску и его окружения. В руководстве партии отдавали себе отчет в том, что в стране имеются (пусть пока еще слабые) силы, которые явно не против перенесения в Румынию польского сценария и только ждут удобного случая для того, чтобы направить вектор развития страны в аналогичном направлении. А значит избрать забастовки инструментом давления на власть. Ключевая страна советской сферы влияния – Польша – переживала системный сбой, который мог негативно сказаться на функционировании других компонентов той же системы социализма, включая Румынию.

Особую обеспокоенность руководства РКП вызывали настроения интеллигенции. В конце 1970-х годов, под влиянием чехословацкой Хартии-77¹² в Румынии активизируется диссидентское движение. Его лидеры В. Джеорджеску, М. Ботез и др. адресуют руководству государства письма с требованием соблюдения конституции и прав человека, политических и экономических реформ¹³. В

---

¹⁰ Там же. In. 54. D. 106. F. 35.

¹¹ Свидетельство известного российского историка молдавского происхождения В. Я. Гросула, участника конгресса.

¹² Программный документ чехословацкой оппозиции.

¹³ См. программу диссидентского движения в Румынии, подготовленную Владом Джеорджеску: GEORGESCU, 1983. 119-123. См. также адресованную правительству петицию другого диссидента, Михая Ботеза (весна 1979 г.):

движение включились, привнося в него свои специфические требования, и венгерские интеллектуалы Трансильвании – поэт Бела Марко, прозаик и драматург Геза Сёч (издававший в 1981–1983 гг. самиздатский журнал “Ellenpontok”), философ Миклош Тамаш Гашпар, в конце 1970-х годов переселившийся в Венгрию, и др. Протестные настроения захватили и рабочий класс, причем, как и в Польше, хотя и в значительно более скромных масштабах, оппозиционно настроенные интеллектуалы наводят мосты к независимому пролетарскому движению¹⁴. Предпринимаются попытки установления связей румынских диссидентов как с Западом через аккредитованных в Румынии иностранных дипломатов и журналистов, так и со своими единомышленниками в других социалистических странах. Воспринимая возникновение диссидентского движения как наглядное проявление углубляющегося системного кризиса, власти крайне нервно реагировали на любые идеологические манифесты и концепции альтернативной направленности, даже не заявляющие о разрыве с социализмом. Преследуются и в конце концов высылаются из страны лидеры диссидентского движения, в частности В. Джеорджеску и П. Гома. Никакой жизнеспособной реформаторской альтернативы предложениям диссидентов идеологи РКП противопоставить не могли, что само по себе свидетельствовало о кризисе власти. Ни о какой корректировке концептуальных основ режима в целях повышения эффективности его функционирования речи не шло, дело сводилось к поискам новых финансовых источников поддержания экономической и социальной стабильности, к ситуационным и не всегда успешным мерам по сохранению достигнутого уровня жизни, главным образом за счет западных кредитов.

ВОТЕЗ, 2003. 13-15. Российское издание этих документов: Анатомия конфликтов. Т. 1. 2012.

¹⁴ Забастовка шахтеров в Долине Жиу в августе 1977 г., попытка создать независимый профсоюз в 1979 г., завершившаяся арестом ее инициаторов. См. хронику гражданского общества в Румынии (1968 – 1984): *Апії 1973-1989*. 2003. 151-156. На русском языке опубликовано: Анатомия конфликтов. Т. 1. 2012.

Переживаемые экономические трудности и стремление не допустить (во имя сохранения общественного спокойствия) слишком резкого, взрывоопасного падения жизненного уровня населения заставили румынское правительство летом 1980 г. обратиться к поискам новых займов, планировалось, в частности, получить у Международного банка реконструкции и развития заем в 325 млн. долларов. Это вызвало немало вопросов со стороны международных кредиторов; Международный валютный фонд запросил информацию о состоянии румынской экономики и финансов, возникли сомнения в кредитоспособности Румынии, в Бухаресте должны были подтвердить свою кредитоспособность, дать отчет о ходе выполнения обязательств по погашению ранее взятых кредитов. Хотя проблему с получением новых займов в основном удалось в это время решить, зависимость румынской экономики от конъюнктуры цен на нефть только усилилась. К концу 1980 г. внешний долг превысил сумму 10 млрд. долларов, что отражало неблагоприятное экономическое положение в стране. Все большая часть бюджета должна была идти на погашение внешних займов. В сложившихся условиях не было смысла ссориться ни с Москвой, ни с другими партнерами по СЭВ и ОВД. Более того, в этот период со стороны Чаушеску в сложных условиях проявилось некоторое увеличение интереса к внешнеторговому сотрудничеству в рамках СЭВ¹⁵.

Как следует из документов, в 1980 г. несколько активизируются контакты населения приграничных районов Румынии и СССР (в частности, Советской Молдавии), поездки делегаций партийных функционеров и хозяйственных работников в целях обмена опытом. Согласно

---

¹⁵ В Москве в свою очередь и тогда, и позже понимали, что дополнительные поставки нефти Румынии «надо теснейшим образом увязать с нашим требованием об изменении принципиальных направлений румынской внешней политики. Мы должны твердо сказать т. Чаушеску, что Румыния должна идти с нами в общей колее» (Высказывание А.А. Громько на заседании Политбюро ЦК КПСС 23 мая 1984 г. при обсуждении вопроса «О поставках нефти и нефтепродуктов из СССР в европейские страны СЭВ в 1986-1990 гг.» // РГАНИ. Ф. 89. Пер. 42. Док. 66. Л. 3).

имеющимся документам, инициатива обмена партийными делегациями между Румынией и Молдавской ССР в ряде случаев исходила в 1980 г. от румынской стороны, чего, как правило, не было в предшествующие годы, когда румынские партнеры, напротив, затягивали сроки обменов, отказывались от контактов под разными предложениями¹⁶. По нашим данным, румынская партократическая элита в 1980-1981 гг. проявляла несколько больший, нежели ранее, интерес к различным формам экономического и культурного сотрудничества с СССР, особенно с Советской Молдавией. Причем такие настроения наблюдались не столько в высшем, сколько в среднем звене партаппарата. Так, глава делегации румынских партработников, посетившей Советскую Молдавию в конце 1980 г., «в беседе неоднократно подчеркивал, что независимо от отношений между руководителями государств (т.е. СССР и СРР) в конечном итоге народ решает свою судьбу, поэтому мы должны укрепить дружбу между нашими народами»¹⁷. В отчетах о посещениях делегациями Молдавской ССР близлежащих румынских уездов (составители которых, как правило, реагировали на любые антисоветские проявления принимающей стороны и особенно на разногласия по вопросу о праве Румынии на Бессарабию) в 1980 г. доминировали отзывы о том, что советских гостей встречали дружелюбно и гостеприимно, с румынской стороны высказывались пожелания об улучшении

---

¹⁶ AOSPRM. F.51. In. 52. D. 106. F. 18. Был довольно быстро согласован план развития межпартийных связей на следующий, 1981 год, приняты все советские предложения. Правда, и применительно к этому периоду встречаются отзывы о том, что связи пограничных районов зачастую носили формальный характер, программа двустороннего обмена не выполнялась в полном объеме (Там же. D. 105). Надо иметь в виду, что в СССР в условиях обострения с начала 1980 г., после советской акции в Афганистане, холодной войны власти принимают меры по ограничению посещения гражданами СССР зарубежных стран, это не могло, конечно, не коснуться самого ненадежного союзника – Румынии. Большая часть заявок все же удовлетворялась. Имеются данные о том, что из поданных в 1981 г. в Молдавской ССР 4750 заявок на въезд в Румынию по частным делам было удовлетворено 80% (Там же. In. 56. D. 7).

¹⁷ Там же. In. 52. D. 106. F. 36.

межгосударственных отношений, расширению и углублению взаимовыгодного экономического и культурного сотрудничества¹⁸.

С первой половины 1960-х годов одним из краеугольных камней внешней политики СРР была, как известно, игра на советско-китайских противоречиях. В 1980 г., зная о предельной остроте советско-китайских отношений, при встречах с советскими функционерами румынские дипломаты подчеркнуто дистанцируются от КНР. Так, советник-посланник посольства Румынии в Москве при посещении Кишинева говорил сотрудникам партаппарата ЦК компартии Молдавской ССР: хотя первопричиной китайско-вьетнамского конфликта явился ввод в Кампучию вьетнамских войск, Китай, развязав в 1979 г. войну против Вьетнама, своими действиями компрометирует социалистические страны, социализм вообще¹⁹. (Тем не менее гостям, приезжавшим из СССР в Румынию, бросалось в глаза обилие товаров китайского производства. С румынской стороны это объясняли внешнеполитической и внешнеэкономической открытостью государства, стремлением поддерживать активные связи со многими странами мира). Многовекторность внешней политики Румынии сохранялась. В июле 1980 г., как раз в дни московской Олимпиады, Чаушеску посетил с официальным визитом Париж, был принят президентом В. Жискард д'Эстеном. Перспективы экономического сотрудничества Румынии с Францией, как и с другими западными державами, все же не были столь многообещающими, как того хотелось румынскому коммунистическому диктатору. Ужесточение режима во внутренней политике СРР, усиление культа личности²⁰, преследования диссидентов с конца 1970-х годов нанесли сильный урон репутации Чаушеску, который в 1960-е годы своей независимой внешней

---

¹⁸ Там же. Ф. 4, 14, 18.

¹⁹ Там же. D. 104. Ф. 23.

²⁰ Обилие портретов Чаушеску и цитат из его трудов в убранстве улиц, оформлении музейной экспозиции и т.д. бросалось в глаза гостям, приезжавшим из СССР. См.: Там же. D. 105; 106. Ф. 33.

политикой и прежде всего смелым противостоянием диктату стран-союзниц по ОВД в период чехословацкого кризиса 1968 г. завоевал определенный авторитет в мировом общественном мнении. В той же Франции с конца 1970-х годов перестают рассматривать Румынию как ключевое звено своей восточноевропейской политики, налаживают не менее тесные связи с Венгрией, лидер которой Янош Кадар (находившийся во все более сложных отношениях с Чаушеску вследствие сохранявшихся разногласий в трансильванском вопросе²¹) снискал не меньший, чем Чаушеску, а еще больший международный авторитет, но не независимой внешней политикой, а попытками экономических реформ²².

Несмотря на новые кредиты, показатели промышленного производства на рубеже 1970-х – 1980-х годов заметно отставали от запланированных в соответствии с планом экономического развития на 1976-1980 гг. , пришлось корректировать планы, что наносило удар по крупномасштабной внутривнутриполитической пропаганде, призванной доказать гражданам Румынии преимущества румынского пути к социализму²³. Чаушеску, осознававшего сходство экономических проблем, стоявших перед Румынией и Польшей, все это сильно беспокоило. Опасаясь притягательности польского примера для своих граждан, он через считанные дни после начала забастовок предпринял ряд поездок по стране, чтобы изучить положение дел, настроения рабочего класса и интеллигенции²⁴. Пытаясь нейтрализовать настроения недовольства и предотвратить развитие событий по польскому варианту, Чаушеску с учетом требований польских рабочих 9 сентября призвал плановые органы СРР откорректировать бюджет на текущий год – снизить на 16% расходы на армию и оборонную

---

²¹ Из литературы о венгерско-румынских отношениях в этот период см.: FÖLDES, 2007.

²² См.: СТЫКАЛИН, 2011./С 85-107.

²³ См.: OPRIȘ, 2008.

²⁴ О настроениях части румынских рабочих свидетельствуют их письма в Польшу в поддержку «Солидарности». См.: Anii 1973-1989. 2003. 869-870. На русском языке опубликовано: Анатомия конфликтов. Т. 1. 2012.

промышленность, перечислив эти средства на социальные расходы. В целях успокоения масс румынский лидер прибегнул к своеобразным популистским мерам – в центральной прессе был опубликован план развития регионов Румынии на 5 лет, включавший в себя расширение жилищного строительства, меры по улучшению обеспечения товарами. Одновременно в сентябре Чаушеску санкционировал создание новых бюрократических структур, призванных имитировать выполнение функций народного контроля над расходованием бюджетных средств, выделяемых местным органам власти, в частности, на строительство тех или иных социальных объектов. В пропаганде звучали популистские призывы к гражданам обращаться в эти структуры с жалобами на чиновников и со своими социальными проблемами²⁵. Как и лидеры других социалистических стран, Чаушеску видел главную угрозу для режима в возникновении независимого профсоюза, что открывало перспективы выхода рабочего движения из-под партийно-правительственного контроля. Он старался этого ни в коем случае не допустить. Особое внимание уделялось выявлению настроений населения в крупных индустриальных центрах – потенциальных источниках возникновения независимого рабочего движения. Опасения были небеспочвенными – документы свидетельствуют о популярности польской «Солидарности» и ее лозунгов среди румынских рабочих²⁶.

Известно, что в 1968 г. лидеры румынской компартии видели в событиях Пражской весны не движение за социализм с человеческим лицом, а прежде всего стремление чехословацкой коммунистической элиты к расширению национального суверенитета²⁷. Лидеров КПЧ во главе с А.

---

²⁵ См.: OPRIS, 2008. См. также информационное письмо посольства Венгрии в Румынии от 23 сентября 1980 г. о принимаемых руководством Румынии мерах в связи с польскими событиями. Опубликовано на польском языке: KOPYŚ, 2010. 497-505.

²⁶ См. прим. 24.

²⁷ Пражские реформаторы в то время по меньшей мере неоднозначно воспринимали проявления солидарности со стороны режима Чаушеску. Как заметил в августе 1968 г. в беседе с советским дипломатом один из них,

Дубчеком они воспринимали как своего потенциального союзника в деле сопротивления политическому диктату Москвы. Зная об особой позиции Румынии в ОВД как по чехословацкому, так и по ряду других принципиальных внешнеполитических вопросов, представители РКП не приглашались на совещания лидеров европейских социалистических стран, посвященные поискам путей решения чехословацкой проблемы (интересно, что против отсечения румын от обсуждения чехословацкого вопроса возражал в то время только Янош Кадар). Совершенно иной была ситуация в 1980-1981 гг. С самого начала проявив обеспокоенность забастовками в Гданьске, Чаушеску, отнюдь не старавшийся нарочито демонстрировать какой-либо особой позиции в польском вопросе, регулярно приглашался на все заседания лидеров стран ОВД и СЭВ, посвященные его обсуждению – начиная с варшавского заседания Политического Консультативного Комитета ОВД 19-20 октября 1980 г.²⁸ Как на октябрьском варшавском совещании, так и 4-5 декабря 1980 г. в Москве на совещании с участием лидеров стран ОВД со стороны союзников звучали призывы к полякам активнее применять силовые средства в борьбе с оппозицией. Только Чаушеску и его главный антипод Кадар выступили более сдержанно, отдавая предпочтение

журналист «Руде право» Моц, последовательным сторонником демократических реформ «неприятна подчеркнутая солидарность руководства Румынии, где в вопросах внутренней политики существует такое же положение», как в Чехословакии до начала реформ (Чехословацкий кризис. 2010. 851.). Руководство ЧССР, не желая давать официальной Москве нового повода для недовольства, долгое время дистанцировалось от «диссидентской» Румынии и только в августе, перед лицом непосредственной угрозы силового вмешательства со стороны союзников в свои внутренние дела, сделало шаг к сближению с Румынией (а также Югославией), вероятно, надеясь, что согласованная позиция трех стран затруднит политику диктатора со стороны СССР и ОВД.

²⁸ См. воспоминания тогдашнего министра иностранных дел Румынии: ANDREI, 2001. Это совещание показало, что по мере усугубления кризиса в Польше прибавлялось забот как у руководства СССР, так и у его союзников.

политическому разрешению польского внутривнутриполитического конфликта²⁹.

Вместе с тем под влиянием польских событий заметно эволюционировала позиция Чаушеску по проблемам экономической интеграции социалистических стран. Еще в начале 1960-х годов руководство Румынии во главе с Г. Георгиу-Дежем выступило, как известно, против советских планов интеграции стран СЭВ, увидев в них ущемление интересов своей страны, недооценку ее промышленного потенциала, стремление превратить Румынию в аграрно-сырьевой придаток более развитых стран. И позже румынские лидеры неоднократно выступали с критикой планов кооперации в рамках СЭВ, хотя некоторые проекты ими все же были приняты – например, план строительства электростанции на Дунае у Железных ворот. Но экономические трудности конца 1970-х годов, заинтересованность в расширении поставок нефти из СССР способствовали некоторому смягчению прежних установок, вели к поискам оптимального места Румынии в системе экономических взаимосвязей стран социализма. На московском совещании в декабре 1980 г. Чаушеску вдруг поставил вопрос о том, что в условиях экономического кризиса надо делать интенсивнее сотрудничество между странами СЭВ. Недостатки экономической кооперации он назвал одной из причин кризиса в Польше. Другую, внутреннюю причину польского кризиса румынский лидер в духе догматического марксизма-ленинизма видел в «мелкобуржуазных иллюзиях» лидеров Польской объединенной рабочей партии (ПОРП), критикуя их увлечение поддержкой частного сектора в городе и особенно на селе, что вело к усилению социального расслоения, возрождало классовые противоречия в польском обществе. Он говорил и о том, что польские лидеры не проявили необходимой политической твердости в августе 1980 г., пойдя на уступки «Солидарности». Любые независимые от партии профсоюзы способны, по его мнению, стать пристанищем

---

²⁹ О позиции Кадара с опорой на венгерскую историографию (работы Яноша Тышлера и др.) см. подробно: СТЫКАЛИН 2011./С

для антисоциалистических сил. Обеспечение руководящей роли партии невозможно без завоевания ею промышленного пролетариата. Выработку программы, которая ставила бы во главу угла интересы рабочего класса и подчеркивала его ведущую роль в обществе, румынский лидер декларировал в качестве приоритетной задачи, без решения которой невозможно вывести страну из кризиса. Ни о каких системных изменениях речи не шло, конкретные рекомендации свелись к предложению шире выдвигать рабочих на руководящие должности. К числу других важных условий выхода Польши из кризиса Чаушеску отнес обеспечение единства партии, недопущение фракционности в ней, он говорил и о необходимости хорошо поставить пропаганду успехов и достижений – трудящиеся ни в коем случае не должны сомневаться в преимуществах социализма. В своем выступлении на декабрьском совещании 1980 г. в Москве он не мог скрыть своей обеспокоенности состоянием румынской экономики, что заставило его лишней раз подчеркнуть необходимость сотрудничества социалистических стран в рамках СЭВ. Чаушеску предложил своим коллегам из других стран через несколько месяцев снова собраться для обсуждения насущных экономических вопросов. Вновь коснувшись положения в Польше, он заметил, что в сложившихся условиях полякам самим придется решать свои проблемы. Это означало, что Румыния не собирается принять участие в какой-либо внешней силовой акции, если такой путь будет избран лидерами стран ОВД³⁰. В конце своего выступления лидер румынской компартии подчеркнул: мы не хотим вмешиваться во внутренние дела Польши³¹. По итогам встречи было принято

---

³⁰ См.: OPRIS, 2008. См. отзыв М. А. Сулова на заседании Политбюро ЦК КПСС 11 декабря 1980 г., где обсуждались итоги встречи руководителей компартий социалистических стран: «Тов. Чаушеску, верный своей традиции, говорил больше о самостоятельности, суверенитете, невмешательстве во внутренние дела и т.д.» (РГАНИ. Ф. 89. Пер. 42. Док. 59. Л. 2).

³¹ Помощник М. С. Горбачева Г. Х. Шахназаров в разделе своей книги, посвященном польскому кризису, пишет о том, что Чаушеску, в 1968 г. бойкотировавший военную акцию союзников в отношении Чехословакии,

коммунике, где в весьма обтекаемой форме было сказано о решении братских стран помогать Польше.

Один из главных выводов, извлеченных Чаушеску из польских событий, заключался в том, что любую форму оппозиционности (как внепартийной, так и внутрипартийной) надо жестко пресекать, ни в коем случае нельзя допускать фракционности и выпадов против руководства партии со стороны отдельных коммунистов, какие бы посты они ни занимали. На первом же после возвращения из Москвы заседании Политисполкома ЦК румынской компартии Чаушеску выступил за привлечение к ответственности по партийной линии, удаление из высших парторганов и даже исключение из партии влиятельного ветерана партии К. Пырвулеску, который 23 ноября 1979 г., в последний день XII съезда РКП, выступил с резкой критикой Чаушеску за попытки узурпации всей власти в стране (речь Пырвулеску не публиковалась до 1990 г.). Дискуссии о том, какую внутреннюю и экономическую политику следует проводить, не допускались. Вместе с тем опыт польских событий, активизация «Солидарности» и костела не только в политической, но и в идеологической сфере убеждали румынского диктатора в том, что любое отставание в идеологии приведет к тому, что инициативу перехватит оппозиция, еще совсем недавно очень слабая, но с каждым

позже, напротив, предлагал повторить коллективную акцию стран-участниц ОВД, теперь уже против Польши. С советской стороны ему дали понять, что считают такие действия в отношении Польши неприемлемыми. См.: ШАХНАЗАРОВ, 1993. 115. Из контекста можно понять, что речь идет о начале 1980-х годов. Скорее всего мы имеем здесь дело с аберрацией памяти – помощник Горбачева невольно проецирует на начало 1980-х годов ситуацию лета 1989 г. Нет никаких свидетельств того, что в начале 1980-х годов Чаушеску в диалоге с Москвой проявлял настойчивость в своих требованиях скорейшего разрешения польского вопроса силовым путем. В декабре 1981 г., в самый канун введения лидером ПОРП и главой правительства генералом В. Ярузельским чрезвычайного положения в Польше, на совещании министров обороны стран-участниц ОВД в Москве, румынский, как и венгерский представители выступили против включения в коммунике жестких формулировок, которые могли бы быть интерпретированы как вмешательство во внутренние дела Польши. См.: Стыкалин, 2011./С

годом активизировавшаяся. Выступления Чаушеску как на закрытых партактивах, так и рассчитанные на более широкую аудиторию, становятся все более демагогическими, с претензией на теоретические изыскания. Уже 16 декабря 1980 г., вскоре после возвращения из Москвы, он заговорил на заседании Политисполкома о необходимости новых лозунгов (повышения эффективности социалистической экономики и т.д.), об устарелости понятия «диктатура пролетариата», необходимости более активного применения формулы «революционная демократия» и т.п. Предотвращение формирования структур рабочей оппозиции по образцу польской «Солидарности» требовало и определенных политических маневров. В 1980-1982 гг. Чаушеску периодически ставил вопрос о создании новых общественных организаций, способных проводить партийную линию применительно к разным слоям населения, – все это было призвано способствовать решению главной задачи: поставить под партийно-идеологический контроль разные слои населения, нейтрализовав тем самым возникновение внесистемных структур, особенно в среде рабочего класса. Это подавалось как расширение оригинальной, доморощенной, отвечающей национальным традициям румынской демократии, хотя речь в принципе шла о создании новых бюрократических структур и приводных ремней режима личной власти.

Введение генералом В. Ярузельским военного положения в Польше 13 декабря 1981 г. Чаушеску воспринял с удовлетворением, как устранение опасного для всей системы социализма вызова, и не скрывал этого при посещении всего через несколько дней Москвы для участия в празднествах по случаю 75-летия Л. И. Брежнева³². Между тем, экономическое положение в его собственной стране с каждым месяцем только усугублялось. В октябре 1981 г. в целях экономии некоторые продукты и предметы первой необходимости стали распространяться по карточкам (пропаганда объясняла это стремлением к более рациональному распределению). В

---

³² См.: BUGA, 2004.

своих выступлениях, относящихся к этому времени, Чаушеску всячески стремился сложить с себя ответственность за экономические неудачи, переложить ее на подчиненных, на те или иные государственные институции, обвинял чиновников в некомпетентности, трудящихся – в нарушении дисциплины, словом, искал козлов отпущения. В мае 1982 г. он удалил в отставку правительство И. Вердеца, особенно досталось министру внешней торговли К. Буртике, значительная доля ответственности за кризисные явления была возложена на просчеты во внешнеэкономических связях. И все это на фоне растущего культа личности, строительной гигантомании, усиления волонтаризма в экономической политике, принявшего в 1980-е годы поистине чудовищные формы. Взятый курс на сокращение любой ценой внешнего долга был призван возыметь политико-пропагандистский эффект, внушить населению уверенность в жизнеспособности румынской модели социализма, оптимальности избранного пути, а иностранных экономических партнеров убедить в надежности каких бы то ни было внешнеторговых соглашений с Румынией. Вводятся строгие меры по экономии электроэнергии, налаживается контроль за потреблением, происходит отказ от финансирования ряда жизненно важных проектов на местах, сокращение социальных программ. Людям приходится затягивать пояса, и в это же самое время сносятся целые кварталы исторической застройки Бухареста (землетрясение 4 марта 1977 г. сыграло на руку реализации этих планов), а на их месте начинает возводиться множество до сих пор недостроенных гигантских зданий, призванных символизировать имперскую мощь новой социалистической Румынии, афиширующей свою преемственность государственным традициям даков и древних римлян. К концу 1980-х годов в стране сложилась ситуация, которую в марте 1989 г. с острым сарказмом прокомментировал крупный поэт Мирча Динеску в своем интервью французской газете «Либерасьон» – о Румынии как уникальной стране, где даже желающий повеситься от безнадежности существования не может этого сделать,

потому что в магазинах нет ни веревок, ни мыла³³. Польский кризис 1980-1981 гг., сильно напугавший Чаушеску, способствовал не только ужесточению экономической политики в Румынии, но и усилению режима личной власти. Элита, опасаясь потерять льготы, упражняется в славословии, демонстрации лояльности вождю, все более утрачивавшему адекватное представление о реальности. В начавшейся в СССР в 1985 г. перестройке Чаушеску увидел большую угрозу для себя, не скрывая от М.С. Горбачева своего отрицательного отношения к происходящему в СССР³⁴. Особенно напугала румынского лидера фактическая утрата коммунистами власти в Польше вследствие демократического волеизъявления населения летом 1989 г. Положение дел в экономике самой Румынии уже тогда давало все основания предполагать, что смена власти в этой стране может принять куда более острые формы. Показательна политическая эволюция Чаушеску. Политик радикально националистического толка, в августе 1968 г. под знаком защиты национальных ценностей решительно отмежевавшийся от силовой акции СССР и ряда его союзников по ОВД в отношении Чехословакии и заработавший на этом немалый внешнеполитический и внутривнутриполитический капитал (растрачивавшийся более десятилетия), по иронии истории превращался в «коммунистического интернационалиста». В августе 1989 г. Чаушеску обратился к лидерам других европейских социалистических стран с призывом собраться и обсудить положение дел в Польше, создающее угрозу для судеб социализма не только в этой стране, но и за ее пределами. Как ЦК ПОРП, так и ЦК КПСС решительно не поддержали его инициативы. В ответе ЦК КПСС румынскому руководству от 27 августа 1989 г. отмечалось: «Факт созыва

---

³³ См.: DINESCU, 2012. = DINESCU, M.: Moartea citește ziarul, București, 1990. На русском языке опубликовано: Анатомия конфликтов. Т. 1., 2012.

³⁴ О своих отношениях с Чаушеску, и в том числе о последней встрече с ним 4 декабря 1989 г., М.С. Горбачев впоследствии подробно вспоминал. См.: ГОРБАЧЕВ, 1995. (Проблемам отношений с Румынией посвящена в этой книге отдельная глава: Николае Чаушеску: падение самодержца. 390-404). См. также: МУСАТОВ, 2011.

такого форума был бы, несомненно, использован "Солидарностью" и другими оппозиционными кругами как повод представить ПОРП в качестве силы, выражающей не интересы страны, а интересы зарубежных партий и государств. Кроме того, сам ход политических событий в стране объективно лимитирует возможности наших совместных шагов, не вступающих в противоречие с суверенитетом ПНР»³⁵. До мощного социального взрыва в Румынии и падения диктаторского режима Чаушеску оставалось всего четыре месяца.

Использованная литература

- ANDREI, 2001. = ANDREI, Șt.: Cu Ceșescu, în Polonia zguduită de «Solidaritatea» // Dosarele Istoriei. 2001. № 8.
- BOTEZ, 2003 = BOTEZ, M.: Scrisoare către Vlad Georgescu. București, 2003.
- BUGA, 2004 = BUGA, V.: Relațiile româno-sovietice în anii '80 // Politică externă comunistă și exil anticommunist. Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă. Vol. II, 2003. București, 2004.
- CONSTANTIN, 2005. = CONSTANTIN, I.: Aspecte privind relațiile româno-polone în perioda anilor '80 // Dosarele Istoriei. 2005. № 3-4.
- DINESCU, 2012 = DINESCU, M.: Moartea citește ziarul, București, 1990.
- FÖLDES, 2007 = FÖLDES, Gy.: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés. 1956 - 1989. Budapest, 2007.
- GEORGESCU, 1983 = GEORGESCU, V.: Politică și Istorie. Cazul comuniștilor români. 1944-1977. München, 1983.
- KOPYŚ, 2010 = KOPYŚ, T.: Polityka wewnętrzna Rumunii w okresie powstania NSZZ "Solidarność" // Pamięć I sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej. Warszawa, № 2 (16). 2010.
- OPRIȘ, 2008 = OPRIȘ, P.: Criza poloneză de la începutul anilor '80. Reacția conducerii partidului comunist român. Ploiești, 2008.

---

³⁵ РГАНИ. Ф. 3. Оп. 103. Д. 181. Л. 140-141. См. также: CONSTANTIN, 2005.

- OPRIȘ, 2009 = OPRIȘ, P.: Nicolae Ceaușescu și iluzia sa politică: desființarea concomitentă a NATO și a Tratatului de la Varșovia // *Arhivele Totalitarismului*. București, 2009. № 3-4.
- ВОЛОКИТИНА, 2009 = ВОЛОКИТИНА, Т. В.: «Вопрос о предоставлении Румынии нового кредита требует серьезного изучения...» (Советско-румынские переговоры в Москве. Январь 1954 г.) // *Славянский альманах*. 2008. М., 2009.
- ГОРБАЧЕВ, 1995 = ГОРБАЧЕВ, М. С.: Жизнь и реформы. Т. 2. М., 1995
- ГРИБКОВ, 1998 = ГРИБКОВ, А. И.: Судьба Варшавского договора. Воспоминания, документы, факты. М., 1998.
- МУСАТОВ, 2011 = МУСАТОВ, В. Л. Советско-румынские отношения в период кризиса и краха режима Чаушеску // *Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя*. (Отв. редактор К.В. НИКИФОРОВ, К. В.) М., 2011.
- ОРЛИК, 2002 = ОРЛИК, И. И.: «В Румынии теплее, чем это нужно для страны». Прием Сталиным румынской правительственной делегации (в 1948 г. – А. С.) // *Источник*. М., 2002. № 2.
- СТЫКАЛИН, 2011./А = СТЫКАЛИН, А. С.: Проблемы советско-румынских отношений и формирования румынской модели социализма в материалах Президиума ЦК КПСС (1953–1964) // *Diplomație și destine diplomatice în lumea românească*. (Coordonatori Paul N ISTOR, Adrian-Bogdan SEOVANU) Târgoviște, 2011;
- СТЫКАЛИН, 2011./В = СТЫКАЛИН, А. С.: Что думали румыны об СССР в 1964 г. (Свидетельствует советский дипломат) // *В поисках новых путей. Власть и общество в СССР и странах Восточной Европы в 50-е – 60-е гг. XX в.* (Отв. редактор КУРЕННАЯ, Н. М.) М., 2011.
- СТЫКАЛИН, 2011./С = СТЫКАЛИН, А. С.: Польский кризис 1980-1981 годов и позиция руководства Венгрии. Опыт событий 1956 года в 25-летней ретроспективе // *Российско-польский исторический альманах*. Выпуск V. (Отв. редактор А. Н. ПТИЦЫН) Ставрополь–Волгоград–Москва, 2011.
- ШАХНАЗАРОВ, 1993 = ШАХНАЗАРОВ, Г. Х.: Цена свободы. Реформация Горбачева глазами его помощника. М., 1993.

Сборники документов

Anii 1973-1989. 2003 = Anii 1973-1989.: cronică unui sfârșit de sistem. Analele Sighet 10. București, 2003. Analele Sighet 10.

Анатомия конфликтов. Т. 1. 2012 = Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. 1. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. (Отв. редактор НОВОПАШИН, Ю. С.) Спб., 2012.

Чехословацкий кризис. 2010 = Чехословацкий кризис. 1967 – 1969 гг. в документах ЦК КПСС. М., 2010.

Источники

AOSPRM – Arhivă Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova (Chișinău).

РГАНИ = Российский государственный архив новейшей истории

ANDREA SZEGEDI ARANYOSSYÉ

PEOPLING THE KALININGRAD TERRITORY

Introduction

The Kaliningrad Oblast is the smallest and the westernmost administrative division of Russia (Oblast), which now borders Poland in the south, Lithuania in the north and east and the Baltic Sea washes its shores. Following World War II, the northern part of former East Prussia was annexed to the Soviet Union according to the decision of the Allies.

In the history of the Soviet Union after World War II one of the most monumental episodes was the repopulation of former East Prussia with Soviet inhabitants. Until 1991 the history of the eviction of Germans and the settling of Soviet inhabitants was a forbidden topic. The archival documents were inaccessible. The first publications were allowed to be published only in the mid 90's. Following the dissolution of the Soviet Union, parallel to the social and economical changes, significant changes took place in the academic life, too. The fundamental change in the paradigm of historiography fits into this process.¹ Part of this process was the fact that the archival documents about the eviction of Germans and the settling of Soviet inhabitants became accessible, researchers were allowed to publish in this topic.

1. diagram: *The Kaliningrad Oblast.*²

---

¹ BEBESI, 2013. 111.

² Edited by the author based on ORLJONOK, 2008. 30-31.

The population composition of East Prussia before World War II

East Prussia used to be a multinational territory but at the same time the ratio of German population always exceeded 90%. After the occupation of Prussian lands, the Teutonic Order began the repopulation of Germans that arrived from Lübeck, Lower Saxony, Lower Franconia, Mecklenburg and Pomerania. The descendants of these settlers made up the majority of East Prussia's population. The indigenous tribes were crowded out to the borderland and many of them disappeared as nationalities by the 18th century. Apart from the Germans, Polacks, Lithuanians, immigrant Huguenot French, Estonians, Italians, Austrians, Swiss and Russians populated East Prussia. Despite the many nationalities living there, the capital of East Prussia, Königsberg, was considered the most German town.³

At the end of the 1940's the national composition of the population changed radically by the fact that the northern part of East Prussia was annexed to the Soviet Union according to the decision of the Allies following World War II.

The approach of the Anti-Fascist alliance to the settlement of the East Prussian question

The fight for settlement of the geopolitical situation after the war had already begun at the beginning of the 1940's, the Allies were conferring about the post-war situation back then.

Their agreement was recorded in the Declaration by United Nations (1. Jan. 1942), which in reality confirmed and expanded the Atlantic Charter 14. Aug. 1941. In this document Roosevelt, then President of the United States and Churchill, the British Prime Minister first worded the fundamental principles of post-war settlement.

Roosevelt and Churchill clarified other important principles of post-war settlement at another meeting in Casablanca (1943). Stalin could not attend this meeting due to his important operations at the time, but he was constantly informed. In the same

---

³ ПРЖЕЗДОМСКИЙ, 2006. 27-28.

year the Moscow Conference (with the participation of the Soviet Union, the United States of America, Great-Britain and China) agreed on the few main principles of the peace negotiations and on some other concrete questions, among others on the punishment of Italy, Austria and the war-criminals.

It was between 28. Nov and 1. Dec. 1943 that the Teheran Conference took place, where questions about post-war settlement were discussed among the Big Three.

The Yalta Conference held between 4-11 February 1945, attended by Stalin, Roosevelt and Churchill, was of fundamental importance as regards the settlement and clarification of the principles of post-war peace negotiations.

The settlement of Germany's situation was also among the main principles the above-mentioned conferences dealt with. The negotiations that followed expanded the agreements already made by newer and newer points to consider.⁴

The plans for the partition of Germany after the war were first declared in 1941. Churchill emphasized in his speech that the territorial division of Germany was the most important task of the post-war settlement. It was also Churchill's speech that first publicly talked about what would presumably define East Prussia's later future. According to Churchill mostly Prussians were to be held liable for the outbreak of the war. At his meeting with the then Soviet Union Ambassador to Great Britain on 7th December he worded his opinion according to the following: „*Our primal task is to liquidate German danger once and for all. To these ends it is necessary to demilitarize the whole of Germany regarding at least one age-group's time, to divide Germany into many parts and first of all to separate Prussia from Germany's other territories.*”⁵

From that time the post-war partition plan of Germany became one of the central points at the meetings of the Allied Powers. The idea that one part of East Prussia should be annexed to the Soviet Union was first voiced in 1941. Stalin, at his meeting with A. Eden, British Foreign Secretary on 16th December 1941, expressed his request that a secret clause be attached to their agreement on a collective action plan, in which he suggested the

---

⁴ KENDE, 1979. 9-10., 49.

⁵ ГРОМЫКО, 1971. 43.

partition of Germany, the separation of East Prussia and the attachment of one of its parts, together with Königsberg to the Soviet Union.

At the Moscow Conference on 1st December 1943 Roosevelt, Churchill and Stalin were discussing the partition of Germany. Stalin, by that time, had already announced his claim for Königsberg and surroundings. He justified his request by stating that the Russians had no frostless harbour on the Baltic Sea, so they needed the harbour of Königsberg and Memel and parallelly one part of East Prussia. Stalin's reasoning even included the fact that these territories were ancient Slavic lands. He offered to support Churchill's idea of Germany's division if other parties accepted his claims for one part of East Prussia.

In Teheran Stalin repeated his claims for the annexation of northern East Prussia to the Soviet Union. Great-Britain and the USA did not fundamentally object to Stalin's claims. Churchill, in his speech of 27th February 1944, confirmed that the annexation of Königsberg to the Soviet Union was considered a fair step by the English government. It was here that Churchill first mentioned the necessity of the relocation of German inhabitants.

The fate of East Prussia with the eye of the Allied Powers was not primarily interesting from the point of view of the Soviet Union but more so from the point of view of setting up Poland's new post-war boundaries.

In February 1945 at the Yalta Conference the Soviet Union, the USA and Great-Britain made decisions about the eastern and western boundaries of post-war Poland, so they put „into the bargain“ the further fate of East Prussia.

Poland would get Königsberg, the southern part of East Prussia and Upper Silesia territories up to the River Odera as territorial compensation. The further fate of Königsberg gets only touched at the Yalta Conference.

It is only in the framework of the Potsdam Conference that the Allied Powers got back to the question of Königsberg. Final decision was made here at the conference about dividing East Prussia between Poland and the Soviet Union. The Allied Powers considered their decision final and irrevocable, they did not de-

fine any time intervals in relation to land tenure.⁶

Excerpt from the report on the Potsdam (Berlin) Conference:

“The Conference examined a proposal by the Soviet Government that pending the final determination of territorial questions at the peace settlement, the section of the western frontier of the Union of Soviet Socialist Republics which is adjacent to the Baltic Sea should pass from a point on the eastern shore of the Bay of Danzig to the east, north of Braunsberg-Goldap, to the meeting point of the frontiers of Lithuania, the Polish Republic and East Prussia. The Conference has agreed in principle to the proposal of the Soviet Government concerning the ultimate transfer to the Soviet Union of the City of Königsberg and the area adjacent to it as described above, subject to expert examination of the actual frontier.

The President of the United States and the British Prime Minister have declared that they will support the proposal of the Conference at the forthcoming peace settlement.”⁷

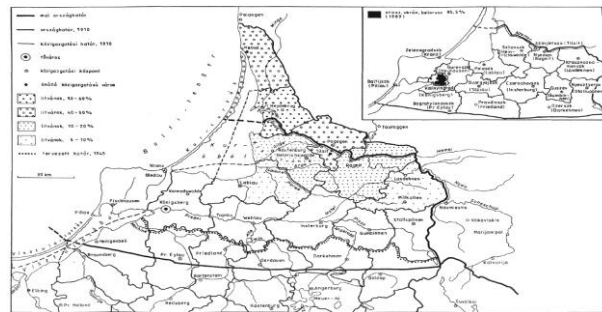
According to the decision of the Allied Powers the northern part of East Prussia became a part of the Soviet Union after World War II. With the decision brought at Yalta the Soviet-Polish border would follow the Curzon Line. In Potsdam the southern borders of East Prussia were fixed along the borderlines of the districts. Formally it was the Polish-Soviet Agreement on 17th August 1949 that divided East Prussia. This declared that – apart from the 2,7 thousand km² given to Lithuania and the Memel Territory – the 37 thousand km² East Prussian land should be divided along a west-east line (not along the borderlines of the districts but almost with a ruler). The northern part of 15,1 thousand km² with one million inhabitants including Königsberg, Tilsit, Insterburg and Gumbinnen cities would be given to Russia, the southern part of 21,9 thousand km² land with 1,5 million inhabitants would be given to Poland.⁸

---

⁶ КРЕТИНИН, 2004. 444-456.

⁷ HALMOSY, 1966. 651-652.

⁸ PÁNDI-BÁRDI, 1997. 516-518.

2. diagram Division of East Prussia⁹

The resettlement of German inhabitants

The area of East Prussia was 36.991,75 km² in 1939, the number of inhabitants was 2.488.122. The area given by the Allies to the Soviet Union was the third of East Prussia. This land was inhabited by approximately 1.086.000 people, of which 372.000 people lived in Königsberg. 2/3rd of the inhabitants lived in towns.

No planned or conscious evacuation took place until the beginning of 1945. The general of the German troops stationing in Königsberg made a suggestion about the beginning of evacuation to Hitler, but Hitler refused. So practically leaving the territory was considered sabotage and cowardice. It was the night of 19th January 1945 that civilians were first allowed to leave Königsberg. By then, almost all escape routes had been closed off by the Red Army. The high number of civilian victims was owing to this.

After the capitulation of the town little more than 100.000 civilians stayed there. Their situation was made even more difficult and the number of victims rose even more by the famine and epidemics that followed in the upcoming months. The number of inhabitants living in the country in the north of East Prussia was 615.000 before the war. By January 1945 only 61.100 people remained altogether. Taking into consideration the number of inhabitants of Königsberg and vicinity, 170.000 German citizens remained in the Soviet occupied areas. Certain sources have different numbers on this. This is also due to the fact that although the Soviet military power did everything to list German inhabit-

⁹ Source: PÁNDI-BÁRDI, 1997. <http://terkepek.adatbank.transindex.ro/>

ans living in the occupied territory as precisely as possible, people living in the country were trying hard to avoid compulsory registration.

The eviction of German inhabitants from the Soviet annexed East Prussia is not unexemplary in the history of the Soviet Union. The same fate expected the Balkars, the Kalmucks, the Karachayevs, Chechens, the Ingush in connection with World War II, or the Germans by the River Volga right at the beginning of the war, who were deported to Kazakhstan on 28th August 1941.

In the beginning the Soviet power did not plan to evict the German inhabitants from the Soviet-owned East Prussian territories with regard to the fact that they needed workforce to restore wartime damages and to operate agricultural and industrial establishments. Local inhabitants gave an average 48% of the workforce but there were territories where this percentage reached 90%.¹⁰

In 1946 an inner migration wave started. A part of German city dwellers were relocated to villages. In the Königsberg district 1.764 people, in the Samland district 1.292 people were relocated. The aim of the relocation was to alleviate the famine of city dwellers. Relocations were unorganised, happened without any prior notice or explanation. Relocated people were not always secured appropriate accommodation, they could not take any of their belongings with them.

Decision about the final eviction of German inhabitants was brought by the Cabinet Council of the Soviet Union in 1947. Two statutes brought by the Cabinet Council summarize the decision: one on 11th October 1947, the other on 15th February 1948. Both statutes were published under the same title: „*Eviction of Germans from the Kaliningrad Oblast of SSSR to the Soviet-occupied zones of Germany*“. The eviction process was governed by a separate plan. First of all the Germans from Baltiysk and from settlements on the shores of the Baltic Sea had to be displaced. From other areas people incapable of work were evicted. People to be relocated were only informed 24 hours prior to the relocation. They were allowed to take 300 kilos of movables with them and got food for

---

¹⁰ ФИЛАТОВ-ПАЦЕРИНА, 2001. 27-45.

15 days. Conditions were strict but by then, German inhabitants had been aware that leaving their homeland was inevitable.

Those relocated were transferred to Germany by rail. One train carried 55 wagons, out of which 50 were carrying Germans. Each wagon held 40 people.

During the period of April–June 1947 3.390 Germans left Kaliningrad. In the same year between 22 October–30 November the number of relocated Germans reached already 30.283.

Between 16 March–15 April 1948, 25.194 people, between 21 August–2 October a number of 41.807 people were relocated. On 18 November a wagon carrying 138 Germans left the station.

Following the mass relocations of 1947 and 1948, some Germans still remained in the Kaliningrad Oblast. The majority of these people was highly qualified professionals and were allowed to leave only between 1949–1951.

102.407 Germans were relocated to Germany from the Kaliningrad Oblast by the eviction plan.¹¹

Peopling the Soviet Kaliningrad territory

In the history of the Soviet Union after World War II one of the most monumental episodes was the repopulation of the former East Prussia with Soviet inhabitants. The whole population changed completely in a very short period of time.

Almost until to this day the fate of East Prussia „liberated” at a late phase of World War II belongs to the list of white spots of the 20th century history, especially the northern part that was incorporated into the Russian Federation (SFSR), the historic city of Königsberg was renamed Kaliningrad. Among the first tasks of the sovietization of the area was the replacement of inhabitants that fled on the approach of the Soviet army and to a smaller degree the replacement of the German, mainly country people that were evicted from the annexed areas. This task was to be solved by the organized relocation of people from the inner Russian lands. The needed to build from scratch, on the empty space of a once living regional culture and a totally annuled folklore. All around the Soviet Union each district operated a relocation de-

---

¹¹ КРЕТИНИН, 2002. 456-462.

partment as part of the regional administration but under the appropriate high authority of republics; the latter were held together by the federal government relocation main authority.

Among their methods were the writing of so-called inviting letters to the people of Kaliningrad – with the depicting of possibilities and local affairs somewhat tinted in pink, so when people arrived they were often extremely deluded. Applicants, though modestly, but were awarded in cash and in nature. In spite of all this, the sending off of shipments often bumped into barriers: there were not enough applicants, some applicants stepped back in the last minute; the kolkhoz leaders were not very eager either: workforce was needed locally, too, etc., some counterpropaganda was working too: letters written back, rumours scaring people with poor conditions. In order to meet target-figures the authority put in view some gratuity for the organisers on one hand, but on the other hand it could easily accuse them of sabotage.

The number of people in the groups already on the road sometimes did not quite match on arrival: some people got lost on the way with their belongings. Public administration, in its stringency came up with solutions like sending whole kolkhozes on the road with police back-up (this meant choosing the least productive farming units). The prototype of the „professional“ settler appeared, who would escape back so that he could apply again and get hold of the advance allowance another time. The exhibition of at least 15 recruitment regions can slowly justify the fact that the resettlement of the emptied Kaliningrad area resulted in a 100.000 kolkhoz peasant immigrant mass within a few years – with similar or individually different possibilities and circumstances that shed a bad light to the mid-chapter of the Soviet regime.¹²

The first regulation about the mass relocation was signed by Stalin himself on 9th July 1946. Settlers were promised the following benefits: free transportation of people and their belongings, cancellation of debts and three tax free years, non-refundable financial support (1000,-Rubels for the head of the family and 300,-Rubels for all other family members), own house for each family

---

¹² KOMÁROMI, 2005.

with 0,5 acres land, favourable loans for building and buying livestock, the sale of certain products to settlers at a state-aided price.

The first settlers appeared already in 1945. Three-four thousand people arrived monthly, some of them released and returned from fascist concentration camps. The first special rail-ways wagons already carrying Soviet settlers arrived in 1946. 58.762 people arrived until the end of the year.

The settlement of the main part of the Soviet inhabitants happened between 1946–1950.

The biggest part of the settlers came from Russian or Belarussian territories. These are the areas most affected by Hitler's occupation. One of the biggest motivations for the settlers was the possibility to have their own house or flat, and their escape from starvation. For them Kaliningrad was the only chance for survival. Apart from the above mentioned two areas, we must mention the Ukraine and The Balticum, too, underlining Lithuania as an important sender area.

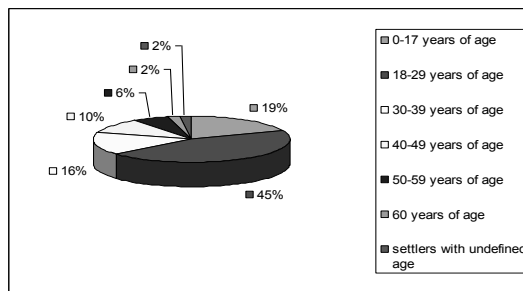
A significant part of the settlers (36%) did not stay in Kaliningrad after all. The Belarussians stayed in the biggest numbers. In total 21,5% of the settlers left Kaliningrad. The Lithuanians were the ones in the biggest numbers, who finally returned to their original place of living (65%), but almost the same percentage of settlers from Kazakhstan and Central-Asia left Kaliningrad. According to the available data we can track down what areas the settlers chose for their place of living. While the majority of the Lithuanian and Ukrainian inhabitants settled down in cities, in the inner city at that, the Russian and Belorussian settlers looked for a place to live almost exclusively in villages.

In 5 districts of the 13 Kaliningrad Oblasts, where agriculture dominated (Krasnoznamensky, Gusevski, Bagrationovsky, Nemanski, Chernyakhovsy), more than 50% of the settlers arrived from these Oblasts: Tambov, Ryazan and Yaroslavl. These settlers were trying to settle in one district from a given Oblast. For example people from the Ryazan Oblast settled in Bagrationovsky district. In four districts (Nestrerovsky, Ozyorsky, Polessky, Slavsky) the composition of settlers regarding their origin was very mixed. In the remaining districts typically inhabitants of 2–3 Ob-

lasts mingled.

The number of town and village inhabitants was almost the same, though significant differences showed in the time of settlement. In the beginning almost only village people settled in the Oblast. The ratio of city and village inhabitants balanced out only by 1948. This was obviously a result of the trend that leaders of companies and industrial plants in the Kaliningrad Oblast were looking to find qualified workforce themselves. Apart from looking for professionals, they went to find graduates of institutions of higher education and technical institutes.

The age composition of the Oblast significantly differed from that of other parts of the Soviet Union. Inhabitants under 17 and above 40 were much fewer, but while in the Soviet Union 25-30% of the inhabitants was between 18-39 years of age, this ratio in the Kaliningrad Oblast was 61%.¹³

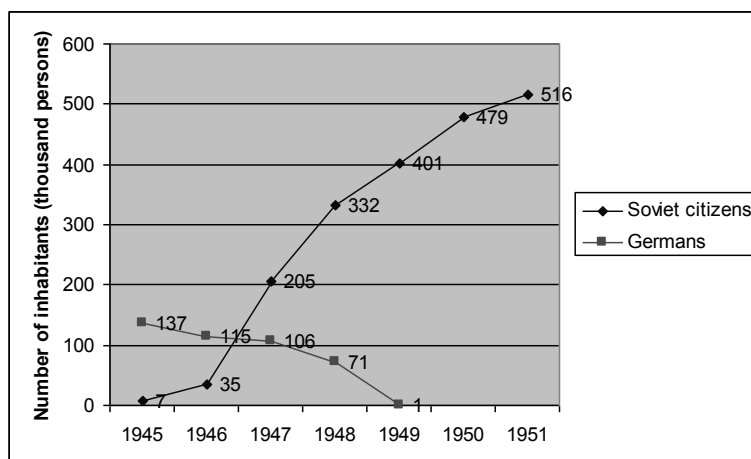
3. diagram: Distribution of age groups of Soviet settlers between 1947-1950.¹⁴

The composition of inhabitants in the Oblast and the number of inhabitants changed the most dynamically between 1946-1948. Consequently the increase of population happened not only due to the number of settlers but as a result of natural population growth.

---

¹³ КРЕТИНИН, 2002. 472-473.

¹⁴ Edited by the author based on КРЕТИНИН 2002, 474-476.

4. diagram: Change in the number of inhabitants in the Kaliningrad Oblast between 1945–1951.¹⁵

The second settlement wave started in 1992, after the dissolution of the Soviet Union. At the beginning, the number of Russian settlers from the Baltic countries increased significantly, then from the Caucasian region mostly Russian but some Azerbaijani and Armenian inhabitants settled down.

From the mid 90's typically Russian and German people settled down from the regions of Kazakhstan and Central-Asia and the northern and eastern regions of Russia.

At present the quarter of the population is made up of those settled in after the 90's. Between 1991–2006 almost 165.000 people resettled from other parts of Russia into Kaliningrad. To this number we have to add the 136.000 people, who resettled from Russian member states in the same period.

The number of settlers is still growing today, since the economic development of the region requires professional workforce.

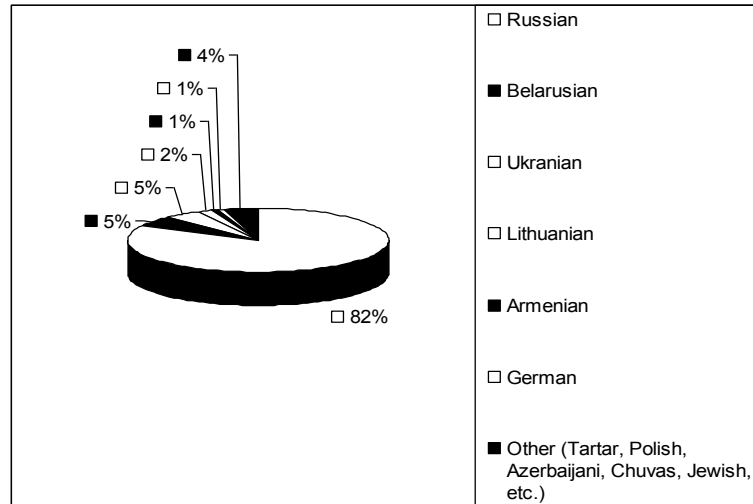
According to the data of the last census in 2010, the population of the Kaliningrad Oblast was 941.424. Of this 729.731 people live in towns, 211.693 people in the countryside. Throughout

¹⁵ Edited by the author based on КРЕТИНИН, 2002. 474-476.

Peopling the Kaliningrad Territory

Russia the number of inhabitants per 1 km² is high – 62,8 people (Russian average is 8,6 people).¹⁶

5. diagram: The national composition of the Kaliningrad Oblast.¹⁷

Summary

The question arises whether the powers deciding on the fate of East Prussia had the justice of a claim to bring their decisions. The Allied Powers used their winner's position to dictate the conditions to the defeated, in this case to Germany. The redrawing of European borders after the war was not a sudden decision without any consideration. The Allied Powers had been discussing and coordinating it from the Autumn of 1941. The Big Three – The Soviet Union, the USA and Great-Britain – attended the forementioned conferences as legal entities and possessed the right of decision as regards the position of post-war Europe. These decisions were recorded in bilateral agreements by the Soviet Union, Poland, Czechoslovakia, GDR and West Germany.

At the Helsinki Conference in 1975 33 countries, the USA and Canada accepted and confirmed the inviolability of European

¹⁶ www.fmp39.ru

¹⁷ Edited by the author based on ОПЛЕШЕК, 2008. 269-271.

borders in the final declaration. After the reunification of West Germany and the GDR, even Germany recognized the inviolability of post-war borders.

Bibliography

BEBESI, 2013 = BEBESI, György: A politikai konzervatizmus és a szélsőjobb kutatás histográfiája a rendszerváltás utáni orosz történetírásban. In: Fischer Ferenc–Ormos Mária–Harsányi Iván (szerk): *Európa peremén Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről*. Pécs, 2013. 111 p.

HALMOSY, 1966 = HALMOSY, Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

KENDE, 1979 = KENDE, István: *Forró béke – hidegháború. A diplomáciai kapcsolatok története 1945–1956*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

KOMÁROMI, 2005 = KOMÁROMI, Sándor: Adalékok a szovjet kalinyingrádi körzet benépesítésének történetéhez. *Kisebbségkutatás*, 4. szám.

www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2005_04/cikk.php?id=1010
(Time of download: 16. 09. 2013.)

PÁNDI-BÁRDI, 1997 = PÁNDI Lajos–BÁRDI Nándor: *Köztes-Európa 1763–1993*. Osiris Kiadó–Századvég Kiadó, Budapest, 1997.

ГРОМЫКО, 1971 = ГРОМЫКО, Андрей Андреевич: *Запись беседы посла СССР в Англии с Черчиллем. Документы и материалы. СССР в борьбе за мир*. Москва, 1971.

КРЕТИНИН, 2002 = КРЕТИНИН, Геннадий Викторович: *Очерки истории Восточной Пруссии*. ФГУИПП «Янтарный сказ», Калининград, 2002.

ОРЛЕНЕК, 2008 = ОРЛЕНЕК, Вячеслав Владимирович: *География Янтарного края России*. ОАО «Янтарный сказ», Калининград, 2008.

ПРЖЕЗДОМСКИЙ, 2006 = ПРЖЕЗДОМСКИЙ, Андрей Станиславович: *Кёнигсберг Калининград*. ФГУИПП «Янтарный сказ», Калининград, 2006.

ФИЛАТОВ-ПАЦЕРИНА, 2001 = ФИЛАТОВ, Александр Викторович-Пацерица Валентина Николаевна: *Население Северо-Восточной Пруссии после II мировой войны*. Правовой анализ. Часть I Переселение или изгнание? Правовые предпосылки и последствия. Калининград, 2001.

Численность населения Калининградской области <http://www.fpmp39.ru/i/data/articles/12.pdf> (Time of download: 14. 08. 2012.)

A kötet szerzői

Dr. Aranyossyné Szegedi Andrea, PhD - Magyar Turizmus Zrt., senior termékmenedzser

Dr. habil. Bebesi György, PhD - egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Újkortörténeti Tanszék, a MOSZT kutatócsoport alapító vezetője

Dr. Bene Krisztián, PhD - tanszékvezető egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék

Bodor Mária - doktorandusz, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Dr. habil. Bodnár Erzsébet, PhD - egyetemi docens, Debreceni Egyetem Egyetemes Történeti Tanszék

Бордюгов, Геннадий Аркадьевич - кандидат исторических наук, профессор Московского государственного лингвистического университета; руководитель Международного совета Ассоциации исследователей российского общества (АИРО-XXI)

Borgyjugov, Gennagyij Arkagyijevics - a történettudományok kandidátusa, egyetemi tanár, Moszkvai Állami Nyelvészeti Egyetem, az Oroszországi Társadalomkutatók Szövetsége Nemzetközi Tanácsadó Testületének vezetője (АИРО-XXI)

Bordás Bertalan - okleveles történész

Dublecz Dóra - történelem mesterszakos hallgató, Pécsi Tudományegyetem

Fóris Ákos - doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományok Doktori Iskola

Galicza György - főosztályvezető, Miniszterelnökség

Dr. habil. Harsányi Iván, CSc - professor emeritus, Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet

A kötet szerzői

Huszár Mihály – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola, történész-múzeológus Marcali Városi Helytörténeti Múzeum

Katona Csaba – tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Dr. Kolontári Attila, PhD – egyetemi docens, a MOSZT kutatócsoport helyettes vezetője, Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar Társadalomtudományi Tanszék

Крючков, Игорь Владимирович – доктор исторических наук, профессор, декан Факультета истории, философии и искусств Северо-Кавказского федерального университета

Krjucskov, Igor Vlagyimirovics – a történettudományok doktora, egyetemi tanár, az Észak-Kaukázusi Szövetségi Egyetem Történettudományi, Filozófiai és Művészeti Karának dékánja

Dr. habil. Lendvai Endre, DSc – professor emeritus, Pécsi Tudományegyetem, Szlvaisztika Intézet, Szláv Filológiai Tanszék

Lengyel Gábor – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola

Máté Zsolt – történelem-informatika tanári mesterszakos hallgató, Pécsi Tudományegyetem

Prof. Dr. Molnár F. Tamás, DSc – egyetemi tanár, tanszéki csoportvezető, Pécsi Tudományegyetem Általános Orvosi Kar, Műveleti Medicina Tanszék; osztályvezető főorvos, Petz Aladár Megyei Kórház, Győr, Sebészeti osztály, Mellkassebészet

Nagy Márton Géza – történész-múzeumpedagógus, Paksi Városi Múzeum

Dr. Rendeki Szilárd – klinikai főorvos, tanszéki csoportvezető, Pécsi Tudományegyetem Általános Orvosi Kar, Műveleti Medicina Tanszék; Pécsi Tudományegyetem Általános Orvosi Kar, Aneszteziológiai és Intenzív Terápiás Intézet

Dr. habil. Sashalmi Endre, DSc – egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék

Schrek Katalin – doktorandusz, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Dr. Seres Attila, PhD – tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet; levéltári delegátus, Moszkvai Magyar Levéltári Intézet

Стыкалин, Александр Сергеевич – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института славяноведения Российской академии наук

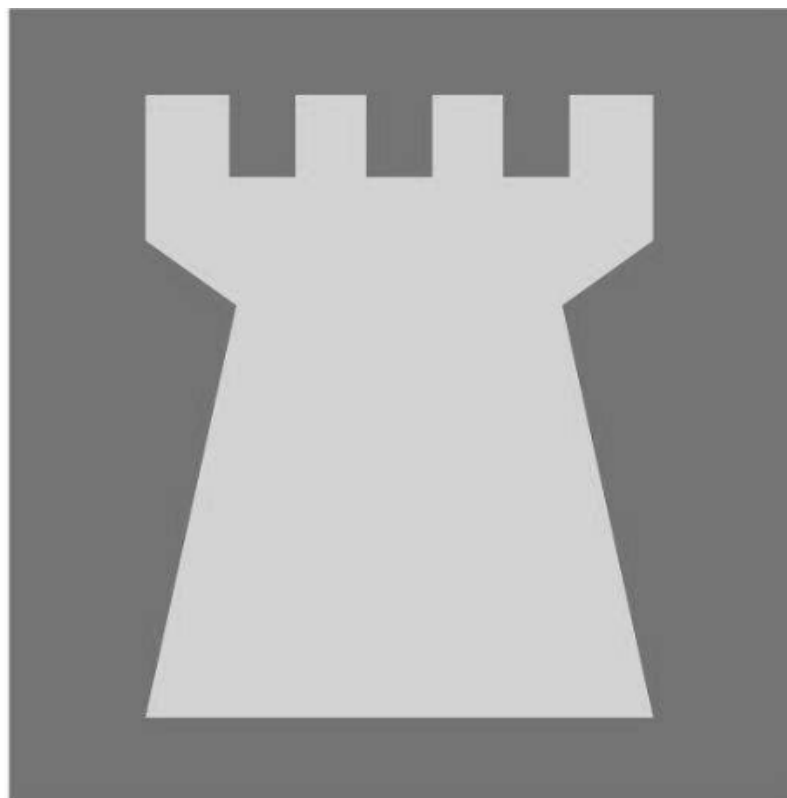
Sztikalin, Alekszandr Szergejevics – a történettudományok kandidátusa, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének tudományos főmunkatársa

Szunomár Szabolcs – történelem-földrajz szakos középiskolai tanár

Vámos Eszter – okleveles történész

Dr. habil. Varga Beáta, PhD – egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

Fő támogatónk

LDSZ
Biztonságtechnika

